АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Одјељење за друштвене науке

Библиотека
НАУЧНЕ МОНОГРАФИЈЕ
Књига 6

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
Проф. др Слободан Антонић

Рецензенти
др Слободан Антонић, редовни професор,
Филозофски факултет, Београд.
др Владимир Вулетић, редовни професор,
Филозофски факултет, Београд.
др Младен Милошевић, редовни професор,
Факултет безбедности, Београд.

© Андрићев институт, Андрићград, 2025

Дејан Радиновић

АРАПСКО ПРОЛЕЋЕ: КОРАК УНАЗАД

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2025.

САДРЖАЈ

УВОД.....

1. Арапски свет и регион Блиског истока и Северне Африке..19

I АРАПСКЕ ЗЕМЉЕ У ВРТЛОГУ РЕВОЛУЦИЈА

2. Карактеристике протеста 24
2.1. Сличности у организацији протеста 27
2.2. Структура учесника протеста 34
2.3. Захтеви и циљеви протеста.....40
2.4. Методе организовања протестних окупљања 43
2.5. Различит одговор државних структура на протесте 51
2.6. Трансформација протеста у побуну/револуцију 57

3. Преврати у Тунису и Египту као почетак револуционарног таласа 60
3.1. Карактеристике државног уређења Туниса и Египта.....63
3.2. Специфичности владавине Бен Алија и Мубарака.....74
3.3. Узроци друштвеног незадовољства.....78
3.4. Почеци и ток протеста, улични немири, и преврати.....87
3.5. Последице промена по Тунис и Египат.....103

4. Интервенција и преврати у Либији и Јемену.....109
4.1. Карактеристике државног уређења Либије и Јемена ...110
4.2. Специфичности владавине Гадафија и Салеха 118
4.3. Узроци друштвеног незадовољства 126
4.4. Од уличних немира до спољне војне интервенције 128
4.5. Последице насилне смене власти по Либију, Јемен и регион 146

5. Сличности и разлике у приступу
кризи у Бахреину и Сирији 149
5.1. Карактеристике система управљања
у Бахреину и Сирији 151
5.2. Специфичности владавине Калифе и Асада 159
5.3. Паралеле у узроцима унутрашњих напетости
и изливу незадовољства 166
5.4. Од гушења протеста у Бахреину
до грађанског рата у Сирији 169
5.5. Последице останка на власти режима
у Бахреину и Сирији 195
Закључак прве области

II СОЦИОЛОШКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

6. Основне карактеристике арапских друштава 208
6.1. Урбана, рурална и племенски организована друштва.. 209
6.2. Културални диверзитет 224
6.3. Територијална фрагментација и подељеност
арапских друштава 233
6.4. Утицај религије и континуитет традиционализма..... 238
6.5. Изазови модернизације арапских друштава 245

7. Класна дистинкција у арапским друштвима 256
7.1. Класна стратификација арапских друштава 259
7.2. Класни односи у арапским друштвима 267
7.3. Позиционираност средње класе као носиоца промена 273
7.4. Класна неједнакост и сукоби у друштву 290

8. Демографски показатељи у региону
Блиског истока и Северне Африке 297
8.1. Природна кретања популације арапских земаља
у другој половини XX и почетком XXI века 298
8.2. Миграције арапске популације у другој
половини XX и почетком XXI века 314
Закључак друге области 328

III СОЦИО-КУЛТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

9. Различита схватања арапског идентитета 332
9.1. Арапски религијски и политички идентитет 333
9.2. Локални, регионални и пан-арапски идентитет 342
9.3. Арапски национализам и ислам 348
9.4. Панарабизам и унутарарапска кохезија 356
9.5. Чиниоци трансформације арапског идентитета 360

10. Ислам и држава у контексту револуционарних преврата 364
10.1. Однос ислама и државе 365
10.2. Утицај подела унутар ислама на промене у арапским друштвима 379
10.3. Секуларизам и исламски радикализам 388
10.4. Политички ислам и државни суверенитет 403
10.5. Различита гледишта о постојању идеолошког оквира револуција 413

11.Друштвено-историјски контекст револуција 418
11.1. Утицај наратива о муслиманској доминацији и исламском империјализму 419
11.2. Колонијализам и дезинтеграција арапског света 430
11.3. Арапске земље у доба постколонијализма 439
11.4. Неоколонијализам и поновна дезинтеграција арапског света 451
Закључак треће области 455

IV СОЦИО-ПОЛИТИЧКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

12. Социо-политички контекст револуција 458
12.1. Специфичности политичких система у арапским земљама 458
12.2. Репресивни однос према опонентима режима 466
12.3. Локални политички актери 471
12.4. Цивилно друштво и протести 478

13. Утицај спољног фактора 487
13.1. Различита гледишта на домете спољног утицаја 488
13.2. Регионални политички актери 494
13.3. Глобални политички актери и обликовање регионалних политика 511
13.4. Утицај САД и ЕУ на прилике у региону 522
13.5. Регионални интереси Русије и Кине 531
Закључак четврте области

V СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

14. Социо-економски контекст револуција 542
14.1. Специфичности рентијерских економских система ... 543
14.2. Ограничења у унапређењу привредне активности 550
14.3. Предреволуционарни показатељи нивоа економске развијености 561
14.4. Проблем назапослености и сиромаштва 570
14.5. Светска економска криза и регион 578

15. Утицај глобалних економских актера 584
15.1. Арапске земље и глобална економија 585
15.2. Интереси транснационалних корпорација 593
15.3. Компрадорске елите и усмеравање револуционарног таласа 601
15.4. Економске санкције као увод у дестабилизацију 606
Закључак пете области 611

VI ПОСЛЕДИЦЕ ПОЛИТИЧКИХ ПРЕВРАТА ПО АРАПСКА ДРУШТВА И СВЕТ

16.Економске последице преврата 614
16.1. Економски показатељи након револуционарних преврата 615
16.2. Изазови социо-економске трансформације 627
16.3. Токови капитала и преузимање ресурса 631
16.4. Нова подела економских зона утицаја 635

17. Геополитичке импликације Арапског пролећа..... 639
17.1. Нови регионални друштвено-политички актери..... 640
17.2. Нова прерасподела утицаја земаља региона..... 647
17.3. Нова регионална (не)равнотежа моћи Запада и Истока..... 654
17.4. Исламистички фактор и могућност преливања конфликта..... 668
17.5. Безбедносни ризици нестабилности у региону БИСА 676

18. Могући правци развоја арапских друштава..... 680
18.1. Консолидација или даља диверсификација 681
18.2. Демократизација и/или наставак ауторитарности 689
18.3. Изневерена очекивања и нови протести 704
18.4. Ублажавање друштвених тензија или даља радикализација..... 711
18.5. Арапска друштва и глобализацијски трендови 717
Закључак шесте области..... 725

ЗАКЉУЧАК – АРАПСКИ СВЕТ НА ПРЕКРЕТНИЦИ.....727

ЛИТЕРАТУРА.....739

БЕЛЕШКА О АУТОРУ 763

УВОД

Када је крајем 2010. године у малом туниском граду избио протест после трагичног самоубиства човека који је, због немогућности да се носи са притисцима и опструкцијама локалних власти, одлучио да себи одузме живот, мало ко је могао да претпостави да ће тај догађај бити катализатор који ће покренути дубоке промене.

Напросто, као и много пута раније, када су сличне појаве отпора власти брзо угашене како би се одржао поредак, чак и у тренутку када су масовне демонстрације против вишедеценијске узурпације власти почеле да се распламсавају, опште уверење је било да се ради о још једном у низу сличних протеста који повремено избијају широм арапског света, и који ни по чему нема потенцијал за нешто више од јавног испољавања незадовољства због лоших услова живота и самовоље режима.

Међутим, овај протест не само да је довео до потпуног урушавања ауторитарног режима, већ је убрзо покренуо ланчану реакцију, која је погодила бројне арапске земље и дубоко утицала на будућност целог региона. Најпре буђење, а потом спонтана и спорадична окупљања у веома кратком року прерасла су у организовани улични отпор и масовне протесте значајног дела арапске популације који су своју кулминацију имали 2011. године.

Неочекивани ток догађаја, као и слаба или готово никаква реакција чувара реда, а посебно брз пад цен-

тралне власти у Тунису, јасно су показали да режими који су деценијама узурпирали власт у многим арапским земљама можда ипак нису толико недодирљиви. Свесни јединствене прилике, ослобођени страха и вођени идејом да исти сценарио понове и у својим земљама, самостално или организовано, подстакнути од других или водећи се сопственим нахођењем, грађани све више излазе на улице и тргове, тражећи промене и отворено негодујући, широм Блиског истока и Северне Африке.

Суочени с масовним изливом незадовољства и забринути да би их могла задесити судбина Бен Алија, режими широм арапског света почињу да заоштравају мере, јачају своје преторијанске гарде и пажљиво ослушкују расположење међу војним и полицијским снагама. У исто време, излазе с обећањима о убрзаним реформама, већем државном инвестирању у велике инфраструктурне пројекте, повећању страних инвестиција, општем напретку, и најављују хитне мере за смањење незапослености, подизање система социјалне заштите и враћање субвенција за угрожене категорије становништва.

Ипак, обећања су дошла прекасно да би зауставила оно што ће касније постати познато као „Арапско пролеће[1]" – талас протеста и масовни устанак који је након

1 Иако већина Арапа за сплет догађаја који су захватили арапски свет користи термине као што су устанак, побуна, револуција, буђење, револт, конструкт западних медија – Арапско пролеће, постао је доминантна одредница таласа протеста који су довели до смене вишедеценијских диктаторских режима и уздрмали стабилност владајућих елита у многим арапским друштвима. Занимљиво је да се сам термин по први пут у јавним гласилима појавио још 2003. у магазину *The New York Times*, у чланку „Сањајући о деморатији", аутора Џорџа Пекера, америчког новинара и писца, који анализира утицај САД на промену политичког система у Ираку након пада с власти Садама Хусеина. Овај термин је међу арапским ауторима први употребио још 2005. године, Саад Един Ибрахим професор политичке социологије на Америчком универзитету у

Туниса захватио Египат, а затим Јемен, Бахреин, Либију и Сирију, а у мањем обиму, у виду изолованих случајева, био забележен и у другим арапским земљама. У свакој наредној земљи која је била захваћена овим немирима, реакција режима била је све оштрија, а улични немири, након одмазде у виду прекомерне употребе силе од стране режима, брзо су прерастали у отворене оружане сукобе.

Док је под притиском револуционарног набоја и отказивања послушности безбедносних снага, након Зин ел Абидина Бен Алија у Тунису, а затим и Хоснија Мубарака у Египту, вишедеценијска владавина ових лидера релативно лако окончана, остали властодршци нису били спремни да се одрекну својих позиција без борбе. Истовремено, укључивање моћних глобалних и регионалних актера на различитим странама конфликта учинило је сукобе у Либији, Јемену и Сирији далеко сложенијим, превазилазећи оквир грађанског рата.

У геополитичким играма моћи великих сила, Запад ће војном интервенцијом помоћи свргавање Муамера ел Гадафија у Либији, док ће преко савезника из Саудијске Арабије сачувати режим породице Калифа у Бахреину. Саудијци ће се такође умешати у сукоб у Јемену након свргавања Алија Абдулаха Салеха, настојећи да, као и у Бахреину, истисну утицај Ирана као свог регионалног ривала. С друге стране, највећи сукоб интереса великих сила, пројектован на сукобе на терену, биће видљив у Сирији, где ће режим Башара ал Асада, уз отворену подршку Руске Федерације и Ирана успети да се одржи до краја 2024. године, када власт преузимају побуњеници различитих провенијенција и циљева, посредно подржани од стране Сједињених Америчких Држава и осталих

Каиру и председавајући Ибн Калдун центра за развојне студије, у свом коментару „Демократија на Нилу?", критички усмереном ка тадашњем египатском председнику Хоснију Мубараку, а објављеном на интернет сајту *Project Syndicate*.

западних савезника, укључујући Израел и Турску, који се као важни регионални актери неће либити непосредног деловања.

Политички преврати Арапског пролећа означили су крај владавине Бен Алија у Тунису, Мубарака у Египту, Гадафија у Либији и Салеха у Јемену, али и почетак новог циклуса нестабилности у региону Блиског истока и Северне Африке, уз разарање Либије, превирања у Бахреину, и дуготрајну кризу и ескалацију конфликта у Јемену и Сирији која ће такође доживети промену на врху власти.

Међутим, развој догађаја након пада режима у Тунису, Египту, Либији и Јемену, као и неизвесни исход борби за превласт у постасадовској Сирији, уместо очекиваног просперитета, побољшања животног стандарда и превазилажења друштвених подела, за које се веровало да су их подстицали управо свргнути режими, довео је регион у још дубљи понор и већу нестабилност, као и неизвесност у погледу излаза из сложене и замршене кризе.

Парадоксално, иако су били репресивни, бивши режими су одржавали неку врсту регионалне равнотеже. Њиховим падом, нарочито током периода безвлашћа, ослабљен је и регионални систем безбедности чиме је омогућено да некада јасно секуларним државама доминирају исламистичке партије, заоденуте новим рухом привидне умерености. У исто време, ова празнина је омогућила радикалним исламистичким покретима да изађу из илегале оснивањем Исламске државе Ирака и Леванта, да би након тога, свој максимум досегли преузимањем власти у Сирији, готово деценију и по након прве искре револуционарног таласа, симболично означивши крај Арапског пролећа, али и нови циклус неизвесности за целокупан арапски свет.

То свакако није био очекивани исход милиона Арапа који су се отворено успротивили аутократама које су их ограничавале у основним правима. Посебно разочара-

вајуће било је што су многи од њих, уместо бољег живота и већих слобода, били приморани да напусте своје ратом разорене домове. Тиме су се на крају нашли у ситуацији да спасавају не само своје животе, већ и животе својих породица, бежећи у суседне земље или се прикључујући бескрајним колонама миграната које се већ годинама крећу ка европским земљама.

Узимајући у обзир динамику и домино ефекат Арапског пролећа, као и политичке, економске и безбедносне консеквенце бурних догађаја који су уследили, чини се да и даље недостају прецизна објашњења друштвених корена незадовољства, које је као снажан покретач на улице низа арапских земаља извело велики број истомишљеника, уједињених у отпору, и спремних на коначно суочавање са узурпаторима власти.

Наиме, анализа узрока, тока активности и краткорочних и дугорочних последица Арапског пролећа није значајна само због разумевања процеса који су довели до промене владајућих елита, већ и да би се схватио контекст актуелних дешавања и регионалних кретања.

Стога је неопходна дубинска анализа социолошких, социо-културалних, социо-политичких и социо-економских детерминанти како би се пружили одговори на питања који су то историјски процеси, укључујући специфичности арапских друштава, омогућили дуговечност ауторитарних владавина, али исто тако и довели до преврата, истовремено неке арапске земље у потпуности остављајући ван домашаја таласа побуне.

Имајући у виду горенаведени истраживачки оквир, основни циљ ове књиге је да кроз призму континуираног заостајања у модернизацијским процесима анализира утицај друштвених и религијских подела и економских неједнакости које се продубљују још од периода колонијализма, као и да објасни с тим повезани модел репресивне владавине мањине над већином и ауторитарну

надоградњу којом се владајућа елита прилагођавала глобалним променама.

Уз наведене генераторе унутрашњих напетости, свакако је незаобилазна и анализа спољних утицаја, будући да поред надметања моћних земаља региона, борба за контролу ресурса и превласт над раскршћем глобалних путева, неминовно укључује интересе великих сила Запада и Истока.

Књига пред вама наставак је вишегодишњег истраживања друштвених, политичких, економских и културолошких процеса који су деценијама обликовали Блиски исток и Северну Африку, и последично довели до Арапског пролећа као увода у нови циклус нестабилности читавог региона.

Ослањајући се на анализу динамичних кретања арапских друштава чији резултати су предочени у докторској дисертацији *Друштвени корени политичких превратa у арапским земљама почетком XXI века* (2019), са временском дистанцом од претходног разматрања унутрашњих и спољних чинилаца који су узроковали турбуленције у арапском свету, а скоро деценију и по од Арапског пролећа, настоји се ухватити нит која са прошлим догађајима повезује садашњи тренутак великих изазова, где се читав свет налази на ивици избијања глобалног сукоба, а регион Блиског истока и Северне Африке у континуираној напетости, и новом циклусу страдања, уз чини се никад већу анестезираност арапске популације, губитак солидарности и незаинтересованост за дешавања на заједничком животном простору.

Посматрајући феномен Арапског пролећа из социолошке перспективе, с посебним освртом на социо-политичке, социо-економске и културолошко-религијске чиниоце који су, током деценија, нарочито након Другог светског рата, представљали окосницу устаљених образаца функционисања арапских друштава, предмет ана-

лизе је управо контекст у којем је дошло до избијања генерацијски акумулираног незадовољства.

Анализом дубинских корена друштвеног незадовољства, заостатак у модернизацији арапских друштава препознат је као је главни предуслов таласа протеста који је захватио арапске земље крајем прве декаде XXI века, а тиме и предуслов несумњивог уплитања спољног фактора. Наиме, у подељеним друштвима, каква су арапска, у којима само владајућа елита и државни чиновнички апарат ужива бенефиције и прима неограничена средства добијена продајом природних ресурса, док је највећи део становништва лишен тих погодности и живи на ивици егзистенције, тензије су неизбежна последица.

Неограничена и репресивна употреба апарата силе, а ограничен приступ државним службама, школству и здравству, високо заступљена корупција, као и немогућност запослења, и тиме условљено одлагање заснивања породице, али и технолошко и инфраструктурно заостајање у односу на развијени део света, проблеми су којих је популација млађе животне доби, која је у већини у овим земљама, постала и те како свесна.

Међутим, иако је заостатак у модернизацији био неопходан услов за избијање таласа протеста, он није био довољан да би немири попримили револуционарни карактер. Стога, анализа узима у обзир и спољни фактор, који се, имајући у виду преклапање интереса различитих глобалних и регионалних актера, посматра из вишедимензионалне перспективе. Због тога је поред фокусирања на друштвене околности као главни елемент, посебна пажња у овом раду посвећена и утицају спољашњих фактора.

Ипак, циљ ове књиге, која се по садржају поклапа са претходно дефинисаним поглављима и потпоглављима докторске дисертације, није да се дефинише и потврди утицај спољног фактора као одлучујућег за сценарио де-

струкције, безвлашћа и хаоса у којима су се нашле неке од најразвијенијих земаља арапског света. Вишедеценијско присуство великих сила, посебно западних, у овом региону и њихово мешање у унутрашња питања су неспорни.

Како је већ наглашено, основни циљ је да се на свеобухватан и мултидисциплинарни, али ипак доминантно социолошки начин, дефинишу узроци, ток и последице Арапског пролећа са фокусом на унутрашње друштвене факторе који су, кроз међусобно преплитање и ланчану повезаност, довели до експлозије акумулираног незадовољства и смене диктаторских режима.

С обзиром на размере догађаја који је домино ефектом захватио регион, а чији узроци, као ни ефекти, се не могу објаснити студијом случаја једне арапске земље, највећи истраживачки изазов је био управо у сублимацији, с једне стране заједничких чинилаца, а с друге стране издвајања специфичности које су утицале на разлике у дометима ескалације насиља, као и остварeним друштвеним променама. Наиме. усмеравањем пажње само на једну земљу, анализи друштвено укорењених узрока би недостајала веза с истоветним процесима у другим арапским земљама, и арапским друштвима чији развој је суштински више уједначен него паралелан историјски процес. Стога, очекивана ширина аналитичког приступа захтева концизност и акценат на прецизним објашњењима уз одговарајуће пратеће податке чиме се избегава недореченост једних или преопширност у експланацији других чинилаца.

У складу с дефинисаним циљевима истраживања, књига је подељена на шест области од којих је свака подједнако важна за разумевање корена друштвеног незадовољства, што је примарни задатак истраживања, али и за стицање комплетне слике о току насилних протеста и сукоба, као и проистеклим последицама. Те области су: „Арапске земље у вртлогу револуција", „Социолош-

ке детерминанте Арапског пролећа", „Социо-културалне детерминанте Арапског пролећа", „Социо-политичке детерминанте Арапског пролећа", „Социо-економске детерминанте Арапског пролећа" и „Последице политичких превратa по арапска друштва и свет".

1. Арапски свет и регион Блиског истока и Северне Африке

Будући да су и у стручној литератури, и у медијима често присутна различита тумачења на шта се тачно односи „арапски свет", као и које тачно земље обухвата регион Блиског истока и Северне Африке, али и шта је заправо Арапско пролеће, пре уласка у суштину комплексних друштвених процеса арапских земаља, свакако је сврсисходно разумети и гео-политички простор који је у средишту дешавања и терминолошки одредити „Арапско пролеће" које је предмет истраживања.

Када се говори о ***арапском свету***, синтагми која се односи на географски и културолошки обједињен простр насељен доминантно арапском популацијом, треба имати у виду да се тиме заправо „маскира чињеница да насељеници региона нису хомогени" (Gelvin, 2012:1).

Овај простор не повезује само богата заједничка историја и културно наслеђе, већ и активни савези и организације попут Арапске лиге, Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, Арапског монетарног фонда, Арапског фонда за друштвени и економски развој. У светлу догађаја који се анализирају посебну важност показали су и регионални медији (Ал Џазира) и политичке партије и организације (Муслиманско братство, БААС партија итд.).

Слика 1 – Мапа света са означеним регионом Блиског истока и Северне Африке

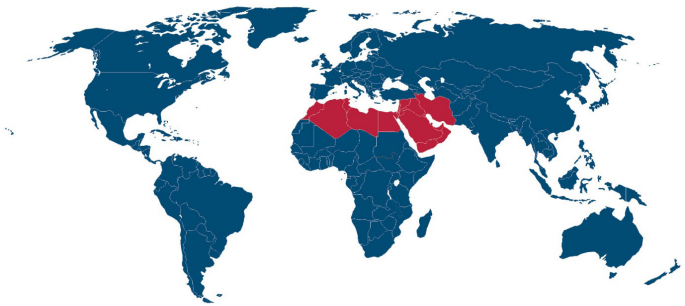

Извор: http://www.presstv.com/Detail/2017/03/10/513741/MENA-region-Vast-Resource-hampered-war приступљено 20. 2. 2013. године

Поред тога, арапски свет се просторно у великој мери преклапа са територијом држава које чине ***регион Блиског истока и Северне Африке***, изузимајући Иран[2], Израел и Турску[3]. Међутим, треба истаћи да сложеност прилика у поменутом региону додатно појачава чињеница да простор који обухвата, различите међународне организације и институције различито посматрају, док ни у научним круговима не постоји апсолутна сагласност које државе га сачињавају, па тако постоје одступања у друштвеним, политичким и економским анализама.

Имајући наведено у виду, и ослањајући се на неколико студија (Fargues, 2008; Devlin, 2010, Gelvin, 2012), у овом раду се под скраћеницом ***БИСА***[4] подразумева

2 Иако не представља арапску земљу Иран је због специфичног географског положаја и регионалне уплетености неизоставан у свим видовима анализа које у средишту пажње имају предметни простор.

3 Из истих разлога и Израел и Турска су укључени у ширу анализу.

4 Скраћеница *MENA* односи се на почетна слова енглеског превода за регион Блиског истока и Северне Африке (енг. *Middle East and North Africa*) и у честој је употреби у академским, али и у

простор арапског света у ужем смислу, односно простор од Марока на западу, до Ирана на истоку, који обухвата земље Северне Африке (Мароко, Алжир, Тунис, Либију и Египат), и Западне Азије и Арабијског полуострва (Ирак, Иран, Јемен, Јордан, Израел, Катар, Кувајт, Либан, Оман, Палестинску територију[5], Саудијску Арабију, Сиријуи Уједињене Арапске Емирате).

Овакав приказ се чини најподеснијим за пружање праве слике о кретањима арапске популације јер би додавање других земаља, чини се, „разводњило" читаву анализу, поготово имајући у виду да је у литератури могуће пронаћи одређена одступања, па се тако претходно наведеним земљама у састав региона БИСА прикључују и Џибути, Комори, Западна Сахара, Мауританија, Со-

ненаучним политичко-економским анализама. У српском преводу регион БИСА, осим одвојено посматраних региона Блиског истока и Северне Африке, има и неколико географских и политичко-економских подрегиона, међу којима Филипе Фарже истиче *„Маґреб,* који обухвата западне арапске земље, тј. Алжир, Либију, Мауританију, Мароко и Тунис; *Машрик*, који обухвата источне арапске земље, тј. Египат, Ирак, Јордан, Либан, Палестинску територију и Сирију; *Јужни и Исто̄чни Медито̄еран*, који обухвата Алжир, Египат, Израел, Јордан, Либан, Либију, Мароко, Палестинску територију, Сирију, Тунис и Турску; и *Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива (енг. Gulf Cooperation Council – GCC)* који чине: Бахреин, Кувајт, Оман, Катар, Саудијска Арабија и Уједињени Арапски Емирати" (Fargues, 2010:4). *Левант* се у великој мери поклапа са земљама које потпадају под Машрик, односно Источни Медитеран, а обухвата простор 'излазећег Сунца' на којем се налазе Сирија, Либан, Израел, Палестинска територија и Јордан, додатно у ширем схватању обухватајући Синајско полуострво и Кипар и делове Турске и Ирака. Земље чланице *Арапске лиґе* су: Алжир, Мароко, Мауританија, Тунис, Либија, Египат, Судан, Сомалија, Џибути, Комори, Бахреин, Кувајт, Оман, Катар, Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Ирак, Јордан, Либан, Палестинска територија, Сирија и Јемен (Devlin, 2010, Gelvin, 2012, Bradshaw Aitken, Fossey, 2014)..

5 Палестинска територија обухвата Западну обалу, Појас Газе, и Источни Јерусалим.

малија, Судан, као периферне арапске земље, а неретко и Турска и Малта. Такође, разјашњење територијалног оквира анализе је посебно значајно јер се у зависности од истог, често, како у научним истраживањима, тако и у медијима, могу чути различити подаци о бројности популације, која се у зависности од обухваћених земаља креће од 350 до 500 милиона људи[6].

Слике 2 – Мапа арапског света

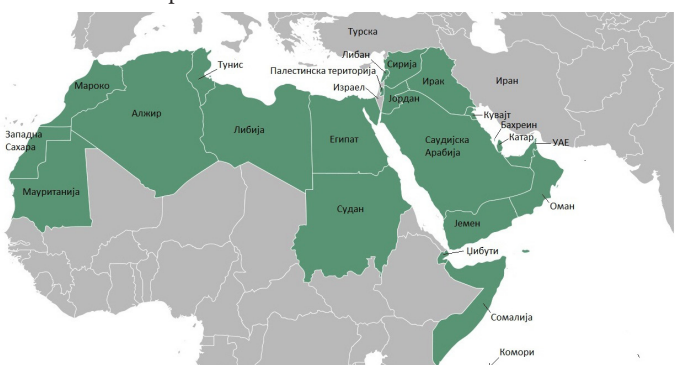

Извор: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=39525417 – приступљено 9. 6. 2018. године

6 У погледу регионалне заступљености религијских и етничких заједница, Он Винклер, надовезујући са на податке Фарзане Руди и других аналитичара истиче да „већину становништва Блиског истока чине муслимани (пре свега сунити), али постоје и бројне друге верске групе, укључујући хришћане, Алавите (концентрисане у Турској и Сирији), Јевреје (готово сви у Израелу), и Друзе (присутне у Сирији, Либану, Израелу, и Јордану). Најзначајнија етничка група на Блиском истоку су Арапи, који представљају оквирно половину укупног становништва региона (укључујући Иран и Турску, али не укључујући Северну Африку). Међу преосталим делом, 25% су Турци, 12% Персијанци, 7% Курди, 2% Јевреји, а 4% мешавина мањих етничких група, као што су Јермени и Балучи" (Winckler у Jane et al, 1998:446). Важно је указати да Винклер у свом раду и Турску сврстава у БИСА регион, а иако иста није заступљена у овом раду, овај цитат је преузет ради јаснијег увида у састав популације региона.

I АРАПСКЕ ЗЕМЉЕ У ВРТЛОГУ РЕВОЛУЦИЈА

Уз анализу преломних момената у политичкој историји арапских земаља, свакако кључних за разумевање дубинских корена незадовољства које је избило на површину почетком 2011. године, широки захват истраживања подједнако захтева и детаљни приказ предреволуционарних стања у узбурканим арапским друштвима, опис самог тока догађаја, као и развој Арапског пролећа из протеста у побуну која је водила свргавању деценијски устоличених елита.

У уводној области, проблематици Арапског пролећа приступа се на две истраживачке равни. Најпре се разматрају опште карактеристике протеста кроз утврђивање сличности и разлика у организацији, структури учесника, циљевима и методама деловања, као и кроз упоређивање различитих реакција режима. Потом се компаративном анализом подробније анализирају прилике у земљама у којима је Арапско пролеће остварило највећи утицај. Упоредни приказ је усмерен на карактеристичне узроке друштвеног незадовољства, опис система управљања владајућих елита, као и на специфичне последице преврата или њихових покушаја у земљама изабраним за студије случаја, што ће касније бити објашњено на нивоу читавог арапског света.

Фокусирањем искључиво на историјске моменте који су, осим сопственим запажањем, препознати као кључни

и у релевантним научним истраживањима, избегава се ризик површности у виду „прелетања" кроз историјске периоде. Истовремено, усмеравање анализе на јасно дефинисане и наглашене специфичности сваке од одабраних земаља спречава потенцијално расплињавање тематског оквира и свођење социолошке анализе на нејасан и фрагментисан наратив слабо повезаних сегмената.

Овим приступом настоји се избећи замка некохерентности истраживања које, због природе анализираног феномена, залази у тематске области које саме по себи представљају довољно широку тему за засебно истраживање. Ипак, с обзиром на то да је реч о феномену који је, попут домино ефекта, захватио готово читав регион, а по ефектима читав свет, анализа догађаја у само једној земљи не би могла пружити ширу слику неопходну за суштинско разумевање природе тих догађаја. Због тога, спајање вишеструких студија случаја у јединствено истраживање и дубинска анализа друштвених промена на нивоу региона, уместо појединачних земаља, представљају несумњиво велики изазов.

2. Карактеристике протеста

Лични чин жртвовања, који је самоспаљивањем извршио Тунишанин Мухамед Буазизи 17. децембра 2010. године, симболично је означио почетак отпора вишедеценијским аутократским режимима и отуђеној владајућој елити низа арапских земаља. Протести су започели у Тунису, проширили се на Египат, а недуго затим захватили и Либију. Насумични редослед њиховог ширења веома брзо након Северне Африке прећи ће на Блиски исток, захвативши Јемен, Сирију и Бахреин.

Режими арапских земаља које су још увек биле ван зоне превирања, увиђајући да би и сами могли постати

мета, настојали су да предухитре потенцијалне немире. Јавно су истицали остварене успехе, наглашавали снажну везу између народа и власти, и најављивали хитне мере за подизање животног стандарда, израду стратегија развоја и спровођење неопходних реформи. Истовремено, уз умирујуће поруке о разумевању проблема грађана, режими су пажљиво пратили дешавања у региону. Превентивно су распоређивали снаге како би брзим и одлучним реакцијама угушили сваки могући покушај угрожавања постојећег поретка.

Иако се у први мах чинило да иза таласа протеста у арапским земљама стоји пробуђена снага исламистичких покрета, радикални део већинске муслиманске популације у почетним фазама протеста углавном је остао по страни. Како примећује Катерина Делакура, свакако су постојале сумње у спонтаност општенародног устанка без уплива исламиста.

> „У Тунису је то било неизбежно зато што је главна исламистичка група, Енахда, била забрањена. Међутим, у случају Египта, многи млади припадници Муслиманског братства придружили су се протестима противно ставу свог руководства, које није било спремно да учествује све док није постало јасно да је покрет незаустављив. У другим деловима региона, улога исламистичких група је варирала" (Dalacoura, 2012:74).

Делакура напомиње да је у различитим деловима региона Блиског истока и Северне Африке ипак било варијација у степену ангажованости исламистичких група које су се постепено све више прикључивале и покушавале да преузму доминацију над другим ангажованим друштвеним покретима, синдикатима или опозиционим политичким странкама.

> „Исламистички Ислах, као важан члан парламентарне коалиције у Јемену, на крају се активно укључио у протесте. Међутим, задржао је помирљив став према влади, а његов конзервативни приступ није се свидео неким младим активистима. Након пада Гадафија, у Либији се развија комплексна мрежа исламских ентитета који пролазе кроз реформе или су у процесу њиховог спровођења, а иако ће засигурно имати важну улогу, није јасно на који начин ће то бити реализовано, па ситуација остаје неодређена. У Сирији, у побуни против Асада, исламистички елемент има јак утицај, упркос томе што је Муслиманско братство било снажно потиснуто још од 1980-их година" (Dalacoura, 2012:74-75).

У питању су различити приступи ових група који су зависили од њиховог положаја и услова деловања. Стога, по овој ауторки, „одсуство јаког исламистичког присуства не значи да су алтернативне идеологије или групе доминирале побунама, које у целини изгледају постидеолошке и патриотске по природи" (Dalacoura, 2012:75).

Протести су у првом плану истицали захтеве за политичким и економским променама, усмерене на унапређење сопствених земаља, без изражене верске конотације. Уосталом, Делакура подсећа на медијске извештаје са протеста, постављајући питање: 'Ко може да заборави море египатских застава на тргу Тахрир?' Чак и у Бахреину, где постоје дубоке поделе између шиита и сунита, демонстранти су истицали јединство, узвикујући: 'Нема шиита, нема сунита, само Бахреинци.' Иако је тешко генерализовати, ни пропалестинске, антиизраелске, ни антиамеричке пароле нису биле посебно видљиве на протестима" (Dalacoura, 2012:75).

Али с променом власти, и укидањем до тада важећих забрана јавног политичког деловања ислами-

стичких покрета и политичких партија, дошло је до одређеног вида њихове адаптације на нове околности, прегруписавања и борбе за водеће позиције у детронизованим државама арапског света, посебно у моменту када су након промена и бројних неиспуњених обећања многи доживели разочарање.

2.1. Сличности у организацији протеста

Између две крајности, једне, по којој је Арапским пролећем започела коначна борба за слободу и демократију, и друге, по којој је само отворена Пандорина кутија која је регион новим изливом гнева погурала ка још дубљој пропасти, постоји и мишљење о природном току претходно започетих процеса, попут гледишта Дафне Хокмен Ренд.

> „Арапском пролећу су претходила три покретача политичких промена која су се у региону појавила током 1990-их и 2000-их: а) све више захтева за слободом изражавања, што је временом створило ширу јавну сферу, простор за јавну дебату ван државне контроле; б) покушаји де-демократизације од врха до дна, јер су власти иницирале нове реформе владавине права да би ограничили политичка права; и ц) образац реформи либерализације, које су временом затајиле, јер су нове вође које су дошле на власт на прелазу у двадесетпрви век изгубиле интерес за реформисање" (Hochman Rand, 2013:xi).

Ипак, без обзира на различите перцепције ефеката који су произвели немире, као и на подједнако различита тумачења крајњих исхода, анализа Арапског пролећа као низа повезаних протестних активности које су обухватиле цео арапски свет, свакако захтева разматрање слич-

ности и заједничких елемената који су допринели да се овај скуп појединачних догађаја посматра као целина.

Будући да је полазно гледиште да су протести у Тунису били резултат спонтаног окупљања народа, док је у другим земљама арапског света талас протеста наступио као последица широко распрострањеног уверења да су политичке промене могуће, као и услед преклапања интереса различитих фактора који су подстакли немире, предметна анализа захтева и додатни аспект у виду истицања разлика у концепту протеста, који су, како је евидентно, имали различите ефекте у различитим земљама.

Сматрајући да оно што се догодило у Тунису може да се деси и у некој другој арапској земљи са сличним проблемима, многи Арапи су се окренули размишљању да крену истим корацима. Међутим, упркос преливању протеста из једне у другу земљу широм Блиског истока и Северне Африке (*Табела бр. 1*), нити је у свим земљама одзив јавности био на истом нивоу, нити је већински одговор власти на протесте био повлачење без борбе. Напротив, између мањих уличних протеста и револуционарног преврата као очекиваног циља, било је много слободног простора да се владајуће елите консолидују и спрече преливање таласа протеста у своје двориште.

Као што можемо видети из табеларног приказа, резултати у виду преврата су били ограничени на уски круг арапских земаља, док је у највећем проценту задржано непромењено стање, изузимајући пад појединих влада или њихове реконструкције уз смену неколико министара. То у суштини није довело до промене државног курса нити већих промена у области субвенција или социјалних давања, које су понуђене као одговор на исказано незадовољство грађана. Арапске монархије као посебан скуп земаља које су заобишли већи протести (изузев Бахреина), биће накнадно разматране у контексту њиховог држања током Арапског пролећа.

Табела бр. 1 – Приказ ширења немира у региону Северне Африке и Блиског истока

Број земаља захваћених немирима	**Арапске земље** (редослед према току ширења)	**Датум почетка протеста**	**Облик сукобљавања** (протести, устанак, оружани сукоб)	**Датум завршетка и последице** (*status quo*, политички преврат)
1.	Тунис	18. 12. 2010.	– протести – устанак	јануар 2011. – политички преврат
2.	Египат	25. 01. 2011.	– протести – устанак	фебруар 2011. – политички преврат
3.	Јемен	27. 01. 2011.	– протести – устанак – оружани сукоб	фебруар 2012. – политички преврат
4.	Либија	17. 02. 2011.	– протести – немири – оружани сукоб	октобар 2011. – политички преврат
5.	Алжир	29. 12. 2010.	– протести	јануар 2012. – углавном непромењено стање
6.	Јордан	14. 01. 2011.	– протести	јануар 2011. – углавном непромењено стање
7.	Оман	17. 01. 2011.	– протести	мај 2011. – углавном непромењено стање
8.	Џибути	28. 01. 2011.	– протести	март 2012. – углавном непромењено стање
9..	Сомалија	28. 01. 2011.	– протести	јануар 2011. – углавном непромењено стање
10.	Судан	30. 01. 2011.	– протести (коинцидирали са Арапским пролећем)	октобар 20133. – додатна нестабилност изазвана распадом земље
11.	Бахреин	15. 02. 2011.	– протести – устанак – сукоб	март 2011. – углавном непромењено стање

12.	Кувајт	19. 02. 2011.	– протести	децембар 2012. – углавном непромењено стање
13.	Мароко	20. 02. 2011.	– протести	април 2012. – углавном непромењено стање
14.	Мауританија	25. 02. 2011.	– протести	фебруар 2012. – углавном непромењено стање
15.	Либан	27. 02. 2011.	– протести	децембар 2011. – углавном непромењено стање
16.	Саудијска Арабија	11.03. 2011.	– протести	март 2011. – углавном непромењено стање
17.	Сирија	15. 03. 2011.	– протести – устанак – оружани сукоб	децембар 2024. – повећана нестабилност
18.	Палестинска територија	04. 09. 2012. (условна веза са Арапским пролећем)	– протести	септембар 2012. – углавном непромењено стање
19.	Ирак	23. 12. 2012. (условна веза са Арапским пролећем)	– протести – сукоб	јануар 2014. – углавном непромењено стање – ескалација насиља
20.	УАЕ	/	/	/
21.	Комори	/	/	/
22.	Катар	/	/	/

Вишеструки извори[7]

7 https://www.ibtimes.co.uk/arab-spring-5-years-timeline-major-events-uprisings-middle-east-1539085 - приступљено 2. 2. 2018. године; https://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2013/12/timeline-arab-spring-20131217114018534352.html - приступљено 2. 2. 2018. године: https://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline - приступљено 2. 2. 2018. године

С друге стране, пример Египта поткрепљује тврдњу да изузев Туниса, протести у другим земљама нису имали спонтани ток развоја. Масовни излазак на улице Каира и других египатских градова био је у великој мери резултат организованог деловања, односно подизања бројних удружења и друштвених покрета који су, препознавши прилику за финалну конфронтацију са режимом, на улице извели своје масовно чланство. На овај закључак уосталом наводе и подаци *Арапског барометра* према којима велики удео учесника протеста заправо припада некој од организација цивилног друштва, или пак синдикатима и опозиционим политичким партијама, док су добротворна удружења најчешћа веза са различитим верским покретима који нису били носиоци побуне.

Табела бр. 2 – Преглед припадности групама и организацијама

	Тунис		**Египат**	
	Удео у укупној популацији (%)	**Удео међу учесницима протеста (%)**	**Удео у укупној популацији (%)**	**Удео међу учесницима протеста (%)**
Припадност групама / организацијама				
Организације цивилног друштва	6,0	18,8	14,7	42,9
Добротворно друштво	1,7	10,4	5,1	21,4
Профес. удружења или раднички синдикат	3,1	9,9	9,9	23,5
Омладинско, културно или спортско удружење	2,3	6,8	2,8	10,2

Извор: Арапски барометар[8]

8 Arab Barometer http://www.arabbarometer.org/instruments-and-data-files приступљено 22. 3. 2014. године

Дакле, првенствено умрежавање и социјални капитал активиста је учинио да протести задобију висок ниво масовности. У том смислу из *Табеле бр. 2* може се видети да је у случају Туниса, где 13% од укупне популације припада некој групи или организацији, на протестима удео припадника тих група био 45,9%. С друге стране у случају Египта подаци су драстичнији, па тако док је удео друштвено ангажованих грађана у укупној популацији 32,5%, они су чинили чак 98% учесника протеста, што значи да је само 2% демонстраната на улице изашло самоиницијативно, без позива групе или организације којој припада.

Додатно, анализа постотка мотивационих покретача за излазак на улице и тргове (*Табела бр. 3*) показала је да су, и у Тунису (58%), и у случају Египта (37%) финансије, односно лоша економска ситуација били од пресудне важности за учешће на протестима. Свакако је занимљив податак да је у Тунису 6%, а у Египту само 2% демонстраната као разлог свог учешћа навело захтев за замену актуелног режима исламским, што указује на доминантно секуларни карактер протеста.

Табела бр. 3 – Приказ примарних разлога учешћа на протестима

	Тунис	**Египат**
	Удео међу учесницима протеста (%)	**Удео међу учесницима протеста (%)**
Примарни разлози за учешће на протестима		
Захтеви за побољшање економске ситуације	58	37
Захтеви за грађанским и друштвеним слободама	21	17
Захтев да се власт не препусти Гамалу Мубараку	Без одговора	21

Борба против корупције	15	17
Замена актуелног режима исламским режимом	6	2

Извор: Арапски барометар[9]

Иако су почеци Арапског пролећа у већини земаља били слични у техничком смислу, а у складу с околностима мењали ток, негде добијајући на интензитету, а негде се потпуно гасећи, узимајући у целини све земље које су биле захваћене таласом, мање или више нарастајућих протеста, упркос почетном ентузијазму и великим очекивањима коначни ефекат за многе учеснике биће поражавајући.

Арапско пролеће је уличним протестима директно довело до преврата у Тунису и Египту, док ће прерастањем у грађански рат, исти исход након неколико месеци задесити режим у Либији, након годину дана у Јемену, а након више од деценије и режим у Сирији. Неколико већих протеста уздрмало је државне структуре, укључујући протест у Судану који је коинцидирао са референдумом о осамостаљењу дела територије.

У прилог тврдњи о накнадном усмеравању таласа Арапског пролећа говори и чињеница да су протести у великој мери заобишли нафтом богато Арабијско полуострво (Саудијску Арабију, Уједињене Арапске Емирате, Кувајт, Катар, Оман, уз изузетак Бахреина), односно земље у којима су покушаји протеста, или они већи, као у Бахреину, били угушени у самом зачетку, самостално, или у садејству чланица Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива.

9 *Arab Barometer* http://www.arabbarometer.org/instruments-and-data-files, приступљено 22. 3. 2014. године

2.2. Структура учесника протеста

Имајући у виду да је популација земаља Блиског истока и Северне Африке изразито млада, у погледу структуре учесника можемо разликовати два становишта. С једне стране су очекивања да је доминантно млада популација била ударна снага нарастајућих протеста, док с друге стране постоје мишљења по којима искључиво или већинско учешће младих не би ни у ком случају довело до већих потреса, нити преврата.

Дакле, кроз анализу старосне структуре учесника протеста у арапским земљама покушаће се потврдити да је доминантно млада популација заиста била значајан носилац промена. На пример, у Тунису су млади објективно чинили већину на протестима, али нису могли самостално на улици да изазову урушавање државних апарата и доведу до промена. То су пре свега учинили делови тог апарата који су изласком на улицу или одбијањем да изврше наређења о сузбијању немира отказали послушност владару.

Извесно погрешно усмеравање у разматрању овог гледишта може унети истраживање[10] Института за данско-египатски дијалог (енг. *Danish-Egyptian Dialogue Institute – DEDI*) и Ал Ахрам центра за политичке и стратегијске студије (енг. *Al-Ahram Center for Political and Strategic Studies – ACPSS*[11]) из јуна 2012. године, према којем су млади у групи од 18 до 30 година чинили 51% укупних учесника протеста у Египту, што је свакако натполовична већина.

Али, детаљније нам ово разматрање разрешава други извор анализе, односно Арапски барометар (енг. *The*

10 https://yaleglobal.yale.edu/content/three-myths-about-arab-uprisings приступљено 20.12.2012.

11 https://yaleglobal.yale.edu/content/three-myths-about-arab-uprisings приступљено 20.12.2012.

Arab Barometer), база података Института за друштвена истраживања Универзитета у Мичигену, настала 2005. године у сарадњи са Центром за стратешке студије Универзитета у Јордану и Центром за политичка и анкетна истраживања из Рамале.

Истраживања рађена у периоду 2006–2008. (Арапски барометар I) и периоду 2010–2011. године (Арапски барометар II) представљају непроцењиви статистички материјал за анализу структуре учесника Арапског пролећа, али и за истраживање њихових ставова о различитим аспектима политичког живота. Ова истраживања обухватају подршку демократији, избор између исламистичких и националних арапских модела управљања, политичку културу, грађанско учешће, легитимност режима, као и концепције и интерпретације ислама. Поред тога, истражују и однос религије и политике, религиозност, ставове о тероризму и политичком насиљу, као и ставове према блискоисточним и међународним односима.

Табела бр. 4 – Структура учесника протеста из 2011. године у Тунису и Египту

	Тунис		Египат	
	Удео у укупној популацији (%)	Удео међу учесницима протеста (%)	Удео у укупној популацији (%)	Удео међу учесницима протеста (%)
Старосна структура				
18-24	19,1	35,4	13,4	13,3
25-34	23,8	25,0	29,3	30,6
35-44	20,2	15,6	21,8	28,6
45-54	17,7	15,1	18,2	18,4
55-64	10,8	6,3	12,3	7,1
65+	8,5	2,6	5,0	2,0
Полна структура				
Жене	49,7	20,8	49,6	23,5
Мушкарци	50,3	79,2	50,4	76,5
Ниво образовања				
Основна школа или ниже	46,4	20,3	38,0	15,5
Средња школа	36,4	51,6	42,9	38,1
Универзитет	17,2	28,1	19,2	46,4
Занимање				
Послодавац/директор институције	1,8	5,3	2,1	5,1
Стручњак	3,5	4,7	5,3	17,4
Запослен у администрацији	6,5	12,1	12,5	21,4
Запослен у приватном сектору	7,0	7,9	5,4	11,2
Мануелни радник	10,5	10,5	5,5	4,1
Домаћица	25,4	3,7	38,4	12,2
Студент	8,6	19,0	3,2	3,1
Незапослен	17,7	21,6	5,4	5,1

Извор: Арапски барометар[12]

12 Arab Barometer http://www.arabbarometer.org/instruments-and-data-files - приступљено 22. 3. 2014. године

Иако су подаци из Арапског барометра ограничени на Тунис и Египат они прилично јасно дају приказ структуре учесника протеста у Арапском пролећу. На основу података из горе дате *Табеле бр. 4* може се уочити да је удео младих од 18 до 35 година у односу на укупан број демонстраната на протестима у Тунису (60.4%) био знатно већи него у Египту (43.9%), иако је удео ове старосне групе готово идентичан у укупној популацији и Туниса (42.9%) и Египта (42.7%). Ако бисмо додатно сузили анализу старосних група, у случају Туниса бисмо приметили да је најбројнија група учесника она у старосној групи од 18–24 године, која је на протестима била заступљена са 35,4%. Након ње, следи старосна група од 25–34 године, са учешћем од 25,0%. У случају Египта слика је нешто другачија, па иако постоји померање у смислу старосне структуре учесника, највећи број их припада старосној групи од 25–34 године, која чини 30,6% учесника. Друга по величини групација је она која обухвата старосну групу од 35–44 године, са 28,6%.

Када упоређујемо заступљеност учесника протеста из одређених старосних група са уделом тих старосних група у укупној популацији уочава се да је рецимо у случају Туниса удео старосне групе од 18–24 године (35.4%) знатно већи у односу на удео ове групације у укупној популацији (19.1%), док је у случају Египта оваква знатнија разлика везана за групацију од 35–44 године којих је на протестима било 28.6%, а у укупној популацији их има 21.8%.

У погледу полне структуре учесника протеста, уочљив је предоминантни удео мушког пола, са 79,2% у Тунису и 76,5% у Египту. Ипак, ови резултати били би изненађујући да нису везани за контекст арапског света и дискриминаторски однос према активном политичком ангажовању жена.

Анализа података који се односе на степен образовања учесника посебно је занимљива јер показује да су

учесници протеста у Тунису и Египту већином школованији део популације. У Тунису су најбројнији на демонстрацијама били они са средњим образовањем, који су чинили 51,6%, док је факултетски образованих било 28,1%. У Египту су највећи удео имали учесници с високим образовањем (46,4%), али је њихов удео био незнатно већи од оних са средњом школском спремом, којих је било 38,1%.

Иако се као један од најчешће навођених узрока Арапског пролећа истиче незапосленост, посебно је занимљиво да је међу учесницима протеста у Тунису њих било само 21.6% од укупно незапослених 17.7%, а у Египту је удео међу демонстрантима био 5.1%, од укупно незапослених 5.4%. Даље посматрајући структуру учесника протеста према професионалној оријентацији уочљиво је да су у случају Туниса најбројнији били студенти са 19.0%, а у Египту су то били владини службеници 21.4%. Занимљиво је и да су у случају Туниса на структуру учесника протеста готово пресликани проценти удела у укупној популацији запослених у приватном сектору (7.9% од 7.0%) и мануелних радника (10.5% од 10.5%). У случају Египта ова ситуација је идентична са бројем незапослених (5.1% од 5.4%) и студената (3.1% од 3.2%).

За анализу контекста догађаја свакако је важан и елемент религиозности. У случају Туниса, религиозност учесника протеста (6,23% од 6,10%) била је нешто мање изражена него у Египту (9,70% од 9,33%), али у оба случаја није досегла максималне вредности на скали религиозности. Ови подаци у потпуности одговарају скалираној религиозности укупне популације ових земаља.

Градећи анализу на подацима Арапског барометра другог таласа, Марк Бајсингер и сарадници као доминантне разлоге учешћа у обе револуције наводе економско незадовољство, корупцију, као и грађанске и политичке слободе, али истовремено уочавају разлику имеђу социјалне мобилизације у Тунису и Египту.

> „У обе револуције учесници су углавном били мушкарци, стручњаци, државни службеници, запослени у приватном сектору и менаџери. Међутим, док су учесници египатске револуције били углавном средњих година, из средње класе, стручни и религиозни, учесници туниске револуције били су млађи, секуларнији и разноликији у социјалном саставу, с тим да су се у значајном броју мобилисали и радници, студенти и незапослени. У том смислу, туниска револуција представља у већој мери међукласну коалицију у поређењу с египатском револуцијом" (Beissinger et al, 2013:4).

У погледу разлика, Бајсингер указује да је у Египту повезаност учесника са цивилним друштвом утицала на истицање важности грађанских и политичких слобода и раздвајала их од учесника којима то није био приоритет, док је у Тунису од кључне важности био лични доходак.

> „Стога, иако се револуције транснационалних таласа попут Арапског пролећа споља могу чинити сличним у томе што изражавају аналогне анти-аутократске оквире и доводе до сличних исхода, оне су вођене потпуно различитим мотивационим и коалиционим обрасцима" (Beissinger et al, 2013:4-5).

Везујући своје гледиште за „хипотезе модернизације, цивилно друштво, класе и колективне акције", Бајсингер поред младих, као учеснике протеста види и „високо образоване грађане који су мање религиозни, заговорнике грађанских и политичких слобода, део цивилног друштва, претежно из урбане средње класе, а потом радничке класе, претежно материјално угрожене, за које је мало вероватно да су запослени у јавном сектору" (Beissinger et al, 2013:9–10).

2.3. Захтеви и циљеви протеста

Као што су прва спорадична окупљања у Сиди Бузиду веома брзо прерасла у уличне протесте, а потом се све оштрији, и прогресивно растући, протести претворили у масовне немире и побуну широм Туниса, истовремено с порастом интензитета отпора режиму, а слабог или готово никаквог одговора режима, расли су и захтеви и циљеви демонстраната. Брзи пад режима био је исход који је премашио очекивања и самих учесника и посматрача са стране, и утицао на преливање немира, по истом или сличном моделу, у друге земље арапског света.

Након успеха постигнутог у Тунису, и другде ће захтеви остати махом непромењени и превасходно везани за повлачење вишедеценијских узурпатора власти. Међутим, како након поновљеног сценарија у Египту, покушаји свргавања владара у Либији, Јемену, Сирији и Бахреину нису остварени на идентичан начин, уз промењен приступ западних сила и моћних регионалних актера, променили су се и циљеви побуњене масе.

Шарин Т. Хантер као главни циљ демонстраната од Туниса до Бахреина и Сирије истиче стварање система који омогућава веће учешће и заступљеност обичних грађана у политичком систему, као и праведнији економски систем и независно правосуђе. Међутим, у суочавању са реалношћу, остварење ових циљева наћи ће се под великим знаком питања.

> „Иако су протестни покрети успели да свргну корумпиране и репресивне власти, овај успех није довео до стварања институција које би подстакле већу демократију, боље економско управљање или независно правосуђе. Напротив, међу разним снагама које су биле уједињене против постојећих режима брзо су се појавила неслагања о будућем правцу земаља, принципима и филозо-

фијама које би требало да воде формирању нових институција и пракси, као и о томе ко ће преузети власт и кроз које механизме. Штавише, у многим случајевима ова неслагања нису се ограничила само на изборну конкуренцију и вербалне конфронтације, већ су се претворила у насилне сукобе између супротстављених страна" (Hunter, 2013).

По Мартину Беку многи аспекти Арапског пролећа обележени су глобализацијом, која је нераскидиво везана за период његовог избијања.

„За разлику од претходних великих демонстрација на Блиском истоку, пароле Арапског пролећа нису биле усмерене ка исламу. Више је било речи о фундаменталним и глобалним проблемима као што су корупција и незапосленост, што указује на међународно системски значај политичких владавина у арапском свету" (Beck у Mason, 2014:18).

Ипак, по виђењима неких аутора, попут Фајзала Ал Јафаија, Арапско пролеће било је чисто арапска ствар.

„Демонстранти у Египту, побуњеници у Либији, активисти у Јемену по сопственом виђењу експлицитно су пратили стопе својих сународника Арапа. Протести који су пољуљали владавину породице Асад у Сирији започели су јер је шачица ученика у граду на југу написала слоган који се први пут чуо у унутрашњости Туниса: 'Народ захтева пад режима'. Овај слоган није био наметнут од стране неке организације, већ је био прихваћен консензусом и могао се појавити само захваљујући заједничком језику који повезује ове земље" (*Al Yafai y* Hayes, 2011).

Ал Јафаи догађаје ставља у исту раван полемишући о њиховој повезаности на нивоу арапског идентитета односно арапства и арапосфере.

> „Арапске револуције су показале да је идеја арапства (енг. *Arabness*) више културни, него политички конструкт: арапосфера (енг. *Arabsphere*) је ближа недефинисаном културном афинитету, попут англосфере, него политичкој унији. Повезана језички, географски, историјски и, кључно, широко прихваћеном причом о идентитету, ова арапосфера је пружила основу за револуције, снагу која одржава свој, још увек развијајући, импулс, тако да суседне земље јасно чују арапски акценат у гласовима који позивају на слободу и постављају питање, супротно страховању: Ако не сада, када?" (*Al Yafai y* Hayes, 2011).

Ипак, упркос препознатој повезаности која је превазишла оквире државних граница, не постоји кореалција са арапским национализмом.

> „Арапско пролеће оставило је по страни арапски национализам, политичку идеју која се ослања на овај културни афинитет. Нема новог Гамала Абдела Насера који би дефинисао политички покрет, нити позива на наднационалну политичку заједницу. Ако Египат поново преузме вођство у региону, то ће учинити давањем модела за своје суседе, а не истицањем фигуре оца" (*Al Yafai,* Hayes, 2011).

Међутим, важно је указати да у датом контексту не постоји ни веза са исламизмом који није био водећа снага протеста па се, како истиче Џејн Кининмонт, о Арапском пролећу не може говорити као о „постисламистичком тренутку".

„Иако је Иран настојао да овакве покрете прикаже као знак новог таласа исламских револуција, демонстранти су долазили из различитих идеолошких кругова и изражавали универзалне захтеве као што су борба против корупције, окончање полицијске бруталности, повећање броја радних места, као и захтеве за једнакост и правду. Најуспешнији протести, попут оних у Египту и Тунису, представљају упечатљив пример јединства које надмашује идеолошке и верске поделе (у Египту). Међутим, постојећи исламистички покрети, нарочито добро организовано Муслиманско братство у Египту, неизбежно ће постати главни актери политичког пејзажа арапског света након устанка" (Kinninmont у Hayes, 2011).

Упркос различитим покушајима присвајања масовне побуне и усмеравања ка новим циљевима, суштински захтеви су остали фокусирани на основне узроке протеста. Поред смене режима, демонстранти су захтевали бољи животни стандард, смањење економских неједнакости и незапослености, веће политичке и личне слободе, већу контролу безбедносног сектора и реформу правосуђа.

2.4. Методе организовања протестних окупљања

Иако су савремена средства комуникације, укључујући друштвене мреже, имала своје место у Арапском пролећу, употреба термина као што су *Фејсбук* (енг. *Facebook) револуције*, *Твитер* (енг. *Twitter) револуције* или *Побуна преко друштвених медија* (енг. *Social Media Revolt*) чини се да преувеличава њихову улогу, приписујући им главну, а не споредну улогу.

Сходно овом гледишту, не умањује се значај модерне технологије и комуникације преко друштвених мрежа за брзи пренос информација, већ се истиче да је она била пресудна за масовност, а не за избијање протеста.

Тренутном разменом података, демонстранти су се међусобно обавештавали о покретима безбедносних снага, а слањем фотографија и видео клипова са лица места догађаји су добијали на интензитету и налазили пут до узнемирене јавности жељне нових ударних вести, разбијајући тако медијску блокаду и филтриране, често једностране приказе режимски контролисаних јавних сервиса.

Међутим, иако је овакав вид алтернативног извештавања имао своје предности, истовремено је отварао простор за бројне манипулације. Изношење субјективних ставова и лажне слике додатно је стварало забуну, уносило неспокој у домаћу јавност, али и давало динамику догађајима, и засигурно у одређеној мери утицало да се одређени број конзумената тих прилога прикључи маси демонстраната.

Међу ауторима који сматрају да је успех јавних окупљања и придобијање шире подршке нераскидиво повезан са директним извештавањем са самог скупа и различитим начинима дељења информација о току догађаја и наредним активностима је и Алекс Комнин.

> „Кориснички генерисан садржај креиран на мобилним телефонима био је нарочито важан јер је учесницима или сведоцима протеста омогућио да током догађаја учитају садржај и извештавају уживо. Мобилни телефони су такође омогућили комуникацију међу демонстрантима као и преношење порука. Друштвене мреже као што су Фејсбук и платформа за микро блоговање Твитер били су основни онлајн алати за дистрибуцију овог садржаја" (Comninos, 2011:4).

Како је и у неким ранијим случајевима било сличних метода мобилизације демонстраната, коришћење мобилних телефона, интернет сајтова, друштвених мрежа и ко-

риснички генерисаног садржаја у протестима у региону БИСА није у потпуности без преседана.

> „Твитер је коришћен у протестима у Молдавији и Ирану 2009. године, и оба ова протеста су коментатори помињали као Твитер револуције. Идући још раније, 2001. године, свргавање филипинског председника Џозефа Естраде названо је 'SMS револуција' због широке употребе текстуалних порука које су мобилисале демонстранте да се окупе и захтевају уклањање Естраде" (Comninos, 2011:4-5).

Ипак, како истиче Комнин, значај информационих и комуникационих технологија не треба пренаглашавати.

> „Информационе и комуникационе технологије нису били узроци протеста и устанака у Тунису или Египту, или у некој другој земљи БИСА. Узроци протеста обухватају комбинацију нетехнолошких фактора, укључујући: деценије репресије, политичку и економску маргинализацију, дугорочно структурно пропадање ефикасности и легитимности државних институција и растуће цене хране. Ово је било комбиновано са дуготрајном жудњом међу општом популацијом за већом политичком заступљеношћу и признавањем људских права. Разни фактори, укључујући народна осећања, организовање локалних заједница, и снага и оданост државних безбедносних апарата на крају су одредили исход протеста на улицама" (Comninos, 2011:5).

Такође, у погледу самог приступа информационо-комуникационим технологијама, Комнин указује да називање устанака у Тунису и Египту Твитер или Фејсбук револуцијама не узима у обзир стварну употребу информационо-комуникационих технологија у овим земљама.

> „Наиме, 2009. године у Тунису и Египту је било само 34,1 односно 24,3 корисника интернета на 100 становника. Штавише, у Египту је само 7% становника користило Фејсбук а у Тунису 16%. Коришћење Фејсбука било је знатно веће у Уједињеним Арапским Емиратима (36%), Бахреину (29%), Катару (24%) и Либану (23%). Од ових земаља, само је једна (Бахреин) доживела значајне протесте" (Comninos, 2011:5).

Дакле, иако је овакав вид комуникације био значајан, коришћење друштвених мрежа свакако није било одлучујуће за револуције, а у прилог овој тврдњи иду подаци Међународне телекомуникационе уније из 2012. по којима је највећа протестна мобилизација 2011. године забележена у земљама са најмањом покривеношћу интернетом тј. у Тунису, Египту, Либији, Сирији и Јемену, која није знатније побољшана ни неколико месеци након протеста.

> „Крајем 2011. године мање од 30 процената становништва у региону имало је приступ интернету, док је приступ фиксном широкопојасном интернету имало нешто више од 2 процента становништва, што је знатно испод већине других региона и светског просека који је износио око 9 процената. Док је већина земаља у региону увела 3Г мобилне широкопојасне услуге, као и друге напредне технологије, и док је све више људи користило мобилне мреже за приступ интернету, активни мобилни широкопојасни интернет у овом региону, процењен на око 13 процената становништва, и даље је био испод светског просека од 17 процената" (ITU, 2012:iii).

Још један битан фактор који треба узети у обзир у овим разматрањима је погрешно фокусирање медијске пажње на употребу нових технологија у урбаним среди-

нама, где је свакако већи проценат корисника савремених уређаја, док су у мање развијеним подручјима, иако је употреба технологија мања, немири били подједнако интензивни.

> „Коришћење интернета у земљама у развоју често је диспропорционално више распоређено у урбаним подручјима, што може утицати на извештавање о догађајима. Током Арапског пролећа, пажња медија била је углавном усмерена на протесте у великим градовима, као што су Каиро и Александрија у Египту, и Триполи и Бенгази у Либији" (Comninos, 2011:6).

Оваква једностранa гледишта утицала су и на погрешне претпоставке о учесницима протеста.

> „Употреба кориснички генерисаног садржаја и друштвених медија показује одступања у погледу прихода и писмености, јер паметне телефоне и рачунаре чешће користе особе са вишим приходима и већом писменошћу. Ипак, многи демонстранти су путем кориснички генерисаних садржаја износили своје захтеве, а везе између мобилизације преко друштвених медија и физичке мобилизације на улицама биле су очигледне. Друштвени медији су пружили првобитни подстицај протестима, који су касније настављени како су демонстранти позивали друге да им се придруже на улицама" (Comninos, 2011:6).

Уједно, не треба занемарити ни препреку ефикаснијем коришћењу интернета, као што је његово потпуно блокирање или делимично ограничавање приступа.

> „Интернет филтрирање било је прилично уобичајено у региону БИСА, док је за подешавање и управљање

> овим филтерима коришћен софтвер развијен на Западу. Иницијатива за отворену мрежу извештава да Бахреин, УАЕ, Катар, Оман, Саудијска Арабија, Кувајт, Јемен, Судан и Тунис користе западне технологије да блокирају интернет садржај" (Comninos, 2011:7).

Ипак, релативно лако су пронађени начини да се премосте блокаде које нису могле да покрију све сегменте интернета, што је било уочљиво већ на почетку протеста у Тунису.

> „Глобални телевизијски и штампани медији споро су долазили до приче, а државни медији у региону БИСА често су избегавали извештавање или нетачно извештавали о догађајима. Значајна количина интернет садржаја (као што је *YouTube*) била је блокирана туниским интернет филтером. Фејсбук, који у то време није био блокиран, постао је важна платформа за ширење вести о Буазизију и револту у Сиди Бузиду. Твитер, иако мање коришћен у Тунису, такође је био користан за пренос информација о протестима. Широм света, многи људи заинтересовани за догађаје у Тунису користили су Твитер и Фејсбук као главне изворе информација" (Comninos, 2011:8).

Поучени искуством из Туниса, опоненти режима у Каиру поновили су и додатно унапредили ове методе организовања и омасовљивања протеста.

> „У Египту су платформе за социјално умрежавање као што су Фејбук и Твитер коришћене за најављивање и давање публицитета почетним протестима 25. јануара 2011. Фејсбук групе као што су 'Сви смо ми Калед Саид' и 'Шестоаприлски Покрет младих' позивали су на демонстрације тог дана. Планови и поруке протеста такође

> су дистрибуиране конвенционалним средствима као што су преношење информација усменим путем, фотокопираним лецима и е-поштом са ПДФ датотекама које су објашњавале планове протеста" (Comninos, 2011:8).

У пракси потврђен брз, једноставан и ефикасан начин допирања до великог броја људи, пренео се и на друге земље које су биле на удару преливања протеста.

> „Фејсбук је такође коришћен за најављивање протеста у многим другим земљама у региону БИСА, где је чини се практично сваки позив на протест на почетку 2011. године био подржан неком Фајсбук страницом, најавом догађаја или групом. Кориснички генерисан садржај је коришћен за достављање порука демонстраната на националном, регионалном и на глобалном нивоу, као и за пренос уживо, вести и мишљења. Информације су често дељене на Твитеру, где су устанци имали сопствене хештегове. Твитер хештегови као што су: #SidiBouzid, #Jan25, #Jan30, #Feb14, #Feb17 #Mar11/#ksa, #Yemen, #Kuwait, и #Syria, редом су коришћени за протесте у Тунису, Египту, Судану, Бахреину, Либији, Саудијској Арабији, Јемену, Кувајту и Сирији" (Comninos, 2011:8-9).

Комнин закључује да се размена креираног садржаја у сваком случају показала као успешна метода комуникације у потпуности прилагођена духу времена и животном стилу младих људи и као ефикасна алтернатива затвореним конвенционалним медијима.

> „Кориснички генерисан садржај помогао је да се пажња света усмери на устанке у Тунису и Египту, а потом и на друге земље, утичући на демократску борбу региона у целини. Кориснички генерисан садржај је служио

> као канал за пренос вести о догађајима који нису били покривени или су били ван досега конвенционалних медија. Микроблоговање и размена слика и видеа преко мобилних телефона постали су начини за ширење и конзумирање вести о протестима" (Comninos, 2011:9).

Бавећи се истом тематиком, али из перспективе аутократских режима, Стивен Хејдеман истиче да је узајамним учењем и разменом техника и стратегија, искустава и идеја модел ефикаснијег управљања новим технологијама и контроле интернет комуникација у арапском свету усавршаван током дужег периода, посебно међу монархијама Персијског залива.

> „У ширем смислу, оно што се појавило у арапском свету је хибридни приступ управљању интернетом и новим медијским комуникационим технологијама, што је карактеристично за ауторитарну надоградњу. Режими су постали отворенији ка прихватању ових технологија, признајући њихове друштвене, политичке и економске користи. Међутим, они их такође присвајају у својим ауторитарним стратегијама управљања, користећи их како би побољшали и надоградили капацитете за контролу грађана, стварајући 'вишеслојну архитектуру контроле'. Такође, у складу са овом надградњом као регионалним феноменом, управљање новим комуникационим технологијама је област у којој режими уче једни од других" (Heydemann, 2007:23).

Уз ограничене могућности директног извештавања с терена, прилози преузети с друштвених мрежа и видео клипови отпремљени на *YouTube*, често без провере веродостојности, имали су своју употребну вредност и у виду покривалица ударних вести и пажљиво конципираних коментара глобалних медија који су о целокупном

догађају градили причу наклоњену интересима Запада припремајући сопствену јавност на наредне кораке.

2.5. Различит одговор државних структура на протесте

Одговор државних структура на Арапско пролеће није био уједначен, крећући се у широком распону од затечености и неспремности за адекватну и брзу реакцију, какву је искусио режим Бен Алија у Тунису, преко отказивања послушности ударних снага режима, што је био случај у Египту, до раздвајања по територијалним и племенским линијама и фракцијама, што се догодило у Либији, Јемену и Сирији, и на крају протеста који нису имали значајнијег успеха.

Керолајн Ебадир и Скот Вилијамсон полазећи од најчешћих критеријума за анализу различитих одговора на протесте и њихове исходе, као кључне факторе уочавају почетну позицију држава, облик владавине, економску снагу, и апарат силе. У том погледу они издвајају арапске монархије, нафтно богатство и улогу војске, као кључне чиниоце различитих исхода догађаја који су утицали на то да се неке земље суоче са побуном у пуном смислу, а друге буду место демонстрација с ограниченим ефектима, или да их у потпуности заобиђу протести.

Ови аутори указују да је, „од осам монархија у региону, само Бахреин доживео значајан устанак. Од осам регионалних режима богатих нафтом, два су доживела устанке – Бахреин и Либија. Од шест земаља у региону које имају ограничене нафтне ресурсе и нису наследне монархије, четири су доживеле устанке – Египат, Тунис, Сирија, и Јемен" (Abadeer, Williamson, 2014). Дакле, у случају монархија богатих нафтом осим Бахреина, по страни или минимално захваћени остали су Саудијска

Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Кувајт, Катар и Оман, као и монархије са оскудним нафтним ресурсима, тј. Јордан и Мароко.

С друге стране међу арапским земљама које нису монархије, али имају богата налазишта нафте, на удару се нашла Либија, док су Алжир заобишли већи немири. Користећи наведене критеријуме, Ебадир и Вилијамсон указују да је Арапско пролеће заправо највише погодило земље ограничених нафтних ресурса које нису монархије, тј. Тунис, Египат, и Јемен, док Сирија ипак има значајне резерве нафте.

Њихов закључак је да су нафтом богате монархије успоставиле баријеру за ескалацију протеста и тиме смањиле вероватноћу устанка.

> „У монархијама су ове баријере делимично укорењене у самој структури владавине. У таквим режимима, краљ столује без значајнијег оспоравања, а законодавне институције се често састоје од различитих фракција које су у међусобној равнотежи и које се надмећу на изборима. Овај модел повећава кредибилитет реформи које предлаже монарх, јер му омогућава да уступи одређена овлашћења без угрожавања свог положаја, те истовремено демотивише захтеве противника за радикалним променама" (Abadeer, Williamson, 2014).

Ебадир и Вилијамсон тврде да је у оваквим ситуацијама мање вероватно да ће се тражити уклањање монарха, док је вероватније да ће се захтевати унутрашње реформе.

> „Реформе се могу спровести без угрожавања живота владара, а неспособност изабраних званичника често се доживљава као главни узрок већине проблема. Због тога се протестима лакше управља, а претња по режим остаје ограничена. Овај образац био је очигледан у Мароку и Јордану, где значајни протестни покрети никада нису разви-

ли довољно јасне захтеве да би озбиљно угрозили режим. У оба случаја, монарси су успели да протесте брзо неутралишу обећањем реформи, које углавном никада нису у потпуности реализоване" (Abadeer, Williamson, 2014).

Режими земаља богатих нафтом су свакако у повољнијој позицији јер располажу неограниченим финансијским средствима којима суштински поткупљују грађане.

„Владе могу да се ослоне на сопствене ресурсе како би грађанима понудиле финансијске подстицаје, што помаже у смиривању незадовољства и смањује вероватноћу устанка. Неколико арапских режима применило је ову тактику када су се немири проширили регионом, повећањем зарада и субвенција за основне производе" (Abadeer, Williamson, 2014).

Међутим, подстицаји јесу корисно средство, али нису довољни уколико на страни монарха не постоји снажан апарат вољан да га заштити. Улога апарата силе је по Ебадир и Вилијамсон од пресудне важности.

„Снага режимског апарата принуде кључни је фактор у одређивању динамике конфликта у друштвима захваћеним протестима. Заговорници овог става тврде да диктатори имају веће шансе да задрже власт уколико оружане снаге остану лојалне режиму, а уколико промене страну, постоји већа вероватноћа да ће револуција бити успешна" (Abadeer, Williamson, 2014).

Делакура дели ово становиште, додајући да су кључни савезници режима, превасходно војска и безбедносне службе, као и истакнути појединци и групе. Занимљиво је њено запажање да је реакција на побуне и ток догађаја повезана и са личним избором и карактером владара.

„Реакција Бен Алија била је спора и слаба, што се може објаснити његовом затеченошћу: први пут се обратио јавности тек 28. децембра, а затим поново, али касно, 10. јануара. Супротно томе, Гадафијев режим реаговао је брзо и одлучно, чиме је повећао своје шансе за опстанак, али је истовремено ескалирао ниво насиља и изазвао спољну интервенцију. Иако одлучна реакција може бити ефикасна, прекомерна употреба силе често доводи до супротних резултата. У Бахреину је полицијска репресија у раним фазама протеста изазвала гнев међу демонстрантима, што је довело до маргинализације умерених снага, како унутар режима, предвођених престолонаследником Салманом бин Хамадом Ал-Калифом, тако и у опозицији, коју је представљао Ал-Вифак. У Сирији је режимско насиље било кључни фактор у ширењу и радикализацији протестног покрета" (Dalacoura, 2012:69).

У опису деловања аутократских режима Тоби Доџ, полази од четири главна елемента која по Вилијаму Кванту омогућавају опстанак аутократских режима, и у први план ставља идеологију, репресију, накнаде и солидарност елита,

„У Тунису и Египту идеолошка оправдања владавине већ дуже време нису успевала да привуку подршку становништва. Прихватање неолибералне реторике од стране владајуће елите довело је до њиховог дистанцирања од социјалистичког и развојног основа којим су раније оправдавали ауторитарну власт. Уместо тога, све чешће су прибегавали завереничком национализму, приписујући економске неуспехе нејасној и промењивој коалицији спољних актера. Међутим, због блиске сарадње Хосније Мубарака са израелском владом и финансијске зависности Египта од америчке помоћи, употреба наци-

оналистичке параноје као средства за оправдање власти имала је ограничен домет" (Dodge у Kitchen, 2012:10).

За слабљење структуре режима по Доџу је пресудно важан био економски аспект.

„Све очигледнија корупција режима у Египту и Тунису постала је могућа искључивањем већине становништва из економског система. Чланови породица владајућих елита отворено су се разметали својим богатством на улицама Туниса и Каира док је животни стандард већине становништва стагнирао. Подршка за револуционарне промене постепено је расла, посебно у условима демографских промена – проценат становништва узраста од 15 до 29 година порастао је за 50% у Тунису и 60% у Египту од 1990. године. На крају, како је коалиција социјално и економски маргинализованих ширила своје редове, способност египатског и туниског режима да обезбеде исплате била је под све већим притиском. Како би поткупила становништво, египатска влада је наводно на годишњем нивоу трошила 3 милијарде долара на субвенције цена хлеба (Египат је највећи светски увозник пшенице, док је Тунис на седамнаестом месту)" (Dodge у Kitchen, 2012:10–11).

Ипак, политика субвенционисаних цена имала је своје лимите, и није била дугорочно решење за стабилизацију друштвених тензија.

„Током 2007. и 2008. године, цена пшенице на светском нивоу је континуирано расла, што је у Египту довело до повећања цене хлеба за 37%. Иако је трагична смрт Мухамеда Буазизија послужила као катализатор за дуготрајне протесте против раније чврстих диктатура у Тунису, Египту, а потом и у Либији и Сирији, струк-

> турни покретачи ових промена већ су дуже време били присутни. На крају, уочи масовних уличних протеста, почела је да се распада и солидарност међу елитом, као четврти стуб стабилности режима. У Тунису, Бен Али је наредио Рашиду Амару, начелнику генералштаба, да пуца на демонстранте. Узимајући у обзир растућу непопуларност председника и свој положај у могућем пострежимском Тунису, Амар је одбио да изврши наређење, чиме је запечатио судбину Бен Алијеве владавине. Сличан сценарио одиграо се у Египту, где је фелдмаршал Мохамед Хусеин Тантави одбио да нареди војсци да пуца на демонстранте. Његов чин одбијања осигурао му је опстанак након неизбежне промене режима, која је уследила као директна последица одбијања да санкционише насиље" (Dodge y Kitchen, 2012:10–11).

Додатна снага режима по Назиху Н. Ајубију је и изразита племенска повезаност владајућих породица и годинама подржавана разграната мрежа присталица из истог племена у чијем интересу такође није била промена власти и губитак повластица.

> „У свим земљама Арабијског полуострва (осим Јемена) државом управља „традиционално" племенско руководство. Иако се формални називи могу разликовати: краљевство, султанат, емират и слично, суштина је да власт остаје наследна и патријархална. У овим земљама не само да владајуће породице чине политичку елиту, већ и најважније и најосетљивије министарске портфеље углавном контролишу чланови владајућих династија и њихови блиски сарадници" (Ayubi, 2008:230).

Као вид додатног осигурања владајуће породице, осим елите умрежене породичним везама, постоји и веза са другим племенима. „Њихова лојалност обезбеђује се путем суб-

венција, међусобних бракова, именовања у владу и доделе франшиза за стране производе. У неколико држава, представници главних племена и трговачких породица добијају места у саветодавним скупштинама“ (Ayubi, 2008:230).

Иако су по многим карактеристикама истоветне, нарочито када је реч о конзервативним арапским монархијама, занимљиво је да су поједине арапске земље знатно отвореније од других.

> „Постоје значајне варијације у нивоу друштвене и политичке контроле међу земљама Арабијског полуострва. Бахреин се често сматра социјално најлибералнијим, са релативно великим бројем запослених жена, отворенијим приступом забави и другим сличним аспектима. С друге стране, Кувајт се сматра (или се бар некада сматрао) политички најотворенијим, захваљујући постојању парламента, који иако представља мали део становника редовно функционише, као и разумно либералној штампи. Насупрот томе, Оман има репутацију политички најрепресивније земље, док се Саудијска Арабија сматра друштвено најрестриктивнијом. Ипак, све ове земље у великој мери остају конзервативне, како у политичком, тако и у друштвеном смислу. Израз „умерене“, који се користи међу стратезима, углавном је неадекватан и често се погрешно примењује“ (Ayubi, 2008:230).

2.6. Трансформација протеста у побуну/револуцију

Најизраженији случајеви прерастања протеста у побуну и отворени грађански рат су Либија, Сирија, и Јемен, који се истовремено, због обима разарања могу сматрати највећим губитницима Арапског пролећа. Наиме, када улични протести нису остварили очекивани ефе-

кат попут оног у Тунису или Египту, а покушаји побуне успешно угушени, на драстичну трансформацију и појачавање интензитета и озбиљности сукоба владиних и опозиционих снага директно су утицали спољни актери.

У Либији су западне силе, најпре јасном подршком противницима режима Муамера ел Гадафија, а потом, када је његов одговор био неочекивано јак, отвореном интервенцијом, надоместиле ону недостајућу снагу која је фалила унутрашњим чиниоцима побуне да самостално постигну постављени циљ. Али, како с тим у вези наводи Џереми Салт, ова „помоћ" није довела до ослобођења, већ уништења једне земље.

> „Уништење џамахирије оставило је Либију у фрагментираном и турбулентном стању, са наоружаним групама које не показују намеру да се разоружају или признају ауторитет централне власти, чиме се ствара ситуација у којој номинално и не постоји стварна власт. Ово није била револуција, већ уништавање једне арапско-афричке државе које су спровеле Велика Британија, Француска и Сједињене Америчке Државе" (Salt, 2012:55).

У случају Сирије, протести су се трансформисали у устанак, а потом и у оружани сукоб, у великој мери због саме реакције режима, али нису довели до брзог преврата због јасног противљења спољног фактора. Наиме, као што су САД уз помоћ Саудијске Арабије као посредника сачувале режим у Бахреину, или на сличан начин интервенисале у Јемену против режима, у случају Сирије, заслугом Русије, отворена агресија је спречена у последњи час. Међутим, до интервенције Запада ипак је дошло. Иако се протоком времена САД неће либити да самостално делују, њихова подршка противницима режима је у почецима оружаног отпора била индиректна. Кроз

све агресивније војно ангажовање локалних западних патрона и укључивање различитих плаћеничких војски које су годинама, у сукобима већег или мањег интензитета, покушавале да с власти уклоне Башара ал Асада, та помоћ ће у једном тренутку постати јасно видљива.

Посматрано из угла научног објашњења, оно што се последично догодило од почетка протеста па до коначних исхода у великој мери одступа од теоријских очекивања. Наиме, Седрик Дупон и Флоренс Песи се у том погледу питају: „Како можемо објаснити протесте и револуционарне процесе који су деловали мало вероватни у овим јаким државама и слабим друштвима?" (Dupont, Passy, 2011:447).

По овим ауторима, догађаји у арпаским земљама су отворили питање њиховог објашњења на основу постојећег знања из политичке теорије протеста.

> „Истраживачи друштвених покрета развили су три главна теоријска приступа за разумевање протеста: теорију политичког опортунитета, која истиче значај политичких фактора који ограничавају или омогућавају појаву и развој протеста; приступ мобилизације ресурса, који наглашава важност организације протеста, посебно кроз мреже и везе међу различитим сегментима становништва; и, на крају, теорију уоквиравања, која подвлачи потребу за когнитивном револуцијом или трансформацијом свести како би се обично незадовољство претворило у протест и артикулисање захтева... Да ли ови теоријски приступи пружају истраживачима друштвених покрета снажне аналитичке алате за објашњење како и зашто су људи изашли на улице да би срушили ауторитарне режиме? Да ли истраживачи друштвених покрета, уз постојеће знање, могу да објасне смисао Арапског пролећа?" (Dupont, Passy, 2011:448).

Коначно, по овим ауторима само по себи се намеће и друго питање које се односи на потребу ревизије постојећих теоријских оквира.

> „Да ли ови догађаји изазивају садашње теоријске моделе и приморавају нас да ревидирамо постојеће теоријске оквире? Ако је одговор потврдан, у којој мери и на којим конкретним тачкама? Догађаји Арапског пролећа представљају позив истраживачима да тестирају и евентуално ревидирају теоријски корпус који је углавном развијен на примерима из западног света" (Dupont, Passy, 2011:447–448).

Имајући у виду присутне недоумице, трагање за дубином проблема који су изнедрили Арапско пролеће представља једно од решења овог двоструког питања. То свакако захтева разматрање и засебних узрока, али и анализу читавог спектра узрока заједничких за погођене земље. Треба имати у виду и стање других арапских земаља које су избегле промену режима јер су се последице промена осетиле широм региона који се још увек опоравља од низа отворених проблема за које се сматрало да ће превратима бити решени.

3. Преврати у Тунису и Египту као почетак револуционарног таласа

Искра која је најпре запалила север Африке, а потом пожар проширила на Блиски исток, и арапски свет увела у нови циклус хаотичних односа и огољеног интервенционизма и дуплих стандарда међународне заједнице, потпаљена је у Тунису. Изненадним догађајем многи су били затечени, и владајући режим, и обичан народ који је са стране, у неверици посматрао шта се дешава на улицама

туниских градова, али подједнако су били узнемирени и ауторитарни режими у окружењу, као и грађани тих земаља који су с нестрпљењем ишчекивали коначни исход немира.

Истовремено, и многи грађани широм света, посебно Европе, који су Тунис, нарочито кроз призму глобалних медија прилично површно посматрали само као популарну туристичку дестинацију и ништа више од тога, били су изненађени развојем ситуације. У крајњем случају и већина стручњака за арапски свет била је изненађена чињеницом да је критична маса која ће покренути промене створена баш у Тунису, као релативно умереној земљи ни по чему нарочито истакнутој у арапском свету, ни политички, ни економски, а ни по бројности популације[13], или географској позицији. Ипак, када се мало загребе испод површине, уочљиви су многи показатељи да је до скора идеалистичка представа о уређености и стабилном развоју ове „најевропскије од свих арапских земаља" на северозападу афричког континента, прилично упитна.

Након догађаја у Тунису, улични протести који су пратили „револуцију јасмина" убрзано су почели да се шире по целом арапском свету, и постало је јасно да Тунис неће остати изоловани случај. Уз „опипавање пулса" других владара, протести различитог интензитета су се већ крајем децембра 2010. прелили у Алжир, а потом у јануару 2011. у Јордан и Оман.

Арапски народ ослобођен страха и жељан промена, добио је прилику за нешто велико. Тога су били свесни и режими који су се први суочили са набојем рушилачке енергије, али и владајуће структуре других арапских земаља којима су немири били практично пред вратима.

13 Укупна популација Туниса 2011. године износила је 11.032.528 становника.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/TUN/tunisia/population

Следећи на удару таласа народног гнева нашао се Египат, једна од најутицајнијих земаља арапског света, а уједно и стратешки позиционирана земља велике територије и бројне популације[14].

Имајући у виду многе контрадикторности у погледу природе саме побуне, полазна тачка анализе је заостатак у модернизацији арапских друштава, што је и препознато као примарни разлог за талас протеста који је захватио арапске земље крајем 2010. године, а који ће створити услове за уплитање спољног фактора.

Према овом гледишту, народна побуна започета у Тунису, настављена је у Египту, јер су западни политичко-безбедносни кругови проценили да ће се власт у тој земљи најлакше срушити, што би покренуло домино ефекат у осталим земљама региона. Сходно томе, уз осврт на различите перцепције догађаја, полазиште анализе је да су протести у Тунису били резултат спонтаног окупљања народа, док је у другим земљама арапског света талас протеста уследио због раширеног уверења да су политичке промене могуће, као и преклапања интереса више фактора који су подстакли немире и изазвали Арапско пролеће[15].

14 Укупна популација Египта 2011. године износила је 89.200.054 становника.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/EGY/egypt/population

15 Како примећује Хамид Дабаши, овај термин се усталио и због календарске коинциденције и због фигуративног значења јер „обележава почетак новог периода у години, а метафорички наговештава доба наде, вере, плодности и поновног рађања" (Dabashi, 2012:xviii).

3.1. Карактеристике државног уређења Туниса и Египта

Пре него што је 1956. године стекао независност и усвојио републиканско уређење, Тунис је дуги низ година био француска колонија под директном страном управом. Ово је, као и у другим земљама које су биле колоније западних сила, имало значајне последице по изградњу и форму административног апарата, који је био репресиван према народу и подређен вољи. Такође, као и у другим земљама колонијалног система, Тунис није био изузетак у погледу одливања ресурса и експлоатације јефтине радне снаге, што је довело до богаћења мањине на рачун већине.

Ипак, постојале су одређене специфичности које су утицале на развој Туниса и чиниле га различитим од других земаља под колонијалном влашћу. Наиме, пресудну улогу у развоју Туниса имао је значајан број досељеника из Западне Европе. Како наводи Хенри Клемент Мур „1881. године било је око 700 Француза и 11.200 Италијана (већином радника); до 1911. године било је 134.000 Европљана, а до 1956. њихов број се готово удвостручио, чинећи седам одсто укупне популације" (Moore, 1965:16).

Велики број ових људи био је директно или индиректно повезан са управљачким структурама. Како напомиње Мур, „Тунис као француски протекторат трајао је седамдесетпет година, од 1881. до 1956. године, а Тунишани су тек 1955. године добили унутрашњу аутономију, односно самоуправљање у домаћим пословима. Са изузетком Алжира, ниједна друга медитеранска земља није прошла кроз страно туторство толико дуг период" (Moore, 1965:16). Ипак, Мур подсећа да „Тунис, за разлику од Алжира, никада званично није сматран саставним делом Француске" (Moore, 1965:16).

Иако су досељеници значајно утицали на модернизацију туниског друштва у смислу урбанизације, секулари-

зације, образовања и развоја западних економских образаца, они „никада нису били довољно бројни или моћни да спроведу 'асимилацију' аутохтоног становништва" (Moore, 1965:16). Међутим, покренути процес је произвео значајне последице. „Скупа, ови фактори послужили су не само да се рашире нове идеје и начини живљења, већ и да се у оквиру домаћих друштава створе скупови отуђених појединаца и класа" (Moore, 1965:16). Овај корак ка индивидуализацији, у делу света где је појединац махом подређен групи, свакако је допринео да се туниско друштво издигне изнад традиционалистичких пракси остатка арапског света и приближи европском модернизацијском тренду развоја индивидуализма.

Осамостаљивање Туниса, које је уследило француским повлачењем 1956. године, донело је новој власти, предвођеној харизматичним Хабибом Бургибом, различите изазове, пре свега оне који су се тицали државног устројства. Политички систем који је Бургиба покушао да успостави у циљу консолидације власти Мур је назвао „председничком монархијом", термином који осликава „дуалну природу стила Бургибиног лидерства, који подсећа на традиционалне аутократе углавном зависне од модерних политичких структура" (Moore, 1965:71), указујући да је република, као облик државног уређења, у арапским земљама које се тако легитимишу, више формалног него суштинског карактера.

Надовезујући се на исту линију размишљања, Томас Шилер напомиње да се, упркос честој идеализацији првих година независности Туниса, Бургибин режим од преузимања власти кретао у правцу ауторитаризма. „Он сам је доносио све кључне политичке одлуке. Истинска демократија никада у ствари није била на дневном реду" (Schiller, 2011:7). Суноврат је по Шилеру кренуо када је Бургиба 1975. постао доживотни председник. „Политички систем Туниса почео је да се фосилизира,

а привреда је ушла у кризу. 1980-те су у Тунису биле обележене Бургибиним лошим здравственим стањем, распрострањеним непотизмом и корупцијом, као и наставком немира који су сузбијани на бруталан начин" (Schiller, 2011:7).

Занимљиво је да је успостављени систем наставио да функционише и након Бургибиног одласка с позиције председника. Његов сукцесор је само преузео полуге власти, уносећи незнатне измене, пре свега у виду „самопромоције као регионалног фактора стабилности" (Schiller, 2011:6). У суштини, довођењем оданих људи на водеће положаје, само су се имена променила, док је принцип деловања, уз незнатне модификације, остао непромењен.

У овом контексту, као и у случају других свргнутих арапских диктатора, и Зин ел Абидин Бен Али (1936-2019) до позиције најмоћније особе у земљи дошао је као изданак затворених војно-политичких кругова државног система. Иако је своју каријеру једне од најзначајнијих политичких фигура не само Туниса, већ и целокупног арапског света, завршио присилним напуштањем функције председника, Бен Али је пре тога деценијама успешно опстајао на врху власти мењајући једну високу политичку функцију другом.

Да би дошао до циља, очигледно макијавелистички вођен, није бирао средства. Иако је у тинејџерским данима био члан покрета Дестур, са снажним антиколонијалистичким идејама, без проблема је током војне обуке прихватио усавршавање у Француској и Сједињеним Америчким Државама. Бен Али је несумњиво био успешан официр који се крупним корацима кретао ка врху, па је тако до прве утицајне позиције дошао већ 1964. године, да би све до 1974., дакле читаву деценију, био на челу војне службе безбедности. Недуго затим, након три године службовања у Мароку на позицији војног аташеа, враћа се у Тунис и долази на чело националне службе

безбедности, да би опет након краће паузе и позиције амбасадора у Пољској, на коју одлази 1980. године, по повратку у земљу 1984. године постао државни секретар за националну безбедност. Четири године касније, 1986. године, постао је министар унутрашњих послова, да би 1987. године, ступио на дужност премијера (Shami, 2009, Kamrava, 2011, Rogan, 2012).

Током свог успона, Бен Али је стицао моћ унутар државних структура, што му је омогућило да постане један од главних актера на политичкој сцени Туниса. Како је већ показао своје способности у сузбијању немира, што је чинио током протеста 1978. и 1984. године, следећи корак био је елиминисање политичких непријатеља. Када је 1987. године постао председник владе, најпре је елиминисао Покрет исламске тенденције, који је био противник секуларизма председника Хабиба Бургибе, да би потом извршио политичку ликвидацију самог Бургибе, као доживотног председника који је на власти био од 1956. године. Смена је извршена мирно 7. новембра 1987. године, а овај дан ће у част новог вође бити проглашен националним празником (Hitti, 2002; Kamrava, 2011; Rogan, 2012).

> „Овај пуч без крви, који је у историјске књиге ушао као 'медицински пуч', чини се да је означио свитање нове ере за Тунис. И заиста, почетне изјаве Бен Алија и његове свите чинило се да буде неку наду. Изгледало је да ће бити више политичке отворености, спроведене реформе у политици, економији и друштву уопште, а политички затвореници бити пуштени" (Schiller, 2011:8).

Међутим, убрзо је уследило разочарање, а обрачун с исламистима послужио је као оправдање за повећање бројности безбедносних снага, које ће практично постати оснажена преторијанска гарда новог владара и средство за елиминацију постојећих и потенцијалних

противника. Далеко од ослободиоца и реформатора, Бен Али ће уместо отворености и политичке либерализације, само појачати контролу и репресију. „Свака врста политичке опозиције је била потискивана наредних година, док су медији стављени под строгу контролу. Бен Али је у суштини од Туниса створио полицијску државу која је била без премца у односу на остале државе региона" (Schiller, 2011:8).

Ипак, матрица владања простором, карактеристична за арапске аутократе, остала је непромењена.

> „Током своје владавине, Бен Али је остваривао убедљиве победе на председничким изборима, на којима је увек био реизабран, никада са мање од 89% подршке на изборима 1989, 1994, 1999, 2004. и 2009. године. 'Промена од 7. новембра', која је била слављена у готово свим јавним изјавама, у ствари је довела до још репресивнијег режима него што је био Бургибин" (Schiller, 2011:8).

Описујући овај модел владавине над покорним поданицима, Хокмен Ренд наводи да је стални притисак на грађане вршен и кроз присутност вође у јавном простору.

> „Као и други лидери региона, Бен Али је створио власт која се базирала на његовој физичкој присутности у јавном животу. Његове слике биле су свуда, од аутобуса јавног транспорта до хотелских лобија, подсећајући грађане на успостављени политички поредак, уз упозорење да су очи власти свуда присутне" (Hochman Rand, 2013:vii).

С друге стране, развој политичког окружења у целом арапском свету, као и успон Бен Алијевог колеге Хоснија Мубарака у Египту, подједнако су важни за разумевање динамике догађаја који ће уследити.

Након Другог светског рата, када су у многим западним колонијама почела превирања, Египат је такође започео процес тражења свог независног пута. Кључни тренутак у том процесу био је пуч 1952. године, познат као „Револуција 23. јула". Током ове револуције, део војске, тзв. „Покрет слободних официра", предвођен Мухамадом Нагибом и Гамалом Абделом Насером, организовао је државни удар и свргао краља Фарука.

Овај пуч је имао далекосежније последице него што је то било у почетку очекивано. Египатска револуција није довела само до рушења монарха, већ је омогућила и укидање англо-египатског кондоминијума над Суданом, чиме је окончана британска колонијална окупација Египта. Поред тога, уставна монархија је замењена републиком, чиме је Египат ушао у нови политички поредак са Насером као кључним лидером (Hitti, 2002; Mattar et al., 2004; Kamrava, 2011).

Након што је спречио заверенички покушај дела власти и Муслиманског братства да га елиминишу, Насер је контраударом збацио Мухамада Нагиба с места председника, преузео водећу позицију у држави и успоставио нову државну политику која ће га, с једне стране, довести у конфликт са Западом, а с друге стране учинити једним од најистакнутијих лидера арапског света. Насерова одлука да следи политички курс независности, спроведе социјалистичке реформе и национализацију привреде, као и да заузме агресивнији став према Западу, учиниле су Египат важним актером у регионалној политици.

Међутим, и поред ових великих победа на унутрашњем и спољном плану, прве године египатске самосталности нису биле мирне. Египат је био под великим притиском услед затегнутих односа са новоформираном израелском државом и силама које нису могле да се помире с губитком територија, посебно након Накбе из 1948. године и трајног расељавања арапског становништва са

палестинске територије. Настала ситуација је довела до сталног сукоба с Израелом, и погоршала односе Египта с великим западним силама, које су подржавале Израел.

Ови притисци су представљали изазов за Насерову спољну политику која се темељила на антиколонијализму и борби за арапско јединство, па је египатска власт била у сталном трагању за решењима којима би их превазишла како би одржала сопствени положај и очувала регионалну стабилност (Hitti, 2002; Mattar et al., 2004).

Одлука Гамала Абдела Насера да национализује Суецки канал 1956. године довела је до великих међународних тензија, што је кулминирало краткотрајним ратом са Израелом, Великом Британијом и Француском. Ова агресија, која је имала за циљ да се спречи национализација канала, резултирала је војним сукобом, али и међународним негодовањем које је довело до повлачења савезничких снага са Синајског полуострва. Насерова победа означила је не само политичко уздизање, већ и велико симболичко јачање његовог лидерства.

После ове победе, Насер је наставио са амбициозном политиком панарапског јединства, настојећи да оствари интеграцију арапских земаља у један политички блок. У том смислу, Египат је у периоду од 1958. до 1961. године био део Уједињене Арапске Републике са Сиријом, што је био кратак, али значајан експеримент у области арапског уједињења. Иако овај политички пројекат није успео, Насер је и даље био изузетно утицајан лидер који је ширио свој утицај не само у арапском свету, већ и шире.

Његов утицај на међународној сцени достигао је врхунац 1964. године када је постао председник Покрета несврстаних, групе која је заговарала политичку и економску независност земаља које се нису идентификовале ни са Истоком ни са Западом. На крилима успеха, Насерове идеје о антиимперијализму, социјализму и арапском национализму убрзо су стекле велику популар-

ност и у другим земљама које су тражиле независност од западних сила.

Међутим, након катастрофалног исхода Шестодневног рата 1967. године, када су Египат и друге арапске земље изгубиле знатан део територије, Насер је морао да се суочи са великим политичким и војним поразом. Ипак, и у овим тешким временима, поново је успео да се уздигне у очима домаће јавности, посебно након што је започео успешне дипломатске напоре за повратак изгубљених територија, као што је био Синај. Након овог рата, уз покушаје деполитизације војске Насер започиње и низ других политичко-економских реформи, које су поново учврстиле његов утицај у Египту и арапском свету. Ове реформе су биле део шире политичке идеологије, која је позната као „насеризам", и која је обухватала арапски национализам, антиимперијализам, социјализам, солидарност и несврставање (Esposito, 2004; Mattar et al., 2004; Duri, 2012).

Након смрти Гамала Абдела Насера 1970. године, Египат је прешао под власт Мухамеда Анвара ел Садата, који је преузео председничку позицију и остао на власти више од деценије. Садат је наставио неке аспекте Насерове политике, али је истовремено изградио свој властити стил владања, који је у великој мери био усмерен ка либерализацији економије, политичким реформама и већој отворености према Западу. Један од његових првих корака био је смењивање потпредседника Алија Сабрија и моћног министра унутрашњих послова Шаравија Гоме, што је сигнализирало његову намеру да се дистанцира од неких Насерових фигура и политичког наслеђа, и окрене се изградњи сопственог стила владања заснованог на наставку секуларизма[16], економском отварању земље и вишестраначју у политичком животу.

16 Вилијам Марк Хабиб (Habeeb, 2012) посебно указује да је Египат као секуларна држава грађен и кроз однос према политичком исламу, Ирану и религијским мањинама, посве Коптима.

Међутим, између два лидера било је значајних разлика, посебно када се ради о египатској спољној политици. Садат је након Октобарског (Јомкипурског) рата 1973. године, и значајне победе обележене повратком Синајског полуострва у састав Египта, започео политику мира са Израелом, што је у великој мери променило ток египатске дипломатије. Потписивањем мировног споразума са Израелом 1979. године, заједно са израелским премијером Менахемом Бегином, Садат је добио Нобелову награду за мир, али је такође себи створио много непријатеља у арапском свету. Многи арапски лидери су сматрали да је мир с Израелом издаја Палестинаца, а изостанак очекиване подршке Палестинској држави довео је до тога да је Египат од 1979. до 1989. године био искључен из Арапске лиге.

Тиме је Садатова политика стварања мира са Израелом довела до изолације Египта у арапском свету, а дубоко разочарање изазвано овим потезом допринело је да његова популарност међу већином Египћана опадне. Мир са Израелом, који је Садат сматрао неопходним кораком за стабилизацију и економски развој земље, никада није био опроштен од стране многих Египћана и арапских народа, што је на крају довело до његовог атентата 1981. године.

Садатова смрт означила је крај једне ере, а на месту председника замениће га Хосни Мубарак (1928–2020), који ће наставити са применом већине Садатових политичких принципа, али са одређеним модификацијама које су одговарале политичкој и економској ситуацији у Египту тог времена (Esposito, 2004; Mattar et al., 2004; Duri, 2012).

Мубарак је заиста оставио дубок траг као један од најзначајнијих арапских лидера XX века, а његов успон представља пример постепеног, али јасно усмереног напредовања кроз војну и политичку хијерархију. После

завршетка Војне академије 1949. године и Ваздухопловне академије следеће године, започео је каријеру као борбени пилот, да би затим прешао на наставничке позиције у ваздухопловним школама. Ова рана каријера га је убрзо довела до места инструктора у Ваздухопловној академији (1954–1961), а након тога је наставио своје образовање на Совјетској генералштабној академији.

У даљем каријерном напредовању био је командант Ваздухопловне академије од 1967. до 1969. године, а затим начелник штаба Ваздухопловних снага Египта од 1969. до 1971. године. Одлучујући тренутак у његовој војној каријери био је Арапско-израелски рат 1973. године, где је био одговоран за ваздушну припрему Египта, која је значајно допринела успеху Египћана у рату. Овај успех је довео до унапређења у чин маршала ваздухопловства 1974. године.

Тиме је Мубарак стекао драгоцено искуство у војним и стратешким пословима, што је било пресудно за његов каснији политички успех.

> „Начином на који је обављао дужности на високим војним функцијама стекао је и велико поверење унутар египатских власти. Председник Анвар ел Садат је, препознајући његов лидерски потенцијал, именовао Мубарака за потпредседника Египта 1975. године, који ће на тој позицији бити до Садатовог атентата 1981. године, када постаје председник" (Mattar et al, 2004:1593).

Мубараков успон на чело Египта након Садатовог убиства био је брз и без великих контроверзи.

> „Био је очекивани наследник, пошто је као потпредседник био у близини Садатовог круга и већ имао значајну улогу у спољној и безбедносној политици. 'У својој првој изјави као председник, обећао је да ће се бавити економским и социјалним проблемима Егип-

та, борити се против корупције и непотизма који су обележили последње године Садатове власти, и ослободити утамничене политичке и верске лидере'" (Mattar et al, 2004:1593).

Ипак, многа обећања нису испуњена, а убрзо је из кабинета уклонио и све преостале Садатове кадрове. То је указивало на његов чврст курс, али и на све већу концентрацију власти у његовим рукама. Уместо већих демократских промена, његов режим наставио је са ауторитарним моделом управљања, у складу са традицијом египатских владара из претходних деценија, контролишући медије, и ограничавајући бројна права, укључујући слободу говора.

Као знак промена у републикама Блиског истока и Северне Африке Стивен Ј. Кинг истиче одржавање вишестраначких избора. „Египат је под Садатом у 1970-им започео тренд вишестраначја у арапским републикама... Мубарак је наставио реформе, и одржао парламентарне изборе 1984, 1987, 1990, 1995, 2000. и 2005. године. Први директни председнички избори одржани су 2005. године" (King, 2009:8). Међутим, те промене су биле козметичке и нису довеле до стварне демократије, већ су само реорганизовале ауторитарни систем и прилагодиле га новом времену.

Иако је Египат, као и неке друге арапске земље, покушао да се прилагоди и кроз фиктивно вишестраначје направи кораке ка демократизацији, у реалности су парламентарни избори били ништа више од периодичних процеса формализације сигурне победе Мубарака и његових савезника, док су опозиционе партије биле строго контролисане, без шанси да постижање било каквих значајнијих резултата или чак искључене из изборног надметања.

3.2. Специфичности владавине Бен Алија и Мубарака

Проистекли из практично истог политичко-безбедносног окружења, а захваљујући снажној подршци војног естаблишмента који им је омогућио дуготрајни останак на власти, и Бен Али и Мубарак су били продукти система чија моћ је расла упоредо с њиховим успоном. Ниједан од њих, као уосталом ни други властодршци, није се устезао да, уз повремену сарадњу с одређеним деловима опозиције, спроводи наводне политичке, економске или друштвене реформе „ради враћања на прави пут", или „бољег живота свих грађана". Ипак, ови веома пажљиво планирани стратешки потези су очигледно били делотворни јер је власт годинама била стабилна, без већих ризика по опстанак.

> „Испоставило се да су аутократе домишљато у неким случајевима биле корак испред у избегавању политичких притисака који су их окруживали, било ревизијом медијског кодекса управљања широким медијским простором или ревизијом устава како би на лукав начин ограничили учешће политичких супарника на изборима" (Hochman Rand, 2013:viii).

Али, како примећује Хокмен Ренд, њихова способност да на дужи рок остану корак испред свих других, била је неизвесна и упитна. „Чинило се очигледним да напори за управљање од врха до дна промењивом динамиком могу лако кренути наопако, и произвести непознате и ненамераване последице" (Hochman Rand, 2013:viii). Тако је у последњој деценији владавине неписани друштвени уговор Бен Алија и народа Туниса престао да важи јер економске прилике више нису биле такве да би могле да компензују узурпацију политичке власти.

С друге стране, дуготрајна владавина не би била могућа без подршке великих сила којима је као партнер одговарала јака држава и подједнако умешан владар који држи страну спољних интереса у овом делу света.

> „Мубарак је одржавао везе Египта са владом САД од чије економске помоћи је земља постајала све више зависна. Он није прекинуо дипломатске односе са Израелом (иако је опозвао египатског амбасадора из Тел Авива током израелске инвазије на Либан), а полако је поново успоставио добре односе са другим арапским владама и Палестинском ослободилачком организацијом, након повлачења амбасадора из Каира када је Садат потписао египатско-израелски мировни споразум 1979. године" (Mattar et al, 2004:1593-1594).

На економском плану, посебно на почетку владавине, Мубарак је у подједнакој мери подстицао и долазак америчког капитала, и инвестиције богатих арапских земаља, али је истовремено ограничавао рад мултинационалних корпорација. „Покушавао је да створи неки облик економског савеза са Јеменом, Јорданом и Ираком, али без већег успеха, посебно након каснијег разлаза са Садамом Хусеином у покушају смиривања конфликта са Кувајтом, када је чак око 40.000 припадника египатске војске учествовало у операцији Пустињски штит" (Mattar et al, 2004).

Приличан ниво стабилности Египту је донео оштар одговор на деловање исламистичких покрета. „Између 1992. и 1997. године нападани су истакнути владини званичници, секуларисти, Копти и странци. Насиље је обуздано хапшењима, притварањем, суђењима и повременим погубљењима, док је и сам Мубарак замало страдао током састанка Организације афричког јединства 1995. године" (Mattar et al, 2004: 1594). Иако му је

тај инцидент повећао популарност, јаз између богатих и сиромашних није могао да се превазиђе, и ма колико било позитивних потеза, он је остао непресушни извор проблема.

Међутим, иако је раније показивао отпорност на уличне протесте, на неочекиване брзорастуће протесте током Арапског пролећа Мубарак је одговорио несразмерном употребом силе, чиме је додатно изазвао бес народа. Тиме је додатно изгубио и спољну подршку, поготово имајући у виду да је у почетку, имао чак и подршку САД које нису биле вољне да партнерство са Египтом, одржавано управо преко Мубарака, препусте ризику неизвесног односа са његовим сукцесором.

> „Међутим, како су протести у Египту јачали, Сједињене Америчке Државе су се забринуле да би то могло довести до губитка контроле над ситуацијом и окренуле су се притиску на Мубарака да поднесе оставку и преда власт египатској војсци у коју су САД имале поверења да ће обезбедити контролу над земљом" (Huihou, 2012:3).

За разлику од Бен Алија, режим Хоснија Мубарака је упркос периодичним отпорима које је без већих проблема сузбијао у корену, успео да се одржи чак три деценије. Али, иза Мубарака је стајао моћан војни систем који је практично од осамостаљења од Велике Британије управљао земљом. Такав снажан ослонац значио је да ће свргавање председника, као и демонтажа система, бити много већи изазов него у претходном случају Туниса.

На крају, и Египат је доживео смену владара, а то се као и у туниском превратy десило неочекивано брзо, чак без већег насиља. Изгледало је да је Мубарак жртвован и склоњен како би сам систем опстао, а оно у шта се сумњало, временом се и потврдило. Исти војни систем,

након кратког председниковања лидера Муслиманског братства који је насилно склоњен, поново је на челну позицију поставио свог човека. Стога је ефекат Арапског пролећа у Египту био ограничен, јер иако је мета, чија је смена била циљ протеста, заиста и „скинута", ништа се значајније није променило у животима обичних људи који су се узалудно надали управо супротном.

Свакако је важно је истаћи да ни Бен Али, ни Мубарак, а ни многи други узурпатори власти не би могли толико дуго бити на највишим позицијама без спољне подршке, која нестаје када изгубе употребну вредност, или се напросто процени да је време за њихову замену.

Необично огољено, као ретко који аутор, Рафаел Израели бритко, кроз неколико реторичких питања на површину избацује непринципијелност засновану на голим интересима.

> „Нико на Западу није доводио у питање Гадафијев легитимитет уназад четрдесет година јер је обезбедио стабилност. Према томе, шта се догодило када је дошло до ерупције побуне против њега, прво у Бенгазију, а потом у Триполију? Да ли је он изненада изгубио легитимитет који никада није имао? Зашто су исте оне силе које су га подржавале, продавале му оружје, и дозвољавале му да подигне шатор у срцу Рима и Париза завршиле с њим бомбардујући га до његовог суровог краја? Слично овоме, Мубарак, који је три деценије лојално служио Западу, никада не допуштајући тероризам, и обезбеђујући стабилност Египту, био је добро познат Американцима. Били су свесни да је мир с Израелом претворио у хладни мир и да је на сваком кораку намештао изборе у својој земљи да би био 'реизабран'. Али Американци су ћутали из страха да би исламска алтернатива могла бити гора... У том смислу није била другачија ни судбина Бен Алија, председника умереног, стабилног и про-

западног Туниса, где је целокупан процес и (буквално) потпаљен" (Israeli, 2013: xvi).

Говорећи даље о двоструким стандардима западних земаља према деценијским властодршцима, Израели се пита „Ко је заштитио Бен Алија, и ко је бранио Бахреин од побуне током Арапског пролећа? Саудијска Арабија, чијој влади такође недостаје легитимитет, али због њене наводне стабилности, Запад не говори о томе, нарочито због тога што и Бахреин и Саудијска Арабија снабдевају Запад нафтом" (Israeli, 2013: xvii).

3.3. Узроци друштвеног незадовољства

Преломне 2010. године општа политичка и економска ситуација у Тунису није се много разликовала од оне у већини других арапских земаља. Иако је на изборима 2009. године Бен Али формализовао још пет година своје владавине, постепено је припремано још једно додатно продужење због којег су биле наговештене и промене устава. У представи за и онако фрустрирану јавност своје место су имале и познате линости из редова подржавалаца режима.

„Преко хиљаду познатих личности, укључујући певаче, режисере, докторе и пословне људе већ је потписало петицију којом се тражи да се остарели председник кандидује 2014. упркос томе што закон прописује да председник Туниса не сме бити старији од седамдесетпет година" (Noueihed, Warren, 2012:2).

Истовремено, економска ситуација у региону је у перцепцији многих Арапа, а тако и Тунишана била готово никад лошија. Анализирајући управо те економске околности Лин Нуихед и Алекс Ворен посебно издвајају

пораст цена хране које су 2010. године пробијале ниво који су достигле 2008. године.

> „Неиздрживи трошкови задавали су главобољу и становницима густо насељених земаља и пустињским емиратима с малом популацијом и нешто сопствене пољопривреде притискајући буџете домаћинстава и повећавајући захтеве за државним подстицајима. Цене горива биле су неоправдано високе, подржавајући извознике сировина, али и озбиљан проблем за нафтом сиромашне арапске земље попут Туниса и Марока. У региону где је 61 посто популације испод 30 година, широко распрострањена незапосленост младих била је чињеница од животне важности" (Noueihed, Warren, 2012:2).

Младу популацију жељну бољих услова живота посебно је иритирала ригидност државе и изостанак било каквих ефикасних мера и подстицаја.

> „Тако је било и са недостатком промена на врху. Док су сателитска телевизија и интернет створили нови јавни простор у арапском свету, урушавајући култ личности који је окруживао снажне владаре, слободније изражавање није се претворило у политичку промену. Опасан прекид везе је настајао између остарелих вођа, опседнутих безбедношћу и наизглед заглављених у парадигми Хладног рата и немирне омладине којом су владали. Због недостатка средстава за склапање брака, и тога што још увек живе код родитеља, припадници 'генерације у ишчекивању' нису могли да изразе своје незадовољство у гласачкој кутији" (Noueihed, Warren, 2012:2–3).

По Шилеру суноврат је постао неизбежан, добивши убрзање у годинама пред побуну „када су почеле да се појављују пукотине у добро одржаваној фасади режима"

(Schiller, 2011:10). Дајући приказ из економске визуре, Шилер посебно издваја проблем незапослености.

> „Земља је почела економски да стагнира, док тржиште рада више није било у стању да се носи са великим бројем младих дипломаца који су одлазили с универзитета сваке године. Незапосленост омладине и недостатак перспективе за младе Тунишане је постајао све већи проблем. Многи посматрачи оценили су је да је стопа незапослености младих најмање 30 процената. Они млади људи који би пронашли радно место, често су били у прилици да имају само повремени посао, или лоше плаћене послове који захтевају мало у смислу квалификација. У исто време средња класа је долазила под већи притисак, са личним дуговима и поскупљењима која су у великој мери оптерећивала многе породице" (Schiller, 2011:10).

У новим условима „подразумевајући 'договор' који је режим имао са народом – ауторитарни политички систем у замену за економски и социјални напредак, више није функционисао. Тако је већ 2008. године било протеста у традиционално бунтовном рударском граду Гафса на југозападу земље, када је руководство локалног рудника фосфата било оптужено за корупцију и непотизам приликом планирања нових запослења" (Schiller, 2011:10). Међутим, исти проблем је постајао све очигледнији и у окружењу највиших нивоа власти, а посебно је понашање најближег окружења председника било она кап која је прелила чашу. „Чланови породице Бен Алијеве супруге, Лејле Трабелси, нападно су пунили своје џепове. Породица Трабелси предвођена њеним братом Белхасеном, нећаком Имедом и зетом Сакром ел Материјем директно или индиректно је контролисала велики удео привреде Туниса, не осећајући мучнину због отворене криминалне активности" (Schiller, 2011:10–11).

Велики узрок незадовољства који се према Алији Гани акумулирао чак и пре Бен Алија, био је неједнак регионални развој.

> „Значајне разлике, па чак и повећане неједнакости постојале су између, приобалне и континенталне области и између урбаних и руралних подручја (услови живљења, здравство, образовање и запосленост). Управо у регионима који нису имали користи од економског развоја (углавном централни запад и северозапад) су социјални протести и почели и касније се проширили на целу земљу. Такође, вреди подсетити да у Тунису, као и у свим северноафричким земљама, рурално сиромаштво остаје најизраженије" (Gana, 2012:204).

Уз све проблеме, неограничена власт и узурпаторско држање позиције председника, уз вешто манипулисање изборним процесом и стално продужавање мандата, било је могуће до одређене мере. Граница је прећена када је један обичан човек изгубио вољу да се бори са системом који га је стално спутавао, и сопственом жртвом на површину избацио незадовољство читаве популације, тако покренувши лавину која се обрушила на режимску елиту и Бен Алија као њеног главног експонента.

Уосталом, и у Египту, као и у Тунису, узроци незадовољства су системски стварани деценијама, а незаустављиви талас немира био је само њихова кулминација.

> „Египатски проблеми настали су са колапсом државног економског модела средином 1960-их и пратећом кризом размене девиза која је ефективно на крају довела до замене увоза индустријским растом. Насеров наследник, Анвар ел Садат, видео је прилику за надокнаду тражењем финансијских улагања из заливских држава непосредно након повећања цена нафте 1973. године. Садат је реорганизовао спољну политику Египта са Ва-

шингтоном, верујући да ће Американци омогућити повољан споразум са Међународним монетарним фондом и Светском банком у замену за стратешки савез који је понудио" (Dodge у Kitchen, 2012:9).

Доџ примећује да је упоредо са овим активностима, на домаћем плану дошло до раскорака у очекивањима државе у погледу апсолутне контроле над економијом, и елите која је чак и у ограниченој економској либерализацији видела прилику да поврати део изгубљене моћи. „Међутим, опасности политичке и економске либерализације постале су очигледне када је нова буржоазија развила аутономне везе са међународном економијом, а социјални немири су се распламсали као резултат неједнаке дистрибуције нових финансијских ресурса" (Dodge у Kitchen, 2012:9). Реакција државе била је појачани надзор и уплитање у економске токове. „Изазов краха државног система створио је оквир за египатско прихватање постепене економске либерализације, која је праћена ауторитарним државним мерама у тренуцима када процес измиче контроли државе" (Dodge у Kitchen, 2012:9).

Поред наведеног, у објашњењу дубинских узрока социјалних немира у Египту и Тунису, важно је размотрити и четири кључне димензије владања које су, према Стивену Кингу, добиле свој замах током 1980-их и 1990-их година. Ове димензије су: увођење либералних економских политика, формирање нових владајућих коалиција, контролисани политички институционални плурализам и стратегије изборне легитимизације.

Либералне економске реформе које су спроведене током ових деценија донеле су неједнакост у дистрибуцији ресурса и богатства, што је последично довело до високог нивоа незапослености, сиромаштва и друштвеног незадовољства, отуђености елита које су контролисале економске ресурсе, и нарушеног поверења грађана у политички систем оптерећен корупцијом великих размера.

Паралелно са овим процесима, потпуном губитку легитимитета власти допринеле су континуиране изборне махинације и манипулације од ограничавања политичког плурализма до контролисаног приступа изборима и изборној легитимизацији.

Управо је комбинација ових фактора, као што су дубока економска неједнакост, политичка репресија и занемаривање основних захтева народа, по Кингу изазвала лавину незадовољства која је на крају довела до политичких преврата.

> „У Египту, Сирији, Алжиру, и Тунису, државно-вођена економска либерализација и експерименти у вишестраначкој политици нису довели до пуног отварања политичког система, већ су били усмерени на подршку новој ауторитарној власти. Економске реформе су створиле и фаворизовале урбану и руралну елиту која је била наклоњена рентама и која је подржавала ауторитарну владавину. Ове реформе су изазвале дубоку неједнакост, одузимајући ресурсе од радника и сељака који би иначе имали највише користи од демократизације" (King, 2004:4).

Истовремено, такви потези додатно су поларизовали друштво али и изнедрили нову елиту у чијем интересу ће бити што дужи опстанак режима који их је створио.

> „Приватизација државне имовине омогућила је владарима да формирају нову владајућу коалицију, која је укључивала групе које су у основи сваке капиталистичке економије: капиталисте из приватног сектора, земљопоседничке елите, официрски кор и високе државне званичнике. Многи од ових званичника отишли су у приватни сектор, са собом поневши значајну државну имовину. У исто време, владајуће партије су одржавале консензус међу елитама и обуздавале незадовољство нижих слојева нудећи им све мање државних ресурса" (King, 2004:4–5).

Посматрајући овај проблем из друге перспективе, Делакура наводи да су на лошу економску ситуацију у Египту пред Арапско пролеће свакако утицале и неуспешно спроведене неолибералне реформе.

> „Од раних 2000-их година, неолиберална група око Гамала Мубарака, чланова Националне демократске партије и кабинета Ахмеда Назифа, покренула је низ економских реформи. Ове мере су довеле до краткорочног економског раста, као што је раст бруто домаћег производа од 7% између 2005. и 2008. године, и превазилажења неких бирократских препрека за инвестиције. Међутим, те реформе су биле осујећене дубоким непотизмом и корупцијом, што је спречило да стварни ефекти реформи буду дугорочно одрживи" (Dalacoura, 2012:74).

Ипак, реакције су биле закаснеле и нису дале очекивани резултат.

> „Мубарак је, како би спречио побуну против свог режима, одлучио да предузме кораке који су требали да се прикажу као реакција на незадовољство грађана. У јануару 2011. године, отпустио је министре који су били повезани с неолибералним политикама, а 5. фебруара је поднео оставку целокупни политбиро Националне демократске партије, укључујући и Гамала Мубарака" (Dalacoura, 2012:74).

Делакура запажа да се овај тренд удаљавања од неолибералних политика чак интензивирао након збацивања Мубарака с власти.

> „Привремена влада коју је предводила војска, а која није била наклоњена неолибералним мерама због својих сопствених економских привилегија као што су велики број запослених, одвојени буџет и интереси, одмах је почела

да предузима мере како би ублажила ефекте економских потешкоћа, нашавши се под притиском повећања плата и субвенција и других интервенција с циљем социјалне заштите, које су биле директно супротне неолибералним принципима" (Dalacoura, 2012:74).

Међутим, Џереми Салт износи запажање да је током владавине Хоснија Мубарака, египатска економија показала динамичан раст, али да су упркос томе дубоке социјалне неједнакости и незадовољство изазвани растом цена, постали кључни фактори друштвених немира.

„За време Мубарака, египатска економија је бележила раст, успорен је био природни прираштај, а званична стопа незапослености се кретала између 8% и 12%, спуштајући се испод 10% до 2010. године, што је представљало повољну ситуацију у поређењу са бројним западним земљама. Екстремно сиромаштво (куповна моћ испод 1,25 долара дневно) готово је у потпуности искорењено. Међутим, број људи који су живели испод линије сиромаштва (куповна моћ испод 2 долара дневно) значајно је порастао у периоду од 2005. до 2010. године. Овај тренд пораста сиромаштва био је тесно повезан са глобалним економским кретањима и растом цена хране између 2005. и 2011. године" (Salt, 2012).

И други стручњаци као што су Андреј Коротајев и Јулија Зинкина указују на корелацију ових фактора.

„Пораст цена хране у овом периоду имао је озбиљан утицај на животни стандард великог дела египатске популације, што је довело до социјалне тензије и незадовољства, а у комбинацији с већ постојећим структурним економским проблемима, овај притисак је допринео ескалацији друштвених немира који су на крају довели до египатске револуције 2011. године" (Korotayev, Zinkina 2011).

Током 2010. и 2011. године, цене основних прехрамбених артикала као што су јестиво уље и пшеница значајно су порасле на светском нивоу, што је додатно повећало притисак на већ угрожене слојеве друштва, који су на удару били и 2008. године, када је раст цена подстакао позиве за генерални штрајк.

> „Влада је на ове флуктуације реаговала на два начина: прво, задржала је цену народног хлеба на прихватљивом нивоу, а друго, значајно је увећала број људи који имају право на субвенционисану храну (хлеб, јестиво уље, маргарин, шећер), повећавши ову групу са 39,5 милиона на 63 милиона људи. Међутим, други артикли су морали да се купују по тржишним ценама, што је стварало додатну социјалну напетост и незадовољство, јер су велике групе становништва остале изложене високим ценама и ниским приходима... Овакав економски притисак, у комбинацији са већ постојећим структурним проблемима у економији, додао је запаљиви елемент који ће на крају довести до избијања масовних протеста и револуције у Египту" (Salt, 2012).

Салт наглашава да су владине мере, иако креиране да контролишу раст цена и спрече социјалну експлозију, биле недовољне за сузбијање дубоких економских и друштвених проблема који су погађали Египат.

> „Један од кључних аспеката био је убрзани пораст броја младих људи, посебно у старосној групи од 20 до 24 године. Иако су мере за контролу раста популације довеле до смањења стопе рађања од средине 1980-их, стопа рађања је и даље била висока, што је довело до великог броја младих који су се придружили радној снази" (Salt, 2012).

Како тржиште рада није било толико развијено да би их све прихватило почео је да се ствара балон који је био пред пуцањем.

> „До 2010. године, незапосленост у Египту износила је око 9%, али је половина тих незапослених припадала младима из старосне групе од 20–24 године, од којих је чак 43% било високообразовано. Овај високи проценат образованих, али незапослених младих људи представљао је 'ударну снагу' египатске револуције из 2011. године. Како су млади били и технолошки потковани и имали вештине умрежавања, били су у могућности да мобилишу велики број људи дубоко разочараних ниским примањима и сталним порастом цена. Ови млади људи нису били незадовољни само због економских потешкоћа, већ су били свесни и политичке репресије која је обележавала њихове животе. Тиме су образовани млади активисти, који су били свесни својих права и економских и друштвених потреба, постали кључни организатори протестних покрета, захтевајући крај репресивног режима који их је дуго потискивао" (Salt, 2012).

3.4. Почеци и ток протеста, улични немири, и преврати

Готово изненада и у неочекивано кратком временском периоду низ бурних догађаја уздрмао је Тунис, а након масовних протеста уследило је најпре осипање, до тада чинило се моћног државног апарата, а потом и одлазак с власти вишегодишњег председника. Иако је потез једног обичног човека послужио као окидач и покренуо ланчану реакцију, политички преврат ипак не би био могућ да суштински није дошло до урушавања структуре управљања. На то свакако указује ток догађаја који је претходио повлачењу Бен Алија.

Табела бр 5 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја током протеста у Тунису

Тунис		
2010. година		
децембар	17. децембар	Чин самоспаљивања уличног продавца Мухамеда Буазизија (26) у туниском граду Сиди Бузиду широм земље покреће неконтролисани талас протеста против режима председника Туниса Зина ел Абидина Бен Алија.
	20. децембар	Упркос доласку у Сиди Бузид министра за развој Мохамеда ал Нурија ал Џувајнија и најави новог програма запошљавања, протести су настављени.
	22. децембар	Још један Тунишанин, Хусин Фали (22), револтиран незапосленошћу и сиромаштвом, усред протеста, такође у Сиди Бузиду, извршава самоубиство струјним ударом.
	24. децембар	Протести се све више шире по унутрашњости Туниса захватајући градове Мензел Бузиан, ал Рагаб, Микнаси, а у сукобу са полицијом, уз бројне повређене, једна особа је и страдала у граду Мензел Бузиану.
	25. децембар	Полиција саопштава да је примена силе била неопходна због самоодбране, будући да пуцњи у ваздух нису спречили демонстранте да пале полицијска возила и зграде. Протести се преливају и на градове Керуан, Сфакс и Бен Гардане.
	27. децембар	Сукоб демонстраната и полиције када се око хиљаду људи по први пут окупило у престоници Тунису у знак подршке протестима у сиромашним деловима земље, а протести су уследили и у Сусу.
	28. децембар	У телевизијском обраћању председник Бен Али саопштава да су протести неприхватљиви и да негативно утичу на економију земље, а да ће насиље мањине екстремиста бити најстрожије законски кажњено. Истовремено су се припадници туниске федерације радничких синдиката сукобили с полицијом у провинцији Гафса, а око 300 адвоката је у знак солидарности са демонстратима протестовало у близини председничке палате у главном граду. Због губитка контроле смењени су гувернери провинција Сиди Бузид, Џендуба и Загуан, као и министри за саобраћај, привреду и религијска питања.
	29. децембар	Полиција сузбија протесте у градовима Монастир, Сбика и Чеба.
	30. децембар	Француска социјалистичка партија осуђује репресивне мере према учесницима протеста, позива туниске власти на ослобађање притворених демонстраната, а француску владу да се изјасни о дешавањима у Тунису.
	31. децембар	Адвокати широм Туниса одговарају на позив за окупљање у знак солидарности са притвореним колегама и другим учесницима антирежимских протеста, док режим на протесте реагује употребом силе.

2011. година		
јануар	2. јануар	Група „Анонимуси" најављује „Операцију Тунис" и нападе на владине интернет сајтове.
	3. јануар	У граду Тали, улични марш око 250 демонстраната, углавном студената, прерастао је у насиље након покушаја полиције да их заустави испаљивањем сузавца. Демонстрације су интензивиране паљењем аутомобилских гума и локалног седишта владајуће партије.
	5. јануар	Смрт сиромашног продавца додатно распламсава немире на улицама Туниса.
	6. јануар	Око 95% од 8.000 адвоката у Тунису ступа у штрајк захтевајући крај полицијске бруталности према мирним демонстрантима.
	7. јануар	Талас хапшења новинара, активиста, блогера итд.
	10. јануар	Привремено се обуставља настава у школама и универзитетима.
	8–12. јануар	Одговарајући на покушај паљења владине зграде, каменице и запаљиве бомбе, полиција је интензивирала употребу силе према демонстрантима у градовима Тала и Касерин, укључујући употребу водених топова и пуцњаву из снајпера.
	13. јануар	У телевизијском обраћању Бен Али се заложио за већа права и слободе, институционалне реформе, истрагу свих убистава током демонстрација изјављујући да неће тражити реизбор 2014. године.
	14. јануар	Бен Али уводи ванредно стање и смењује Владу због насилног обрачуна са демонстрантима, обећавајући парламентарне изборе у року од шест месеци. Истовремено, шире се гласине о хапшењу око тридесет чланова Бен Алијеве породице, као и породице његове супруге Лејле Трабелси, те се спекулише да је војска заузела аеродром и затворила ваздушни простор, али и да је Бен Али напустио земљу затраживши уточиште у Саудијској Арабији. Недоумицу разрешава премијер Мохамед Ганучи, који у телевизијском обраћању саопштава да преузима улогу привременог председника позивајући се на одредбе устава.
	15. јануар	Саудијска Арабија званично саопштава да је пружила уточиште одбеглом председнику Туниса. Уставни суд Туниса доноси одлуку да Мохамед Ганучи не може обављати улогу привременог председника већ је то дужност Фуада Мебазе, председника Парламента, који по ступању на дужност Ганучију даје задатак да формира коалициону владу.

Вишеструки извори[17]

17 http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/ tunisia/ 11480587/Tunisia-since-the-Arab-Spring-timeline.html приступљено 14.5.2018. године. http://www.alja-

Како се може видети из прегледа најважнијих догађаја који су обележили ток протеста у Тунису (*Табела бр. 5*), најпре се у граду Сиди Бузид, у сиромашној унутрашњости земље, Мухамед Буазизи, универзитетски образован, а незапослен двадесетседмогодишњак из протеста запалио 17. децембра 2010. године испред општинске управе. На овај, у нервном растројству извршени чин[18], натерало

zeera.com/indepth/spotlight/tunisia/2011/01/201114142223827361.html приступљено 4. 5 .2018. године

http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/pais/research/researchcentres/irs/euspring/advisoryboard/tunisia_timeline_2201-2014.pdf приступљено 12.5.2018. године

http://www.middleeasteye.net/news/timeline-tunisia-violence-2010-2015-974553803 приступљено 17. 5. 2018. године

http://www.timelines.ws/countries/TUNISIA.HTML приступљено 17. 5. 2018. године

https://www.nytimes.com/topic/destination/tunisia приступљено 17. 5. 2018. године

18 Једну од најпрецизнијих реконструкција самог догађаја дао је Џони Вест у свом раду „Достојанство! Путовање кроз Арапско пролеће" (2011). Вест пише: „Тог јутра, 17. децембра 2010. године Мухамед Буазизи је устао рано, као и обично, како би стигао на пијацу. Као што је чинио и претходних неколико година, набавио је воће у велепродајном магацину и погурао колица миљу и по до свог уобичајеног места близу канцеларије гувернера у граду Сиди Бузид, у јужном Тунису. Међутим, на путу до тамо полицијска службеница Фетја Хамди га је зауставила и оптужила да нема дозволу за трговину. Никада није разјашњено које су тачно речи разменили, али накратко након тога она се вратила са двоје колега. Они су оборили Буазизија на земљу и одузели му вагу за мерење и производе. Према једној верзији, током препирке Хамди га је ударила у лице пред посматрачима, према другој, једноставно је стајала са стране и посматрала док су то други чинили. Буазизи је потом отишао до општине, на око четврт миље удаљености, и затражио да се састане са градоначелником. Службеник на пријавници му је рекао да је градоначелник на састанку. Након тога, Мухамед Буазизи је отишао до продавнице, купио одређену количину разређивача и посуо га по себи. Запалио је шибицу, испустио је, и запалио се. 'Нисам веровао својим очима', рекао је Џафер ел Салехи, адвокат, који је

га је то што му је локална полиција одузела робу са тезге коју је нелегално поставио, и на којој је без дозволе продавао воће и поврће. Будући да му је то био једини извор прихода, а очајан што му држава не помаже да се запосли, већ га доадатно кажњава, понижава и прогања, трагично је окончао свој живот.

Због тога што на бројна питања његове породице није било никаквог одговора локалне администрације, а уз одбијања да било ко прими на разговор мајку настрадалог младића, уследио је револт. Најпре је Буазизијева мајка самостално протестовала испред зграде градске управе. Потом су јој се прикључили остали чланови породице, породични и Буазизијеви пријатељи и познаници, а након тога и све више озлојеђених суграђана с истим или сличним проблемима[19].

то видео. 'Био је баш тамо на улици, људска буктиња.' Касније тог дана, његова мајка Менобија, пуна бола и покривена велом, дошла је до општине да се жали на поступање полиције према њеном сину и затражи одговорност. Када нико није изашао да се састане са њом, остала је испред зграде у знак протеста. Њен нећак, Мухамедов рођак Али Буазизи, дошао је са видео-камером и снимио неколико кадрова које је поставио на интернет. Истог дана, Ал Џазира из Катара је преузела тај снимак и емитовала га на свом Мубашир каналу. У року од двадесетчетири часа Мухамед Буазизи, обични улични продавац из малог града, један од милиона младих Арапа који се у сиромаштву боре да саставе крај с крајем, постао је међународна вест. За само неколико недеља он је постао симбол револуционарне снаге народа који је срушио деценијску диктатуру у Тунису" (West, 2011).

19 „Подстакнути овим паљењем, градови у унутрашњости земље, као што су Сиди Бузид, Тала и Касерин, постали су поприште спонтаних протеста, углавном младих Тунишана. После само неколико дана било је јасно да ти немири нису били само последица социјалних проблема. Безнадежност младих Тунишана била је свакако главни разлог за протесте, али се незадовољство убрзо усмерило и против режима, а нарочито против корумпиране породице председникове супруге Лејле. Када су протести стигли до напреднијих приобалних региона и престонице Туниса, пароле

Вести су се брзо ширили па се ускоро пројекција незадовољства локалном влашћу проширила на протесте[20] против централне власти и захватила целу земљу. Посебно значајну улогу у географском и политичком ширењу протеста имали су синдикати[21]. Дакле, иако су протести

су постале још јасније: 'Бен Али одлази' (Напоље Бен Али), 'Слобода' и 'Демократија'. Велики делови синдиката изразили су подршку захтевима демонстраната за реформама и позвали на штрајк. Подршку су пружила и друга тела, као што је Туниска адвокатска комора, а народни покрет стицао је нове присталице из дана у дан. Тунишани свих слојева друштва и свих делова земље, изашли су на улице, организујући се путем интернета, мобилних телефона и усмене комуникације" (Schiller, 2011:12). Као одговор „безбедносне снаге одмах су реаговале с бруталношћу на прве демонстрације у централном делу земље. Полиција је покушала да разбије демонстранте како би сасекла протесте у корену. Нису имали проблема да пуцају на људе, …више од 200 људи погинуло је за време кључне четири недеље демонстрација у децембру и јануару, а више од 500 је рањено, неки озбиљно. Али људи нису били заплашени насиљем полиције. Напротив, антирежимска осећања су постајала све јача, упркос полицијском часу, који је за регион Туниса наметнут 12. јануара 2011. године" (Schiller, 2011:12).

20 „Демонстрације у Тунису су се нагло кретале ка престоници, из занемарене руралне средине пронашавши заједнички разлог са некада снажним, али сузбијеним радничким покретом. У Египту, насупрот томе, урбани и космополитски млади људи у великим градовима су организовали устанке. У међувремену, у Либији руља сачињена од банди наоружаних побуњеника у источним покрајинама потпалила је протесте, износећи на видело племенске и регионалне расцепе који су опседали земљу деценијама" (Anderson, 2011:2).

21 „Устанак се ширио и географски и политички. Синдикати су одиграли кључну улогу. У почетку неодлучан, главни синдикат, Генерални синдикат радника Туниса, убрзо је преузео руководећу улогу. Притиснут својим милитантнијим локалним огранцима и страхом од губитка подршке базе, Генерални синдикат радника Туниса је мобилисао никада већи број активиста у све већем броју градова, укључујући и Тунис" (ICG, 2011:3). „Устанак је потпаљен овом супротстављеном динамиком, која је подстакла већу подршку за револуцију усред већег осипања режима. Све у свему, земља је

започели као спонтано окупљање, у организационом смислу постали су усмеренији укључивањем пре свега радничких синдиката, а овај модел организовања ће се у другим арапским земљама примењивати од самог почетка протеста.

Иако је на све начине покушавао да утиче на смиривање ситуације, нарочито применом силе и медијском пропагандом[22] Бен Али у томе једноставно није имао успеха. Протести[23] због незапослености и репресије, и

искусила нарастање озлојеђености народа, мобилизацију младих грађана који су користили сајтове за друштвено умрежавање, растуће укључивање политичких партија и синдиката, ослабљену структуру власти, што је отуђило традиционалне изворе подршке. Свака фаза одговора власти - ... - допринела је да се, углавном спонтани и локализовани народни покрет, трансформише у одлучну националну револуцију" (ICG, 2012:3).

22 Једна од бољих анализа медијских наступа је Шилерова. „У три телевизијска обраћања, Бен Али је покушао да смири ситуацију. У сваком следећем појављивању нудио је више уступака. У свом првом обраћању од 28. децембра 2010. још увек је покушавао да покаже своју снагу и оштро је критиковао протесте. Посетио је Мухамеда Буазизија у болници, надајући се да ће овај гест приказати његово саосећање и разумевање. У свом другом обраћању 10. јануара 2011. Бен Али је био много помирљивији, како су протести до тада досегли до приобалних провинција и престонице земље. Покушао је да искаже своју спремност на уступке најављујући отварање 300.000 нових радних места. Треће телевизијско обраћање од 13. јануара 2011. године је последњи очајнички покушај Бен Алија да ублажи протесте. Говорио је туниским дијалектом уместо уобичајеног класичног арапског. Обећао је да неће мењати устав који ограничава старост председничких кандидата на 75 година, на овај начин посредно најавивши да се неће кандидовати за председника 2014. године. Такође је наложио полицији да не примењује силу против мирних демонстраната, обећавајући народу Туниса да 'више неће бити насиља'. Чак је обећао да ће укинути ограничења интернета. Али је већ у вечерњим сатима након тог говора било јасно да ти уступци нису довољни" (Schiller, 2011:12-13).

23 Како наводи Марко Живковић, „протестни репертоар је, макар у почетку био сличан у свим земљама. Свуда су демон-

неспретна реакција власти којој је пребацивана кривица за опште прилике, посебно су се распламсали када је 27. децембра 2010. године, након страдања два демонстранта, председник Бен Али саопштио да ће свако насиље бити строго кажњавано. Ипак ситуација је постајала све напетија, нарочито када је Буазизи од задобијених повреда преминуо у болници 4. јануара 2011. године. Након насилних протеста од 8. јануара 2011. године, у којима је у сукобу са полицијом живот изгубило 14 људи, као реакција наредног дана, 9. јануара уследио је прекид рада свих средњих школа и универзитета. Већ 11. јануара на улицама већих градова широм Туниса распоређена су борбена војна возила, а у престоници је уведен полицијски час ради удаљавања демонстраната из централних градских зона. Због неуспешног деловања смењен је министар унутрашњих послова (вишеструки извори, видети *Табелу бр. 5*).

Сутрадан, 12. јануара 2011. године, председник Бен Али се обратио јавности саопштењем да се неће више кандидовати и позвао на смиривање ситуације, али већ 13. јануара је због отказивања послушности војске био близу свог краја[24].

Демонстрације 14. јануара на централном Булева-

странти усвојили праксу окупирања централних градских тргова, као и праксу одржавања највећих протеста петком, будући да тог дана по традицији највећи број верника већ напушта своје куће зарад седмичне молидбе у џамијама. Демонстранти су једни од других преузимали слогане, попут оног који се први пут чуо у Тунису – 'Народ хоће да сруши режим'" (Жиловић, 2013:78).

24 „Тачне околности одласка Бен Алија још увек су непознате. Различити сценарији су сугерисани, а председников бег пратиле су гласине. На многа питања ће вероватно бити одговорено тек с протоком времена. Још увек је нејасно коју улогу су одиграли поједини чланови безбедносног апарата, као што је омражени шеф председничке гарде Али Сериати или војске, начелник Генералштаба Рашид Амар, слављен као херој многих Тунишана" (Schiller, 2011:14).

ру Хабиб Бургиба, тачно испред Министарства унутрашњих послова, биле су јасан знак да људи захтевају да Бен Али поднесе оставку одмах, и да их нису задовољиле, нити застрашиле председникове речи. Неколико хиљада демонстраната свих друштвених слојева Туниса кренуло је ка овој велелепној авенији у центру главног града. Њихови захтеви били су јасни: одлазак Бен Алија и потпуна промена политичког система. У раним поподневним сатима полиција је употребила силу да разбије овај миран протест, упркос супротној Бен Алијевој изјави.

Сукоб између демонстраната и снага безбедности настављен је током ноћи у Тунису, уз повремену пуцњаву.

> „До 16.00 часова Бен Али је већ одлетео из Туниса ка Саудијској Арабији. Како се пронела вест, прво као гласина, а затим званично потврђена у телевизијском обраћању премијера Мохамеда Ганучија, на улицама није било славља. Ситуација је и даље била несигурна, а цео викенд обележиле су чарке између туниских оружаних снага и наоружаних агитатора за које се мислило да су из табора Бен Алија. Било је пљачки и паљења, а резиденције породице Требелси биле су посебно на мети. У многим областима формиране су милиције како би се спречили напади на куће и радње. Војска је штитила главне институције и зграде, а њени покушаји да се поврати ред учинили су је једином поузданом институцијом у очима људи. Ситуација после одласка председника остала је неизвесна, а Тунис се нашао у вакууму власти. Нико није знао ко сада вуче конце... Увече 14. јануара 2011. године, у дану када је председник Бен Али напустио земљу, његов дугогодишњи премијер Мохамед Ганучи, најавио је у телевизијском обраћању да он преузима службене дуж-

ности председника, у складу са чланом 56. Устава који омогућава премијеру да то учини у случају спречености председника да обавља функцију. Ванредно стање је уведено један сат раније. Међутим, у суботу, 15. јануара 2011. године председавајући Већа посланика Фуад Мебаза је именован за привременог председника од стране Уставног савета, овај пут на основу члана 57. Устава. Овим је начињена мала, али кључна разлика: именовање Мебазе као привременог председника значило је да се Бен Али никада неће вратити" (Schiller, 2011:13-14).

Након одлска Бен Алија, у обезвлашћеној земљи дошло је до великих нереда и међусобних окршаја, посебно у затворским установама. У једној од њих, приликом пожара, страдало је 42 затвореника, а у другом, након што је војска приликом покушаја бекства убила њих 5, директор је пустио на слободу преко 1000 људи и тако додатно унео хаос.

Већ 20. јануара, након протеста испред кабинета председника владе, премијер Мохамед Ганучи најављује своје повлачење из јавног живота након избора који ће бити што пре одржани. Ради придобијања незадовољних маса, 25. јануара расписана је потерница за Бен Алијем и његових шест рођака због незаконитог изношења државног новца из земље. Ситуација се додатно компликује када се 29. јануара, након двадесет година изгнанства, у земљу вратио вођа забрањене Туниске исламистичке партије, Рашид Ганучи, а 24. фебруара 2011. године око 100.000 демонстраната позвало је премијера да се повуче, што је он и учинио 26. фебруара. На његово место, привремени председник Фуад Мебаза предложио је Беџија Каида Есебсија као прелазно решење. Нова, прелазна влада формирана 6. марта распустила је репресивни безбедносно-полицијски апарат и расписала изборе за уставотворну скупштину за 24. јул 2011. године (Вишеструки извори, видети *Табелу бр. 5*).

Насупрот догађајима у Тунису, Арапском пролећу у Египту претходило је више катализатора који су утицали на масовност и одлучност масе окупљене на улицама, а посебно „хапшење блогера и активиста; и коначно видео који је послала Асма ал Мафуз 18. јануара 2011, емотивно обраћање народу: 'Не губите наду – нада нестаје само онда када кажете да наде више нема.' Недељу дана касније стотине хиљада људи окупило се на тргу Тахрир" (Salt, 2012:57).

Мубарак више ништа није могао „чак ни уз помоћ војске, полиције, наоружаних разбојника и камила и коња који су ујахавали међу демонстранте" (Salt, 2012:57), док у узроцима насталих околности Салт примећује бројне паралеле са ситуацијом у Тунису.

> „Диктатор који је владао земљом дуже од Бен Алија (од атентата на Анвара ел Садата 1981. године), сузбијање дисидената користећи најбруталнија средства, богаћење горњег ешалона, и противно њиховој сопственој реторици о слободи и демократији, подршка спољних влада диктатору у замену за заштиту 'западних интереса' широм региона. Раст цена, сиромаштво, незапосленост и демографска младост, имали су своје место у причи о устанцима" (Salt, 2012:57).

Када се 17. јануара 2011. године у протесту због незавидне економске ситуације испред египатског парламента запалио четрдесетосмогодишњи власник ресторана, Абду Абдел-Монам Хамада, многи су тај чин видели као лошу копију догађаја из Туниса, и иако трагичан, није имао капацитет да подигне масу. Међутим, већ 25. јануара створиле су се могућности да египатски режим прими први ударац, и то не од неорганизоване масе, што је веома битна разлика у односу на Тунис, већ од добро организованих опозиционих партија, невладиних организација, радикалних исламистичких, али ипак махом секуларних

друштвених група које су све имале заједнички интерес, а то је Мубаракова смена. Тај дан је редовно обележаван као национални празник посвећен захвалности полицији, али је за режим настао неочекивани обрт када је на десетине хиљада Египћана изашло на улице обележавајући га као „Дан беса" и активно протестујући против власти.

> „Различите групе су се ујединиле како би се супротставиле режиму Хоснија Мубарака. У тој коалицији нашли су се: група 'Сви смо ми Калед Саид', Покрет 6. април (основан 2008. године као одговор на радничке протесте), Омладина Муслиманског братства, група око председничког кандидата Мухамеда ел Барадеја, припадници 'нове левице', активисти за људска права и други чланови цивилног друштва, као и радници који су штрајковали. Све ове групе и свака на свој начин су допринеле протестима који су на крају довели до свргавања Мубарака" (Dalacoura, 2012:68).

Мислећи да ће умирити демонстранте неким мањим уступком Мубарак је 29. јануара распустио Владу, али је јасно одбио да се и сам повуче. Истовремено, како би показао да нема намеру да уступи позицију свом сину Гамалу, за потпредседника је поставио Омара Сулејмана, начелника Главне обавештајне службе.

Да ни унутар власти нема потпуне сагласности око подршке Мубараку постало је јасно када су се полиција и жандармерија повукле са улица, а њихове позиције заузела војска, чији долазак је чак био подржан од стране демостраната. Већи проблеми су настали када је режим покушао да контрадемонстрацијама прикаже да има подршку у народу, али очекивани успех је изостао. Значајан подстрек даљем сукобљавању са снагама режима дало је супротстављање једног младића који се током протеста издвојио из масе и сам стао испред оклопног

возила са воденим топом. Убрзо му се у том чину када је возило променило правац прикључило још људи. Ипак, сцена која је путем медија чини се само појачала присуство демонстраната било је поливање снажним млазом из воденог топа масе људи која се молила.

Како истиче Делакура, и сви наредни очајнички покушаји да се задржи контрола били су безуспешни.

> „Мубараково саопштење од 1. фебруара да неће учествовати на Председничким изборима у септембру 2011. године одузело је ветар из једара протестаната, али ипак привремено. Демонстрације широм земље, као и заузеће трга Тахрир, пратили су ризични штрајкови. Мубараков последњи говор нацији од 10. фебруара указивао је да губи ауторитет, а истог дана Врховни савет оружаних снага, претходно сазиван само у рату 1967. и 1973. године, издао је своје прво саопштење којим 'усваја легитимне захтеве народа'. Мубарак је поднео оставку 11. фебруара и пренео своја овлашћења на војску. Шест месеци касније, доведен је пред суд, заједно са својим синовима и кључним личностима режима. Уставни амандмани, укључујући ограничавање председничког мандата, ограничавање антитерористчких активности и ванредних закона, као и јачање судске контроле избора, одобрени су на референдуму 19. марта 2011. године" (Dalacoura, 2012:64–65).

За разлику од преврата у Тунису, цена коју је Египат платио за свргавање деценијског лидера била је много већа. У осамнаест дана интензивних протеста, уличних немира и оштрих сукобљавања са режимским снагама страдало је око 840 људи, а више од 6000 их је повређено.

Табела 6 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја током протеста у Египту

Египат		
2011. година		
јануар	17. јануар	Инспирисан ефектима самоспаљивања у Тунису, један човек због лоших економских услова то исто чини испред зграде Парламента у Каиру.
	18. јанаур	Дипломата Мухамед ел Барадеј указује на могућност да се сценарио из Туниса понови у Египту. Муслиманско братство одбија да пружи подршку протестима.
	24. јануар	Начелник Генералштаба Мохамед Хусеин Тантави објављује да ће наредног дана бити делимично укинуто ванредно стање које је деценијама на снази.
	25–27. јануар	Излазак великог броја људи на улице Каира и захтеви за смену председника Хоснија Мубарака из протеста прерастају у озбиљне сукобе са органима реда. Прекинута је комуникација мобилном и интернет мрежом, полиција користи сузавац и палице, док је стотине демонстраната ухапшено.
	28. јануар	Немири који трају данима однели су животе 25 људи. У телевизијском обраћању Мубарак саопштава да распушта владу, али да сам не одступа с највише позиције.
	29. јануар	Број страдалих у немирима је порастао на више од 100.
	30. јануар	Ал Џазири је наређено да прекине са извештавањем о протестима. Са још неколико истакнутих чланова Муслиманског братства из затвора бежи Мохамед Морси.
	31. јануар	Војска стаје на страну демонстраната.
фебруар	1. фебруар	Мубарак саопштава да се неће кандидовати на новим изборима, али да је заинтересован да надгледа прелазни преиод до избора нових власти.
	2. фебруар	Мубаракове присталице палицама и ножевима нападају антирежимске демонстранте на тргу Тахрир додатно погоршавајући напету ситуацију.
	10. фебруар	Амерички председник Барак Обама позива Хоснија Мубарка да се придржава демократских начела.
	11. фебруар	Мубарак подноси оставку и предаје власт војсци.
	13. фебруар	Ситуација се још увек не смирује будући да војска одбија захтев демонстраната да власт преузму цивилне структуре.

Вишеструки извори[25]

25 http://www.nytimes.com/topic/destination/egypt приступљено 7. 5. 2018. године

Како се види из приказа у *Табели бр. 6*, догађања у Египту имала су већу динамику и неизвесност у односу на Тунис, јер није било поузданих информација о томе како ће реаговати војска, односно да ли ће остати верна режиму и наставити да штити Хоснија Мубарака, или ће напротив одлучити да га препусти судбини и подржи народ, што се на крају и догодило.

Одлука египатске војске да подржи протесте и на крају уклони Мубарака била је резултат сложених уну-

---

https://www.shoreline.edu/gac/documents/great-discussions-2013/arab-spring-timelines.pdf

приступљено 8. 5. 2018. године

http://www.dailynewsegypt.com/2013/12/30/2013-key-events-timeline/ приступљено 15. 5. 2018. године

http://timelines.latimes.com/egypt/ приступљено 15. 5. 2018. године

https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/01/arab-spring-five-years-on/

приступљено 15. 5. 2018. године

http://www.dw.com/en/five-years-on-egypt-after-the-arab-spring/a-18973463 приступљено 10. 5. 2018. године

http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/10243042/Egypt-Timeline-of-unrest.html приступљено 9. 5. 2018. године

http://www.dailynewsegypt.com/2015/01/22/timeline-key-events-2014/ приступљено 6. 5. 2018. године

http://egyptianstreets.com/2015/12/27/21-stories-that-shaped-egypts-2015/ приступљено 6. 5. 2018. године

http://egypttoday.com/blog/2015/12/28/year-in-review-the-most-important-events-of-2015/

приступљено 5. 5. 2018. године

http://www.humanrightsfirst.org/sites/default/files/HRF-Egypt-timeline-hires.pdf

приступљено 4. 5. 2018. године

http://www.nytimes.com/2016/06/22/world/middleeast/egypt-red-sea-islands.html?rref=collection%2Ftimestopic%2FEgypt&action=-click&contentCollection=world&region=stream&module=stream_unit&version=latest&contentPlacement=16&pgtype=collection приступљено 15. 5. 2018. године

трашњих и спољних фактора који су обележили њен однос са режимом и друштвеним и политичким контекстом у Египту.

> „Најпре, важно је истаћи да је египатска војска након извршеног пуча 1952. године имала јак утицај на политику, али је након пораза у рату 1967. године доживела политичку изолацију. Док је у прошлости играла кључну улогу у извршној власти, након тог пораза и следећих деценија, војска је постала све више институционално 'стерилизована', што значи да је била све више одвојена од директног политичког утицаја, али је и даље задржала економске и друштвене привилегије. Пред догађаје 2011. године било је очигледно да сам врх режима, на челу са Мубараком и његовим сином Гамалом, није више у тесној вези са војском, иако су и они сами били војници. То је изазвало осећај дистанце између војске и политичког естаблишмента. Војска се више није идентификовала са њим као лидером и институцијом која је штитила интересе народа" (Dalacoura, 2012:70).

Осим тога, са колапсом снага које су штитиле Мубараков режом, једино је војска била у стању да задржи стабилност у земљи и управља кризном ситуацијом.

> „Кључни разлог за ову одлуку лежи у томе што је египатска војска, као институција, настојала да одржи своје привилегије и власт, али истовремено и да гарантује стабилност земље после Мубараковог пада. Војска је била свесна да не може бити део режима који више није имао легитимитет у очима народа. Дакле, њен основни интерес је био да одржи стабилност, али и да осигура своје привилегије у новој политичкој структури која ће наступити после Мубарака" (Dalacoura, 2012:70).

Као гарант друштвеног јединства „војска је одлучила да уклони Мубарака како би преузела улогу гаранта новог политичког периода, који ће уследити после Мубарака, а не да остане корисна алатка у рукама старог режима. У овом контексту, египатска војска није била само чувар стабилности, већ и политички актер који је осигурао своје интересе у процесу транзиције" (Dalacoura, 2012:70).

Смена Мубарака је у том погледу више била маневар војног естаблишмента који је претходно изнедрио самог Мубарака, него што је то био прави политички преокрет. Земља није доживела дубоке промене, већ је само дошло до преласка власти у оквиру истог система који је и раније функционисао, са војском као кључним чиниоцем египатске државе.

3.5. Последице промена по Тунис и Египат

Ударне вести светских медија о таласу насилних демонстрација које су започеле крајем 2010. године у Тунису, а завршиле се свргавањем режима председника Зин ел Абидина Бен Алија 14. јануара 2011. биле су поприлично изненађујуће, чак и за део стручне јавности која аналитички прати дешавања у арапском свету. Разлог оваквој ситуацији можда пре свега лежи у томе што се о Тунису осим као о популарној туристичкој дестинацији многих Европљана релативно мало знало. Уосталом, и Тунис, као и све земље арапског запада, односно Магреба, дужи временски период биле су у ваккуму глобалних токова и ван светске политичке сцене. И заиста, како примећује Мајкл Вилис, пажњу светских медија је у разматрању прилика у арапском свету, увек више привлачио арапски исток односно Машрик као зона нестабилности и сталних конфликата земаља сконцентрисаних на ободу источног Медитерана и Персијског залива (Willis, 2014).

Дакле, отворено негодовање масе, у прилично затвореној средини изненадило је свет. Али, још веће изненађење изазваће талас протеста који је услед домино ефекта захватио готово читав регион Северне Африке и Блиског истока. А све је почело очајничким потезом једног обичног човека који услед немоћи да се избори са системом одузео себи живот и тим чином подстакао друге да се покрену. Симболика у виду отпора државном апарату самоспаљивањем била је у томе што је тај чин немоћи распламсао протест и ван граница Туниса, јер је слична прича пратила многе појединце широм арапског света.

За Хамида Дабашија узрок пресликавања ситуације из Туниса и каснијег низа побуна лежи у релативној краткотрајности протеста и брзом остварењу циља уличног притиска. У перцепцији обичног арапског човека, овај брзи успех створио је уверење да је промена могућа и да није толико далеко. „Након нешто мање од месец дана демонстрација, Тунис је пао, а Бен Али побегао. Устанак је био успешан. Арапски и муслимански свет је ово посматрао с неверицом, питајући се: 'Да ли је ово заиста могуће? Да ли је толико једноставно?'" (Dabashi, 2012:18). Слично виђење износи и Шилер, који сматра да је „туниска револуција показала да режими који су деловали снажно и стабилно, заправо почивају на врло слабим основама" (Shiller, 2011:7). И заиста, недуго потом уследила је реакција у ширем окружењу.

Истовремено с падом деценијских властодржаца, на површину су испливали и деценијама потиснути радикални исламисти.

> „У земљама попут Туниса и Египта, које су већ прошле кроз промене режима, први талас промена имао је три главна аспекта. Први је био политички плурализам, јер је велики број политичких странака почео да се такми-

чи за власт на изборима. Други је био талас арапског национализма, где су људи захтевали независност, противећи се страном мешању и подржавајући палестинску борбу, као и отпор израелској окупацији. Трећи аспект био је пораст исламских снага, при чему је покрет Енахда, познат као 'Партија ренесансе', постао највећа политичка партија у Тунису и формирао нови кабинет" (Huihou, 2012).

Међутим, иако су исламске снаге значајно порасле, њихов утицај није достигао доминантни ниво који су неки очекивали. Ово је било последица дугогодишње секуларне политичке доминације, што је спречило радикалне исламистичке идеологије да преузму пуну контролу. Док су исламисти имали велики утицај у новој политичкој динамици, они су још увек били подложни ограничењима, јер се већина нових владајућих структура трудила да одржи равнотежу између религиозних и секуларних вредности. Да су радикални исламисти постали доминантни, то би значило одступање од пута истинске демократизације и нормализације живота, што је био главни циљ многих протеста.

Након Бен Алија, узастопним изборима и новим уставом, деловало је да је Тунис на путу демократског уређења. Први корак на овом путу било је именовање председника парламента Фуада Мебазе за привременог председника 15. јануара 2011. године са улогом контролора прелазног периода и организације избора за нову владу.

После првих слободних и демократских избора у Тунису у октобру 2011. године, формирана је Уставотворна скупштина ради израде новог устава, док је у децембру 2011. године скупштина изабрала Монсефа Марзукија за привременог председника.

Тунис је 2014. године усвојио нови устав, и одржани су први председнички избори по новом уставу на којима је победио Беџи Каид Есебси, лидер секуларне партије Нида Тунис. Међутим, преокрет ће уследити 2019. године, када уз снажну подршку млађих бирача на изборима побеђује професор права Каис Сајед који ће распустити владу и замрзнути рад парламента, чинећи пуни аутократски заокрет.

Када је реч о ситуацији у непосредном суседству, многи Египћани су искрено мислили да ће након свргавања Мубарака „потећи мед и млеко" али фактички су и даље били у сличној ситуацији, уз потешкоће да једноставно одговоре на питања: Да ли су остварени снови о бољем животу? Да ли су промене на врху утицале на системске промене структурисаности државе и обрасце друштвених односа? И на крају, где се налази египатско друштво и држава након Арапског пролећа?

Иако су многи учесници протеста мислили да ће сменом диктатора доћи до смиривања напетости између демонстраната и режимских снага, као и да ће стабилизацију политичке ситуације пратити убрзано побољшање стандарда и општих услова живота, след ствари ипак није био такав. У промењеним околностима насталим повлачењем Мубарака и склањањем других истакнутих експонената режима, до суштинских промена и демократизације државног система није дошло јер је египатска војска и даље била примарна снага која је све полуге моћи држала у својим рукама.

У прилично контролисаном окружењу ипак је дошло до попуштања неких претходно постојећих стега, пре свега у погледу политичког деловања радикалних исламиста. Тако су припремајући се за изборе на политичку сцену у форми политичких партија изашли претходно забрањивани Гама Исламија, сада као Партија изградње и развоја, и салафисти који су формирали партију Ал-

Нур, а посебно се уздигло и деценијама прогањано Муслиманско братство.

> „Иако су ове групе успеле да се укључе у политичку арену, многе од њихових радикалних идеја и политика нису се 'пресвукле' у либералнији политички облик. Напротив, њихово деловање је постало видљивије и радикалније, што је нарочито утицало на мањинске заједнице, попут Копта, хришћанске заједнице која чини око 9% египатског становништва. Напетости између муслиманске већине и хришћанске мањине постале су све израженије. Највећи инцидент који је симболизовао ову напетост десио се 7. маја 2011. године, када је нападнута хришћанска црква у насељу Имбаба у Каиру, при чему је погинуло најмање дванаест особа, а десетине су повређене. Напетости су се наставиле и 9. октобра исте године, када су Копти протестовали против дискриминације и напада на њихове светиње. Војска и безбедносне снаге су интервенисале, што је довело до масакра у Масперу, где је убијено 25 људи" (Dalacoura, 2012).

Како истиче Делакура „ови догађаји су показали да је политичка релаксација и омогућавање радикалним групама да слободно делују, довела до пораста сектаријанског насиља и подела у друштву. Египатски устанак, који је требало да донесе демократизацију и стабилност, уместо тога отворио је простор за екстремистичке тенденције, које су угрожавале не само политичку, већ и верску хармонију у земљи" (Dalacoura, 2012).

Мохамед Морси[26], први демократски изабрани председник Египта, није се дуго задржао на тој позицији јер је већ 3. јула 2013. године, смењен након државног уда-

26 Морси који је јуна 2016. године осуђен на доживотну казну затвора због вођења илегалне организације као изнетим образложењем, три године касније преминуо је у затвору.

ра који је извела војска. Морси је тада и затворен, због наводне шпијунаже у корист Катара, а Муслиманском братству, које је проглашено терористичком организацијом, забрањено је деловање.

Адли Мансур, начелник египатског Врховног уставног суда, био је именован за вршиоца дужности председника, иако ће стварна власт током његовог привременог мандата бити у рукама војног естаблишмента и генерала Абдел Фатаха ел Сисија, који је организовао државни удар. Након победе на председничким изборима 2014. године, и реизбора 2018. године, ел Сиси је и даље на челу Египта.

По Тамари Кофман Витс, ел Сиси, који је 2013. године предводио војни пуч против првог слободно изабраног председника Египта Мохамеда Морсија, представљао је наду за исцрпљене и уплашене Египћане. За њих, његова власт је означавала повратак стабилности кроз класични ауторитарни модел, где би грађани, без предузимања активне улоге, једноставно следили државне инструкције, а држава би се побринула за све остало. Ова врста политичког система обећавала је ефикасност и стабилност након хаоса који је уследио након свргавања Мубарака и кратког експеримента са демократским изборима.

> „Овај повратак ауторитаризма носи са собом не само политичке и економске елементе, већ и културолошки повратак патерналистичке политике која је карактерисала ране арапске државе. Политички, египатски систем се претворио у чисту аутократију, али са једним важним додатком – процедуралном прозорском декорацијом у виду парламента, који је изабран под тако строгим ограничењима да није могао представљати значајну опозицију. Економски, Сиси је одбацио либерализацију која је била део Вашингтонског консензуса из 1980-их и 1990-их, и уместо тога се окренуо моделу под вођством

> државе, у којем је војска задржала контролу над значајним делом економије" (Cofman Wittes, 2016).

Овај облик обновљене ауторитарности по Кофман Витс није био ни унитаран ни ефикасан као што се можда чинило на први поглед.

> „Систем је, иако репресиван, постао све више фрагментиран, јер су бирократски актери, државне институције и елитне интересне групе након револуције из 2011. године наставиле да чувају своје привилегије и моћ. Тиме је настао парадокс да су ови актери, који су некада били део кохерентног политичког система, данас више 'ушанчени' и аутономнији него пре 2011. године. Тиме је египатски политички систем постао још више подељен, што је онемогућило било какву озбиљну колективну одбрану интереса или сарадњу између различитих интересних група. На овај начин, након свргавања Мубарака и кратког периода наде за демократским променама, Египат је ушао у нову фазу ауторитарне власти, без јасне структуре или унутрашње координације, подељене и више усмерене на очување интереса различитих институција и елита, чинећи стабилност само привидном" (Cofman Wittes, 2016).

4. Интервенције и преврати у Либији и Јемену

Када је Арапско пролеће домино ефектом стигло најпре у Јемен, а потом и Либију, очекивања учесника уличних протеста против деценијских режима била су истоветна захтевима побуњене масе у Тунису и Египту. Чинило се да је промена власти на дохват руке, а да је сваки другачији исход у том специфичном историјском тренутку, нарочито након претходног позитивног искуства, напросто незамислив.

Ипак, смена дубоко укорењених владајућих система у ове две арапске државе није ишла предвиђеним током брзог слома и предаје. Уместо тога, а примарно захваљујући директном ангажовању западних сила, некада снажно вођене државе постаће нестабилне територије распарчане у борби за превласт обласних владара и недефинисаних политичко религиозних група.

След догађаја у Либији[27] и Јемену[28] најдиректније осликава разлике у приступу великих сила према догађајима покренутим Арапским пролећем, чиме се намеће потреба упоредног приказа ситуације у обе земље, чији крајњи исход је био крах владајућих структура, али на драстично различит начин у односу на исходе с почетка Арапског пролећа.

Фокус овог дела анализе усмерен је на два специфична случаја, односно на посебности државног уређења Либије и Јемена непосредно пре догађаја који су довели до дугорочног урушавања ових земаља, као и преглед тока догађаја који су довели до преврата, уз разматрање спољне војне интервенције као механизма којим глобалне силе по сопственом нахођењу, заобилазећи међународне правне прописе, одговарају на регионалне кризе.

4.1. Карактеристике државног уређења Либије и Јемена

Са већом временском дистанцом, све су очигледнији и бројнији негативни ефекти кризе у Либији која и даље

27 Укупна популација Либије 2011. године износила је 6.188.132 људи.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/LBY/libya/population

28 Укупна популација Јемена 2011. године износила је 25.475.610 људи.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/yem/yemen/population

траје уз све дубљу регресију подељене државе и друштва: потпуни колапс политичких институција, расуло у сектору безбедности, економски понор, распад друштва на племенске интересне скупине, успон исламиста, заправо потпуни губитак контроле и урушавање либијске државе уз потпуно удаљавање од модернизацијских токова, идеја демократизације и прогреса као прокламованих циљева Арапског пролећа.

Истовремено, како је основни циљ овог истраживачког подухвата објашњење позадине догађаја који је уздрмао арапски свет, ради комплетирања приказа ланчане побуне, незаобилазно је идентификовати главне кораке који су претходили свргавању власти у Јемену, посебно имајући у виду специфичности ове не само најсиромашније земље на југу Арабијског полуострва, већ и за многе ауторе „неуспеле државе" са бројним поделама и „регионално фрагментисаном популацијом".

Специфичност јеменског случаја је у томе што је узурпација власти дугогодишњег диктатора прекинута спољним притиском, док је владару за мирно одступање обезбеђен имунитет и азил у иностранству. Овај иницијални покушај мирног решења кризе, био је условљен стратешком позицијом Јемена и задржавањем контроле над једним од најважнијих поморских коридора на свету, односно надзирање пловидбе кроз Аденски залив који повезује Арабијско и Црвено море и даље кроз Суецки канал отвара пут ка Медитерану. У очима регионалних играча, првенствено Саудијске Арабије, али и САД, то је по себи био довољан разлог да се пронађе начин за избегавање политичког хаоса и увлачења у ратни сукоб.

С друге стране, државно уређење Либијске џамахирије значајно се разликовало од других ауторитарних владавина у арапском свету. Највећа разлика лежала је у томе што су, у смислу модернизацијских токова, кулисе биле заиста импресивне. Огромни нафтни приходи омо-

гуħили су државне инвестиције у урбанизацију, развој инфраструктуре, здравство и школство, чиме је Либија постигла значајан скок у стандарду живота. Међутим, док су изграђени објекти и инфраструктура мењали изглед земље, осим лажног сјаја није било развоја отвореног друштва, слободе говора и независних институција.

Суштински, државни апарат је био у рукама једног човека, неприкосновеног владара без конкуренције у сваком смислу. Иако фактички без формалне функције, осим војног чина пуковника којим је захтевао да буде ословљаван, Муамер ел Гадафи је свакако могао да се прогласи генералом, или председником, али он за тим једноставно није осећао потребу. Циљ је био указати свету да је либијски модел вођења државе јединствен, и да је вођа само први међу једнакима, и један од мноштва других грађана са истим правима.

У пракси, ова у великој мери утопистичка идеја развијала се деценијама и уз усмеравање „пуковника Гадафија" тражила свој пут и присталице подједнако и међу заједницама груписаним у урбаним зонама удобног живота, и међу бедуинским племенима навиклим на тешке услове пустињских пространстава ове северноафричке државе.

Овај по форми непартијски систем, под вођством Гадафија временом је еволуирао од насеризма, преко национално усмереног социјализма, до наднационалне панафричке идеологије. При томе, искључив у својој намери стварања џамахирије као специфичног облика државног уређења, Гадафи је немилосрдно елиминисао политичке противнике, јер у диктаторском приступу вођењу Либије није било места за другачије мишљење, вишестраначје или различите друштвене покрете.

Анализирајући систем државног управљања успостављен од стране Гадафија, Елен Ласт и Дејвид Волднер упућују на појашњење Лисе Андерсон по коме је одба-

цивањем монархије 1969. године, Либија у великој мери усвојила модел Египта под Насером, да би у року од неколико година, диктатура Муамера ел Гадафија развила јединствену стратегију ауторитарне владавине.

> „Иако је првобитна идеја била да се формира Арапска социјалистичка унија, Гадафи није следио египатски пример вишепартијске политике. Уместо тога, он је ову унију заменио локално организованим народним комитетима, којих је 2400 основано прве године. Политичке партије биле су строго забрањене, а након 1973. године, чланство у партији постало је кривично дело. Партијски ангажман био је означен као чин издаје, а слоган 'Бити члан партије значи бити издајник' добио је широку популарност, док су појединци који нису пријављивали друге због партијске активности ризиковали оштре казне. Уместо тога, политичка партиципација је технички била усмерена кроз различите институције 'директне демократије', тзв. џамахирију. У стварности, експеримент са директном демократијом створио је институционални вакуум. Два кључна фактора омогућила су овај период владавине 'нестраначја': прво, чињеница да је Либија била рентијерска држава богата нафтом, без јасне друштвене основе за преиспитивање класних неједнакости. Друго, Гадафи је вешто користио племенске ривалитете и регионалне поделе како би учврстио своју власт" (Lust, Waldner, 2014:10).

Како би се осигурао и омогућио спровођење ових идеја, режим је настојао да елиминише све потенцијалне противнике таквих идеја. „Крајем 1980-их година, Гадафи је почео да води унутрашњу антисламску фундаменталистичку политику, посматрајући фундаментализам као потенцијалну тачку ослонца за противнике режима" (Global Security, 2014).

Такође, значајни ресурси трошени су на сузбијање унутрашњих непријатеља, посебно у војсци која је 1990-их постала потенцијална претња.

> „Октобра 1993. године, Гадафијеве службе безбедности извеле су превентивну акцију против наводних пучиста у војсци и међу припадницима племена Варфала. Овај удар пратила су масовна хапшења, реорганизација управе, као и јавна 'признања' противника режима, уз бројне извештаје о мучењима и погубљењима" (Global Security, 2014).

Занимљиво је да је војска, која је раније била међу највећим подржаваоцима Гадафија, током 1990-их постала потенцијална претња. „Након неуспелог пуча 1993. године, у који су били укључени високи војни официри, Гадафи је почео редовно да спроводи чистке, уклањајући потенцијалне ривале и постављајући лојалне следбенике на њихова места" (Global Security, 2014).

У својој дугој владавини, Гадафи је био неповерљив и према најближим сарадницима, па је примењивао стратегију балансирања улога и дужности својих намесника које је на тај начин контролисао.

> „Неколико кључних политичких личности истовремено је држало више преклапајућих портфеља, при чему су улоге често ротиране у систему где су личности и лични односи имали већу важност од званичних титула. Иако су високи званичници формално имали одређене портфеље, није било неуобичајено да њихови потчињени директно извештавају Гадафија о питањима која су спадала у надлежност других званичника" (Global Security, 2014).

Када је реч о Јемену, иако ова држава званично постоји од 22. маја 1990. године, када је дошло до уједињења

Арапске Републике Јемен (Северни Јемен) и Народне Демократске Републике Јемен (Јужни Јемен), турбулентну историју обележиле су напетости и сукоби различитих ентитета квази-државних облика уређења и нејасних линија разграничења који су на њеној територији постојали дуги низ година.

Како је ово подручје одувек карактерисала и сложена ситуација у погледу односа великих сила и преплитање њихових често промењивих интереса, многи аутори (Lackner, 2014) своју историјску анализу хронолошки отпочињу 1839. годином када је Велика Британија у циљу контроле поморских путева овог дела света својим колонијалним поседима присвојила и лучки град Аден чије окружење је било под непосредном контролом Османлијског царства. Отварањем Суецког канала 1869. године овај британски протекторат је добио још већи, стратешки значај, међутим и изазов очувања запоседнутог подручја је постао већи, будући да су Османлије 1872. године своју контролу над околним територијама проширили и на град Сану.

Разграничење британског колонијалног поседа и области око Сане упркос ранијим покушајима суштински је утврђено тек након 1918. године када се Османлијско царство распало, а град Сана с околином проглашен за имамат. Али тиме није уследио период мирног развоја, већ је овај простор, нарочито после изгубљеног рата са Саудијцима 1934. године, све до краја Другог светског рата био прилично нестабилан.

Међутим, ни године које су уследиле нису донеле смиривање, како због наставка унутрашњих сукоба, тако и због геополитичких борби за премоћ и контролу над овим регионом. Нови турбулентни период започео је убиством имама Јале 1948. године, који је на власти био од 1918. године, када је Османлијско царство напустило регион, а кога је наследио његов син, имам Ахмед Јала Хамид ал-Дин (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Дешавања у окружењу, играла су значајну улогу у обликовању политике у Јемену. Након свргавања египатског краља Фарука 1952. године, и преузимања власти од стране Насера, покренуте реформе и идеје о арапском национализму доживеле су велики узлет, што је имало снажан утицај на Јемен, као и на цео арапски свет.

Јеменски имамат се у овом контексту прикључио оформљеном савезу Уједињених Арапских Држава 1956. године, у време национализације Суецког канала. Савез са Египтом и Сиријом у овом периоду био је значајан и у геополитичком смислу јер је Јемен постао део шире арапске коалиције која је имала за циљ уједињење арапских народа и супротстављање колонијалним и империјалним силама. Ипак, овај савез није успео да стабилизује ситуацију у Јемену, већ је допринео додатним напетостима.

Посебно је занимљива 1959. година, када је дошло до спајања источних и западних делова Аденског протектората у новонасталу Федерацију Арапских Емирата Југа. Овај корак представљао је значајну фазу у процесу политичке реорганизације региона, али није дуго трајао. Већ 1962. године, практично у само два дана, дошло је до две кључне политичке промене које су дубоко утицале на будућност Јемена и целог полуострва (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Прва значајна промена догодила се 25. септембра, када је Аден прикључен остатку територије под британском контролом, чиме је Федерација Арапских Емирата Југа прерасла у Федерацију Јужне Арабије. Овај корак био је део ширег процеса деколонизације који је био под великим утицајем хладноратовских тензија и политичких промена у арапском свету.

Међутим, већ следећег дана, 26. септембра 1962. године, дошло је до драматичне и брзе трансформације. У овом периоду основана је Арапска Република Јемен,

која је добила снажну подршку од египатског председника Абдела Гамала Насера. Овај корак био је од пресудног значаја, јер је означио почетак нове ере у јеменској и арапској историји, и то не само као политичка промена, већ и као симбол ширег покрета за арапско уједињење и националну независност.

Насеров утицај на Арапску Републику Јемен био је изразит, јер је он у великој мери подржавао арапски национализам и социјалистичке идеје које су се све више ширили Блиским истоком. Ова подршка није била само политичка, већ је укључивала и војну помоћ, што је омогућило наставак конфликта у Јемену који је у већој мери него раније постао арена супротстављених интереса, укључујући утицаје регионалних сила попут Саудијске Арабије и Египта.

Тиме је 1962. година постала прекретница у историји Јемена, јер је довела до стварања нове републике која ће у наредним деценијама играти кључну улогу у регионалним политичким и идеолошким борбама (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Следећа важна година у историји Јемена била је 1964, када је основан Народно ослободилачки фронт. Ова организација, у конкуренцији с ривалским Фронтом за ослобођење окупираног Јужног Јемена, започела је дуготрајни сукоб с британским оружаним снагама. Сукоб, који ће трајати неколико година, постао је део ширег контекста арапских националистичких и антиколонијалних покрета који су били у узлету 1960-их. Међутим, овај рат ће утихнути након арапско-израелског рата 1967. године, када је ослабљени египатски председник Насер, након пораза и повлачења египатских трупа из Јемена, повукао и своју подршку јеменским републиканцима.

Истовремено, 1967. године, британске трупе су се повукле из Аденског протектората и Федерације Јужне Арабије, што је означило крај британске колонијалне

контроле над Јужним Јеменом. Британци су, повлачећи се, предали власт Народно ослободилачком фронту, који је основао Народну Републику Јужни Јемен, која ће од 1970. године носити назив Народна Демократска Република Јемен. Ова држава је постала једина социјалистичка држава на Блиском истоку, снажно подржана од Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР) и Кине (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Иако је 1970. године формално окончан грађански рат који је трајао готово читаву деценију, у којем су се ројалисти и републиканци борили за власт, 1970-те године су обележене новим политичким превратима и атентатима. Први значајан ударац био је војни удар 1974. године, када је свргнут председник Абдул Рахман ал-Ирјани. Његов наследник, Ибрахим ал-Хамди, убијен је 1977. године, а после убиства његовог наследника, Ахмеда Хусеина ал-Гашмија, на чело Арапске Републике Јемен 1978. године долази Али Абдулах Салех (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Његова владавина представља преломни тренутак у модерној историји Јемена, јер је користећи сличне методе као и други арапски диктатори успео да стабилизује ситуацију у земљи и успостави дугогодишњу диктатуру која ће трајати до почетка Арапског пролећа, када ће Јемен поново бити погођен дубоким политичким и социјалним потресима.

4.2. Специфичности владавине Гадафија и Салеха

Деценијама усавршаване методе владања којима су и Гадафи и Салех упоредо настојали да ојачају и неограничено продуже сопствену власт, пратила је изградња специфичне националне идеје у виду развоја колективне свести о припадности држави. У Либији је ова свест била посебно

изражена кроз покушаје интеграције три управне области: Триполитаније, Фезана и Киренаике, које су раније биле подељене, док је у Јемену било потребно савладати изазов уједињења северног и јужног дела земље, који су имали различит историјски, друштвени и политички развој.

Након успешно изведеног војног удара 1969. године, Муамер ел Гадафи (1942–2011) са само 27 година долази на чело Либије. Како наводи Тарик Кафала, „инспирисаност насеризмом и идејама арапског национализма, није дуго трајала јер је Гадафи тежио стварању јединственог политичког система који ће се наслањати и на социјализам и на ислам" (Kafala, 2011). Међутим, иако је концепт џамахирије, по правилима које је сам дефинисао 1977. године, формално подразумевао владавину народа, где је вођа само један од многих, а земљом управљају револуционарни савети, у пракси је сва власт била концентрисана у његовим рукама (Kafala, 2011).

Принципи Гадафијеве владавине су по Филипу Матару најпрецизније објашњени у три свеске чувене „Зелене књиге", објављене између 1976. и 1979. године, у којима је Гадафи изложио своју трећу међународну теорију, касније названу „трећом универзалном теоријом". Матарова анализа Зелене књиге Муамера ел Гадафија пружа широк увид у филозофију и политички концепт који је Гадафи развио као основ за управљање Либијом под његовом владавином.

Зелена књига је, заправо, била покушај да се понуди алтернатива доминантним идеологијама тог времена, капитализму и комунизму, и била је теоријски основ за институције и политике либијске џамахирије, тј. „народне државе".

> „Први део, издат 1976. године под називом *Решење проблема демократије: ауторитет народа*, расправља о дилемама праведне и мудре владавине и проглашава да

> је решење у владавини народа кроз народне конгресе и комитете. Други део, *Решење за економски проблем: социјализам*, који се појавио 1978. године, позива на крај експлоатације, коју имплицирају наднице и ренте, у корист економског партнерства и самозапошљавања. Трећи део, *Социјална основа Треће интернационалне теорије* бави се друштвеним питањима, укључујући значај породице и племена и статус жена и мањина" (Mattar, 2004:941).

Зелена књига као незванични либијски устав свакако је била идеализована, јер у стварности није донела очекивани заокрет у идеолошком правцу, нити је помогла да се изгради политички и друштвени систем, потпуно различит од класичних облика власти.

Штавише, насупрот очекивањима да ће народни комитети донети праведну дистрибуцију власти и бити оперативни ниво руковођења, локалне племенске и регионалне разлике су се повећавале услед недостака централизоване институционалне структуре. Осим тога, како примећује Кафала, цео систем који је почивао на апсолутној власти једне особе више пута је модификован.

> „За 42 године владавине Гадафи је више пута модификовао свој приступ политици при чему је изградио режим са многим одликама тоталитарности. Уједно, овоме је посебно допринела каснија изолованост земље која је уследила након потврде умешаности Либије у постављање експлозивне направе у путнички авион који је експлодирао изнад Локербија у Великој Британији 1988. године" (Kafala, 2011).

Овај напад је озбиљно нарушио међународну репутацију Либије и 1992. године довео до увођења оштрих санкција и изолације од међународне заједнице. Либија је дуго времена одбијала да призна одговорност за напад,

али је на крају, након дугих преговора о исплати компензације породицама жртава, пристала да плати одштету, што је скупа са пристанком да се оконча програм развоја оружја за масовно уништење, био велики корак у нормализацији односа са западним земљама и што ће довести до укидања снакција 2003. године.

Да би се одржао на власти, Гадафи је елиминисао непријатеље режима, али је истовремено увео и бројне повластице за шире слојеве друштва, чиме је Либију издвојио од других арапских земаља.

> „Према његовој политичкој филозофији, израженој у Зеленој књизи, поседовање куће сматрано је основним људским правом... Гадафи је увео бројне мере које су побољшале квалитет живота за просечне Либијце: образовање и здравствена заштита били су бесплатни, а земљиште, стока и куће су бесплатно уступани грађанима који су желели да започну пољопривредну производњу. Он је такође започео изградњу највећег иригационог система на свету, познатог као 'осмо светско чудо', који је обезбедио воду за све делове земље. Уз то, Либија је имала изузетно ниске цене енергената, са ценом горива од свега 0,14 долара по литру, а струја је била бесплатна. Гадафи је такође увео награде за мајке, дајући 5.000 долара за свако новорођено дете, а ниво писмености становништва порастао је са 25% на 87%, са 25% високо образованих. Либија је имала и државну банку која је давала зајмове без камате, а такође је покушала да уведе јединствену афричку монету, златни афрички динар, са потенцијалом да значајно уздрма глобалну економију" (Global Research, 2014).

Како би избегао да постане следећа мета „рата против терора", након пада режима Садама Хусеина у Ираку 2003. године, Гадафи је као вешт стратег повукао Либију из програма производње нуклеарног и хемијског оружја. Чак и када је Арапско пролеће стигло у Либију, Гадафи

је био убеђен да су протести само изоловани инциденти који ће бити брзо угушени, не остављајући никакав утицај на четрдесетогодишњу власт коју је он лично градио. Иако харизматична личност која је увек привлачила медијску пажњу, Гадафи ипак није могао да избегне трагичан крај. Након што је успешно избегао низ покушаја скидања с власти, ликвидиран је у свом родном Сирту од стране побуњеника, а снимак његовог страдања брзо је обишао свет (Kafala, 2011).

За разлику од Гадафија, Али Абдулах Салех (1942–2017), од рођења везан за Сану, био је знатно мање медијски експониран, али такође с дугим стажом владања при чему је више од две деценије био неприкосновени владар најјужније арапске државе. Најпре као председник Арапске Републике Јемен (1978–1990), а потом, након уједињења са Народном Демократском Републиком Јемен, на челу Републике Јемен (1990–2012), Салех је са развијеном способношћу политичког маневрисања деценијама успевао да држи под контролом узавреле унутрашње антагонизме и територијалне претензије ривалских трибалистичких група, али и да опстане у играма моћи великих светских сила, и преживи ништа мање опасна превирања и политичке калкулације регионалних сила, посебно Саудијске Арабије као моћног и неповерљивог суседа (Esposito, 2004, Mattar et al, 2004, Duri, 2012).

Иако формално републикански лидер, Салех је у пракси земљом управљао на деспотски начин, без милости се обрачунавајући са неистомишљеницима. Истовремено је изграђивао државни систем који је био у потпуности у складу са његовим личним преференцијама и интересима лојалне елите, а на највише позиције државног апарата постављао је људе који су му били потпуно одани, чиме је ефективно узурпирао кључне управљачке функције у држави.

Како указују Џини Хил и сарадници, овај начин владавине није само дубоко централизовао власт, већ је

продубио постојеће политичке поделе у Јемену, што је на крају довело до ескалације конфликта у земљи.

> „Салех је на кључне позиције у врху војске поставио своје блиске рођаке и расподелио војну моћ међу северним племенима путем њихове регрутације у оружане снаге. Након уједињења и увођења парламентарне демократије, он је водио политику додељивања земљишта и политичких повластица својим присталицама, док је истовремено спроводио насиље и стратегије кооптације према својим непријатељима. Салех је прикривао свој ауторитет језиком демократије у настојању да легализује свој режим, али је истовремено развијао лојалне фракције широм политичког спектра и присиљавао опозицију да се приклони 'елитистичкој политици лобирања'" (Hill et al, 2013:8, Phillips, 2009).

На овај начин, Салех је практично управљао политичким животом земље, у којем су доминирали Општи народни конгрес, партија коју је водио, као и Ислах, коалиција исламиста, племенских вођа и конзервативаца који су га више или мање отворено подржавали. Поред тога, значајан утицај у Јемену имала је и Социјалистичка партија Јемена, чија је власт пре уједињења била присутна на јужним територијама.

Персонализована власт и неформалне мреже моћи само су додатно поткопавале формално постојеће, али суштински слабе структуре власти. Као резултат, „у одсуству јаких државних институција, елитистичка политика у Салеховом Јемену представљала је *de facto* облик колаборативног управљања" (Hill et al, 2013:9), уз равнотежу испреплетаних религијских и политичко-економских интереса супарничких племена и контролу над ширењем утицаја ван трибалистички омеђених територија.

„На свом врхунцу, ову неформалну политичку нагодбу држала је под контролом подела моћи између три кључна актера: Салеха, који је контролисао 'државу'; генерала Алија Мохсина, који је имао доминацију над највећим делом војске; и шеика Абдулаха ал-Ахмара, врховног шеика моћне Хашидске племенске конфедерације, вође Ислах партије и посредника кога је Саудијска Арабија поставила да управља транснационалним плаћањима која су текла у корист јеменских племена. Иако веома подложан поремећајима, овај идиосинкратични систем колаборативног управљања успео је да двадесет година остане релативно кохерентан и функционалан" (Hill et al, 2013:9).

Међутим, почетком 2000-их, како је Салех све више настојао да постави свог најстаријег сина, Ахмеда Алија, за наследника, а војску све више стављао под своју контролу, и уједно присвајао све веће приходе од нафте, нагодба о подели моћи међу елитама постала је ствар прошлости. Отпор режиму, нарочито у виду побуњеничке групе Хута и сепаратиста у Јужном Јемену, постајао је све јачи.

„Ове нове поделе међу елитом постале су још очигледније током председничке кампање 2006. године, када је Хамид ал-Ахмар, син шеика Абдулаха ал-Ахмара, прво подржао Фајзала бин Шамлана, кандидата опозиционе коалиције, а затим финансирао Ислах. После Салехове победе на изборима, Хамид је отворено позвао на Салехову оставку и започео прикупљање шире подршке, како унутар земље, тако и међународно, за смену режима. Ова ситуација је у ствари означила почетак Салеховог краја, јер је изборна кампања 2006. године покренула националну дебату о корупцији и подигла очекивања у погледу реформи, али без успешног притиска на Салеха да их спроведе" (Hill et al, 2013:9).

Како објашњава Али ал-Ахсаб, значајну подршку Салеховом дугогодишњем опстанку на власти пружила је стратегија укључивања племенских лидера у политички живот, нарочито у рад парламента, где су 2004. године чинили 40% од укупног броја посланика, што је било кључно за одржавање континуиране лојалности њихових племена према режиму. Интересна мрежа коју је режим градио и одржавао више од три деценије постала је толико разграната да би било каква промена начинила штету великом броју људи укључених у овај систем, што је револуционарне напоре чинило далеко тежим и опаснијим (Ali al-Ahsab, 2012). Ова мрежа је одговарала систему који се градио око једне фигуре, али је истовремено подривала темеље државе, и стављањем по страни званичне међуинституционалне сарадње и потенцирањем незваничне комуникације и договора, уместо јачању доприносила слабљењу државе.

Ипак, и у Јемену, као и у Либији, од пресудне важности је било да се одржи равнотежа моћи међу племенима, што је било кључно за успешност владавине. Али ал-Ахсаб, у том погледу, истиче да што је држава слабија и њена способност да обавља основне функције ослабљена, то је већи вакуум власти који доприноси уздизању трибализма. У тим условима, појединци и групе се враћају својим старим начелима, која служе као замена за слабости државних структура.

Како закључује Али ал-Ахсаб, „трибализам у Јемену је остао да постоји као облик друштвене организације једнак држави, који иако незваничан, у практичном смислу пружа услуге и обавља организационе функције које би иначе требала да врши држава" (Ali al-Ahsab, 2012:6). Поред тога, „трибализам се исто тако сматра и стратешком резервом социјалног система, на коју се становништво ослања када је држава ослабљена или одсутна" (Ali al-Ahsab, 2012:7) што указује на доминантну улогу племенских структура у јеменском друштву.

4.3. Узроци друштвеног незадовољства

Када је почетком 2011. године деценијама потискивано антивладино расположење изашло на површину, а незадовољни грађани почели да запоседају улице и јавно исказују негодовање против владајућих елита, либијски лидер Муамер ел Гадафи био је уверен да се ништа слично не може догодити у његовој земљи. Ипак, за арапске услове релативно висок животни стандард, као и стабилан развој омогућен нешто уравнотеженијом расподелом прихода од нафте, показаће се само као љуштура и привид благостања којим је годинама била замаскирана права природа унутрашњих односа ове дубоко подељене земље.

Мада су прве процене Гадафијевог режима, као и многих других арапских земаља биле да је преливање немира мало изгледно, те процене нису узеле у обзир директно деловање спољних чинилаца. Арапско пролеће стога је по многим ауторима искоришћено само као механизам да се испровоцира реакција која ће Либију отргнути из загрљаја Русије и Кине, а почетак протеста и немири, који су се на моменте чинили више изрежирани него спонтани, умногоме употпуњују ову тврдњу.

Иако је војска, остајући одана лидеру, успешним деловањем контролисала ситуацију, испоставиће се да је то било само привремено решење. Правећи аналогију са ситуацијом у Бахреину, Џејсон Браунли и сарадници запажају да је „у Бахреину и Либији војска остала лојална аутократи, док су странци били ти који су у оба случаја донели преломну одлуку, у Бахреину у корист режима, а у Либији у корист побуњеника" (Brownlee et al, 2015:10).

Либија је свакако специфичан случај у односу на друге земље које су биле захваћене Арапским пролећем. Издвајајући три разлога по којима су догађаји у Либији били различити од других у региону, Ранџ Алалдин наводи: „прво, бруталност са којом је режим пуковника Муа-

мера ел Гадафија одговорио на протесте; друго, смелост, упорност и брзину којом је либијски народ постао војно организован и способан за подвиге над Гадафијевом дезинтегрисаном војском; и треће, ангажовање међународне заједнице, у виду Северноатлантског савеза (НАТО) који је имао подршку арапских земаља, посебно заливске државе Катар" (Alaaldin у Kitchen, 2012:33).

Када је реч о Јемену, суноврат који ни након уједињења 1990. године није успео да превазиђе дубоки религијски јаз између шиита, који углавном живе у североисточним пределима, и сунита, који преовлађују на југоистоку земље, Арапским пролећем само ће добити убрзање. Поред нарушених односа у свакодневном животу, ова нетрпељивост прерасла је у отворени оружани сукоб када је шиитски побуњенички покрет Ансар Алах („божји помоћници"), познатији као Хути, 2004. године ступио у повремену герилску, а касније и отворену борбу против владиних трупа. Овај сукоб је, уз мање прекиде, трајао све до Салеховог повлачења с власти 2011. године.

Како указује Хелен Лакнер, „побуна 2011. године била је само кулминација дужег периода нестабилности од 1994. до 2010. године, који је био обележен синергијом негативних чинилаца: сужавањем политичких слобода, повећањем сиромаштва, опадањем државних прихода и економском стагнацијом" (Lackner, 2014). У политичком животу, дошло је до постепеног сузбијања плурализма који је Јемен некада чинио једним од најдемократскијих режима на Арабијском полуострву током раних 1990-их. Политичку контролу све више је монополисала мала група људи из окружења председника Салеха, углавном рођака и блиских сарадника из његовог родног округа Санхан. Ово је било праћено ограничавањем слободе медија, репресијом и прогоном новинара (Lackner, 2014).

Економско пропадање и погоршање животних услова већине становништва пратила је и погоршана

безбедносна ситуација изазвана племенским конфликтима. Лакнерова издваја четири главна безбедносна изазова: проблем у Сади и сукоб режима са Хутима од 2004. до 2010. године; потом јужно питање нерешено од 1994. године; присуство наоружаних фундаменталиста Ал-Каиде и побуњеника њиховог локалног огранка Ансар ал-Шара у регионима Абјан и Шабва у периоду од 2011. до 2012. године; и као четврто, међуплеменски сукоб, као и сукоб племена и државних снага у јужним гувернатима Хадтумаут и ал-Махра, који иако значајни, нису прерасли у сецесионизам (Lackner, 2014).

4.4. Од уличних немира до спољне војне интервенције

Што се тиче исхода, оно што је заједничко Либији и Јемену је да су обе земље након иницијалних протеста током Арапског пролећа утонуле у грађански рат, али су се истовремено суочиле са спољном интервенцијом. У Либији је западна коалиција директно интервенисала с циљем свргавања Гадафија, док је у Јемену Саудијска Арабија интервенисала како би задржала на власти новог јеменског председника Абеда Раба Мансура Хадија и окончала сукоб са Хутима и лојалистичким снагама свргнутог председника Салеха.

Када се анализира ситуација у Либији, увидом у хронологију кључних тренутака (*Табела бр. 7*) од избијања протеста у Бенгазију до коначног пада Гадафија након вишемесечног покушаја пружања отпора, јасно је да се спољна интервенција десила у критичном тренутку када су опозиционе снаге биле у непосредној опасности од снажног одговора режима.

Табела бр 7 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја од почетка протеста до пада Гадафија

Либија		
2011. година		
	14. јануар	У телевизијском обраћању Гадафи осуђује устанак у Тунису. Прве информација о окупљањима у Либији.
фебруар	15. фебруар	У Бенгазију, другом по величини граду у Либији, почињу масовни протести на којима се владајући режим оптужује за друштвене неједнакости, репресију и кршење људских права и слобода, а Муамер ел Гадафи позива да напусти власт.
	16. фебруар	Након хапшења активиста за људска права, протести у Бенгазију добијају на интензитету.
	17. фебруар	Излазак Либијаца на улице четири града у оквиру „Дана беса", при чему најмање њих 14 губи живот у сукобу са снагама безбедности.
	20. фебруар	Напад аутомобилом бомбом на војну базу у Бенгазију. Гадафијев син Саиф ал Ислам у телевизијском обраћању указује на могућност избијања грађанског рата, као и да ће се његов отац и снаге безбедности борити до последњег метка. Број жртава порастао је на 230.
	21. фебруар	Демонстранти на улицама Бенгазија прослављају преузимање контроле над овим градом, а сукоби се селе и на улице главног града Триполија. Министар правде Мустафа Абдел Џалил подноси оставку због неслагања са прекомерном употребом силе против ненаоружаних демонстраната.
	22. фебруар	У обрачуну са побуњеним народом користи се војна техника, а расте и број повређених и страдалих, којих је према *Human rights watch* 233. Амабасадор Либије у Уједињеним нацијама позива Гадафија да одступи са власти.
	23. фебруар	Француска и Немачка прете санкцијама, а ЕУ говори о злочинима против човечности.
	24. фебруар	Кључни нафтни терминали у околини престонице су у рукама побуњеника. Воде се борбе у градовима Завија и Мисрата.
	27. фебруар	Револуционари заузимају град Завију у близини Триполија. Удружене опозиционе снаге формирају Национални транзициони савет као тело за координацију антивладиног деловања и мобилизацију становништва спремног на отворено сукобљавање са режимом.

март	1. март	Агенција за избеглице УН указује на могућу хуманитарну кризу будући да је само границу са Тунисом од 20. фебруара прешло око 75.000 људи.
	3. март	Међународни кривични суд у Хагу саопштава да ће преиспитати Гадафијеву одговорност за почињене злочине против човечности.
	4. март	Интерпол је саопштио да је издао међународно упозорење за Гадафија и петнаест чланова његове породице и сарадника.
	7. март	Генерални секретар УН позива на прекид напада на цивиле.
	8. март	Експлоатација нафте пала је за 90%, а продаја је паралисана будући да због америчких санкција банке одбијају да врше исплате у доларима.
	11. март	Француски председник Саркози позива на циљане ваздушне ударе на Гадафијев режим уколико употреби хемијско оружје или ваздухопловство за напад на побуњенике.
	14. март	Вођство побуњеника позива западне силе да уклоне Гадафија и покрену војни напад.
	17. март	Како би се Гадафијеве оружане снаге спречиле у коришћењу ваздухопловних снага, што им је давало надмоћ у борби са побуњеницима, Савет безбедности УН резолуцијом 1973 уз уздржаност Кине, Русије, Индије, Бразила и Немачке изгласава употребу свих неопходних мера за осигуравање зоне забрањеног лета изнад Либије, заштиту цивилног становништва и прекид ватре.
	18. март	Либија саопштава да ће одмах зауставити све војне операције, док побуњеници то одбијају тврдећи да лојалисти и даље нападају градове на истоку и западу земље. Председник САД Барак Обама одобрава војну кампању против Гадафијевих снага.
	19. март	САД покрећу војну кампању „Одисејева зора", а француски војни авиони већ погађају циљеве у Либији, омогућавајући напредовање побуњеницима.
	22. март	Кина позива на прекид ватре.
април	1, април	Гадафијев режим започиње преговоре са Западом, док Турска предлаже мировни план.
	11. април	Револуционарни савет одбија мировни план јер није предвиђено да Гадафи одмах напусти власт.
	16. мај	Против Гадафија, његовог сина Саифа ал Ислама и шефа тајне службе Абдулаха Сенусија главни тужилац Међународног кривичног суда подигао је оптужнице за ратне злочине.

мај	22. мај	Европска унија успоставља формалне дипломатске контакте са опозицијом отварајући канцеларију у Бенгазију.
јун	1. јун	НАТО најављује продужење војне операције за још три месеца.
	27. јун	Међународни кривични суд у Холандији издаје налоге за хапшење Муамера ел Гадафија, његовог сина Саифа, и шефа обавештајне службе због злочина против човечности.
јул	18. јул	Интензивирају се ваздушни удари и сукоби побуњеника и Гадафијевих присталица.
	28. јул	Убијен је Абдел Фатах Јунис, командант побуњеничких снага.
август	26. август	Либијски побуњеници преузимају контролу над Триполијем, а Национални транзициони савет саопштава да Владу сели из Бенгазија у Триполи.
септембар	16. септембар	Побуњеници се боре да заузму Сирт, последње упориште бившег режима.
	26. септембар	Италијанска нафтна компанија *ENI* саопштила је да је поново покренула производњу либијске нафте након скоро шестомесечног прекида експлоатације.
октобар	1. октобар	Гадафијев родни град Сирт, уједно и његово последње уточиште, у потпуном је окружењу побуњеника.
	20. октобар	Владавина Муамера ел Гадафија окончана је његовим убиством, а Национални транзициони савет званично објављује прекид сукоба и проглашава победу.

Вишеструки извори[29]

Побуна у Либији започела је 15. фебруара 2011. године у Бенгазију, највећем граду на истоку Либије, два дана пре „Дана гнева" заказаног за 17. фебруар, као редовног окупљања у знак сећања на масакр у затвору Абу Салим из 1996. године, у којем је убијено од 1.200 до 1.700 политичких затвореника (Ellison, 2015:17).

29 http://www.huffingtonpost.co.uk/2011/12/16/arab-spring-timeline-_n_1153909.html приступљено 10. 5. 2018. године

https://www.nytimes.com/2011/08/29/timestopics/libyatimeline.html приступљено 4. 3. 2018. године

https://www.bbc.com/news/world-africa-13755445 приступљено 10. 5. 2018. године

Данијеле Б. Елисон указује да иако су овакве демонстрације постале рутина након откривања масакра 2008. године, протест из 2011. довео је до затварања Фатија Тербила, адвоката који је заступао породице жртава из Абу Салима (Ellison, 2015:17). Окупљање незадовољних грађана код полицијске станице са захтевима за ослобађање адвоката додатно је подигло тензије, као и одговор снага реда. Иако је Тербил касније пуштен, „демонстранти против Гадафија, вероватно инспирисани колапсом режима у Тунису и Египту, постали су упорнији и све бројнији" (Ellison, 2015:17).

Иако је режим у Триполију био убеђен да ће веома брзо угушити протесте, који су се од почетка фебруара неконтролисано ширили Либијом, то се није догодило. Штавише, протести су изненада, како су и почели, прерасли у оружани сукоб са озбиљним борбама вођеним већ средином фебруара. Унутрашња неслагања због прекомерне употребе силе и извођење на улице војне технике само су додатно утицала на раздор унутар апарата силе који се сваким даном све више расипао дезертирањем бројних команданата и официра либијске војске који су прешли на страну побуњеника,

Подела војних снага по линијама племенске припадности онемогућила је централну власт у Триполију да ефикасно реши ситуацију у Бенгазију, али је неочекиваним успесима режиму лојалних снага појачаних одредима плаћеника враћена контрола над привремено запоседнутим другим градовима. Ипак, уз промењиву ситуацију на терену, ове победе биле су кратког даха.

„Резолуција Савета безбедности УН од 17. марта 2011. године обезбедила је зону забране летова и ваздушне нападе НАТО-а и његових арапских савезника, што је омогућило либијским побуњеницима да наставе са заузимањем више територија и градова од Гадафија, крећући се према главном граду Триполију на западу"

(Ellison, 2015:17–18). Уз подршку из ваздуха, побуњеници су максимално искористили предност да сузе територију под контролом Гадафијевих снага. Већ у октобру остаци режимских снага били су недовољни за даље пружање отпора, а владавина Муамера ел Гадафија насилно је прекинута 20. октобра његовим заробљавањем и суровим убиством.

Међутим, како запажа Елисон, исти проблеми наставиће да постоје и након промене власти.

> „У Либији, држави са мало националистичких осећања или консензуса, поделе које су постојале и пре и после пада режима, као и током прелазног периода, углавном су биле регионалне и племенске. То је довело до континуиране нестабилности чим је Либија 'ослобођена', а затим су разне групе почеле да се фокусирају на контролу одређених градова или области, понекад и силом, што је изазвало хаос, јер постгадафијевска влада није имала контролу над целом земљом" (Ellison, 2015:27–28).

Нема сумње да је на додатни раздор у либијском друштву након Гадафијеве смрти у октобру 2011. године утицао и начин на који је његов живот сурово окончан, јер је најпре понижавајуће мучен пре егзекуције, а потом је његово тело као трофеј данима било иложено погледима знатижељника пре него што је однесено на непознату локацију.

Ипак, Гадафијев пад новој Либији није дао шансу за отвореније друштво, нити једноставну смену власти. Напротив, земља се практично распала на племенске феуде и запала у нови циклус сукоба и дуготрајни период политичке нестабилности без јасниих назнака ко заправо управља Либијом, и да ли Либија уопште више постоји.

Са мноштвом фракција од којих је свака себи давала за право да преузме власт након пада Гадифијевог режима, Национални транзициони савет формиран је од стра-

не побуњеника као привремени управни орган и прелазно решење до избора владе. Након првих демократских избора одржаних у јулу 2012. године формиран је Општи национални конгрес како би се одржала равнотежа између ривалских фракција и милиција. После избора 2014. године установљен је Представнички дом, који је премештен у Тобрук након избијања новог грађанског рата.

Уз посредовање Уједињених нација, у циљу уједињења земље, у Триполију је формирана Влада националног договора која ће формално управљати земљом од 2016. до 2021. године али без реалне моћи над целокупном територијом, посебно источним делом Либије коју са седиштем у Тобруку контролише суперничка Либијска национална армија под командом фелдмаршала Калифе Хафтара.

У марту 2021. формирана је нова прелазна влада националног јединства под вођством Абдула Хамида Дбеибеха, али је Представнички дом 2022. године гласао за смену привременог премијера и формирање нове владе на чијем челу је био предвиђен Фати Башага. Оптужбе прелазне владе о нелегитимном гласању у Представничком дому, омогућиле су Дбеибеху да остане на функцији. Наредне, 2023. године Представнички дом је гласао да Башагу замени Осама Хамад, који је на тој функцији и даље.

Постављајући питање: „Да ли је Либија на ивици новог грађанског рата?", Катрин Шајер наводи да „сваку од две либијске владе подржава низ страних сила. Владу на западу подржава Турска, а ону на истоку Египат, Уједињени Арапски Емирати и Русија. Раније су УН и други заговарали повлачење разних земаља које дају подршку једној или другој влади, односно њихових војника из земље" (Шајер, 2024). Ситуацију чини необичном то што „страни утицај у ствари спречава насиље... односно равнотежа снага између Турске и Русије, као и других земаља, али и геополитички резон да не треба улазити у нови сукоб у пуном обиму" (Шајер, 2024).

Велики проблем представља и инертност у понашању међународне заједнице.

> „Покушаји да се два дела земље уједине одржавањем националних избора, уједињењем снага безбедности, административних функција и националним буџетом, или формирањем привремене владе јединства – нису успели. Заправо, међународна заједница се навикла на сарадњу с две администрације када ради с Либијом на питањима као што су снабдевање нафтом или миграције" (Шајер, 2024).

С друге стране у Јемену је повлачењу Алија Абдулаха Салеха са власти претходио низ догађаја који су отпочели масовним протестима са појачаним политичким и религијским тензијама, а напетост која је избијала на улицама пратили су сурови обрачуни који су временом прерасли у дуготрајни оружани сукоб. Овај динамични низ непредвидивих околности у распону од релативно мирних окупљања до екстремног насиља, историјски је трајао релативно кратко, од јануара 2011. године до фебруара 2012. године, али довољно дуго да разори и јеменско друштво и државне институције, и да разбуктавањем унутрашњих подела максимално отежа нови почетак.

Хронолошки, догађаји који су довели до Салеховог повлачења могу се груписати у три сегмента: период масовних протеста (јануар–март 2011. године), период отвореног конфликта (март–децембар 2011. године), и период прелазних власти (јануар–фебруар 2012. године).

Протести у Јемену започели су у јануару 2011. године (*Табела бр. 8*) окупљањем неколико хиљада, углавном младих, људи у оквиру универзитетског комплекса у Сани. Подстакнути догађајима у Тунису и Египту, они су захтевали одлазак са власти дугогодишњег јеменског председника, не обазирући се на изјаве званичника да Јемен није Тунис.

Како би предупредио ширење протеста, али и раскол унутар режима, већ наредног дана Салех је у свом обраћању негирао да напушта позицију председника и исту уступа свом сину, док је војсци најавио повећање плата. Међутим, наредних дана протести су добили на замаху, окупивши не само у Сани, већ и у другим јеменским градовима десетине хиљада људи.

Крајем јануара, протести су постали насилнији, са привођењима, а током уличног марша 28. јануара ухапшен је и истакнути јеменски борац за људска права, Абдул Хади ал-Азази. Фебруар 2011. године започео је новим Салеховим саопштењем да нема намеру да се поново кандидује на председничким изборима 2013. године, али ово обећање није имало никаквог ефекта нити тежину јер су протести већ тада прерасли у улично насиље, нарочито када су на улице изашле и владине присталице.

Сукоби између учесника митинга и контрамитинга 2. и 11. фебруара, као и блокада марша до председничке палате 12. фебруара, били су увод у неизвестан период. Прве жртве пале су 15. фебруара, када је двоје демонстраната страдало у Адену, да би два дана касније, 17. фебруара, поред још три жртве у Адену, пала и прва жртва протеста у граду Таизу, која је страдала од бачене гранате.

Табела 8 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја током протеста у Јемену

Јемен		
2011. година		
јануар	27. јануар	Министар унутрашњих послова Мутахер ал Масри изјављује да Јемен није Тунис.
март	18. март	„Петак достојанства", мирне демонстрације против Салеховог режима, претвориле су се у масакр, када је снајперском ватром убијено око 50 људи, а њих више од 200 рањено.
мај	23. мај	Након неуспеха иницијативе Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, а пошто је Салех одбио да потпише прелазни споразум, вођа племенске федерације Хашида, Садик ал Ахмар стао је на страну опозиције. У Сани се Републиканска гарда сукобила са борцима племена Хашид и војницима Прве оклопне дивизије.
	29. мај	У граду Таизу десетине демонстраната ликвидирано је снајперском ватром, а исламисти преузимају контролу над седиштем провинције Зинџибар.
јун	3. јун	Бомбашки напад на председничку палату у коме је и сам Салех озбиљно повређен.
	4. јун	Салех одлази у Саудијску Арабију на оперативни третман и лечење.
	7. јун	Привремени прекид ватре у Сани, углавном се не поштује широм земље.
август	6. август	Салех напушта болницу, али се не враћа у Јемен.
септембар	18–22. септембар	Салеху лојалне војне снаге отварају ватру на демонстранте у центру Сане, да би се 22. септембра лојалисти сукобили са присталицама Али Мохсена ал Ахмара.
	23. септембар	Државна телевизија саопштава да се Салех вратио у земљу.
новембар	23. новембар	Под притиском међународне заједнице Салех у Ријаду потписује Иницијативу Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива и пребацује председничка овлашћења на потпредседника Хадија с роком имплементације од 90 дана.

2012. година		
јануар	21. јануар	Скупштина представника доноси закон о имунитету који Салеха и његове блиске сараднике ослобађа кривичне одговорности. Салех одлази из земље на лечење у САД, а касније у Оман где тражи азил.
фебруар	21. фебруар	Председнички избори на којима је убедљивом већином од 99,8% потврђен мандат до тада привременом председнику Хадију.

Вишеструки извори[30]

Већ радикализовани протести су подигнути на виши ниво када је 20. фебруара неколико стотина људи подигло шаторско насеље испред универзитета, након страдања двоје људи у уличним сукобима у Сани 22. фебруара, и једне особе у Левдеру страдале од последица бомбе подметнуте на траси кретања демонстраната. Напетости су наставиле да расту када су 25. фебруара, на мање од километар удаљености од антивладиних шатора у Сани, подигнути шатори присталица Салеха, који је такође окупио неколико хиљада људи.

Тог дана, Салехов режим почео је да се урушава, јер су вође њему блиског племена Хашид, којем је и сам припадао, и племена Бакил, саопштиле да прелазе на страну опозиције. Да би ојачао своју позицију, Салех је наредног дана добио подршку једанаест племенских шеика, али ни овај потез није могао да спречи захуктале уличне протесте и „мирис промена" који се осећао у ваздуху.

Суочен са оваквим неповољним развојем ситуације и

30 http://www.timelines.ws/countries/YEMEN.HTML приступљено 15. 5. 2018. године

http://www.theatlantic.com/international/archive/2015/01/requiem-for-yemens-revolution/384808/ приступљено 12. 4. 2018. године

http://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2015/03/timeline-yemen-houthis-150326163406556.html приступљено 11. 5. 2018. године

http://www.huffingtonpost.co.uk/2011/12/16/arab-spring-timeline-_n_1153909.html приступљено 9. 7. 2017. године

под све већим притисцима САД, чију наклоност је имао због подршке у борби против Ал-Каиде, Салех је 27. фебруара понудио формирање владе националног јединства. Међутим, након што је опозиција одбила овај предлог, 28. фебруара је кривицу за опструкцију договора с опозицијом усмерио ка САД.

Иако је 1. марта Салех успео да са опозицијом договори план о могућем одступању с власти до краја године, већ наредног дана демонстранти су поново захтевали његову тренутну оставку. Када је 3. марта војска почела све више да се супротставља протестима, 4. марта, након што је Салех одбацио захтев за повлачење, упркос томе што је неколико чланова владајуће партије поднело оставке, ситуација се додатно заоштрила и Јемен је ушао у фазу интензивирања уличних сукоба. У настојању да смири ситуацију, 9. марта Салех је предложио доношење новог устава којим би се ојачала функција парламента, али је опозиција овај предлог одбила као закаснели.

Конфликти су се наставили, а 12. марта више од стотину људи било је повређено када је полиција приликом обрачуна испред универзитета користила гумене метке и сузавац, да би 13. марта, у ал-Џавфу и четири војника страдала од наоружаних противника режима. Ситуација се погоршавала, па је у даљем низу насилних догађаја 14. марта ножем убоден гувернер области Мариб, 15. марта уследио је насилни удар присталица режима на демонстранте на главном тргу, а 16. марта исти такав удар на камп код универзитета.

Када је 18. марта 2011. године, 45 људи смртно страдало, а више од 200 повређено у рафалној паљби на антивладин камп, председник Салех, негирајући умешаност владиних трупа, прогласио је ванредно стање, док више од 100.000 људи излази на улице, на најбројнији скуп од почетка протеста. Следећег дана, 19. марта, упркос објави да је отпустио читав кабинет, Салеха је његово

племе позвало да се повуче, а 20. марта, режим је наставио да се урушава, јер су три војна команданта прешла на страну демонстраната, а шеик Садик ал-Ахмар, вођа Хашида, Салеховог племена, такође га је позвао на одступање.

Дана 22. марта, Салех је поновио да је спреман да се повуче до краја године, а 26. марта, у преговорима са начелником генералштаба Али Мохсеном ал-Ахмаром, који је прешао на страну опозиције, уз присуство других војних и племенских лидера, као и америчког амбасадора, договорено је да обе стране истовремено напусте своје позиције и препусте власт цивилној прелазној влади.

У априлу су протести у Јемену постали масовнији, окупивши стотине хиљада људи, уз све јаче позиве на Салехову оставку, који су 5. априла стигли и од САД. Салех је губио подршку, а 8. априла одбацио је и план Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива о свом повлачењу. Суочен са све чешћим дезертирањем, које је кулминирало 13. априла када је Републиканску гарду напустило 10.000 војника, 23. априла ипак прихвата план заливских земаља, али показаће се само због куповине времена, будући да је стављање потписа на предлог одлагано данима.

Као реакција, на протестима 2. маја уследили су позиви на суђење Салеху, а 5. маја Министарство одбране саопштило је да је план прихваћен. Потом је, 15. маја, након неких модификација плана, опозиција најпре одустала од даљих активности, и најавила да ће народ сам свргнути Салеха и судити му, да би 21. маја ипак поново био стављен потпис на план због најаве да ће и Салех то исто учинити.

У својеврсној игри нерава, 22. маја, Салех поново одустаје и наређује опсаду амбасаде Уједињених Арапских Емирата у Сани, где су се налазиле дипломате САД, Уједињеног Краљевства, Европске уније и Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, који су настојали дипломатски да реше кризу. Ова одлука додат-

но је ограничила његове излазне опције. Следећег дана, Садик ал-Ахмар, вођа Хашидске племенске федерације, прелази на страну опозиције и са наоружаним присталицама покреће оружани конфликт у Сани. До 26. маја више од 120 људи је страдало, како међу цивилима, тако и међу лојалистима и припадницима њихових редова. Истовремено, напади исламиста на град Зинџибар показују потпуни колапс војске.

Почетком јуна сукоби су интензивирани у Сани, а 3. јуна у ракетном нападу на председнички комплекс, погођена је и џамија у којој се налазио Салех. Наредног дана, Салех је због задобијених повреда пребачен у Саудијску Арабију на лечење, а власт је привремено преузео потпредседник Абед Рабо Мансур Хади. Крајем месеца, 29. јуна, Салех је из Ријада позвао на дијалог с опозицијом и изразио спремност да размотри понуђено посредовање Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива у формирању прелазне владе.

У јулу су настављени и протести против Салеха и и сукоби између војске, исламиста и побуњених племена, а 30. јула, племена супротстављена Салеху формирају Савез јеменских племена, на челу са вођом племена Хашид, који се ставља у одбрану протеста.

И август су обележили сукоби, махом Хашида и Републиканске гарде на челу са Салеховим сином Ахмедом, као и нагађања да ли ће се Салех уопште вратити у Сану, док се након опоравка од повреда из Ријада вратио премијер Али Мухамад Мужавар.

Упркос најавама о могућим ванредним председничким изборима у наредним месецима, у Сани је 11. септембра 2011. године одржан највећи протест против Салеха, са готово милион окупљених људи, док је у Таизу било пола милиона. Салех је из Ријада 12. септембра издао декрет којим је Хади постао носилац председничких овлашћења и преговорач са опозицијом о трансфе-

ру моћи и припреми ванредних избора. До краја месеца, настављена су спорадична сукобљавања у којима су десетине људи страдале, а напетости су се повећале након што се Салех 23. септембра вратио у земљу.

Уследио је нови талас протеста, уз прозивање УН због неуспеха да реше кризу, и захтеве да се Салех коначно натера да оде с власти. После упада владиних снага на протест 15. октобра, када је дванаест људи погинуло, а десетине рањене, 21. октобра Савет безбедности УН једногласно је осудио насиље у Јемену и позвао Салеха да се повуче уз гаранције предвиђене планом Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива који њему и његовој породици осигурава амнестију.

Ипак, сукоби су настављени, а 30. октобра Општенародни конгрес је најавио кандидатуру Хадија за председника. Салех је 15. новембра објавио да ће на основу споразума са заливским земљама поднети оставку у року од 90 дана, а 23. новембра овај споразум је потписао на церемонији у Саудијској Арабији. Влада националног јединства, која је укључивала и Салехове лојалисте и опозицију, формирана је декретом 7. децембра 2011. године.

Нови протести су захтевали поништавање амнестије и суђење Салеху, који је одлучио да остане у Јемену, упркос претходним наводима о одласку на лечење у САД. Влада је 8. јануара 2012. године одобрила предлог закона о имунитету, који је Скупштина усвојила 21. јануара. У међувремену, Салех је боравио у Оману и САД, а уз спорадичне протесте и сукобе овај период је прошао у ишчекивању председничких избора и званичног краја Салехове владавине.

У оквиру договора о транзицији власти који је подржао Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива и глобалне силе, иако се опозиција противила, 21. фебруара, са више од 80% излазности, одржани су председнички избори на којима је Хади био једини кандидат. На инаугурацији, Салех је симболично предао заставу,

званично напустивши функцију председника, али је остао активан као лидер Општенародног конгреса. Упркос извештајима о припремама егзила Салехове породице у Адис Абебу, престоницу Етиопије, церемонија је бојкотована од стране опозиције. Како овакво решење, које је за опозицију била фарса, није донело стабилност, Јемен ће наредних година све више тонути у унутрашње сукобе који ће се одразити на читав регион.

Осим политичких и економских изазова, Хади се суочио и са растућим утицајем шиитске побуњеничке групе Хути. Различити покушаји да се превазиђу унутрашњи проблеми, попут Конференције о националном дијалогу одржане у циљу израде новог устава и решавања проблема подељене земље, били су неуспешни.

У таквим околностима, свој пут ка доминацији тражиће различите групе.

> „Хути, зајдски (шиитски) покрет препорода који је еволуирао у милицију, током прелазног периода представљали су се као некорумпирани аутсајдери. У септембру 2014. године, искористивши широко народно незадовољство Хадијевом владом и уз подршку присталица Алија Абдулаха Салеха, укључујући значајне војне лидере, снаге Хутија су заузеле главни град Сану. Након тога, уз помоћ војних јединица лојалних Салеху, наставили су свој напредак ка југу, са циљем да изазову председника Хадија, који је био приморан да побегне у Аден како би покушао да поново успостави контролу над земљом" (ICG, 2025).

Овакав развој ситуације никако није одговарао Саудијској Арабији.

> „Ријад је, забринут због преузимања власти од стране Хутија, њихових веза са Ираном и приступа јеменским залихама балистичких пројектила, у марту 2015. године објавио да ће предводити коалицију ради враћања Ха-

дијеве владе на власт у Јемену. Иако је коалиција формално укључивала више од десет чланица, главну улогу у кампањи одиграле су Саудијска Арабија и Уједињени Арапски Емирати" (ICG, 2025).

Снажни ваздушни удари, који су били окосница ове кампање, додатно су разарали Јемен.

„Саудијска Арабија је подржавала племенске, војне и друге снаге организоване око Ислаха, главне сунитске исламистичке партије у Јемену, источно од Сане. С друге стране, УАЕ су, због неповерења према Ислаху као огранку Муслиманског братства (које сматрају претњом због екстремизма), своје операције усмерили на југ и исток Јемена. Тамо су сарађивали са сецесионистичким и салафистичким снагама, прво како би поразили савез Хутија и Салеха, а затим у борби против Ал-Каиде на Арабијском полуострву уз помоћ САД" (ICG, 2025).

Након војне интервенције Саудијске Арабије и савезника, Јемен је практично подељен на територије под контролом међународно признате Хадијеве владе са седиштем у Адену, и власти предвођених Хутима са седиштем у Сани, међутим окршаји су настављени.

У хаосу испреплетаних интереса и сукоба на више нивоа, са више укључених страна, једина константа био је Салех, који је макијавелистичким вођењем политике, уз пуно обрта и промењених страна годинама након Арапског пролећа и даље опстајао као једна од кључних политичких фигура. Ипак, сужен простор политичког маневрисања и потези усмерени ка приближавању Саудијској Арабији, које су Хути схватили као издају, коштали су га живота. Гадафијева судбина сустигла га је 4. децембра 2017. године у Сани.

> „Његова насилна смрт, заједно са војним поразом његових лојалиста у Сани, представљала је врхунац дуготрајних тензија између Хутија и Салехове странке Општег народног конгреса. Неколико дана пре своје погибије, Салех је изразио спремност да 'започне нову страницу' у односима са коалицијом коју предводи Саудијска Арабија" (ICG, 2025).

Наредне године обележиће нови талас ескалације, упркос покушајима да уз посредовање УН дође до прекида ватре између јеменске владе и Хутија.

> „Истовремено, ескалација тензија између САД и Ирана додатно је усложнила ситуацију. Саудијски ваздушни напади на Сану и напади Хутија ракетама и дроновима на саудијске мете повећали су ризик од шире регионалне конфронтације, што је Јемен гурнуло још дубље у нестабилност и продужило сукоб" (ICG, 2025).

Нарочито током 2024. године на мети пројектила испаљених из Јемена, као чин одмазде због страдања Палестинаца, наћи ће се и амерички војни бродови али и Израел, који ће потом више пута узвратно бомбардовати Јемен, настављајући на тај начин спиралу насиља. Међутим, ни крај 2024. године није донео промену.

> „Обраћајући се Хутима на седници Савета безбедности УН, израелски изасланик је упозорио: 'Дозволите ми да вас подсетим шта се догодило Хамасу, Хизболаху, Асаду, свима онима који су покушали да нас униште. Нека вам ово буде последње упозорење... Ово није претња, већ обећање. Поделићете исту јадну судбину'" (ICG, 2025).

Хади као међународно признати председник Јемена остао је у егзилу неколико година, да би у априлу 2022. године пренео своја овлашћења на Председнички управни

савет којим председава Рашад ал-Алими, као део напора да се уједине подељене фракције и олакшају мировни преговори. С друге стране, Хути су формирали Врховни политички савет који од 2015. године, уз подршку Ирана, контролише главни град Сану и друге северне регионе, а од априла 2018. године предводи га Махди ал-Машат. Оба савета тврде да имају легитимитет над управљањем целокупном територијом земље.

4.5. Последице насилне смене власти по Либију, Јемен и регион

Осим поразне чињенице да се директна страна интервенција вратила на велика врата регионалне политике као легитимно средство рушења некооперативних режима, насилне смене власти у Либији и Јемену су без двоумљења оставиле дугорочне последице. Наиме, у земљама које су преживеле, или и даље преживљавају негативне последице насилних промена, трајно је генерисан страх свих будућих власти о високој цени покушаја вођења самосталне политике и концепта државне суверености.

Имајући у виду наведено, у домену политике даље поступање новостворених државних структура повезано је са различитим типовим страначког организовања којима постаутократске земље покушавају да помире супротстављене стране – остатке старог режима и нове победничке снаге. Оно што је необично је да се ту ради о практично истој стратегији коју су ауторитарни режими примењивали према политичким снагама, фаворизујући у транзиционом окружењу реликтне партије, партије покрета, и новооформљене партије.

> „Свака од њих има другачији капацитет за формирање везе са гласачима, то јест у обављању репрезентативне

функције. Реликтне партије су релативно добро познате, али немају јаке везе са становништвом; партије покрета су добро познате свима, имају високо поверење значајних сегмената становништва, али исто тако неповерење других, и уживају јаке организационе корене; а новооформљене партије су мало познате и слабо организоване" (Lust, Waldner, 2014:11).

У случају Либије, након Гадафијевог смакнућа, Национални транзициони савет преузео је управљање и организовао изборе. „Међутим, после пада режима, различите оружане снаге, националистичке, исламистичке, племенске и џихадистичке, наставиле су да исцрпљују Либију, уз континуирану фрагментацију и нестабилност" (Ellison, 2015:2). Елисон у том смислу даље подсећа да је „након парламентарних избора у Либији у јуну 2014. године, неколико исламистичких партија и њихових савезника формирало коалицију 'Либијска зора' како би збацили новоизабрану владу, која је потом пребегла у Тобрук, на исток земље. Од јула односно августа 2014. године Либија је изнова утонула у грађански рат пошто су се бројне групе нашле у сукобу око права на контролу различитих региона" (Ellison, 2015:2).

Конкретно, дубоке међуплеменске тензије и недостатак државотворне свести утицали су да се са падом Гадафијевог режима, суштински распадне либијска држава. Осим борби конкурентних политичких снага и различитих оружаних група за контролу над целом земљом или њеним деловима и нејасних линија раздвајања, овакво стање недефинисаних надлежности годинама остаје непромењено.

„Од краја 2014. године, Либија је фактички подељена на: Источну Либију (Киренаику), под контролом међународно признате владе и њој лојалних паравојних група; северозападну Либију (Триполитанију), под контролом

владе 'Либијске зоре' и њој лојалних милиција; и југозападну Либију (Фезан), под контролом племена Тубу и Туарег" (Ellison, 2015:3–4).

Истовремено, треба поменути и манипулације са бројевима страдалих током сукоба. Тако је „нова влада Либије драстично смањила процену броја погинулих током револуције против режима Муамера ел Гадафија, наводећи да је 4.700 побуњеника погинуло, а 2.100 нестало, уз непотврђене сличне жртве на другој страни" (*The Guardian*, 08. 01. 2013.). Првобитне процене побуњеника указивале су на око 50.000 погинулих, али је број касније ревидиран на 25.000 мртвих и 4.000 несталих до октобра 2011. године. (*The Guardian*, 8. 1. 2013.).

Што се тиче Јемена, након свргавања Салеха, Хути су из Саде као свог упоришта, уз подршку Ирана, наставили непријатељске активности, заузевши Сану и на крају изнудивши оставку Салеховог наследника, председника Абда Раба Мансура Хадија. Ово је довело до дугогодишњег грађанског рата у Јемену, у којем су учествовали бројни актери, укључујући Саудијску Арабију, САД, радикалне исламисте из редова Ал-Каиде и друге, са различитим и често супротстављеним циљевима. Резултат је исцрпљујући сукоб који је већ напаћену земљу гурнуо у још дубљи понор.

Једна од битних последица политичких промена у Јемену по Хелен Лакнер је и могућа промена односа са суседним земљама, посебно Саудијском Арабијом и другим земљама Залива. Она указује на пример Кувајта, који је замрзао односе са Јеменом након што је јеменски представник одбио да подржи резолуцију УН из 1990. године, којом је одобрена употреба силе ради избацивање ирачких снага из Кувајта. Претходно је Кувајт снажно подржавао обе Јеменске државе – Арапску Републику Јемен и Народну Демократску Републику Јемен (Lackner, 2014:2).

Поред тога, важан изазов за Јемен представља узајам-

но подозрење које постоји између заливских монархија и једине републике на Арабијском полуострву. Лакнер сматра да је јеменски поглед на суседе, посебно Саудијску Арабију, дефинисан његовом потребом за извозом радне снаге и примањем дознака, као и за подршком у буџету и развојној помоћи.

> „Саудијска Арабија, као најближи сусед, доминира локалним утицајем, а њена улога као највећег извозника нафте и чувара светих исламских места чини је стратегијски важним партнером за Јемен. Међутим, због сличне величине популације, границе која се протеже на хиљаде километара и републике као облика државног уређења, Саудијска Арабија перципира Јемен као потенцијалну стратешку претњу" (Lackner, 2014:2).

Дуални однос зависности и страха, и бројна нерешена питања Јемена и заливских суседа генератор су наставка и унутрашњих сукоба на територији Јемена и стални безбедносни ризик по земље у окружењу.

5. Сличности и разлике у приступу кризи у Бахреину и Сирији

Међу земљама захваћеним Арапским пролећем, случајеви Бахреина[31] и Сирије[32] представљају два најдрастичнија примера различитог приступа идентичним си-

31 Укупна популација Бахреина 2011. године износила је 1.212.077 људи.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/BHR/bahrain/population

32 Укупна популација Сирије 2011. године износила је 22.730.733 људи.

https://www.macrotrends.net/global-metrics/countries/DZA/syria/population

туацијама, чије су последице, захваљујући тим недоследностима, довеле до различитих исхода. У оба случаја, криза је угрозила владајућу елиту и уздрмала темеље деценијама грађених државних структура, али су и Бахреин и Сирија цену опстанка платили огољеном десуверенизацијом и успостављањем вазалног односа са земљама заштитницама.

Иако су и у Бахреину и у Сирији мањински делови становништва контролисали ресурсе и доминирали већином, а народ устао против вишедеценијске узурпације власти захтевајући промене, на цео ток догађаја су у великој мери утицали интереси глобалних и регионалних сила. И поред објективних сличности уочљивих општим пресеком стања, тек анализом разлика у потезима режима, као и спољног фактора и приступа овим кризама манифестованим кроз прилагођене методе реаговања и размере интервенције, могуће је проникнути у суштину диференцирајућих нивоа односа који су инволвирали различите актере.

Најочитије разлике су у облику владавине, при чему је Бахреин монархија, а Сирија република. Потом, већинска популација Бахреина су шиити, уједно и носиоци побуне, док је власт у рукама сунитских муслимана. У случају Сирије ситуација је обрнута, па имамо већинску сунитску популацију, а власт под контролом шиитске алавитске мањине. У погледу спољне подршке, бахреинска владајућа елита је уживала заштиту Сједињених Америчких Држава и Саудијске Арабије, док су на страни сиријске власти отворену подршку давале Руска Федерација и Иран. И коначно, обе земље су се суочиле са војном интервенцијом. У случају Бахреина, то су биле коалиционе снаге Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива предвођене Саудијском Арабијом, које су упадом и окупацијом прекинуле протесте, завеле ред и сачувале режим, док су се у случају Сирије, и

Руска Федерација и Иран, уз отворену подршку режиму, сопственим војним снагама укључили у сукобе на територији ове земље.

Имајући у виду специфичности обе земље, свакако је неопходно подробније анализирати узрочно-последични однос репресивног система владања, континуираног раста друштвеног незадовољства и развоја унутрашњих политичких, економских и религијских, сектаријанских напетости.

Поред разумевања дубинских узрока Арапског пролећа незаобилазно је размотрити и стање у турбулентном периоду који је отпочео 2011. године, односно како су ове земље изгледале у време Арапског пролећа, а како у периоду који ће уследити након што су протести у случају Бахреина утихнули, односно прерасли у исцрпљујући дугогодишњи конфликт, у случају Сирије.

5.1. Карактеристике система управљања у Бахреину и Сирији

Приказ појединих карактеристика система управљања у Бахреину и Сирији има за циљ да појасни механизме којима су носиоци власти ових земаља деценијама успешно одржавали друштвену контролу, односно да укаже на основне полуге власти којима је моћ у дугом временском периоду могла неометано опстајати у рукама мањине.

Бахреин је као мала острвска земља готово идеално типски пример владавине мањине над већином. Посебност механизма контроле успостављеног у Бахреину је да, изузев политичког и економског утицаја, моћ уског круга људи у иначе малобројној популацији има и религијски аспект јер је, упркос доминантној шиитској муслиманској популацији, власт више од два века у рукама сунитске мањине.

Бахреин има све одлике класичне рентијерске државе. Целокупна моћ и богатство проистекли из узгоја и трговине бисерима, а екстремно увећани открићем и експлоатацијом нафте, груписани су око краљевске породице Ал Калифа. Уз владајућу породицу је и одабрана елита, такође из реда сунитских муслимана, која је окружује и опслужује, а заузврат ужива бенефите резервисане само за највиши слој у друштвеној хијерархији. С друге стране, иза „невидљивог бедема" који одваја привилеговану мањину је остатак популације, шиитски муслимани, који су, иако у већини, с уделом од око 75%[33], скрајнути на друштвене маргине, деградирани у правима и слободама, и бројним препрекама, које им поставља државна администрација, ограничени у вертикалном кретању на друштвеној лествици.

Међутим, ова мала острвска[34] земља смештена у Персијском заливу недалеко од Саудијске Арабије и Катара, упркос бројним сличностима с другим арапским земљама по много чему одступа од поједностављених приказа и

33 Прецизна подела сунита и шиита у Бахреину је непозната, јер је последњи попис са верском идентификацијом обављен 1941. године. Тада су муслимани чинили 98% становништва, од чега је шиита било скоро 53%. Процене из 1980-их указују да шиити чине око 70% становништва. Међутим, разлике унутар ових група играју важну улогу у друштвеним и политичким односима. Иако су сунити бројчано мањи, од XVII века су доминантна верска група, а власт и најзначајнији трговачки кланови су углавном сунитски, као и арапска племена која су повезана са владајућом породицом Ал Калифа (Lawson, 1989).

34 Бахреин је архипелаг од 33 острва, смештен у Персијском заливу, близу источне обале Саудијске Арабије и северозападног дела Катара. На највећем острву ал-Авал, које чини 85% територије и најчешће га многи поистовећују с Бахреином, налазе се главни град Манама (са око 160.000 становника) и нафтна поља око брдовитог узвишења Џабал ад-Духан. Острво ал-Авал је повезано мостом са другим по величини острвом Мухарак, на којем се налазе град Мухарак, аеродром и бродоградилиште, као и са острвом Ситра, које има нафтни терминал. Остала острва су углавном ненасељена (Lawson, 1989).

генерализација[35]. Друштвени односи у Бахреину и стално присутни покушаји политичке мобилизације умногоме се разликују и одступају од готово стандардизованих погледа на арапска друштва, углавном перципирана као заједнице контролисане унутрашње динамике и релативне затворености. Дакле, иако је напетост присутна, она није доминирајуће осећање које би укалупљеним посматрачким приступом могло бити стављено у први план.

Указујући на потенцијално занемаривање других чињеница Фред Х. Лосон узима за пример управо бахреинско друштво да би показао како на стварање погрешне слике стварности утиче перцепција уобличена стереотипима. Лосон уочава низ трендова који Бахреин чине „једним од сложенијих друштава арапског света и дају му посебан идентитет међу мањим заливским државама" (Lawson, 1989:23).

Западни стереотипи о арапском друштву често не одговарају стварном животу у Бахреину. Земља има углавном урбано становништво и класну структуру која је резултат дуге историје острва као пољопривредног и трговачког центра.

> „Људи у Бахреину потичу из различитих региона и практикују различите облике ислама. Док се у удаљеним шиитским селима и неким деловима Мухарака жене покривају велом, у Манами и предграђима млађе

35 Тоби Матизен један је од бројних аутора који инсистира да се анализа компликованих односа који одликују арапски свет никако не може свести на генерализације, нпр. на матрицу оријентализма по којој је Блиски исток дуго времена посматран, и то у знатном делу академске и политичке заједнице, „као мозаик религија и етницитета, од којих су многи у вечном рату једни с другима" (Matthiesen, 2014:1–2). Међутим, иако овакав приступ анализу може да одведе у потпуно другом правцу, не треба га у потпуности занемарити, већ имати у виду као полазну основу и указати на неке сличности, посебно када су изразито уочљиве као у случају Бахреина.

> жене све више раде ван куће, барем до брака и родитељства. Књижевност и музика одражавају дезоријентацију и тешкоће живота у индустријском добу, као и носталгију за брзо нестајућом прошлошћу региона" (Lawson, 1989:23).

Дакле, бахреинско друштво није ван модернизацијских токова, и у великој мери је разлог томе велики број странаца који према попису из 2001. године чине 37,6% популације. Међутим, истовремено постоје и одређени традиционалистички оквири, посебно у домену уређености друштва. У том смислу постоји савршено уклапање у матрицу оријентализма, при чему је на врху пирамиде бахреинског друштва владар који државу гледа као посед, а грађане као поданике од којих само узак круг послушника има бенефите, док се непослушна већина држи под котролом уз примену силе и константно стварање и одржавање раздора.

Анализирајући овај модел Тоби Матизен подсећа да су „истовремено и ауторитарни владари, и колонијалне силе (укључујући Османлије), користили представу о вечном сукобу између сунита и шиита да објасне потребу за спољним арбитром, моћним посредником. Данас, арапски диктатори и краљеви и даље користе те исте тактике да оправдају своју владавину" (Matthiesen, 2014:1–2). Стога, сагледавајући прилике на овај начин ни слика свакодневице у Бахреину у којем је централна фигура владар из породице Ал Калифа није пуно другачија.

Осим својеврсног „урбаног трибализма" који Емил Накле види као „синтезу традиционалног трибализма и модерности" (Nakhleh, 2011), на посебност овог простора указује и Вилијам М. Хабиб.

> „Бахреин је више од 80% муслимански, али за разлику од суседних арапских земаља, већину чине шиити (док

> је владајућа породица Ал Калифа сунитска). Око 10% становништва чине хришћани, а ту су и мање заједнице Јевреја, хиндуса и бахаиста. Као и већина земаља Залива, Бахреин зависи од страних радника који чине око 38% становништва. Велика популација странаца, заједно са историјом Бахреина као трговачке нације и његовом спољном оријентацијом, учинили су ово друштво космополитским и отвореним, барем у поређењу са најближом Саудијском Арабијом" (Habeeb, 2012:20).

Међутим, за разлику од урбаних средина, у руралним подручјима дистанца између шиитске и сунитске заједнице је знатно израженија. Лосон указује да антагонизам локалних шиита и сунита прати и шиитски наратив о „старом Бахреину" који им је некада према предању у потпуности припадао.

> „Према легенди, пре доласка Ал Калифа, Бахреин се састојао од 300 села и 30 градова, којима су управљали шиитски јуристи. Ови јуристи су били распоређени по хијерархији, на чијем је врху био тројни савет чији статус је био признат од стране целокупног становништва. Право својине генерално, а нарочито пољопривредно земљиште, припадало је појединцима у складу са исламским принципом ихие (оживљења), а право коришћења имали су они који су заиста обрађивали земљу" (Lawson, 1989:8).

Лосон наводи да је овде ипак реч само о наративу који има мотивациони карактер за „збијање редова".

> „Упитно је да ли су острва заиста икада функционисала по овом принципу, јер никаква аналогија са политичким уређењем у овом наративу није пронађена у било којој прошлој или садашњој шиитској заједници. Међутим, ова прича одражава аграрни и егалитарни етос

> бахреинских радника у сеоској средини, истовремено имплицитно не одобравајући племенску структуру власти повезану са владајућом породицом и урбаним, богатим трговачким савезницима" (Lawson, 1989:8–9).

Поред религијских разлика, бахреинско друштво карактерише и јасна класна подељеност. Лосон препознаје три главне класе, односно „три категорије снага у бахреинском друштву".

> „Прва је доминантна класа која се састоји од централне гране Ал Калифа и истакнутих чланова пословне олигархије[36]. Друга је услужна класа, која укључује арапска племена у савезу са породицом Ал Калифа, запослене у државној администрацији, као и мање трговце и власнике радњи у већим градовима. Трећа класа је подређена, која обухвата раднике у градској и сеоској средини, мајсторе, занатлије, рибаре и пољопривреднике. Сукоби интереса између ових класа обликовали су не само коалиције најмоћнијих друштвених снага у земљи, већ и учесталост и утицај политичких побуна на острвима" (Lawson, 1989).

Поред најужих чланова породице Ал Калифа, утицајне политичке позиције, али за степеницу испод, заузимају и истакнути чланови бахреинске пословне елите чија лојалност се не доводи у питање, а који делују преко централне управе, општинских већа, и Привредне коморе.

---

36 Пословна олигархија је „кључна компонента бахреинске доминантне друштвене коалиције, која не само да пружа финансијску подршку индустријским и комерцијалним пројектима режима, већ је и извор стручног знања, лојална владајућој породици као поуздани лични саветници и управљачи у горњим слојевима централне бирократије" (Lawson, 1989:7). Уз ову коалицију су повезане и „три групе опслуживача, који углавном подржавају Ал Калифе и њихове богате трговачке партнере, али имају на располагању значајно мање ресурса од чланова владајуће коалиције" (Lawson, 1989:7).

„Иако су на крају подређене емиру и његовим најближим рођацима, овим институцијама је дат значајан простор за планирање и реализацију програма. Као резултат тога, политичке расправе на челу ових институција играју кључну улогу у политичким питањима, иако се већина одвија иза кулиса. Министри у Влади, који нису чланови краљевске породице, углавном долазе из богатих трговачких кругова, лојалних Ал Калифама и образованих на западним универзитетима" (Matthiesen, 2013:75–76).

Сирија је, с друге стране, након Арапског пролећа ушла у период великих искушења и изазова, који су у потпуности променили функционисање друштва и државе, а хетерогено становништво[37] гурнули у узајамне сукобе и избеглиштво. На овакав исход је без сумње утицао и сам режим, чији одговор на прве назнаке протеста је био непримерено оштар третирајући кризу „као егзистенцијалну борбу за опстанак алавитске мањине и очување модерне Сирије" (Holiday, 2011:10). На то је, како примећује Џозеф Холидеј, у великој мери утицало претходно негативно искуство, тј. „сећање на устанак Муслиманског братства од 1976. до 1982. године које је обликовало став режима према актуелном сукобу, који су видели као салафистичку заверу која има за циљ повратак сунитске хегемоније над регионом" (Holiday, 2011:10).

А управо је деценијама присутан страх од сунитске већине, иако знатним делом ирационалан, везао за режим и друге мањинске заједнице.

37 „Сирија има хетерогену демографију која укључује шиитске, хришћанске и курдске мањине, окружене сунитском већином која чини око 60% становништва. Алавити су сиријска шиитска секта која чине око 12% становништва, а којој припада и породица Асад" (Holiday, 2011:9).

„Сиријски алавитски режим имао је подршку многих других мањина у земљи, које су страховале од могућности да ће падом режима доћи до сунитске исламистичке владе. Хришћански лидери су отворено подржавали режим. Немири у доминантно друзијским регионима као што су Ал Суваида, као и у исмаилистичким областима у провинцији Хама, Саламија и Масјаф, били су ограничени. Иако су се демонстранти држали секуларних порука, већином су били сунити. Они нису успели да привуку значајну подршку мањина, а нису могли ни да пруже јасан одговор на питање шта ће се десити десетинама хиљада Алавита који раде за безбедносне снаге и државу ако режим падне" (Holiday, 2011:10).

Правећи паралелу са поступцима Хафеза ал Асада, Хајен Дакен подсећа да је он, када се суочавао са сличним проблемима, урбаним центрима, упориштима Муслиманског братства, створио противтежу јачањем подршке међу сеоским становништвом и бедуинским племенима у сиријској Бадији, која покрива 55% Сирије.

„Упркос националним паролама 'без секташтва' и 'без трибализма', кроз сарадњу у заједничком интересу, режим Хафеза ал Асада се тесно везао за племена, дајући им моћ да контролишу исламисте и користио их у сузбијању устанка 1982. године у Хами, упоришту Муслиманског братства. Такође, племена су му помогла да успостави равнотежу у односу на курдско становништво у североисточном делу земље" (Dukhan, 2014).

Као додатни механизам, 1973. године започео је реализацију пројекта „Арапски појас", који је подразумевао насељавање људи из племена Бусхабан на курдској територији, како би променио структуру региона, који је традиционално имао курдску већину.

> „Сам поступак насељавања новоизграђених насеља је ишао релативно лако, јер су досељеници на плодно курдско земљиште претходно остали без својих поседа у гувернату ал-Рака због изградње еуфратске бране. Племена су била лојална Хафезу ал Асаду, а њихова заступљеност у парламенту је порасла са 7% на 10%. Бедуини су постали важни припадници Министарства унутрашњих послова, Министарства пољопривреде и других безбедносних структура" (Dukhan, 2014).

Ослањајући се на деценијско искуство очеве владавине и снагу непромењеног државног апарата, Башар ал Асад није значајније одступио од утврђене државне политике контроле и гушења сваког вида отпора, и управо тај континуитет притисака ће допринети расту незадовољства потиснуте сунитске већине.

5.2. Специфичности владавине Калифе и Асада

Владајућа породица Ал Калифа, која води порекло од клана Бани Утба из племенске конфедерације Аниза, више од два века представља неприкосновени центар моћи у Бахреину. Њихов долазак на острво датира из 1783. године, када су, у освајачком походу протерали Персијанце који су до тада контролисали ову територију. Да би одржали своју власт у условима нове колонијалне реалности након доласка Велике Британије, породица Ал Калифа је 1830. године споразумно предала Бахреин британској круни, а заузврат задржала формалну власт под заштитом моћних протектора.

Континуирано владајући малим острвским архипелагом стратешки позиционираним у Персијском заливу, породица Ал Калифа је опстала као владајућа и након што је Велика Британија напустила колонијалне поседе

овог дела света почетком 1970-их година. Након самосталности проглашене 15. августа 1971. године вештим политичким маневрима ова породица је добила новог моћног заштитника у виду САД. Подршка Запада била им је кључна, с обзиром на то да је опстанак сунитске власти био угрожен како због унутрашњих тензија у земљи, где већину чини шиитска популација, тако и због све већих спољних претњи, нарочито од шиитског Ирана.

Суверени владар Бахреина, Хамад бин Иса Ал Калифа (1950–), на најутицајније место дошао је након смрти оца емира Исе бин Салмана Ал Калифе (1933–1999). Преузимањем положаја[38], као и његов отац, и ранији владари, све полуге моћи задржао је у породици[39], уз додатну амбицију да измени форму управљања, па је тако један од првих корака по преузимању дужности била промена традиционалне титуле емира у титулу краља (Katzman, 2010, 2016).

Доласком на највишу позицију, нови владар Хамад бин Иса Ал Калифа успео је да смири растуће незадовољство, које је било посебно изражено од 1994. године, али су прекршена обећања поново изазвала гнев, углавном код шиитских поданика.

38 „Према Уставу који је проглашен у децембру 1973. године, канцеларија и титула емира аутоматски се преносе са оца на најстаријег сина, осим ако владар током свог живота не именује другог члана породице Ал Калифа као свог наследника" (Matthiesen, 2013: 75).

39 Хамад бин Иса Ал Калифа, пре него што је постао емир, био је командант бахреинских одбрамбених снага, а образовање је стекао на престижној Сендхарст војној академији у Великој Британији. Престолонаследнику, шеику Салману бин Хамаду (1969–) био је препуштен изазов у виду обуздавања незадовољне шиитске већине, која се налазила у подређеном положају. Истовремено, кључна места у влади, као што су премијер (Калифа бин Салман Ал Калифа), заменик премијера (Мухамед бин Мубарак Ал Калифа) и министар спољних послова (Халид бин Ахмад бин Мухамед Ал Калифа), остала су унутар ужег круга породице.

„Позитиван тренд у односима са опозицијом настао је у периоду од 2000. до 2001. године, када је нови краљ Хамад успоставио контакт са опозиционим групама, вратио их из прогонства и обећао дубоке политичке реформе које су требале пратити Националну акциону повељу. Та повеља је, узгред, одобрена готово једногласно на референдуму 14. фебруара 2001. године. Међутим, обећања о фундаменталним политичким реформама су прекршена, јер је Хамад Ал Калифа прогласио нови устав који се значајно разликовао од повеље за коју су Бахреинци гласали, осигуравајући да се владајућа породица чврсто одржи на власти, а да изабрана половина Скупштине има само ограничена овлашћења" (Matthiesen, 2013:7).

Иако је формална институционална изградња започела са добијањем самосталности, ни тада створени управни органи, ни они који су касније настали или модификовани, никада нису имали стварну независност нити овлашћења која би могла умањити утицај владајуће породице Ал Калифа. Важно је истаћи да је референдум одржан 2001. године потврдио не само промену титуле и преименовање државе у Краљевину Бахреин, већ је уз усвајање Националне акционе повеље, измењен и текст устава[40] којим је Бахреин дефинисан као парламентарна монархија са дводомном скупштином, где горњи дом именује краљ, док се доњи дом бира на изборима.

40 „Међутим, многи шиити су критиковали устав јер је установљено да су изабрано Веће представника и постављено Шура веће једнаке величине (са 40 места свако). Заједно, они представљају Народну скупштину (парламент). Влада је генерално настојала да именује више образованих и прозападних чланова у Шура веће, који имају тенденцију давања веће подршке Влади него што је то случај са Већем представника. Опозиција, сходно томе, тражи максимална овлашћења за Веће представника" (Katzman, 2016: 2).

Настојања да се политичко управљање приближи ширем кругу људи и тако умири незадовољство, као и осећај маргинализације, нарочито присутан код шиитске већине, постојала су и у ранијем периоду. Међутим, ови покушаји су углавном завршавали неуспехом, јер су на прве знаке нарушавања потпуне контроле владарске породице, чак и мање значајни потези у правцу политичких реформи били повучени или заустављени. Истовремено, унутар владајуће породице увек су постојале тврдокорне струје које су се противиле било каквим уступцима шиитској већини, сматрајући их изразом слабости.

Иако су политичке партије формално забрањене, са инфраструктуром која је карактеристична за савремена демократска друштва, у Бахреину и даље делују фракцијски организоване групе, које се могу сматрати својеврсним „политичким друштвима – функционалним еквивалентима партија" (Katzman, 2016:2), Ове групе различитих идеолошких и политичких циљева, од шиитских исламиста фракције Ал Вифак до сунитских исламиста фракције Минбар повезане са Муслиманским братством, посебно су активне током изборних циклуса, а догађањима из 2011. године претходило је неколико изборних циклуса које су увек пратиле значајне напетости због уочених напора владе да спречи избор шиитске већине у Веће представника.

На изборима одржаним у октобру 2002. године сунити су због бојкота шиитске опозиције освојили двотрећинску већину у Већу представника. Избори одржани 2006. године такође су били обележени контроверзама, будући да је влада Бахреина оптужена да је предузела кораке који су омогућили сунитима да добију већину попут издавања личних докумената и увођења у бирачке списке сунита који су непосредно пред изборе имигрирали у Бахреин. Изборе из октобра 2010. године такође су обележили притисци без преседана на опозиционе активисте од којих су

многи хапшени под оптужбом да су део споља инспирисане завере која је имала за циљ дестабилизацију Бахреина.

Веома важан аспект владавине је управљање личним приходима, а унутрашњим пословима који се тичу породице Ал Калифа управља Веће старешина, које се бира консензусом између грана породице најближих владару.

> „Ово Веће, којим председава емир, надгледа расподелу месечних давања и других економских накнада члановима краљевске породице. Током 1970-их, његова надлежност је проширена на области као што су међуклански бракови, разводи, наследство, отплата дугова и именовање на позиције у државним органима. Веће је такође одговорно за управљање заједничком имовином Ал Калифа, која укључује краљевске поседе чије власништво је остало неодређено још од катастарске ревизије из 1920. године. У суштини, ова институција има задатак да спречи распад краљевске породице, што подразумева строге ограничења у погледу бракова ван клана, као и доделу месечних накнада у зависности од снаге и статуса чланова породице, као и подршку комерцијалним подухватима које воде појединци из породице Ал Калифа" (Matthiesen, 2013:75).

Исто тако, ни вишедеценијски механизам владавине успостављен у Сирији није ништа мање сложен. После смрти Хафеза ал Асада 10. јуна 2000. године, на власти га је заменио његов син Башар ал Асад (1965–) формално положивши заклетву као председник Сиријске Арапске Републике 17. јула 2000. године, „пошто је претходно „изабран за седмогодишњи председнички мандат 10. јула 2000. године, уз добијених 97,29% службено регистрованих гласова" (Mattar, 2004:315).

Након завршене француско-арапске школе коју је похађао у Дамаску, а потом и студија медицине и специја-

лизације за офталмологију на Универзитету у Дамаску, Башар ал Асад је постдипломске студије наставио у Великој Британији. Потом је завршио и Војну академију у Хомсу да би уз брзо напредовање 1999. године дошао до чина пуковника.

> „Одмах су му поверене значајне војне и политичке дужности, а касније је постао врховни командант оружаних снага и генерални секретар Баас партије. Такође је био председник Сиријског компјутерског друштва, организације посвећене ширењу информационих технологија, што је често сматрано показатељем његовог интересовања за модернизацију" (Mattar, 2004:314-315).

Хинебуш указује да је све до почетка револуције одоздо Сирија била посматрана „као 'успешан' пример ауторитарне 'надоградње' или 'модернизације'" (Hinnebusch, 2012), при чему је Башар ал Асад „наследио ослабљен режим, али је успео да започне интеграцију Сирије у глобално капиталистичко тржиште" (Hinnebusch, 2012).

Унутрашња политика била је идентична Хафезовој, попут односа према племенима, које је Башар између 2000. и 2010. године, награђивао постављењима на важне положаје у власти. Као и током устанка у Хами 1982. године, Башар је користио бедуинске мреже како би потконао курдски устанак 2003. године.

Међутим, како констатује Хајен Дакен, шира народна база, укључујући бедуине у Ал-Бадији и сељаке, остала је маргинализована и осиромашена. Превелика концентрација власти у рукама владајућег клана утицала је и на клијентелистичку мрежу која је повезивала режим са друштвом. „У периоду 2003–2004. година, 5.1 милион људи је живело испод линије сиромаштва са 2 милиона Сиријаца који не могу да задовоље своје основне потребе. Ово је допринело почетку устанка у претежно пле-

менској Дари, а сам почетак устанка је пратио необично висок степен антирежимске мобилизације у сеоској средини" (Dukhan, 2014:6–7).

Дакен указује да су Асад и његови најближи сарадници, поред Алавита, „за попуњавање стратешких војних и безбедносних позиција рачунали и на укључивање појединих племена у војне и државне институције. Посебну пажњу посвећивали су племенском и сектаријанском пореклу официра највишег командног ранга" (Dukhan, 2014:10), укључујући чак и неке суните[41].

Ипак млађи Асад, по Хасану Абасу, није имао исту проницљивост као његов отац Хафез ал Асад који је држао под контролом сваки детаљ уз помоћ снага безбедности, војске и партије Баас који су били директно повезани и њему одани. Абас примећује „да Башар напросто није имао довољно квалификација да наслеђену структуру одржи нетакнутом" (Abbas, 2011:3), као и да је „због недостатка искуства, прибегао довођењу чланова своје породице у центар власти, чиме је трансформисао режим из аутократског у 'мафијашки' којим доминира породица" (Abbas, 2011:3).

Асадов режим је успео да изгради моћан репресивни апарат.

> „Сиријска војска је сматрана једном од најмоћнијих армија у арапском свету, са бројем од 450.000 до 500.000 војника према проценама војних истраживача. Хафезу ал Асаду, утемељитељу режима и архитекти његове основне структуре, било је важно да организује војску на

41 Дакен указује да су и многи сунити били лојални Асаду. „Дана 18. јула 2012., након што је министар одбране Давуд Рајиха убијен у бомбардовању у Дамаску, Фехд Јасем Ал-Фреиј је именован од стране Башара ал Асада као његов наследник. Именовање сунитског муслимана са племенским пореклом у овако кључном тренутку конфликта није било очекивано" (Dukhan, 2014:10).

начин који гарантује потпуну заштиту његовог режима, ослањајући се на принцип апсолутне лојалности вођи, и истовремено постављање сиријске елите на стратешке руководеће позиције у мрежама корупције. На овај начин, елите су се идентификовале са режимом и постале његов органски део, који није имао другог избора осим да га брани и тако штити своје постојање" (Abbas, 2011).

Управо везивањем елите за сопствену судбину, али и подржан прилично озбиљним војним снагама, Башар ал Асад је дуги низ година након Арапског пролећа успевао да се очува на власти, и остане важна карта у игри великих сила које су Сирију користиле за сопствене интересе и посредне обрачуне, након којих је ова држава постајала све фрагментисанија.

5.3. Паралеле у узроцима унутрашњих напетости и изливу незадовољства

Уз изузетак уског круга људи у најближем окружењу владајућих породица, повлашћеног статуса државног апарата у служби очувања успостављених система управљања, као и привилегованих слојева друштва укључујући истакнуте верске званичнике, и у Бахреину, и у Сирији, највећи део популације у континуитету је био незадовољан општим политичким и економским приликама, и сопственим незавидним положајем у погледу ограничених људских права.

Свакако је занимљиво да је у таквим околностима јасних унутрашњих напетости изостала потреба да се притисак са највиших нивоа власти релаксира, већ је исти напротив растао, али такав однос и не изненађује суштински јер у оба случаја, власти остатак популације нису посматрале као суграђане, већ као поданике.

За разумевање овог односа и опис ситуације која је претходила избијању протеста у Бахреину занимљиво је гледиште активисте Ахмеда Мухамеда изнето у интервјуу датом Зеку Зилу, где објашњавајући узроке који су Бахреинце извели на улице, наводи да су протести у Бахреину започели с циљем да се Влада натера да испуни краљева обећања изнета на референдуму 2001. године. Тада је краљ предложио да Бахреин постане краљевство, а он као емир да постане краљ, уз укидање закона о ванредном стању и увођење парламента са пуном законодавном моћи. Референдум је био широко подржан. Међутим, краљ је 2002. године донео нови устав којим је концентрисао власт у својим рукама, док је парламент, супротно обећањима, остао без стварних законодавних овлашћења (Mohammed, Zill, 2012).

Тиме је практично онемогућено деловање опозиције, јер би сваки супротан глас наишао на вето на три различита нивоа одлучивања. Осим тога, режим је приметно усмеравао своје напоре на трајно обесмишљавање избора и гушење опозиције, као и осигурање дугорочне власти јачањем апарата силе.

> „Један од начина био је политичка натурализација, за коју се сазнало када је бивши повереник краљевске породице обелоданио владин план за натурализацију великог броја сиромашних арапских сунита из Сирије, Јемена, Јордана и других земаља, како би се изградила лојална база. Режим је такође ангажовао плаћеничке полицијске снаге и војску, која је била углавном небахреинска, с циљем да задржи власт. На тај начин, режим је проширио своје полицијске и војне снаге, припремајући се за будуће изазове" (Mohammed, Zill, 2012).

Процес политичке натурализације иако практично решење из перспективе власти, очекивано је код већин-

ске популације изазвао гнев и додатно нарушио однос неповерења.

> „Прво, ова политика је погоршала већ висок ниво незапослености у Бахреину, нарочито у селима где је незапосленост достигла чак 50%. Друго, она је повећала осећај ксенофобије међу Бахреинцима, што је било корисно за режим који је желео да подстакне поделе и манипулише ситуацијом. Треће, нагли пораст становништва довео је до веће потражње за стамбеним јединицама, што је додатно оптеретило радничку класу. Најгоре од свега, ова политика је открила дубоко неповерење владе према сопственом народу" (Mohammed, Zill, 2012).

Осим ових планова замене становништва, и друге афере су потресале Бахреин, укључујући случај куповине вишемилионског комерцијалног комплекса финансијске луке по цени далеко испод реалног износа, што је све скупа подизало напетост.

Представници опозиције упозоравали су да ситуација може експлодирати, а влада је одговорила повећаном репресијом, што је довело до почетка масовних протеста средином фебруара. Туниски устанак у јануару 2011. године инспирисао је бахреинске активисте, који су организовали Фејсбук групу за обележавање десетогодишњице омраженог устава, позивајући на бахреински дан беса (Mohammed, Zill, 2012).

Тако су мање од месец дана након Бен Алијевог одласка из Туниса, у Бахреину почели протести са захтевом за смену режима. Побуну већинских шиита против сунитске владајуће мањине подржавао је Иран, док је у Сирији, где су узроци незадовољства били слични, побуну већинских сунита против владавине алавитске мањине, повезане са шиитима, преко племенских веза подржавала Саудијска Арабија.

Истовремено, ова племенска повезаност имала је и друге последице, посебно у контексту масовног устанка који је захватио земљу.

> „Заједничке прекограничне сродничке везе сиријских племена и мреже племенске омладине у земљама Арапског залива представљале су регионалну геополитичку компликацију пред сам устанак. Чим је устанак избио у Сирији, а након крвавог сузбијања мирних демонстрација, племена Хомса и Деир ез-Зора ступила су у контакт са својим 'рођацима' у Заливу, тражећи јасну дипломатску и економску подршку у односу на Дамаск. Када су арапска племена у Сирији упутила апел за заштиту од бруталности режима Башара ал Асада, било је тешко да их њихови племенски сродници у Саудијској Арабији и Катару игноришу. Уочено је да су Саудијска Арабија и Катар користили племенске мреже за пренос материјала и оружја у Сирију. Предачке везе су изазвале симпатије међу хиљадама Саудијаца, Кувајћана и Катараца, који су донирали милионе долара за помоћ и достављање војне опреме слободној сиријској војсци" (Dukhan, 2014:17).

5.4. Од гушења протеста у Бахреину до грађанског рата у Сирији

Када се 2011. године на листи земаља захваћених немирима нашао и Бахреин, забринутост није порасла само код бахреинског суверена, већ и у околним монархијама, а питање ко је следећи, висило је у ваздуху. Притиснут насталом ситуацијом и свестан исхода у другим земљама где се овај сценарио већ одиграо, краљ Хамад, као први монарх на удару, морао је да реагује силовито, без компромиса. Истовремено, ни други монарси нису желели да седе скрштених руку, па су свом брату по круни помогли

да улични бунт пресликан са севера Африке не добије очекивани епилог, већ да се заврши где је и почео, на улици.

Ипак, брзина којом су се смењивали догађаји као и драстична промена ситуације на терену, или у корист или против угроженог режима, јасан су пример прилагодљивих политика и промењивих интереса и великих сила и кључних регионалних актера.

Хронолошки посматрано (*Табела бр. 9*), протести у Бахреину отпочели су 13. фебруара 2011. године када је полиција против учесника протеста употребила сузавац и гумене метке, међутим много веће окупљање и масовнији протест је уследио 14. фебруара на централном тргу, Бисерном кружном току у Манами, након сахране демонстранта убијеног у окршају с полицијом. У оквиру економских захтева демонстранти су захтевали просперитет и више радних места, а политички захтеви су били везани за промену устава којом би била створена уставна монархија, премијер и влада бирани у парламенту, и прекинута пракса намештања избора у изборним округзима у корист сунитске мањине.

Табела бр. 9 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја током протеста у Бахреину

Бахреин		
2011. година		
фебруар	11. фебруар	Бахреинска државна новинска агенција је објавила да је краљ наредио да свака породица добије 1000 бахреинских динара (око 3000 долара) у контексту обележавања десете годишњице националне повеље о реформама.
	13. фебруар	Безбедносне снаге постављају контролне пунктове и почињу да патролирају припремајући се за антивладине протесте најављене преко друштвених мрежа.
	14. фебруар	Уз коришћење сузаваца и гумених метака у одговору безбедносних снага на окупљање неколико хиљада демонстраната један учесник протеста је страдао.
	15. фебруар	По угледу на догађања у Египту, хиљаде људи се окупља на централном тргу у главном граду Манами, док је још један учесник протеста убијен испред болнице где су се због сахране дан раније убијеног демонстранта окупљали ожалошћени људи. Краљ Хамад је у телевизијском обраћању изразио саучешће, обећавши истрагу убистава, као и наставак реформи уз смањење државне контроле у медијима и коришћењу интернета.
	16. фебруар	Наставак протеста на централном градском месту окупљања.
	17. фебруар	Војни одреди и тенкови окружили су Манаму након упада полицијских снага пред зору међу окупљене људе од којих су многи још спавали. Током акције упада у шаторско насеље коришћен је сузавац и палице, а том приликом пет људи је изгубило живот, а око 230 је повређено.
	18. фебруар	Око 50 људи је повређено када је војска почела да испаљује сузавац и пуца у ваздух из тешког наоружања како би отерала демонстранте који су се оглушили о забрану владе и поново почели са окупљањем на централном тргу.
	19. фебруар	Након сукоба, војне и полицијске снаге се повлаче са улица док народ слави.
	21. фебруар	Група млађих демонстраната манифестом самопроклamоване „Младости 14. фебруара" позива на протеривање из земље целокупне краљевске породице.
	23. фебруар	По претходно издатом наређењу бахреинског краља, око 100 политичких затвореника, укључујући 23 шиитских активиста пуштено је на слободу.
	25. фебруар	Протести не престају, а опозиционе групе истичу да власт још није испунила све услове за почетак дијалога, и додатним окупљањима појачавају притисак на власт
	26. фебруар	Истакнути опозициони лидер Хасан Мушаима по повратку у земљу из егзила тражи подршку за спровођење политичких реформи од других заливских држава. Истовремено хиљаде демонстраната маршира ка канцеларији премијера тражећи његову оставку.
	27. фебруар	Протестни маршеви преливају се на шири простор главног града, а демонстранти одбијају позиве краља на разговоре.

март	3. март	Шиитске опозиционе групе изражавају спремност на разговоре, док се смењују извештаји о сукобима сунитских присталица режима и шиитских опонената.
	4. март	Хиљаде демонстраната упутило се ка седишту државне телевизије, а седам људи је страдало у окршајима са безбедносним снагама.
	6. март	Неколико хиљада људи покушава да блокира прилаз канцеларији премијера.
	7. март	Протест неколико стотина људи испред америчке амбасаде који захтевају подршку САД за кампању добијања већих политичких слобода.
	10. март	Парламент који је напустило 18 опозиционих представника наставак протеста сматра илегалним деловањем.
	11. март	Безбедносне снаге заједно са присталицама режима нападају демонстранте у близини краљевског комплекса.
	12. март	Након сукоба с полицијом у којем је повређено десетине људи, неколико десетина хиљада људи креће се у маршу ка краљевској палати.
	13. март	Полиција испаљује сузавац и гумене метке на демонстранте који блокирају прилаз финансијској четврти града при чему је повређено више од 200 људи.
	14. март	Парламентарни блок који подржава режим апелује на краља да уведе ванредно стање. Више од 1200 саудијских војника улази у Бахреин као подршка режиму.
	15. март	Краљ Хамад уводи тромесечно ванредно стање дајући начелнику генералштаба широка овлашћења у сузбијању немира који су дефинисани као претња режиму. У сукобима у околини Манаме је повређено више од 200 људи, а најмање троје је убијено, укључујући једног саудијског војника.
	16. март	Војска и полиција користећи сузавац и борбена возила очистили су централни трг од демонстраната, а у сузбијању немира широм земље страда најмање пет људи.
	17. март	Хапшења најмање седам истакнутих шиитских опозиционара. Иран повлачи амбасадора у знак протеста због стране војне подршке у сузбијању антирежимских демонстрација.
	20. март	Крађи протест са захтевима за помоћ и интервенцију УН и САД.
	21. март	Краљ обећава реформе, а вишенедељне протесте описује као заверу спољних непријатеља и оптужује Иран за организовано деловање шиитске већине.
	25. март	Протести под притиском силе јењавају али спорадично избијају до краја године, да би затим утихнули.

Вишеструки извори[42]

42 http://www.nytimes.com/topic/destination/bahrain приступљено 5. 3. 2017. године

http://www.timelines.ws/countries/BAHRAIN.HTML приступљено 5. 3. 2017. године

Следећег дана, 15. фебруара, централно саобраћајно чвориште заузеле су десетине хиљада људи, док су хиљаде марширале због смрти још једног учесника протеста. Наредног дана, 16. фебруара, војска је почела да се распоређује по престоници Манами, а у акцији полиције на тргу засутим сузавцем страдало је троје људи. Ситуација се додатно погоршава 17. фебруара, када су безбедносне снаге отвориле ватру на окупљене демонстранте, док је престолонаследник позивао на мир, напуштање трга и почетак дијалога. Следећег дана, 18. фебруара, пуцано је на учеснике марша који су се кретали ка Бисерном кружном току, а јавни простор је поново заузет после повлачења војске. Након покушаја „чишћења" централног трга и ескалације насиља, опозициони покрет Вифак је повукао свих 18 посланика из Већа представника, да би се наредног дана са трга биле повучене и владине снаге, а опозиција покушала да утврди наредне кораке у односу на преговоре са властима. Након краћег периода затишја, 22. фебруара краљ Хамад у знак добре воље доноси одлуку о ослобађању 23 политичка затвореника осумњичена за тероризам, и помиловању још двоје, укључујући опозиционог лидера у егзилу.

Међутим, 24. фебруара 2011. године шиитском блоку Вифак, као и секуларном делу опозиције придружује се највећи раднички синдикат, а наредног дана 25. фебруара десетине хиљада људи предвођене Хасаном Мушаимом, лидером покрета Хак, који се по први пут након повратка из изгнанства прикључује протестима, кренуле су ка владиним зградама у којима су смештена министарства. Дана 27. фебруара демонстранти су формирали људски ланац и блокирали улаз у зграду парламента, као и седиште државне телевизије, а 1. марта уследио је

---

http://www.huffingtonpost.co.uk/2011/12/16/arab-spring-timeline-_n_1153909.html приступљено 1. 6. 2018. године

марш до седишта Министарства унутрашњих послова са захтевом за ослобађање свих политичких затвореника.

Следећег дана, 2. марта 2011. године владајућа породица Ал Калифа по први пут се суочила с јасним захтевом шест највећих опозиционих партија за увођење уставне монархије, распуштање постојеће и формирање прелазне владе, ослобађање политичких затвореника и независну истрагу страдања седам демонстранта од почетка протеста. Већ 3. марта на улицама Манаме било је 100.000 демонстраната, а наредног дана, 4. марта, без полиције на видику, хиљаде шиита је окружило читав град симболичним формирањем људског ланца. Дана 5. марта десетине хиљада људи блокирало је прилаз владином комплексу и спречило одржавање седнице владе, док је у телевизијском обраћању престолонаследник још једном позвао на смиривање ситуације и спремност владе на договор.

Настављајући протесте, 6. марта хиљаде опозиционих присталица тврде струје заузима финансијски центар Манаме, одбијајући током ноћи и јутра позив полиције да се разиђу. Даља ескалација напетости уследила је 9. марта али су главне опозиционе групе позвале на одустајање од марша до краљевске палате како би се избегли циљани директни сукоби између шиита и сунита. Следећег дана, 10. марта, десетине хиљада шиита ипак је кренуло ка краљевском комплексу, али их је полиција растерала сузавцем. Истог дана у непланирану посету је стигао амерички секретар одбране Роберт Гејтс, чија посета је схваћена као подршка породици Ал Калифа, али одмах након ове посете, 12. марта демонстранти су блокирали аутопут, суочивши се са полицијом која је поново испаљивала сузавац.

Престолонаследник Салман је у име Владе позвао представнике демонстраната да започну дијалог, уз гест добре воље краља Хамада да ослободи или помилује 308

Бахреинаца, и отпусти два члана породице Ал Калифа с кабинетских положаја. Већ 13. марта 2011. године престолонаследник је формулисао „седам принципа" који би водили национални дијалог, укључујући „парламент са пуним ауторитетом" и „владу који испуњава вољу народа", као и независне изборне јединице и неколико других мера, суштински само део исказаних захтева, али ипак довољно за почетак дијалога.

Међутим ови покушаји су пропали практично истог дана када су демонстранти блокирали финансијски дистрикт престонице Манаме, што је допринело одлуци да држава Бахреин формално затражи да Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива (Саудијска Арабија, Кувајт, Бахреин, Уједињени Арапски Емирати, Катар и Оман) пошаље безбедносне снаге за заштиту кључних објеката.

Дана 14. марта 2011. године, снаге Савета предвођене са 1.200 припадника саудијске војске и 600 припадника полиције УАЕ прешли су у Бахреин и заузели положаје како би заштитили важне објекте и енергетску инфраструктуру, док је Кувајт послао поморске снаге да помогне Бахреину да осигура своје поморске границе. На овај начин, интервенција земаља Савета постала је кључна за стабилизацију ситуације на терену. Дана 15. марта 2011. године, краљ Хамад прогласио је тромесечно ванредно стање, што је значајно погоршало напетости у земљи и затегло односе између власти и опозиције.

Због осуде овог чина из Ирана, Бахреин је повукао свог амбасадора из Техерана, а након што су се 15. марта безбедносне снаге брутално обрачунале са демонстрантима на Бисерном кружном току и у финансијској четврти Манаме, као и хапшења неколико лидера опозиције, Иран је 16. марта такође повукао свог амбасадора из Манаме.

Дана 17. марта власт је демонстративно срушила споменик у средишту кружног тока који је постао симбол

отпора на месту окупљања шиитске опозиције, 19. марта настављена су хапшења противника режима, а 20. марта краљ Хамад изјавио да је осујећена страна завера која је имала за циљ дестабилизују Бахреина и захвалио се Саудијској Арабији на помоћи у очувању стабилности, која ће по окончању ванредног стања, крајем јуна 2011. године, повући снаге из Бахреина.

Тако је захваљујући спољној интервенцији краљ Хамад бин Иса Ал Калифа успео да очува монархију и останком на власти породице Ал Калифа задржи широка извршна овлашћења и положај сувереног владара Бахреина на чијем челу је од 1999. године до данас. Кључне личности шиитске опозиције биле су затворене, а протести готово у потпуности угушени до 2012. године.

Упркос обећаним реформама, све полуге власти остале су у рукама владајуће породице, значајне политичке промене се нису догодиле, а појачаном репресијом и протеривањем противника режима, поново је успостављена пуна контрола становништва. У даљим корацима јачања државне структуре, престолонаследник Салман бин Хамад Ал Калифа, који је имао истакнуту улогу у посредовању током протеста, именован је за премијера у новембру 2020. године након смрти његовог стрица, Калифе бин Салмана Ал Калифе, који је на тој позицији био више од пола века.

Када је у питању револт народа у Сирији, многи аутори, као што је Хинебуш, указују на бројне неуспешне напоре Башара ал Асада да консолидује власт. између осталог да:

> „'модернизује' ауторитарни режим консолидацијом 'реформске' фракције, која је балансирала између националистичког легитимитета режима и потребе за интеграцијом у светску економију; помери друштвене основе режима ка новој класи кроно капиталиста;

> и односећи се према растућим притисцима покуша да управља уз ограничену либерализацију користећи принцип 'завади па владај'" (Hinnebusch, 2012).

Зачетак устанка, према Хинебушу, налази се управо у тим дубоким структурним променама. Пре свега, напуштање руралног бирачког језгра режима и слабљење његових традиционалних институција представљали су важан елемент који је довео до растуће изолације режима од делова друштва. Ове промене су, у комбинацији са економским проблемима и политичким потешкоћама, допринеле растућој напетости и незадовољству, што је на крају резултирало релативно брзим преласком из фазе протеста у дуготрајни конфликт.

Анализирајући хронолошки ток догађаја, ако по страни оставимо незадовољство спорим и једва видљивим променама, лошим стандардом и затвореним институцијама које је готово увек било присутно, тренутак који је означио прекретницу у односу грађана према режиму и широм земље покренуо талас немира (*Табела бр. 10*) био је несвакидашњи догађај у граду Дари, недалеко од Дамаска.

Табела бр. 10 – Хронолошки приказ најважнијих догађаја од почетка сукоба у Сирији

Сирија		
2011. година		
март	15. март	Демонстрације су избиле у граду Дари након што су снаге безбедности задржале групу дечака оптужених за исцртавање антирежимских графита на зидовима школе.
	18. март	У сукобу са демонстрантима убијено је четворо људи, док ће репресивни одговор додатно појачати и раширити протесте и на друге градове.
април		Разбијање протеста у Хомсу, као трећем по величини граду у Сирији даће додатни интензитет супротстављању режиму.
август	18. август	Амерички председник Обама позвао је сиријског председника Башара ал Асада да поднесе оставку.
2012. година		
јул	18. јул	Експлозија бомбе испред зграде државне безбедности у Дамаску током одржавања састанка највиших званичника убија њих четворо, укључујући министра одбране.
	19. јул	Сукоби се шире на Алепо, други по величини град у Сирији.
август	20. август	Обама изјављује да би употреба хемијског оружја била црвена линија која би га навела да размотри друге одговоре САД.
2013. година		
март	19. март	Након поновљених Обаминих упозорења свет је обишла вест да је у граду Кан ал Асалу, на северу Сирије, у нападу нервним гасом сарином страдало 26 људи, за шта су се узајамно оптуживали режим и побуњеници.
мај		Либански Хезболах се званично прикључује снагама Асадовог режима.
август	21. август	Информација да је поновном употребом сарина у области Источне Гуте страдало на стотине цивила, изазива тренутну осуду САД.
	31. август	Обама упознаје јавност да ће од Конгреса затражити овлашћење за интервенцију против сиријске владе, али је Конгрес, којим доминира Републиканска странка, овај предлог повукао.
септембар	27. септембар	Након договора САД и Русије којом су спречени амерички ваздушни удари, Савет безбедности упућује претњу Сирији да ће употребити силу уколико не униште залихе отровног гаса.
октобар	14. октобар	Сирија потписује Конвенцију о хемијском оружју којом се обавезује да неће производити, складиштити нити користити отровне агенсе.

2014. година		
јун	23. јун	Организација за забрану хемијског оружја саопштава да је сво оружје из владиног арсенала уклоњено, док опозиционе власти тврде да је остатак на тајним локацијама.
	30. јун	Исламска држава проглашава калифат на простору Сирије и Ирака који је под њеном контролом.
септембар	23. септембар	САД изводе ограничене ваздушне ударе на Исламску државу, формиране на територији Сирије.
2015. година		
март	28. март	Град Идлиб у северозападном делу Сирије осваја исламистичка група Нусра фронт.
мај	6. мај	Асад саопштава да се војска суочава са озбиљним губицима.
август		Савет безбедности УН је овластио Организацију за забрану хемијског оружја да заједно са експертима УН утврде да ли је било кршења конвенције због наводног коришћења гаса хлорина.
септембар	30. септембар	Русија започиње ваздушне ударе подржавајући Асадове снаге.
2016. година		
август	24. август	Истрага Организације за забрану хемијског оружја и експерата УН је утврдила да је сиријска војска три пута користила гас хлорин, али да су то чинили и борци Исламске државе, користећи гас иперит.
децембар		Асадова војска ојачана руском подршком преузима Алепо.
2017. година		
фебруар	28. фебруар	Русија и Кина стављају вето на седници Савета безбедности УН поводом предлога за увођење санкција Сирији због употребе хемијског оружја.
април	4. април	У медијским извештајима руске и сиријске снаге се оптужују за напад хемијским средствима на град Кан Шеикун у провинцији Идлиб где је најмање 58 људи страдало од последица напада.
	6. април	Америчка војска крстарећим ракетама бомбардује сиријску војну базу у којој је наводно организован хемијски напад, док амерички председник Доналд Трамп за ову акцију наводи да је од „виталног интереса за националну безбедност САД"[43].
		Период континуираног повлачења побуњеника.

43 https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-15/timeline-of-the-syrian-conflict-as-it-enters-8th-year –приступљено 15. 5. 2018. године

https://www.nytimes.com/topic/destination/syria –приступљено 15. 5. 2018. године

http://www.timelines.ws/countries/SYRIA_A.HTML приступљено – 10. 5. 2018. године

2019. година		
април		Исламска држава изгубила је последњи део територије у Сирији, а САД одлучују да задрже део трупа у земљи како би осигурали безбедност својих курдских савезника.
		Офанзивни покушаји око Идлиба.
2020. година		
март		Русија подржава офанзиву владе која се завршава прекидом ватре са Турском, уз замрзавање линије фронта. Асад задржава контролу над већим делом територије као и свим већим градовима. Побуњеници држе северозапад, снаге подржане Турском контролишу гранични појас, док Курди предводе снаге које контролишу североисток.
		Прекид ватре са побуњеницима из Идлиба.
2023. година		
октобар	7. октобар	Напад Хамаса на Израел покреће сукоб између Израела и Хезболаха у Либану, што смањује присуство Хезболаха у Сирији и слаби Асадов режим.
2024. година		
април	1. април	Израел је извео ваздушни напад на комплекс иранске амбасаде у Дамаску, уништивши зграду која је обухватала конзуларни део. У нападу је погинуло 16 људи, укључујући осам припадника Иранске револуционарне гарде и два сиријска цивила. Овај напад десио се у време појачаних тензија између Израела и Ирана, и сукоба Израела и Хамаса и Израела и Хезболаха.
новембар	27. новембар	Наоружане опозиционе групе покрећу велики напад на територије које држе владине снаге у северозападној Сирији, тврдећи да су освојиле више од 15 села у северозападној провинцији Алепо. Влада и њени савезници узвраћају ваздушним нападима и гранатирањем како би зауставили напредовање побуњеника. Офанзиву предводи џихадистичка група Хајат Тахрир ал-Шам, некадашњи сиријски огранак Ал-Каиде, познат као Нусра фронт. Упркос дистанцирању од Ал-Каиде, ову групу Уједињене нације и САД класификују као терористичку организацију.
	28. новембар	Офанзива се шири и стиже до села у провинцији Идлиб, уз извештаје да се владине трупе повлаче.
	29. новембар	Наилазећи на минималан отпор, побуњеници улазе у Алепо, највећи град у Сирији, по први пут откако су протерани 2016. године након исцрпљујуће војне кампање сиријске владе уз подршку Русије и Ирана.

	30. новембар	Алепо пада под контролу побуњеника који подижу своју заставу на градској тврђави и заузимају међународни аеродром. Сиријске оружане снаге саопштавају да су прераспоредиле трупе и опрему у припреми за контранапад. Истог дана побуњеници заузимају неколико мањих градова у централној провинцији Хама тврдећи да су ушли у главни град те провинције.
децембар	1. децембар	Сиријска војска покреће контранапад на Идлиб и Алепо користећи пешадијске јединице и ваздушне ударе. Ирански министар спољних послова, Абас Арагчи, посетио је Дамаск и саопштио да ће Техеран подржати контраофанзиву. Међутим, Асад добија мало помоћи од својих савезника, јер је Русија заузета ратом у Украјини, а Иран суочен са слабљењем својих заступника у региону који су изложени редовним ваздушним нападима. Либански Хезболах, који је раније слао хиљаде бораца као подршку Асадовим снагама, ослабљен је једногодишњим сукобом са Израелом.
	4. децембар	У борбама које се воде неколико дана побуњеници напредују у јужним областима, заузимајући територију 10 километара од Хаме, важне раскрснице у централној Сирији. Државни медији извештавају о тешким борбама, док се наводи да су владине снаге, уз подршку руских ваздушних удара, поново заузеле део територије. Турска позива Асада на преговоре са опозицијом.
	5. децембар	Побуњеници су заузели Хаму, а на тргу Аси, месту великих антивладиних протеста из 2011. године, десетине бораца пуца у ваздух славећи победу. Сиријска војска саопштава да је прераспоређена на положаје изван града како би заштитила цивиле.
	6. децембар	Побуњеници брзо напредују и заузимају два града на периферији Хомса, трећег по величини града у Сирији. Хомс, који се налази око 40 километара јужно од Хаме, представља капију Дамаска и важну локацију за једну од две сиријске државне рафинерије нафте. Његово заузимање прекинуло би везу између Дамаска и приобалног региона где Асад има значајну подршку. Влада демантује извештаје о повлачењу војске из града. Високо рангиране дипломате Саудијске Арабије, Египта, Турске, Ирана и Русије у Дохи воде разговоре о Сирији.

	7. децембар	Опозиционе снаге заузимају Хомс након повлачења владиних снага. Побуњеници тврде да су опколили Дамаск и да су у „завршној фази" своје офанзиве. Специјални изасланик УН за Сирију, Гер Педерсен, позива на хитне преговоре у Женеви ради обезбеђивања „уређене политичке транзиције", док сиријски државни медији негирају да је Асад побегао из земље.
	8. децембар	Сиријска државна телевизија емитује видео у којем група мушкараца изјављује да је председник Асад свргнут и да су сви затвореници ослобођени. Командант Хајат Тахрир ал-Шам-а, Абу Мохамед ал-Голани у Умејадској џамији у Дамаску прогласио је Асадов пад и победу „исламске нације". Руски званичници и иранска државна телевизија извештавају да је Асад напустио Сирију, а руске државне новинске агенције касније јављају да су Асад и његова породица у Москви, где су добили азил. Премијер Мохамед Гази Џалали изјавио је да је сиријска влада спремна да „пружи руку" опозицији и пренесе своје функције прелазној влади. Дужности шефа државе тренутно обавља прелазна влада, на чијем челу се налази Мохамед ал-Башир у улози премијера.
	14. децембар	Министри спољних послова Саудијске Арабије, УАЕ и Катара након састанка са другим арапским колегама одржаног 14. децембра у Јордану, издали су заједничко саопштење којим подржавају мирну и инклузивну транзицију у Сирији кроз свеобухватни национални дијалог, обећавајући помоћ сиријском народу и осуђујући израелске ваздушне нападе на сиријску територију.

Вишеструки извори[44]

44 http://www.huffingtonpost.co.uk/2011/12/16/arab-spring-timeline-_n_1153909.html – приступљено 12. 4. 2017. године

http://www.dw.com/en/syria-civil-war-timeline-a-summary-of-critical-events/a-40001379 – приступљено 15. 4. 2018. године

https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-15/timeline-of-the-syrian-conflict-as-it-enters-8th-year –приступљено 10. 3. 2018. године

https://www.voanews.com/a/timeline-assad-s-fall-followed-years-of-bloodshed-and-division/7891891.html –

приступљено 20. 12. 2024. године

https://apnews.com/article/syria-assad-ousted-rebel-offensive-timeline-8c54a8b97803d4b10cde53b97227128e

– приступљено 20. 12. 2024. године

У погледу збивања која су пратила непосредни почетак протеста, док је у периоду јануар–фебруар 2011. године ситуација била крајње напета у Тунису и Египту, као и многе арапске земље у то доба, и Сирија је била у фази ишчекивања да ли, када, и где, нешто слично може да се догоди код њих.

Већ крајем првог месеца, 26. јануара 2011. године призор самозапаљивања из Туниса поновљен је када се у махом Курдима насељеном граду Ал-Хасакаху, Сиријац, Хасан Али Аклех демонстративно полио бензином и запалио, а овај догађај искоришћен је као повод да 5. фебруара 2011. године стотине људи изађе на улице овог града и тражи политичке реформе и укидање ванредног стања које је деценијама на снази.

Други сличан догађај десио се 17. фебруара у Дамаску, када је уследио протест због употребе силе над пијачним продавцем, али овај протест је био ограничен на простор пијаце. Као својеврстан одговор режима на захтеве за укидање ванредног стања, 23. фебруара министар правде је изјавио да је разлог дуготрајности ванредног стања везан за формално непрекинуто ратно стање с Израелом. Истог дана, посланици су одбили предлог за разматрање ригидних одредби закона о ванредном стању.

У напетој атмосфери, потези режима постајали су све оштрији. Тако је, 6. марта 2011. године, у граду Дари, полиција привела групу од петнаест малолетних лица због исписивања антирежимских графита на зидовима своје школе у Дари. Према извештајима, ови малолетници су били изложени тортури од стране војне полиције и понижени привођењем и стављањем лисица у школској учионици.

Чином одмазде према малолетницима, дубоки политички и економски проблеми који су годинама изнуривали сиријско друштво пали су у други план, док су након првобитних захтева за промене уследили позиви

за смену режима, а отворена побуна је убрзо захватила велики део земље.

До посебне напетости дошло је 7. марта 2011. године, дан пре годишњице државног удара извршеног 8. марта 1963. године, када је тринаест политичких заробљеника ступило у штрајк глађу тражећи прекид политичких хапшења и враћање грађанских права ускраћених ванредним стањем које од тада деценијама непрекидно траје. У знак солидарности, 10. марта штрајку глађу су се придружиле и десетине сиријских Курда.

Иако су већ 12. марта почели улични протести, махом у курдском делу Сирије, као почетак изласка на улице узима се 15. март 2011. године, када је „Дан беса" на улицама Дамаска и Алепа окупио стотине људи који су захтевали политичке реформе. Овај протест, уз привођење неколицине окупљених убрзо је разбијен од полицијских снага чији одговор на протесте настављене већ следећег дана постаје све силовитији.

Хаос свакодневних протеста добија на интензитету од 18. марта, када су уследиле прве масовније демонстрације одржане у четири града, а уједно су се појавиле и прве жртве. „Поред протеста у Дари, који је за повод имао хапшење малолетника који су исцртавали антивладине графите, истог дана протести су одржани и у Хомсу, граду у централном делу Сирије, Банијасу, медитеранском приобалном граду, као и у престоници Дамаску" (*The New York Times*, 19. 3. 2011.).

Позиви на учешће преко Фејсбук странице „Сиријска револуција 2011", као и они упућени у џамијама, утицали су на повећање бројности учесника, па је у Дари тог 18. марта неколико хиљада људи марширало, узвикујући „Бог, Сирија, Слобода!" и тражећи ослобађање тинејџера приведених 6. марта.

У сукобу с безбедносним снагама, осим употребе водених топова, четири особе су страдале од испаљених

метака. Протести су убрзо разбијени и у Хомсу, где се окупило око 2000 људи, као и у Дамаску и Банијасу, али са знатно мањим бројем учесника, око 200 људи. Ситуација се додатно закомпликовала следећег дана, када је након сахране, на протесту у Дари који је окупио 10.000 људи, убијено 6, а повређено око 100 људи.

> „Током овог периода почиње да се јавља образац према којем су се петком, након одржане службе, демонстранти организовали у локалним џамијама, а затим марширали до градских центара узвикујући пароле против режима. У одговору, снаге безбедности су пуцале на демонстранте, што је често резултирало смртним исходом. Ово је изазивало велике погребне маршеве за 'мученике', који су истовремено служили као антирежимски протести. Снаге безбедности би поново отварале ватру на демонстранте, што је доводило до нових протеста. Овај циклус се понављао, а сваком наредном сахраном и недељним протестом величина покрета је расла, понекад са хиљадама људи на улицама" (Al Saleh, 2013:3).

Опозициони лидери су наставили да траже пуштање политичких затвореника, док је власт одговорила оптужбама и свађивањем кривице на рачун провокатора. Дана 20. марта, делегација коју је Асад упутио у Дару како би изразила саучешће, није спречила наставак протеста. Током тих демонстрација убијено је 7 полицајаца, запаљено локално седиште партије Баас, просторије суда и локална филијала телекомуникационе компаније *SyriaTel*, која је у власништву Рамија Маклуфа, једног од најбогатијих Сирјаца и блиског Асадовог рођака.

У настојању да се смире тензије, 21. марта пуштени су ухапшени малолетници, а склоњен је и гувернер провинције. „Након ослобађања, њихова тела и лица показ-

вала су знаке тешке тортуре: неки су имали опекотине, а други ишчупане нокте. Бесни због овог понашања према деци, људи у Дари су изашли на улице у мирним протестима, названим 'Петак достојанства'" (Al Saleh, 2013:3).

Дана 24. марта, на улицама Даре било је 20.000 демонстраната, а у петак 25. марта број је достигао скоро 100.000 потпуно промењивши ток протеста. Тог дана, група учесника протеста упала је у седиште гувернера, запалила слику Башара ал Асада и оборила статуу Хафеза ал Асада. У ватри која је отворена на учеснике немира, страдало је око 20 људи.

Када су се протести раширили на готово целу Сирију, избијајући у Дамаску, Латакији, Хомсу, Деир ез-Зору, Хами и Раки, ситуација је измакла контроли, а капацитети режима за сузбијање немира били су све мањи. Дана 29. марта одржани су и провладини протести, али без већег ефекта, јер је истог дана као вид реакције на протесте оставку поднео премијер Наџи ал-Отари.

Дана 30. марта 2011. године, председник Башар ал Асад је први пут од почетка протеста путем телевизијског обраћања целокупну ситуацију назвао „тестом јединства", а нападе повезао са завереницима који делују у дослуху са Израелом и другим сиријским непријатељима. Друго обраћање јавности уследило је 16. априла, након избора нове владе.

Иако је Асад одређеним потезима покушавао да смири ситуацију, у томе напросто није имао успеха.

> „Како је циклус демонстрација и убијања настављао да се повећава, режим је покушао да умири опозиционе актере нудећи ограничене реформе и обећања о већој демократизацији, истовремено тврдећи да су протесте изазвали завереници и терористи финансирани из иностранства, што је наратив који режим наставља да негује. Временом, Асад је укинуо контроверзни закон

> о ванредном стању, издао декрет којим дозвољава демонстрације, одобрио формирање нових политичких партија и најавио намеру да води преговоре са опозиционим групама. Међутим, ова обећања су се на крају показала као недовољна и прекасно донета; режим их је увео истовремено када је повећао кампању насиља и репресије" (Al Saleh, 2013:4).

Додатни аутогол режима била је употреба прорежимске милиције Шабихе („духова Сирије") која је уместо гушења немира постигла контраефекат и само распиривала сукоб.

> „Ове паравојне формације, које се углавном састоје од Асадове мањинске алавитске заједнице, често су упућиване у сунитске области с циљем да угуше протесте, при чему су често убијани ненаоружани демонстранти. Шабиха је постала средство којим је режим извршавао акте насиља и застрашивања против опозиционих група, истовремено поричући своју кривицу. Осим тога, Шабиха је нагласила секташку димензију конфликта. Слање Шабихе у области са сунитском већином која не подржава владу, да тамо убијају и тероришу цивиле није само повећало секташке тензије, већ је и за режим везало судбину Алавита. Након бројних секташких масакара које су починиле ове групе, Алавити су све више страховали од одмазде ако режим падне. Овим потезом, режим је ефикасно појачао узајамни страх и сумњу између Алавита и сунита, што је значајно ослабило напоре опозиције да убеди Алавите и друге мањине да се окрену против режима" (Al Saleh, 2013:4).

Распламсавању немира, уместо њиховом смиривању, допринео је упад војске у Дару, као и у Думу, немирно предграђе Дамаска, за који је влада тврдила да је обрачун

са терористичким групама. Посебно фаталан исход имао је упад око 6000 војника у Дару, при чему је страдало 244 цивила и 81 војник. Овај догађај привукао је велику пажњу глобалних медија који су извештавали да је од 18. марта погинуло готово 400 цивила, као и десетине полицајаца и војника. После Даре, 5. маја уследила је и војна опсада Хомса, уз све веће напетости и уличне сукобе широм Сирије.

Сиријска опозиција је, у настојању да створи јединствени фронт против режима, у међувремену прегруписала своје редове, а 19. јуна 2011. године најављено је формирање Националног савета који је имао за циљ да води сиријску револуцију. Савет је прокламовао циљ заштите учесника протеста и рушења режима.

Дана 29. јула, одбегли пуковник Ријад ал-Асад саопштио је да је стотине дезертера из регуларних војних снага формирало Слободну сиријску војску, са привременом командом у Турској, која је своје снага груписала око Хомса и Хаме.

> „У раним фазама, Слободна сиријска војска је деловала у блиској сарадњи са мирним протестним покретом. Они су често служили као заштита за демонстранте, помажући да се спречи да безбедносне снаге пуцају на њих. Линије између демонстраната и Слободне сиријске војске, која је поред војних пребега такође укључивала незадовољне цивиле који су узимали оружје против режима, често су биле замагљене током овог периода. Чланови Слободне сиријске војске који су носили оружје током недеље, често би се разоружавали у петак и придруживали протестима. Међутим, разлика ће постати све јаснија како су акције режимских снага радикализовале опозицију, на крају спречавајући мирни протестни покрет" (Al Saleh, 2013:7).

Наредног месеца у Истанбулу је формиран и Сиријски национални савет односно Сиријски национални транзициони савет с првобитном намером да постане влада у егзилу.

> „Сиријски национални савет је био моделиран по узору на Либијски национални савет, који је деловао као политичко и војно водеће тело устанка против либијског режима. Међутим, за разлику од Либијског националног савета, чији су чланови у земљи координирали побуну против Муамера ел Гадафија, лидери Сиријског националног савета живели су у изгнанству. Иако је Сиријски национални савет стекао популарност због високог профила опозиционих личности у својим редовима, недостатак координације са револуционарима унутар земље компликовао је његове покушаје да се представи као кључни представник сиријске политичке опозиције" (Al Saleh, 2013:5–6).

Иако је улога опозиције постала све нејаснија услед различитих циљева и интереса међу њеним члановима, рат је постајао све интензивнији и разорнији, уз укључивање све већег броја актера с различитим интересима и циљевима.

Многи активисти су, уз помоћ локалних координационих савета, користећи друштвене мреже, почели да организују протесте и документују насилне нападе снага режима. Паралелно, на градским и окружним нивоима опозиција је формирала Револуционарне савете, а на националном нивоу и Генералну комисију сиријске револуције, основану у августу 2011. године и предвођену познатим опозиционим активистом Сухаир Атаси. Комисија је имала за циљ да обједини педесетшест револуционарних група и локалних координационих савета унутар земље, како би обезбедила репрезентативност опозиције.

Временом се јединствена сиријска опозиција распала на фракције с различитим визијама будућности Сирије, укључујући исламске групе као што су Ал-Нусра фронт и Исламска држава Ирака и Леванта (енг. *Islamic state of Iraq and the Levant – ISIL*), док је курдски део Сирије све више тежио ка сопственој аутономији. Истовремено, 11. новембра 2012. године, у Дохи, Катар, формирана је Национална коалиција сиријских револуционарних и опозиционих снага, састављена углавном од опозиционих снага у егзилу, као подршка антирежимским снагама у Сирији.

Ал Салех указује и да је радикализацију протеста пратила сенка уплива исламистичких група, те да је несумњиво био присутан ризик да устанак поприми карактер различит од очекивања већине противника централне власти.

> „Док су страхови Запада могли бити разумни, већина оних који су се придружили оружаном отпору представљала се војницима, а не џихадистима, тражећи рушење режима, а не повратак исламског калифата који је заговарала Ал-Каида. Неки од опозиционих бораца постепено су почели да користе језик и ознаке који потичу од сунитског ислама, дајући својим батаљонима исламска имена... Ал-Нусра, која је добила оружје и искуство борећи се у Ираку, постала је једна од најспособнијих борбених снага у Сирији, постижући неколико значајних победа против режима. Ал-Нусра је такође била активна у пружању хране и других услуга у 'ослобођеним зонама' и стекла је наклоност многих Сиријаца у очајним хуманитарним околностима" (Al Saleh, 2013:11).

Сиријски конфликт је до сукоба у Украјини био највећа хуманитарна катастрофа од краја Хладног рата, а међународна интервенција, уместо да смири ситуацију, допринела је њеном погоршању. Покушаји преговора о

примирју су били неуспешни због неслагања великих сила. Ал Салех наводи да је, поред дипломатске заштите Сирије у Савету безбедности, Русија наставила да наоружава режим, позивајући се на војне уговоре.

> „Чак и уз блокаде Савета безбедности од стране Русије и Кине, УН су покушале да играју конструктивну улогу у окончању насиља, именовањем специјалних изасланика за Сирију. Први изасланик, бивши генерални секретар УН Кофи Анан, добио је Асадово одобрење за мировни план од шест тачака, који је захтевао повлачење снага из спорних градова и полагање оружја са обе стране. Иако је прекид ватре отказан када су и побуњеници и режим објавили да одустају од плана, то је привремено смањило ниво насиља" (Al Saleh, 2013:13).

Међутим и ова иницијатива је била кратког даха.

> „Након неуспеха у погледу прекида ватре, Анан је искористио међународну забринутост око могуће ескалације сукоба и постигао ретку сарадњу међународних сила на састанку у Женеви 30. јуна 2012. године. Акциона група за Сирију, која је укључивала Кину, Француску, Русију, Велику Британију, САД, Турску, Арапску лигу и Европску унију, објавила је заједничко саопштење које је предложило план за прелазну владу и поновно спровођење мировног плана од шест тачака. 'Женевски комунике' позвао је на формирање прелазне владе која може укључивати чланове тадашње владе и опозиције, као и других група, на основу обостране сагласности. Такође, предложено је да се обнове јавне службе, укључујући војску и снаге безбедности, уз професионални рад и поштовање људских права. Међутим, неслагање између Русије и Запада око улоге Асада у прелазној влади спречило је примену овог плана" (Al Saleh, 2013:13).

Након ових неуспелих покушаја смиривања ситуације, опозиција је појачала нападе у градовима као што су Хомс и Алепо, који су постали симболи отпора. Од 2014. године, рат у Сирији прерастао је у још већи хаос због изненадног напредовања Исламске државе, која је преузела контролу над великим деловима Сирије и Ирака, док се у конфликт све интензивније укључују и САД, и Турска, али и Русија и Иран, као кључни савезници Асадовог режима. Русија од 2015. године започиње и ваздушне нападе против побуњеничких група и Исламске државе Ирака и Сирије (енг. *Islamic State of Iraq and Syria – ISIS*), што је значајно помогло Асаду да поврати изгубљену територију.

Уз велике напоре и цивилне жртве, 2016. године сиријска влада је уз војну подршку Москве и Техерана поново освојила важне градове као што је Алепо, док је период ескалације борби настављен 2017. и 2018. године уз велико разарање инфраструктуре, сужавање територије под контролом ИСИС-а али и замрзавање линија фронта према северним деловима Сирије где је побуњеницима снажну помоћ пружила Турска, и према североистоку где сз курдске снаге имале подршку САД. Режим је у овом периоду изводио ограничене операције, а осим спорадичних случајева напада на владине снаге, чији интензитет је крајем 2018. године значајно опао, као и практично ограниченог приступа значајним деловима територије, није било већих изазова опстанку режима у Дамаску.

Крајем 2019. године, САД су најавиле повлачење својих трупа из Сирије, што је Турској отворило простор да делује против Курда. Истовремено, Иран и Русија су наставили да јачају своје присуство, а до 2020. године, северозападни део Сирије, посебно Идлиб, је остао последње веће упориште побуњеника.

Дипломатски напори за политичко решавање конфликта и обнављање односа обележили су 2021. и 2022.

годину, а велики део арапских земаља, укључујући УАЕ и Саудијску Арабију, поново је успоставио дипломатске односе са Дамаском.

После више од десет година рата, Башар ал Асад вратио се на међународну сцену као легитимни представник Сирије, која је 2023. године поново примљена у Арапску лигу, што је представљало важан дипломатски успех за режим.

Међутим, земља је била оптерећена последицама сукоба који је однео више од пола милиона живота и преко 5 милиона људи натерао да напусте земљу. Поред тога земља се суочавала и са великом хуманитарном катастрофом јер је већина становништва, укључујући 6 милиона интерно расељених, живела у изузетно тешким условима, без редовне исхране, воде, електричне енергије и основне здравствене заштите.

Иако је режим покушавао да се ослони на подршку Ирана, Русије и неких арапских земаља у обнови уништене инфраструктуре, економски раст је због санкција САД и ЕУ био ограничен, а велики део становништва је живео у сиромаштву. У комбинацији са уништеном инфраструктуром и нестабилном безбедносном ситуацијом, земља је била дубоко социјално и економски девастирана.

У политичком смислу, подељеност је била још израженија, јер Асадов режим охрабрен руском и иранском подршком није видео потребу за променама, нити за покретањем политичког процеса који би довео до решавања сукоба, док је за опозиционе снаге једино Асадов одлазак с власти био прихватљива опција.

У овом периоду затегнутих односа, додатни немир је уносило турско агресивно деловање у пограничном појасу са Сиријом повезано са територијалним претензијама, и учестали израелски ваздушни удари на сиријске војне комплексе и складишта којима су управљале иранске оружане формације, укључујући Хезболах.

Међутим, велики обрт уследио је крајем новембра 2024. године када побуњеници покрећу нови напад на Алепо. С обзиром на то да су Асадови савезници фокусирани на друге фронтове, његова војска брзо губи територију, а само осам дана након пада Алепа, побуњеници заузимају већину других великих градова и улазе у Дамаск, свргавајући Асада са власти.

Ејприл Лонгли Ели примећује да су земље Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, превасходно Саудијска Арабија и УАЕ, брзо реаговале на пад Асадовог режима, „подржавајући тежње сиријског народа и позивајући на поштовање суверенитета и територијалног интегритета Сирије, упозоравајући на опасност од хаоса" (Longley Alley, 2024).

Ова дипломатски обазрива реакција ипак не чуди имајући у виду њихове дугорочне интересе као и уплетеност у дешавања у Сирији од првих протеста 2011. године.

> „Током Арапског пролећа, Саудијска Арабија и УАЕ подржавале су различите фракције сиријске опозиције. Ипак, после година крвопролића и фрустрације због подељене опозиције, одлучиле су да поново отворе дипломатске канале како би покушале да извуку Асада из иранске орбите и реше друге приоритетне проблеме, као што су трговина каптагоном и повратак сиријских избеглица. Тај прагматизам који је покренуо напоре за нормализацију са Асадом сада обликује одговор Саудијске Арабије и УАЕ на његово свргавање. Иако су скептични према намерама побуњеника и забринути због потенцијалног хаоса који би могао уследити са променом режима, чини се да се ове земље брзо прилагођавају новој реалности у Сирији" (Longley Alley, 2024).

Међутим, како наводи Лонгли Ели, осим великих ризика, постоје и потенцијални добици ако се реализује у том погледу најбољи сценарио.

> „Побуњеници би могли да деле власт и организују релативно глатку транзицију, што би довело до стварања сунитског савезника који би могао да помогне заливским монархијама у стратешком региону који је раније био под иранским утицајем. До сада су Хајат Тахрир ал-Шам и његов вођа Абу Мохамед ал-Голани сада познатији као Ахмед ал-Шара говорили о укључивању и очувању државних институција. Само ће време показати да ли ће ова реторика бити усклађена са стварним деловањем" (Longley Alley, 2024).

5.5. Последице опстанка на власти режима у Бахреину и Сирији

Како је већ наведено, случај Бахреина као земље захваћене таласом протеста 2011. године, осим што пружа пун увид у све аспекте Арапског пролећа, уједно је и пример земље у којој је снажна спољна подршка дата режиму, а не демонстрантима који су тражили промене. Наиме, овај потпуно другачије заузет став у односу на идентичне околности у осталим протестима захваћеним арапским земљама, на јединствен начин и веома јасно показује двоструке аршине[45] западних сила према догађајима који су захватили арапски свет 2011. године.

---

45 Изјава британског премијера Џејмса Камерона: „Бахреин није Сирија", дата за Би-Би-Си 20. априла 2012. године, (http://bbc.co.uk/news/uk-17789082) поводом ескалације ситуације у региону Блиског истока, ретка је јавно изнесена потврда неконзистентне политике која огољено, без икаквог устезања, показује да на одлуке првенствено утичу интереси.

У моменту када је оцењено да власт губи равнотежу, а да евентуална промена може угрозити интересе Запада, осим вербалне подршке, позиција режима је била ојачана и спољном војном интервенцијом регионалног Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, а прекомерна употреба силе према учесницима протеста у потпуности је занемарена.

Како би падом власти у овој земљи била срушена и владајућа краљевска породица Ал Калифа, то никако није било у интересу ни околних, такође монархистички уређених земаља. У насталим околностим, осим „братског" пружања подршке владару Бахреина, потенцијално угрожени други заливски монарси, који су се могли наћи следећи на удару, а поготово моћни сусед и патрон какав је Саудијска Арабија, нису смели да дозволе преливање немира на своју територију.

У случају Сирије, догађаји су отишли у потпуно другом смеру, па је поред Либије и Јемена, Сирија трећа арапска земља која је Арапским пролећем ушла у период најстрашнијег разарања, и то не само инфраструктуре, већ и државе и друштва у целости. Међутим, за разлику од Либије и Јемена у којима је владавина Муамера ел Гадафија односно Алија Абдулаха Салеха окончана у релативно кратком периоду, у Сирији се режим годинама грчевито борио за опстанак. Немилосрдни конфликт регуларних сиријских војних снага и побуњеничких група би се вероватно одавно завршио, победом једне или друге стране, да се у разбуктали грађански рат нису умешале велике глобалне и регионалне силе чиме је Сирија постала полигон за одмеравање њихових снага.

Уједно, како је Арапским пролећем у региону Блиског истока и Северне Африке изгубљена равнотежа моћи и утицаја коју су деценијама делили Исток и Запад, превага у корист Запада учинила је да Сирија постане црвена линија даље регионалне прерасподеле карата. Коин-

циденција да је до промена дошло у оним земљама чије су владајуће елите деценијама биле непослушне према Западу, а да су протести изостали или угушени у Западу лојалним арапским монархијама, попут Бахреина, довела је у случају Сирије до потпуно неочекиваног геополитичког обрта.

Наиме, да би САД и савезници, првенствено Велика Британија, преузели пуну контролу над простором Персијског залива, било је јасно да је за истискивање Руске Федерације и потпуно окруживање Ирана једина преостала препрека била Сирија. С једне стране, директна војна интервенција Руске Федерације омогућила је Асадовом режиму, такође потпомогнутом из Ирана, да формално остане на челу државе која је *de facto* престала да постоји у оном облику који је раније имала. С друге стране, западна подршка опонентима режима, уз логистичку подршку из Турске и Саудијске Арабије као продужене руке Запада, утицала је да и овако компликована ситуација добије крајње неизвестан исход у погледу коначног исцртавања контролисане територије. Исход који је већ сада нажалост познат је трагичан, а то су стотине хиљада страдалих и рањених, уништена земља и милиони привремено расељених унутар земље и у окружењу, као и милиони оних који су тражећи спас и нови живот углавном у некој од европских земаља, Сирију заувек напустили.

Када је Саудијска Арабија без околишања стала иза режима у Бахреину, првенствено да би сачувала себе и друге заливске монархије, то исто је, да би сачувао престиж, отворено морао да уради и Иран у Сирији, такође да би сачувао себе избегавањем преливања конфликта.

Спољна подршка Бахреину није била случајна, а страна интервенција вероватно би уследила и да није било формалног захтева за упућивање војне помоћи. Наиме, специфични географски положај Бахреина идеа-

лан за контролу пловидбених коридора Персијског залива, нарочито након открића великих изворишта нафте, утицао је да овај простор одувек изазива занимање великих светских и регионалних сила, које су не само пловидбене коридоре, већ и читав Блиски исток виделе као своју интересну зону. Како је откривањем и отпочињањем експлоатације нафте цео регион добио још већи значај, и Бахреин је додатно просперирао, а присуство страних војних снага, првенствено САД, постало је знатно веће.

Стога нимало не чуди што је на прве знаке губитка контроле над уличним немирима уследила брза реакција Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива и распоређивање војних снага на улицама престонице Манаме и других побуњених делова Бахреина. Упад ових снага у Бахреин имао је за циљ како да заустави немире, тако и да демонстрира силу и одлучност, уз поруку да се призори уличних немира у арапским републикама, неће поновити, нити толерисати у арапским монархијама.

Улични немири у Бахреину уједно су били црвена линија за Саудијску Арабију, а овај моћни сусед никако није смео да дозволи њихово могуће преливање на сопствену територију, или простор других заливских монархија. Уједно је интервенцијом предупређено и евентуално директно кретање[46] окупљене масе из Бахреина ка саудијској територији. Несразмерна примена силе брзо је елиминисала могућност успеха уличних немира, и уклонила ризик доласка на власт нових снага из корпуса већинске шиитске популације чија оријентација ка Ирану је у супротности с интересима Запада, посебно САД, али и Саудијаца као највећег регионалног ривала Ирана.

Брзо пружена војна помоћ других заливских монар-

46 Бахреин и Саудијску Арабију раздваја море, али преко насипа и низа мостова спаја аутопут „Краљ Фахд" изграђен 1986. године, којим се врло лако и брзо прелази растојање између ове две заливске државе.

хија и снажан одговор на зауздавање настале кризе нимало не чуди имајући у виду да је и сам Бахреин прилично милитаризована земља, као седиште америчке Пете флоте[47] која одатле војно контролише не само транспорт роба кроз залив, већ и читав Блиски исток, па губитак таквог упоришта није долазио у обзир. Стога, спољна подршка представља кључни фактор за опстанак заливских режима и одсуство промена у земљама у којима, како примећује Гери Г. Сик, већ деценијама „и даље владају исте породице, понекад исти људи, под истим традиционалним облицима власти и унутар практично истих граница које су дефинисали британски политички представници при свом повлачењу" (Sick, Lawrence, 1997:11).

У случају Бахреина засигурно највећа последица пристекла из неуспелих покушаја промена је продубљивање узајамног неповерења режима и већег дела становништва. Владајућа породица је још једном показала не само да нема намеру да одступи, већ и неспремност за било какву расправу о демократским процесима којима би се реформисао систем управљања државом, а сама

47 Као дугогодишњи лојални савезник, Бахреин је домаћин америчком седишту поморских снага за регион Персијског и Оманског залива, и Црвеног и Арапског мора од 1946. године. „САД и Бахреин имају формални Споразум о сарадњи у области одбране од 1991. године; а Бахреин је од стране САД проглашен за 'главног не-НАТО савезника' 2002. године. У Бахреину се налази више од 8.000 припадника снага САД, који су углавном стационирани на локацији поморског штаба, који се систематски проширује. Очигледно реагујући на употребу силе против демонстраната 2011. године, Администрација САД је зауставила продају наоружања Бахреину које би могло бити употребљено за интерне потребе безбедности, а смањена је и помоћ Бахреину кроз страно војно финансирање. Међутим, ова забрана је укинута 29. јуна 2015. године, подударајући се са америчким напорима да увери заливске земље у подршку САД у вези са свеобухватним нуклеарним договором са Ираном. Бахреинска опозиција тврди да САД умањују значај злоупотребе режима у циљу заштите безбедносне повезаности" (Katzman, 2016).

власт у већој мери отворила за припаднике шиитске већине. Међутим питање је времена када ће незадовољство народа, нарочито многобројне младе популације (од које они млађи од 14 година чине чак 25%) поново испливати на површину.

Уз проширење јаза неповерења гушењем протеста суштински је задржано непромењено стање у интересу и владајуће породице, и других арапских минархија, али првенствено западних сила којима било каква промена и неизвесност будућег државног уређења и сопствене позиције никако није одговарала. Угушеним протестом из угла интереса великих сила спречена је могућност да ствари измакну контроли.

Вилијам М. Хабиб указује на могућност да би свргавањем породице Ал Калифа и избором шиитске владе „однос земље са Ираном могао да се трансформише из неповерења у савез. Ова евентуалност би, уместо тога, имала дубоке последице на односе Бахреина са другим земљама Залива, посебно Саудијском Арабијом, као и са Сједињеним Америчким Државама" (Habeeb, 2012: 21).

Ипак, одређене промене су преко потребне, а Емил Накле наводи да није више сигурно да ли ће владајућа породица Ал Калифа имати тај луксуз, као што је имала 1970-их и 1990-их, да настави да се бави само захтевима за политичким реформама. „Народ Бахреина, као што смо видели у Тунису, Египту, Либији, Јемену, Ираку и на другим местима, постаје нестрпљив према својим аутократским владарима. Режимски наратив 'или ми или хаос' више није убедљив" (Nakhleh, 2011). По овом аутору, актуелни режими имају мале изгледе да опстану у новом времену на начин који је функционисао деценијама.

> „Из дана у дан постаје јасније да стари Блиски исток отвара простор новом који воде углавном млади људи који желе живот пун достојанства и наде, што окошта-

ле аутократије тешко могу да схвате. Млада генерација осећа се оснаженом да ухвати корак са глобализованим светом двадесетпрвог века, док су деценијама старе ауторитарне клептократије остале заглављене у прошлости, погрешно верујући да ће их принуда задржати на власти, а њихов народ мирним. Бахреин није изузетак" (Nakhleh, 2011).

Покушаји политичког приближавања власти и опозиције, делом подстакнути међународним притисцима, укључивали су рад Бахреинске независне истражне комисије, формиране 29. јуна 2011. године, која је 23. новембра 2011. године објавила неутралне закључке и препоруке за спречавање употребе силе против мирних протестаната и позвала на одговорност оних који су применили репресију. Пошто је краљ Хамад прихватио препоруке, 26. новембра 2011. године издат је декрет којим је установљена Национална комисија за имплементацију препорука и створени предуслови за наставак процеса „националног дијалога" неуспешно реализованог у јулу 2011. године у сенци уличних немира. Након више суспензија дијалога, уследили су нови покушаји постизања консензуса по националним питањима, али без значајнијег успеха.

Поглед на збивања у Сирији с временском дистанцом од готово деценију и по је прилично песимистичан. Еуфорија која је владала међу становништвом у првим месецима 2011. године, времену када је Арапско пролеће „стигло" у Дамаск, одавно је нестала, а с утонућем земље у пакао рата, некада перспективна земља постаће згариште. У немилосрдним борбама на стотине хиљада људи изгубило је живот, велики број задобио озбиљне повреде, а страх од страдања, као и губитак имовине и основних услова за живот натерао је многе сиријске породице на бег из земље или их начинио интерно расељеним лицима.

Према Мони Јакубијан рат у Сирији је најкомплекснији сукоб који је произашао из арапских устанака 2011. године. „Најмање два пута, у пролеће 2013. и средином 2015. године Асадов режим је скоро пао, док се његов повратак углавном може приписати спољним играчима" (Yacoubian, 2021).

Према овој ауторки, до 2018. године рат је еволуирао кроз пет фаза.

> „Прву фазу су покренули протести у марту 2011. године, инспирисани Арапским пролећем. Адолесценти у Дари су исписали антирежимске графите, што је довело до њиховог хапшења, мучења и локалних демонстрација. Како су протести расли, фокус се померио на режим Башара ал Асада, који је одговорио војном силом. Друга фаза почела је оружаним побунама и грађанским ратом. До 2012. године, опозиционе групе, наоружане уз страну помоћ, заузеле су кључне градове, укључујући делове Алепа, а у помоћ влади у Дамаску пристигли су либански Хезболах и Иранска револуционарна гарда. Трећу фазу обележио је успон ИСИС-а, који је 2014. године прогласио калифат и заузео трећину Сирије, укључујући Раку као главни град. Ово је довело до интервенције САД и додатног заоштравања сукоба, јер су умерени побуњеници били угрожени од стране екстремиста. Четврта фаза, између 2015. и 2016. године, била је обележена растућом руском војном интервенцијом, која је подржала Асадов режим, посебно ваздушним нападима. У овом периоду, Иран и Хезболах су такође значајно повећали своје присуство. Пета фаза је започела обновом Асадове контроле над територијом. До краја 2016. године, режим је поново заузео велики део земље, укључујући Алепо и стратешке области западне Сирије. До 2018. године, Асад је поново заузео и предграђа Дамаска и град Дару, почетно место устанка, чиме је осигурао контролу над већином земље" (Yacoubian, 2021).

Док би шеста и последња фаза свакако био Асадов пад, Јакубијан посебно наглашава вишеслојност сиријског рата, који одражава шире трендове на Блиском истоку, укључујући:

> „успон нове генерације џихадиста који су прихватили опаснију салафијско-џихадистичку идеологију с фокусом на освајање територије и стварање сопствених држава; модификовану тактику бојног поља која крши савремене норме ратовања, посебно неселективно бомбардовање цивила и употребу хемијског оружја; примену нових технологија, као што су беспилотне летелице, шифровање, друштвени медији и електронско ратовање, у виртуелним и стварним борбеним просторима; као и масовно расељавање цивила и хуманитарне потребе које су преоптеретиле инфраструктуру међународне помоћи и угрожавале суседне земље које су покушавале да прихвате избеглице" (Yacoubian, 2021).

Асад је дуго одолевао притисцима, и успео да преживи и уличне протесте који су прерасли у побуну, и рат који је избио након покушаја гушења немира, али није успео да у корену сасече противнике и избегне ескалацију насиља, као ни да однесе превагу у рату и поврати изгубљену територију, и то је имало своју цену. Моћ режима је опадала, а када исрпљени апарат силе крајем 2024. године више није имао капацитет да одговори на нову офанзиву побуњеника, а страни помагачи власти заузети сопственим проблемима окренули леђа невољни да се поново ангажују, годинама одлагани пад је постао неизбежни исход.

Иако је Асадовим одласком формлно окончан рат који је био и грађански, и регионални, а у неку руку и глобални, некада јединствена територија сада је расцепкана и војно контролисана од различитих страна укљу-

чујући остатке некадашњих регуларних оружаних снага, курдске борце, побуњенике вођене различитим идеологијама, и радикалне исламистичке групе.

С нејасношћом да ли је реч о погодби великих сила и новој прерасподели зона утицаја зарад уступака у неком другом делу света, па је с тим у вези и Сирија пала као жртва таквих договора, очита последица је повратак пуне западне контроле посредством Турске и Израела, а истискуће Ирана и слабљење Русије која је преко војних база у Сирији, пројектовала моћ не само на регион Блиског истока, већ и шире на читав медитерански басен и афрички континент.

Ипак, без руског утицаја посебно у време преговора у Женеви 2013. године, када је договорено уништавање хемијског оружја, судбина Сирије би била одавно решена у корист опонената режима који су ишчекивали све чешће помињане ваздушне ударе НАТО-а, а уместо којих су на изненађење многих уследили руски ваздушни удари образложени потребом уништења упоришта ИСИЛ-а, а суштински као подршка Асаду.

У садашњим околностима ни на унутрашњем плану не постоји јединствено гледиште о правцу даљег кретања Сирије. У метежу који је настао Асадовим превратом и нејасној ситуацији ко ће формално преузети све полуге власти, као и да ли ће Сирија као таква и даље постојати у оквирим међународно признатих граница, у складу са новом реалношћу и нови циклус нестабилности је изгледнија опција.

Евидентно је дакле да чак и уз Асадово напуштање власти, Сирију у наредном периоду чекају бројна отворена питања. Највећа неизвесност односи се како на територијалну целовитост, тако и на смиривање напетости и поновну изградњу јединственог секуларног друштва које би објединило бројне локализоване идентитете, посебно имајући у виду нерешено курдско питање и успон исламског радикализма.

У датим околностима директног уплитања Запада и Истока, као и регионалних сила у кризу у Бахреину и Сирији, јасно је да у сузбијању односно распламсавању сукоба у ове две земље, на дужи период неће утицати управо они које је тај сукоб највише погодио, а то је становништво тих земаља.

Закључак прве области

Осим општег аналитичког осврта на различите фазе развоја Арапског пролећа, укључујући протесте, уличне немире, општу побуну, и грађански рат и/или револуционарни преврат, кроз упоредни приказ одабраних студија случаја настојало се указати на директне ефекте који ипак нису били исти за све земље.

На том трагу, разматрањем сличности и разлика између догађаја у Тунису и Египту, потом Либији и Јемену, и на крају Бахреину и Сирији, уједно је скренута пажња да упркос истим или сличним узроцима, у погледу исхода, брзине промена, или динамике остваривања циљева, постоји читав низ других повезаних фактора који нису истоветни.

Стога је циљ овог дела истраживања био да се увидом у стање које је непосредно претходило немирима, осврtом на ток догађаја, односно најизразитије моменте који су обележили Арапско пролеће, пружи пресек ужих узрока избијања побуне на нивоу појединачних земаља и допуне сазнања о појави чији шири узроци ће се накнадно разматрати на нивоу социолошких, социо-културалних, социо-економских и социо-политичких чинилаца.

II СОЦИОЛОШКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

Дубинска анализа кретања арапских друштава у времену које је претходило највећем низу протеста и побуна у скорашњој арапској историји, неизоставно обухвата и сагледавање ових догађаја из перспективе општих социолошких детерминанти. У том смислу посебан акценат разматрања стављен је на најизраженије одлике ових сложених друштава које су структурисале њихову подељеност.

Значајне разлике између урбаних и руралних арапских друштава, утицај племенске припадности, посебно место породице, и дубока укорењеност религије у арапском свету, уз снажну везу ислама и државе, такође су незаобилазни сегмент социолошке анализе.

Арапска друштва одликује и велики раздор између екстремно богате мањине и сиромашне већине, па је за стицање представе о кретањима у овој средини свакако незаобилазна и класна стратификација, разматрање перцепције класне свести, као и анализа класних односа и класне неједнакости јер су неравномерна расподела богатства и сиромаштво један од најчешћих окидача за протесте и сукобе у друштву. Како је у сваком друштву средња класа значајан носилац развоја и промена, њена позиционираност и удео у популацији арапских земаља се такође посебно разматра.

Уједно, будући да арапске земље насељава око 500 милиона људи, а да се у наредним деценијама очекује значајни пораст броја становника, један део истраживања је усмерен на анализу демографских кретања током друге половине XX века и почетком XXI века. Имајући у виду да повећана бројност популације, сукоби, лоши материјални услови и општа нестабилност узрокују сталне и све масовније миграције, од посебне важности за истраживање су и миграторна кретања, нарочито њихов ток у другој половини XX века и почетком XXI века.

Поред тога, овај сегмент студије уједно је и основа на којој ће се у наредним поглављима градити анализа социо-културалних, социо-политичких и социо-економских детерминанти Арапског пролећа, односно вишеструких узрока заостатка у модернизацији арапских друштава. Стога су приказом социолошке трансформације арапских друштава обухваћене не само контрадикторности социјалне репродукције и домети друштвених промена, већ исказане и препреке на путу развоја, уз процену ефеката реализације досадашњих стратегија развоја арапских земаља.

6. Основне карактеристике арапских друштава

На путу утврђивања основних друштвених одлика арапског света и сам предмет посматрања отвара многа питања и представља изазов по себи. Наиме, јединствено арапско друштво или мноштво засебних арапских друштава, дилема је многих истраживача који су се бавили проучавањем арапског света, анализирајући у различитим историјским периодима арапско друштво као целину, или пак засебна арапска друштва као специфичност сваке појединачне, политичким границама омеђене, арапске државе.

Суштина ове теоријско аналитичке дилеме је у томе да уколико бисмо говорили о постојању једног и јединственог арапског друштва, које надилази политичке границе арапских земаља, заправо бисмо у одређеној мери скренули на погрешан пут, будући да је турбулентан историјски развој изнедрио низ многоструких и специфичних варијетета и различитости. С друге стране, ако бисмо искључиво анализирали појединачна арапска друштва, и њихове засебне традиционалистчке норме и обрасце понашања, запоставили бисмо основну везивну нит, односно занемарили заједничке именитеље, чиме би се изгубила ширина истраживачког захвата неопходна за тематику која се обрађује.

Поред наведеног, изразите особености територијално фрагментисаних урбаних и руралних друштава, са пратећим снажним утицајем трибализма, и културалним и религијским диверзитетом, осим што утичу на сложеност друштвених односа, представљају и снажне изазове модернизације арапских друштава.

6.1. Урбана, рурална и племенски организована друштва

Дуготрајни историјски процеси који су креирали неприродна разграничења унутар суштински исте етничке заједнице и појачали трибалистичке линије раздвајања, утицали су на то да данас не можемо говорити о јединственом арапском друштву већ мноштву, више или мање отворених, заједница које поред међусобних сличности деле и значајне разлике.

У контексту догађаја који су обележили устанак народа широм арапских земаља, битна компонента анализе нараслог незадовољства је специфични сепаратни развој друштава у урбаној и руралној средини, дубоко укорењен у племенској припадности. Иако се не може

говорити о јединственој ситуацији на нивоу читавог арапског света, одређена дистанца је свакако присутна, поготово имајући у виду да рурални развој ни у ком случају није равномерно пратио физичко преобликовање већих арапских градова, или рапидну урбанизацију и повезивање у глобалне економске токове, нарочито блискоисточних мегалополиса попут Абу Дабија, Дубаија или Дохе.

Али управо је овај лако уочљиви контраст два света, у којем с једне стране доминирају ултрамодерне грађевине и блиставо чисти булевари, а с друге стране уски, запуштени пролази старих градских средина, или сеоске куће налик онима с почетка XX века у забаченим провинцијама, далеко од сјаја и луксуза блештавих облакодера, деценијама градио антагонизме и стварао јаз који је продубљивао поделе и друштвено раслојавање.

Истовремено, корелација урбаних центара и отпора, и руралне средине и лојалности старим режимима умногоме је одступајућа од очекиване логичности због варијабле трибализма која традиционалност одржава у већем делу обе заједнице. Дакле, племенска припадност као битна одредница арапских друштава одувек је била присутна, пратећи њихов развој, као и политичке и економске промене. Стога и не чуди што је подршка племенских заједница, као кохезивног фактора значајног дела популације, била од пресудне важности за стабилизацију друштвених односа, али и одржавања мира и покорности према држави. Поред тога, најчешће територијално груписане, племенске скупине посредством својих вођа биле су део клијентелистичке мреже владајућих елита, које су даровима и повластицама куповале њихову лојалност. Уз стални надзор државног апарата силе, овакав однос узајамне зависности, без већих осцилација у контролисаној расподели државних прихода, омогућавао је мирну коегзистенцију у дужим временским интервалима.

Међутим, у измењеним околностима заузимања другачијег става и одбијања послушности централним властима, осим губитка контроле над одређеним делом популације, битна последица с којом су се суочавали владајући режими била је и рапидни губитак контроле над све већим територијама унутар постојећих државних граница. Неретко, понекад практично и на дневном нивоу, у зависности од распореда снага на терену, поједине провинције су тако остајале ван домашаја власти, или се пак враћале под њено окриље, што се током ескалације Арапског пролећа у ратни сукоб јасно могло видети на примеру Либије, Јемена или Сирије.

Одржавање компактности заједнице био је очигледан владарски идеал, међутим у случају нестабилних арапских земаља темеље друштвеног уговора требало је стално и изнова ојачавати посебно кроз изградњу веза лојалности племена и владајућих елита на које указује Шарлот М. Левинс.

> „Успешан развој арапских држава кроз историју је зависио од способности краљевских породица да мобилишу војску, обезбеде политичку подршку арапских племена и искористе исламске политичке идеологије како би повезали различита племена у један већи политички покрет. Стога су концепти трибализма и ислама кључни за разумевање историје ових режима, посебно у контексту зависности владајућих елита од религије и трибализма за легитимизацију њиховог владања" (Levins, 2013:400).

Али исто тако, „односи између трибализма, религије и владавине драматично су се променили са успоном нафтне индустрије 1970-их година" (Levins, 2013:400), када су „арапске монархије створиле идеологију ислама и трибализма, засновану на сопственим тумачењима, како би легитимизовале своју власт како на домаћем, тако и на међународном нивоу" (Levins, 2013:400).

Током времена, религијске структуре су постале стубови подршке владајућих елита.

> „Образац који се развијао током двадесетог века између власти и верских институција био је еволутивни одраз односа између држава и племена... свака од монархија у Заливу ослањала се на племенске везе и војску како би задобила власт и наметнула своје право на владавину засновано на племенском наслеђу. Међутим, за разлику од ислама, трибализам не пружа скуп јединствених симбола који могу ујединити опозиционе покрете на националном нивоу. Насупрот томе, племенска лојалност често је имала тенденцију да раздваја политичке покрете у монархијама. На пример, у Саудијској Арабији и Оману, где специфични услови подстичу племенску аутономију, племена су често постајала оружана опозиција. Владари су били принуђени да траже локалне савезнике и међународну подршку као противтежу племенима" (Levins, 2013:408).

Наглашавајући јасну везу између нафтних прихода и континуитета успостављених веза лојалности, Левинс истиче да овакав облик односа није дугорочан, посебно у земљама са ограниченим ресурсима. Иако државе „сада имају способност да поклањајући новац одрже лојалност кроз прорачунату расподелу... племенски шеици, уместо да се ослањају на властите ресурсе, зависе од онога што држава пружи њиховим саплеменицима" (Levins, 2013:409).

С друге стране, Хајен Дакен објашњавајући племенске односе прави паралелу са међународним односима заснованим на равнотежи моћи.

> „Према овом становишту, племена су организована по хоризонталном обрасцу заснованом на патрилинеарним линијама порекла од заједничког претка. Индиви-

> дуални сегменти се укључују у континуирани процес фисије и фузије као одговор на екстерне конфликте, формирајући краткотрајне, комплементарне супротстављене блокове моћи који спречавају успон било каквог хегемонистичког вођства. Стога можемо приметити да су арапски племенски системи слични мини-државама чије се транснационалне везе могу искористити за стварање канала комуникације и приступа страним силама у региону, посебно у Заливу" (Dukhan, 2014:16).

Подела је дакле реалност арапских друштава која постоји насупрот готово вековној тежњи арапског света за јединством и интеграцијом, али додатно је аналитички занимљиво да ни у савременом свету изражене глобалне повезаности, нарочито географски удаљених простора, глобализацијски токови нису успели да у већој мери хомогенизују простор арапског света, ни на макроплану територијалног груписања, нити на микроплану зближавања арапске заједнице.

Разлоге овакве ситуације, Халим Баракат види у томе што „арапско друштво и даље пати од ерозије грађанског живота и дубоке фрагментације" (Barakat, 1993:3), при чему су

> „покушаји социјалне и политичке интеграције осујећени регионализмом, тежњом владајућих класа у појединачним арапским земљама за остваривањем сопствених интереса, зависношћу, колонизацијом, снагом традиционалних лојалности (верских, етничких, сродничких), разликама урбаног, руралног и номадског живота и репресивним условљавањем" (Barakat, 1993:3).

Али истовремено, Баракат истиче да сложености проблема доприноси недостатак разумевања и међусобних интеракција.

„На пример, у арапском друштву постоји подударност између друштвене класе и подела унутар заједнице, при чему неке етничке, верске, племенске и регионалне заједнице уживају више богатства, моћи и престижа на рачун других. Иако су дистинкције које се односе на ове различите врсте подела сада замућене до непрепознавања, аналитичари и даље описују проблем речником који наглашава секташки идентитет изнад свих других облика припадности. Без јасне анализе која схвата и преноси ове сложености, Арапи никада неће моћи да одговоре на јаз између ове реалности и сна о националном јединству" (Barakat, 1993:3)

Ипак, без обзира на то да ли говоримо о руралном, урбаном или племенски организованом друштву, свима је заједничка велика посвећеност породици.

„Породица је основна јединица друштвене организације и производње у традиционалном и савременом арапском друштву и остаје релативно кохезивна институција у центру друштвених и економских активности. Патријархална је, пирамидално хијерархизована, посебно у односу на пол и старост; и проширена... Традиционална арапска породица представља економску и социјалну јединицу у сва три арапска обрасца живљења, бедуинском, руралном и урбаном, у смислу да сви чланови сарађују како би обезбедили средства за живот и побољшали свој положај у заједници... Породица представља доминантну друштвену институцију посредством које лица и групе усвајају своју религијску, класну и културну припадност. Она такође пружа сигурност и подршку у временима индивидуалне или друштвене напетости. Успех или неуспех индивидуалног члана проширује се на породицу као целину" (Barakat, 1993:23).

Баракат примећује да „мрежа међузависних сродничких односа и даље преовлађује" (Barakat, 1993), „отац наставља да поседује ауторитет, преузима одговорност за породицу и очекује поштовање и беспоговорно повиновање његовим инструкцијама" (Barakat, 1993). Тиме је „настављена доминација породице као основне јединице друштвене организације и производње, што је допринело дифузији патријархалних односа и њиховој примени на сличне ситуације у оквиру других друштвених институција" (Barakat, 1993:23). Баракат закључује да „конкретно, исти патријархални односи и вредности који преовладавају у арапској породици, такође, преовладавају на послу, у школи, и у верским, политичким и друштвеним удружењима" (Barakat, 1993:23), чиме се заправо поштовање и покорност породичној хијерархији преносе на државни ауторитет.

> „У свему овоме, фигура оца надвладава све друге, монополизујући ауторитет, очекујући стриктну послушност и показујући мало толеранције за неслагање. Пројектовање патерналистичке слике на положаје одговорности (попут владара, вођа, наставника, послодаваца или контролора) засигурно заузима врх пирамиде ауторитета. Досегавши тај положај, патријарх не може бити скинут с трона, осим од стране некога ко је једнако патријархалан" (Barakat, 1993:23).

Имајући у виду дате оквире, Баракат потврђује слагање са мишљењем Хишама Шарабија по коме би „због преовлађујућег патријархата модернизација могла бити само 'зависна модернизација', односно искривљена и инверзна модерност" (Barakat, 1993:23).

> „Другим речима, ова модернизација не само да није успела да сруши патријархалне односе и форме, већ је

> пружила основ за стварање хибрида – садашњег неопатријархалног друштва које није ни модерно нити традиционално, али које ограничава учешће својих чланова због континуиране доминације појединих вођа" (Barakat, 1993:23).

Стога, у погледу друштвених односа, као прво, „Арапи теже да узајамно делују као посвећени чланови групе, а не као независни појединци који непрекидно потврђују своју одвојеност и приватност" (Barakat, 1993:24), и као друго, Баракат примећује да „Арапи, чак и у великим градовима, доживљавају снажан осећај припадности кроз непрекидне обавезе и лојалност породици, заједници и пријатељима" (Barakat, 1993:24).

> „Чини се да је управо припадност извор овог осећаја испуњености, а не индивидуално постигнуће које карактерише западна капиталистичка друштва. Ипак, обе оријентације могу имати негативне последице. Али све више, посебно млади Арапи, се жале на притисак породице и заједнице, и на константно мешање у њихов приватни живот" (Barakat, 1993:24).

Додатно, у објашњењу сложених друштвених односа арапског света, Баракат посебно издваја бедуине.

> „Док неки настављају да приказују бедуине као претњу цивилизацији и извор вредности и норми које ометају афирмацију заједничке арапске културе (Али ал-Варди; Фарук ал-Килани), други их романтизују као представнике одређених суштинских арапских карактеристика: независног духа, интегритета и великодушности" (Barakat, 1993:49).

Тежак начин живота повезан са „дуготрајним историјским процесом прилагођавања оштрим условима пустињског окружења" (Barakat, 1993:50), учинио је да бедуини стално буду у покрету, у потрази за водом и пашњацима, док су „најистакнутије особине друштвене организације бедуина племенска солидарност заснована на крвним и симбиотским везама" (Barakat, 1993:50).

Иако су по много чему слични, бедуини ипак нису јединствена заједница.

> „Највећи номади међу бедуинима су они који обезбеђују егзистенцију тако што узгајају камиле дубоко залазећи у пустињу. Друга врста бедуина укључује оне који гаје овце и говеда; они се померају ређе и не залазе дубоко у пустињу. Постоје и номади који обезбеђују егзистенцију комбиновањем сточарства и обраде земљишта, а који су тиме и склонији да се настане на једном месту. Слични критеријуми и даље се користе у класификовању данашњих бедуина као лутајућих сточара (који насељавају Арабију, сиријску пустињу, Синај, неке делове Судана и Сомалије и велику Сахару) и полусточара (који се баве узгојем у оазама и малим сеоским насељима и сезонски лутају пустињом). У неколико случајева, бедуини су етнички класификовани као Арапи или не-Арапи (на пример, у Судану). Сами бедуини су више склони да потврђују унутрашњу једнакост и солидарност, али инсистирају на разликовању међу племенима на основу аристократског статуса. Нека номадска племена воде порекло од најстарије арапске аристократије, укључујући племена Анезе, Рувала, Шамар Ал-Мура и Бени Калид. Сматра се да друге групе имају нижи статус јер не могу да прате своје порекло од древних арапских племена" (Barakat, 1993:50).

Према Баракату ради лакшег разумевања међуодноса бедуинске заједнице, основне јединице бедуинске друштвене организације треба посматрати као низ концентричних кругова.

> „Ово укључује (од најудаљенијег круга) *qabila* (племе) или *'ashira* (клан); *hamula, fakhdh, batn*, или *far'* (подплемена); и породицу, укључујући и *beit*, *ahl*, или *'aila* (проширену породицу), и *usra* (нуклеарну породицу). У средишту је круг проширене породице, који има своје приватно стадо и фокус је свакодневних активности. Следећи круг је подплеме, које се састоји од већег броја проширених породица патрилинеарно повезаних са далеким претком, пет или више генерација уназад. Ово подплеме представља одбрамбену јединицу, којој је обично поверено поседовање и одбрана заједничких бунара и стада. Исте премисе једнакости и слободе које ужива унутрашњи круг *beit*-а проширене су на подплемена. Одлуке се обично доносе консензусом проширених породица које чине подплеме. Најинклузивнији круг (*qabila* или *'ashira*) састоји се од одређеног броја подплемена, обично од четири до шест, чије порекло се може пратити до стварног или измишљеног деде. Активности племена су углавном политичке, састоје се од управљања односима са другим племенима и владама. На овом нивоу, племе предводи моћни шеик или емир којег саветује племенско веће. Коначно, може се појавити нека конфедерација, *ittihad*, племена, као што је конфедерација Анезе која се односи на 'племена Анезе'" (Barakat, 1993:50–51).

Баракат напомиње да су међу бедуинима класне разлике мање развијене него у другим деловима арапског друштва.

„Упркос истакнутости и богатству шеика, емира и неколико других богатих породица унутар сваког племена, социоекономске разлике су минимизиране значајем који се приписује крвним и симбиотичким везама, као и концептом заједничког власништва. Главна производна и потрошачка делатност у привреди је сточарство, а сваки *beit* има своје стадо, које често заједнички држи група као целина. Релативна једнакост у богатству и статусу и недостатак класних разлика су појачани вредношћу коју бедуини придају егалитаризму и консензуалном доношењу одлука" (Barakat, 1993:51).

Ово ипак не значи да не постоји хијерархија статуса и моћи у међуплеменским односима.

„Познато је да су бедуинска племена присиљавала мање моћна племена да плаћају *khuwa* (новац за заштиту). Такође је познато да су имали робове и изопштенике. Још једна карактеристична особина је чињеница да постоји врло мало мешовитих бракова између племена различитог ранга. На пример, Бени Рувала гледају са висине на Бени Атех и Хуваитат, који с друге стране гледају са висине на Бени Угла. Сматра се да су нека племена изгубила виши статус због мешовитих бракова са племенима нижег статуса" (Barakat, 1993:51).

Важно питање које се спочитава бедуинској заједници је недовољна религиозност.

„Бедуинима недостаје верски естаблишмент који је толико преовлађујући у урбаним центрима. Као последица тога, постоји тенденција да из урбаних средина оптужују бедуине за 'недостатак инхибирајуће верске савести' и за примену сопствених племенских обичаја (*'araf*) на рачун исламског шеријата (закона)" (Barakat, 1993:51).

Међутим, Баракат је у овом погледу обазрив, наводећи да се ипак може расправљати о вези између бедуинског патријархата и бедуинске интензивне вере у бога. „Штавише, исламска слика раја као места река, зеленила и хлада изгледа као сан пустињског становника. Дакле, религија се разликује по свом значењу и објашњењу за бедуине, али са становницима градова деле фундаментална исламска уверења" (Barakat, 1993:51–52).

Наглашавајући да је одувек било тешко владати бедуинским племенима, јер су „у погледу политичке структуре бедуина, племена увек била склона истицању своје независности и одупирању спољној контроли или нарушавању њихове неговане аутономије" (Barakat, 1993:52), Баракат у том контексту додаје да „није случајно да је племенска кохезија (*'asabiyya*) важна вредност у бедуинској култури" (Barakat, 1993:53).

Поред племенске компоненте, значајно место у арапском друштву заузима и село посебно имајући у виду да је до средине XX века готово три четвртине популације арапских земаља живело на селу.

> „Оно што разликује бедуине од сељака јесте њихов однос према земљи, а не родбинске везе. Бедуини везаност за земљу виде као извор понижења. Они на сељаке гледају с висине и виде их као робове земље и оних који имају контролу над њом. Насупрот томе, сељаци настоје да дођу до земље и сматрају га извором свог достојанства. Они виде бедуине који не поседују земљу као неодговорне, одметнуте вагабунде склоне упадима и крађи... Многа села у деловима арапског света називају се *beit, kafr*, или *beni*, што указује на историјску везу између друштвене организације у пољопривредним заједницама и у бедуинским племенима. Овај однос је и даље видљив, на пример, у заједничким облицима друштвене организације северног и североисточног

Јемена. Тамошње сурово окружење допринело је одржавању родбинске солидарности и племенских сукоба, као и других карактеристика које често сматрамо племенским, као што су патријархални односи, ендогамни бракови и подударност између племена и локалитета" (Barakat, 1993:55).

На селу примарни значај има проширена породица као основна сродничка јединица, а не племе.

„Породична структура се заснива на мрежи односа усмерених на обраду земљишта. Као таква, она представља основну социоекономску јединицу у селима. Чланови породице су повезани замршеном и сложеном мрежом међузависних односа и морају да функционишу као тим, у складу са строгом поделом рада заснованој на полу и старосној доби" (Barakat, 1993:55–56).

Како напомиње Баракат класа је у сеоској средини видљива кроз руралну политику и повезане односе.

„Рурална политика је упадљиво класно заснована. У средишту локалне политике је напето ривалство између значајних породица које покушавају да избалансирају своје локалне обавезе и интересе са својим спољним обавезама. Овај задатак је саставни део њихове улоге посредника између села и округа, те између села и националних центара моћи. Званична посредничка улога локалне угледне личности (названа *mukhtar* у Плодном полумесецу, *'umda* у Египту и Судану, и *amin* или *kadi* у Северној Африци) није одвојена од неформалних улога које угледне личности имају у контроли локалне политике. Међутим, чини се да овај образац еродира; у последње време су политичке партије и централне владе учиниле много већи напредак у селима на рачун локал-

них угледних личности...Основне вредносне оријентације у арапској сеоској култури односе се директно на земљу, породицу, локалну заједницу, религију, друштвену класу и време. Ова листа се очигледно битно разликује од онога што је наведено за бедуине, иако се и одређене подударности показују значајним за анализу. Земља је извор најцењенијих вредности сељака. Поред тога што им је средство за живот, она им пружа дубок осећај благостања и континуитета. Поседовање земље доноси сигурност и припадност; изгубити је представља пораз и губитак корена. Директно са земљом су повезане вредности сељака као што су плодност, континуитет, стрпљење и спонтаност" (Barakat, 1993:57).

Коначно, градови као центри економских, политичких, верских и културних активности су места од посебне важности у арапским друштвима. „Урбани образац је најбоље дефинисан у смислу његових дистинктивних функција, а не само величине популације, иако величина урбане популације јасно разликује градове од племенских и сеоских кластера" (Barakat, 1993:61).

Арапски градови осим што функционишу као центри политичке и економске моћи имају и велику интегративну улогу.

„У оквиру шире структуре националне државе и арапског друштва уопште, градови играју интегративну улогу у мери у којој доминирају селима и племенима. Ове урбане функције имају импликације на величину урбаних центара; што је већа централизација таквих функција у појединим градовима, то је већа и њихова величина. Ова чињеница већим делом објашњава изузетну стопу урбаног раста и развоја примарних градова у арапским земљама. Удео Арапа који живе у градовима порастао је са 10% на почетку двадесетог века на више

> од 40% 1970-их година, а очекује се да ће до краја века достићи око 70%. Неке арапске земље, попут заливских држава, близу су да постану градови-државе. Друге, попут Јемена и Судана, у суштини су руралне. Велика већина је мање-више равномерно расподељена између руралних и урбаних центара" (Barakat, 1993:61).

Нагли пораст урбане популације повезан са брзим развојем градова свакако је имао неизбежне последице.

> „Поред ове изузетне стопе раста, арапске градове демографски карактерише и (1) селективност миграција из села у град која фаворизује младе мушкарце; (2) доминација примарних градова (један или два велика града који доминирају осталима и остатком земље); (3) недостатак урбанистичог планирања; (4) дуалитет између старих и нових градова (на пример, коегзистенција касабе и нових градова у Магребу); и (5) појава сламова и 'неусловних' насеља" (Barakat, 1993:61–62).

Полазећи од гледишта да „оно што је племе за бедуине, проширена породица за село, а четврти и институције за град" (Barakat, 1993:62), Баракат напомиње да су и у погледу урбане вредносне оријентације приметне разлике.

> „Вредности становника градова јасно су уграђене у комплексно уравнотежену друштвену структуру заснована на међусобном односу класе, породице и верског естаблишмента. Традиционална урбана буржоазија у арапским земљама као што су Мароко, Јордан и Саудијска Арабија представља добро развијену класу угледних породица која контролише верски естаблишмент и политички систем. Од стицања независности, нова национална буржоазија је преузела политички систем у

неколико арапских земаља, као што су Египат, Сирија и Ирак, и тражи нове изворе легитимитета. Уравнотеженије ривалство између старе и нове буржоазије постоји у неким другим арапским земљама, као што су Либан, Тунис, Судан и Јемен. У свим случајевима, осиромашене масе и даље су привржене вредностима различитим од оних до којих држе ова два типа елита" (Barakat, 1993:64).

Овај специфичан низ међуодноса, проистекао из старих подела и раздвајања арапске популације на линији племенских и рурално-урбаних антагонизама, умногоме је и слика савремених арапских друштава. У том погледу, Баракат истиче да „разматрање племена, села и града у контексту друштвене интеграције захтева од нас да истражимо природу њихових међусобних односа" (Barakat, 1993:65), који се крећу од сукоба и противречности који их раздвајају до сарадње и комплементарности на нивоу заједничких вредности и норми.

По овом аутору основни проблем је заправо стагнација унутрашњих међуодноса арапског света која уопште не прати шири развој, при чему се иста питања изнова отварају, а конфликти без краја, који личе једни на друге, такође упорно понављају зато што старе поделе и арапском друштву и култури нису нестале, већ напротив истрајавају као и „старе племенско-рурално-урбане поделе које и даље играју реметилачку улогу у процесу друштвене и политичке интеграције" (Barakat, 1993:69).

6.2. Културални диверзитет

Иако су заједничке карактеристике бројне, арапски свет ипак није јединствена целина, а његова разноликост у великој мери је обликована дуготрајним историјским

процесима. Штавише, културолошки диверзитет народа арапских земаља често је аргументован разликовањем „европскијих" и „умеренијих" од радикалних, исламистички оријентисаних, и некооперативних арапских друштава.

Разлике између арапских друштава превасходно су условљене историјским приликама и економским развојем, а у великој мери су их обликовали спољни чиниоци и успостављени унутардруштвени односи. Иако су нека дубоко религиозна, а друга у великој мери секуларна, заједничка нит која повезује арапска друштва је порекло, језик, и континуитет постојања. Али исто тако, упркос очекиваном заједништву, ова друштва су заправо дубоко подељена, при чему искључивост и екстремизам често носе превагу над умеренијим делом друштва. Наравно, разлози зашто је то тако су бројни, а мишљења о главним узроцима често подељена.

Иако је период колонијализма оставио дубок траг на арапске земље, многи аутори искључују његов већи утицај на промену културних образаца. Николас С. Хопкинс и Саад Е. Ибрахим у том смислу наводе да је „културни утицај проистекао из колонијалне експанзије био или француски или британски (или и једно и друго, као у случају Египта), са мањим подручјима која су осећала италијански или шпански утицај. Али многе земље и унутрашњи делови већине других, били су само маргинално погођени таквим културним утицајима" (Hopkins, Ibrahim, 2006:3).

Разматрајући друштвену основу арапског јединства ова два аутора наводе да је „арапски свет једно широко културно подручје, али остаје политички подељен међу двадесет две арапске државе, укључујући и Палестину", те да и „у суседним земљама постоје арапске мањине", и износе мишљење да је „ово 'културно јединство' прагматично усаглашено са 'политичким поделама' када је

1945. године створена регионална организација позната под називом Лига арапских држава" (Hopkins, Ibrahim, 2006:4).

По Хопкинсу и Ибрахиму „Арапи, њихов свет, културно јединство и политичка подела еволуирају кроз историју. Чак и културне границе, а камоли политичке границе, наставиле су да се мењају. Тако су се 1970. године три нове земље у подсахарској Африци определиле да се идентификују као 'арапске' и придружиле се Лиги арапских држава: Мауританија, Сомалија и Џибути, а потом су их 1990. године следила Коморска острва у Индијском океану. Од њих, само Мауританија има историјску већину која говори арапски" (Hopkins, Ibrahim, 2006:4).

Истовремено „за већину Арапа постоје истакнути концентрични политичко-културно-правни идентитети, који се јасно изражавају" (Hopkins, Ibrahim, 2006:4).

> „Шири политичко-културни идентитет као 'арапски' је релевантан када је особа ван арапског света. Специфични државно-правни идентитет (сиријски, египатски, саудијски, ирачки итд.) углавном се изражава унутар самог арапског света, или приликом преласка суверених државних граница" (Hopkins, Ibrahim, 2006:4).

Ипак, иако арапско друштво посматрају као јединствену целину, они указују на паралелне процесе деловања културалних унификатора и диверсификатора.

> „Разматрање арапског света као јединственог културног подручја и као једног арапског друштва подразумева нагласак на широким културним 'унификаторима' – нпр. језику, религији, заједничким традицијама, заједничкој историји и заједничким тежњама. Али постоје и многи културни 'диверсификатори'. Тако у заједничком

језику постоје различити дијалекти, а у оквиру заједничке религије постоје деноминације и секте" (Hopkins, Ibrahim, 2006:6).

Међутим, Хопкинс и Ибрахим указују и на могућност одвојеног деловања културалних унификатора и диверсификатора, који се смењују у зависности од услова који иду на руку једном или другом процесу.

„Доба арапске снаге и славе су она у којима до изражаја долазе 'унификатори'. Периоди слабости или опадања су они у којима 'диверсификатори' манипулишу домаћим или спољним силама да би поделили Арапе. Велики део арапске историје може се посматрати као међудејство унификатора и диверсификатора. Велики хероји у арапској историји су они који су стимулисали културне унификаторе, поготово у време спољних изазова (нпр. Саладин током крсташких напада, Насер у непосредној прошлости). Индивидуална и групна лојалност у таквим временима су ислам, арапска држава или домовина. С друге стране, у мрачним моментима у арапској историји диверсификатори се пропорционално увећавају и фокусирају на страсти и понашање појединаца и група привржених примордијалним и локалним лојалностима – нпр. етничкој припадности, секти и племену" (Hopkins, Ibrahim, 2006:6).

Велики утицај на историјске процесе имао је и, како то Ибрахим запажа, специфичан однос културалног диверзитета и етничких конфликата, који је неоправдано дуго био дубоко скрајнут у теоријским разматрањима арапске научне мисли. Ибрахим наиме сматра да из непознатих разлога „упркос преовладавању етничких сукоба у арапском свету, арапски друштвени научници, као ни политички активисти нису овом феномену придава-

ли већу пажњу" (Ibrahim, 1998:230). Додатно Ибрахим у својој анализи из 1998. године чак указује да је „последња књига коју је написао савремени арапски научник, Алберт Хурани из 1947. године" (Ibrahim, 1998:230), а да објашњење такве ситуације види у томе што су и „марксисти, националисти и исламисти имали тенеденцију да игноришу етничко питање или да га отпишу као резидуал" (Ibrahim, 1998:230).

С друге стране Ибрахим не искључује спољне чиниоце запажањем да се „'страни фактор' (на пример империјалисти и ционисти) нуди као уопштено објашњење које се налази у основи већине етничких сукоба у арапском свету. Иако такав фактор не треба одбацити, нова генерација арапских друштвених научника сада иде далеко изван оваквих конспиративних објашњења етничких сукоба" (Ibrahim, 1998:230–232). Док детаљно развија анализу око четири проблемска оквира, тј. конкурентних локуса идентитета, дилема савремене изградње државе, друштвено-економских расцепа и рањивости према спољним факторима, Ибрахим наводи да су ове „четири проблематике углавном међусобно повезане у арапским земљама; али њихово узајамно дејство је нарочито акутно у оним земљама са већом етничком хетерогеношћу" (Ibrahim, 1998:230–232).

Али у великој мери незаобилазна компонента су и специфичне историјске околности.

> „Распад традиционалних исламских политика током деветнаестог века, коначни пад Османлијског царства (1922) и каснији западни колонијални пројекти довели су до фрагментације арапског света и рађања модерних 'територијалних држава' у међуратном периоду (1918–1939). Након што су ове државе стекле политичку независност од 1940-их до 1960-их, наследиле су дубоке етничке поделе. Политички простор био је испуњен

изазовима у вези са формирањем националног идентитета, изградњом државе, консолидацијом независности, постизањем друштвено-економског развоја и осигурањем правде. Штавише, ови изазови су се појавили у међународном систему поларизованом идеолошким и геополитичким сукобом Хладног рата (1945–1990)" (Ibrahim, 1998:232).

Истовремено, притисци са различитих страна, као и унутрашње тензије, довели су до тога да главне конкурентске идеолошке парадигме у арапском свету од прелаза векова имају тенденцију да искључују одређене групе из пуноправног чланства у политичкој заједници. Данас, арапским интелектуално-политичким простором преовлађују исламске и секуларне националистичке идеологије, при чему свака од њих дефинише свој локус политичког идентитета (Ibrahim, 1998:232–233).

Ибрахим посебну пажњу посвећује и објашњењу подељености унутар муслиманске заједнице у погледу исламистичког виђења искључивања и правоверног одношења према немуслиманима.

„Исламисти, наравно, политичку везу културе, друштва и државе базирају на религији, што аутоматски искључује немуслимане из политичког живота арапског света, тј. неких 18 милиона људи, углавном хришћана, као и неколико стотина хиљада Јевреја...У свом екстремном пуристичком облику, искључивање би се односило и на око 21 милион несунитских муслимана (различите шиитске и карацитске секте). Исламисти главног тока би то искључивање учинили делимичним, тј. ограничили би га на забрану немуслиманима да преузму највише командне дужности (нпр. шефова држава, гувернера и судија). Они објашњавају да носиоци ових дужности не обављају само привремене улоге, већ и верске дужно-

сти, тј. предводе молитве, спроводе шеријат (исламски закон) и командују верницима у џихаду (светом рату). Пуристички исламисти ишли би даље, искључујући немуслимане из било које државне или управљачке улоге на свим нивоима. За њих, немуслиманске заједнице треба да буду 'заштићене заједнице', које се баве пословима своје заједнице и плаћају џизију (порез по глави). Под условом да поштују муслиманску већину и признају суверенитет исламске државе, немуслиманске заједнице би требало да буду третиране са поштовањем, саосећањем и религиозном толеранцијом" (Ibrahim, 1998:233–234).

Додатно елаборирајући Ибрахим закључује да се „са овог становишта сви муслимани сматрају једнакима без обзира на етничко порекло, културу или националну припадност" (Ibrahim, 1998:234).

„Сходно томе, муслимански Курди (у Ираку и Сирији), Бербери (у Алжиру и Мароку) и црни муслимани (у Мауританији и Судану) не сматрају се 'мањинама'. Заједно, ове муслиманске (али не-арапске) групе броје више од 20 милиона људи. Ову исламистичку визију 'политичког поретка' природно би подржали не-арапски, али муслимански чланови заједнице, по којима се 'држављанство' заснива на религији. Очигледно је да се у таквој политици не-муслимани у арапском свету у великој мери осећају угрожено и отуђено" (Ibrahim, 1998:234).

На културални диверзизет арапског света у подједнакој мери као исламизам утицала је и арапска визија национализма и етницитета.

„Арапска националистичка визија почела је да се развија у последњим деценијама Османлијског царства као

реакција на османлијску владавину и на младотурску туранску или пантуркијску идеологију. У својој чистој форми, арапска националистичка визија се заснива на 'култури' и 'језику' као основним стубовима политичког идентитета државе, друштва и грађанства. У том смислу, арапски национализам представља секуларну идеологију. Према томе, сви изворни говорници арапског језика, носиоци арапске културе и они који себе сматрају 'Арапима', били би пуноправни припадници 'арапске нације', уживајући сва грађанска права без обзира на етничку припадност, веру или секту. Арапска националистичка визија не би признала друге не-арапске националне или културне групе у 'арапској домовини' као аутономне заједнице или независне ентитете са својим правима. Међутим, њихови појединачни припадници били би према закону третирани као равноправни 'арапски' грађани. Дакле, док би исламисти искључили 'немуслимане', арапски националисти би искључили 'не-Арапе' из пуноправног учешћа у управљању. Према подацима из 1995. године, ова друга група обухвата око 20 милиона људи" (Ibrahim, 1998:234).

Дакле, дихотомија муслимани/немуслимани која прати исламистичку искључивост друге религијске припадности, као и однос Арапи/остали не-Арапи везан за националистичку перспективу, уз унутрашње верске поделе сектаријанског типа, главни су чиниоци културне диверсификације, и уједно главни изазови у изградњи модерне арапске државе.

„Са друге стране, немуслимански Арапи требали би бити у потпуности интегрисани у националну политичку заједницу, што обухвата око 18 милиона људи (углавном хришћана). Међутим, не-Арапи би се осећали угрожени визијом арапских националиста. Ово је

> нарочито случај са значајним не-арапским заједницама које имају сопствене националне тежње (нпр. Курди) или желе да очувају свој културни интегритет и језик (нпр. Бербери). Такође, неке немуслиманске заједнице страхују да арапски национализам, упркос свом секуларном изгледу, има дубоке исламске основе. Ово схватање је јасно изражено међу маронитским хришћанима у Либану и имплицитно међу хришћанским Коптима у Египту. Према томе, свака од конкурентских парадигми идентитета у арапском свету искључује оно што би други укључили у своју дефиницију политичке заједнице" (Ibrahim, 1998:234).

Наведене поделе према Ибрахиму представљају и главну препреку остварењу „суптилног развоја државног национализма односно ватаније *(Wataniyya)"* (Ibrahim, 1998:234), док је значајно продубљивање проблема проистекло из тога што „и исламске и националистичке визије нису узеле у обзир подидентитете унутар широког примордијалног референтног оквира" (Ibrahim, 1998:234), односно због тога што су „исламски визионари имали тенденцију да потцењују партикуларистичке расцепе унутар и између осталих муслимана" (Ibrahim, 1998:234).

У Либанском грађанском рату (1975–1989.), више шиита и сунита се међусобно убијало него што су убили хришћана. Иста ситуација се догодила и међу хришћанима који су више убијали једни друге него муслимане. У Авганистану су муџахедини током три године изазвали више муслиманских жртава него десетогодишњи рат против Совјета. Такође, ривалитети између баасистичких режима у Ираку и Сирији, као и напетости у Јемену, били су дубоко сектаријански, што је ослабило визије о политичком идентитету, јер нису решавале дубље под-идентитете и социо-економске разлике (Ibrahim, 1998).

Стога је јасно да културални диверзитет у континуитету представља не споредну, већ напротив једну од централних препрека социо-политичком и социо-економском повезивању арапског света.

6.3. Територијална фрагментација и подељеност арапских друштава

Два паралелна али супротстављена процеса деценијама преобликују и чине нестабилним простор насељен арапском популацијом. Први је по карактеру природан, изнедрен из корпуса арапског народа, и има за циљ изградњу јединствене наднационалне пан-арапске државе засноване на заједничкој националној припадности, језику, култури, и религији. Други процес, освајачко-управљачки, усмерен на разградњу, артифицијелна разграничења, продубљивање антагонизама и непријатељстава, у потпуности супротан интересима арапског света и вођен потпуно другачијим побудама, деценијама се развијао и постао доминантан. Последица успешно реализованих политика утемељених у стратегијама овог другог процеса управо је неприродна територијална фрагментација и дубока подељеност арапских друштава која се изражава и претходно наведеним племенским диференцијацијама, и снажним културалним диверзитетом.

Рејмонд Хинебуш континуираност сукоба у региону Блиског истока везује за фрагментацију и дуготрајна нерешена питања.

> „Сукоб је буквално уграђен у блискоисточни регионални систем, али не само као последица анархије државног система, како то тврди неореализам. Напротив, екстерна импозиција дубоко неисправног система

створила је најмање четири трајна извора сукоба: отпор империјалистичкој контроли, фрустрацију због произвољног наметања граница, борбу за Палестину и борбу за контролу нафтних извора у региону. Иредентизам и ревизионизам, који су појачани овим сукобима, постали су интегрални део блискоисточних друштава, а када су моћне машинерије различитих држава биле под контролом друштвених снага или идентитетских група које су се налазиле на супротстављеним странама ових питања, сукоб је институционализован на међудржавном нивоу. Истовремено, све државе региона су се сусреле са изазовом мозаика под-државних идентитета којима су државне границе биле неочекивано наметнуте. У свим земљама Блиског истока постоје етничке мањине, посебно Курди који насељавају простор између Ирака, Ирана, Турске и Сирије, као и Бербери који су расути преко граница Северне Африке" (Hinnebusch, 2003:9).

Такође, верски плурализам је још израженији.

„Муслимани сунити су већинска заједница у арапском свету, али не у свим државама (Либан, Ирак), док су муслимани шиити већина у Ирану, али су расути широм арапског региона, где су значајне мањине или обесправљена већина у Бахреину, Кувајту, Ираку и Либану. Неколико шиитских изданака, попут Друза, Исмаила, и Алавита, били су историјски важни у Сирији и Либану, док зајдије доминирају у Јемену. Изданци пуританских харицита налазе се у Оману (Ибадије). Широм региона распршене су и бројне хришћанске мањине, подељене језиком својих литургија или припадношћу источном православљу или Риму. Како се често дешава, такве групе које деле заједнички идентитет, а које су расуте преко граница, постају 'транс-државне', а недостатак подударности између граница и идентитета може подстаћи иредентизам...Ово, заузврат, може из-

> азвати међудржавне конфликте, јер државе једна другој оспоравају границе или се 'мешају' у 'унутрашње' послове, подржавајући иредентистичке групе, што може ескалирати у стварну војну конфронтацију између држава. Најбољи пример за то су Курди, које њихове земље домаћини редовно користе у међусобним супарничким односима, а који су покушавали да искористе ове државне ривалитете у својој борби за национална права. Ово је често доводило до међудржавног сукоба, нарочито између Сирије и Турске и између Ирана и Ирака" (Hinnebusch, 2003:56).

На подељеност арапских друштава у највећој мери утицали су и паралелни вишедеценијски процеси којима су некадашње колонијалне силе ради лакшег управљања и одржавања покорности циљано подстицале раздвајање и стварале јаз и антагонизме унутар истог националног корпуса. У том погледу, Џорџ Фридман истиче две линије пресека на Блиском истоку.

> „Прва је била између европског секуларизма и ислама. Хладни рат, када су Совјети били дубоко инволвирани у регион, убрзао је формирање овог пресека. Један део региона био је секуларни, социјалистички и изграђен око оружаних снага. Други део, посебно фокусиран на Арабијско полуострво, био је исламистички, традиционалистички и ројалистички. Други део је био генерално прозападни, док је први, посебно арапски део, био просовјетски" (Friedman, 2015).

Важно је указати и на Фридманово запажање о вези авганистанског случаја и иранског присвајања „ауторских права" на радикални ислам.

„Искуство пораза Совјета у Авганистану и губитак легитимности секуларног режима отворило је врата за два процеса. У једном, поднационалне групе у региону почеле су да посматрају постојеће режиме као моћне али нелегитимне. У другом, догађаји у Авганистану донели су у први план идеју о панисламском уздизању. И у сунитском свету, који је добио рат у Авганистану, динамизам шиитског Ирана, који је узурпирао позицију политичко-војног заступника радикалног ислама, јасно је подстицао такво деловање" (Frideman, 2015).

Како наводи Фридман, постојала су три изразита проблема.

„Прво, радикалима је било потребно да ставе панисламизам у историјски контекст. Контекст је био транснационални калифат, јединствени политички ентитет који би укинуо постојеће државе и ускладио политичку реалност са исламом. Радикали су се вратили на хришћанске крсташке ратове као историјски контекст, а Сједињене Америчке Државе, које су се сматрале главном хришћанском снагом након крсташког напада у Кувајту, постале су мета. Друго, панисламисти су морали да покажу да су САД и рањиве, и непријатељи ислама. Треће, они су морали да искористе поднационалне групе у различитим земљама како би изградили коалиције за рушење онога што су сматрали корумпираним муслиманским режимима, како у секуларном, тако и у традиционалистичком свету" (Friedman, 2015).

Општа ситуација после Арапског пролећа, по Тареку Осману је значајно другачија.

„Осим устанака, промена режима и грађанских ратова, кључни развој којем је арапски свет присуствовао у по-

> следњих неколико година јесте пад арапског државног система грађеног у протеклих седам деценија. Националне државе источног Медитерана које су Британија и Француска створиле после Првог светског рата и пада Османлијског царства су се распадале. У Ираку и Сирији централна државна власт се урушила. Различите политичке фракције у Либану више од годину и по дана нису могле да се договоре о председнику, остављајући земљу ефективно као љуштуру у којој влада преузима администрацију и координацију, док њене различите верске и феудалне заједнице задржавају властите политичке структуре и спољне савезе. Осам година након што је палестински исламистички покрет Хамас преузео контролу над Газом и прекинуо односе са палестинским властима на Западној обали, кохезивни палестински политички ентитет остаје недостижан" (Osman, 2016).

Додатно, у осврту на подељеност арапског света уз политичке и друштвене разлике свакако треба имати у виду и економске процесе интегрисања овог простора у међународну поделу рада и токове капитала која је, како примећује Самих Расун, битно различитих могућности у случају Машрика и Магреба.

> „Арапски свет, подељен у релативно различите регионе, Машрик и Магреб, доживео је три широке фазе у својој модерној политичкој економији. У Машрику, прву фазу је карактерисала интегрисана предкапиталистичка економија под Османлијама. Други период обележава европска колонизација, што је резултирало политичком, економском и социјалном фрагментацијом овог подручја. Трећи период наступа након Другог светског рата, када су нације-државе постале политички независне, али балканизоване. Упркос периоду радикалног

политичког и економског национализма током 1960-их, арапски свет је у 1970-им и 1980-тим доживео убрзану интеграцију у нову западну поделу рада. Ову нову поделу рада карактерише међународна циркулација капитала и рада. Земље Машрика богате нафтом, заједно са нафтом, извозе новчани капитал и увозе радну снагу, као и огромне количине разноврсних добара и робе широке потрошње. Док извозе новчани капитал на Запад, нације богате нафтом увозе радну снагу из арапских земаља сиромашних нафтом, чиме се Машрик као регион интегрише у нову међународну поделу рада" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:11).

Дакле, и географска подељеност и расположиви природни ресурси значајни су чиниоци затворености друштава и изражене социо-политичке и социо-економске дистанце унутар арапског корпуса.

6.4. Утицај религије и континуитет традиционализма

Повезаност стагнације у појединим модернизацијским процесима, и снажног импулса традиционализма који прати изражену посвећеност практиковању ислама, као доминантне религије овог дела света, битна је ставка анализе основних карактеристика арапских друштава. Упркос визуелним променама, првенствено у архитектонско-урбанистичком смислу, и то већином у оним најразвијенијим земљама, арапски свет у целини, укључујући и домицилне заједнице које насељавају велике глобалне пословно-туристичке центре, такође су дубоко традиционалне.

Наиме, упркос формалном отварању ка свету и захваљујући великој флуктуацији странаца евидентно

либералнијем приступу у многим областима свакодневног живота, одређена, и лична, и од државе наметнута ограничења и санкције, и даље постоје, и у великој мери су везана за религијска питања. Истовремено, велики изазов за муслиманске заједнице представљају и радикални елементи у њиховим редовима, чија перцепција стварности и будућег развоја је по правилу регресивна, и у супротности са глобалним трендовима повезивања и отвореног друштва.

Јан-Ерик Лане и Хамади Редиси указују да се савремена муслиманска друштва суочавају са потребом за економском модернизацијом и смањивањем исламског фундаментализма. „Равнотежа између ове две силе – модерности и религијске чистоте, различито је постављена у различитим муслиманским друштвима, у зависности од констелације елитних група, као и историјског наслеђа" (Erik-Lane, Redissi, 2016:xv).

Такође, Лане и Редиси истилу проблематику политике исламизације која последњих година поприма регресивне одлике, нарочито везано за правни поредак муслиманских земаља.

> „Шеријатско право је срж муслиманског права и његов положај у правном поретку земље је индикатор развоја. У најзаосталијим муслиманским друштвима шеријатско право је устав државе. У другим земљама шеријатско право се примењује само у случајевима грађанског права" (Erik-Lane, Redissi, 2016:11).

Ови аутори посебно указују на проблем радикализације религије. „Турбуленција, унутрашња и спољашња, која окружује мухамеданску веру, постала је нарочито акутна око 1998. године када се на глобалном нивоу појавио исламски тероризам у облику мреже Ал-Каиде" (Erik-Lane, Redissi, 2016:13), као до тада најагресивнији

вид исламског фундаментализма са деловањем и ван оквира муслиманских земаља.

> „Већина светских религија садржи фундаменталистичке покрете, али оно што је необично у исламском фундаментализму јесте то што је он релативно касна појава која је добила тако снажну подршку у двадесетом веку. Исламски фундаментализам представља велики изазов муслиманским друштвима и државама и подстиче сукоб са другим цивилизацијама. На унутрашњем плану, он је био главни извор политичког насиља, на пример у Алжиру и горњем Египту. На спољном плану, он је довео до оружаног сукоба између држава, на пример уништавања талибанске државе од стране Сједињених Америчких Држава и тероризма у Ираку" (Erik-Lane, Redissi, 2016:13).

На овај начин, како истичу Лане и Редиси „исламски фундаментализам гура муслиманску цивилизацију далеко од главног тока развоја који у другим цивилизацијама подводимо под модерну и постмодерну" (Erik-Lane, Redissi, 2016:13).

> „Модернизација друштва – промена друштвене структуре од аграрне ка индустријској или постиндустријској, захтева интелектуалну атмосферу која је пријемчива за људска права, истраживања, технологију и академске вредности. Све врсте фундаментализма су у супротности са таквом атмосфером" (Erik-Lane, Redissi, 2016:13).

По Ибрахиму овакво окружење промењивих секуларних и религијских тенденција само по себи представља ограничавајући развојни фактор, у оквиру вишедеценијских процеса изградње држава у арапском свету.

„Савремени процес изградње држава у арапском свету траје већ око седам деценија. Најранији пример је Египат (1922), где је питање идентитета решено компромисом. Иако је први Египатски устав из 1923. године био јасно секуларан и заснован на принципу пуноправног држављанства по рођењу, без обзира на религију, расу или веру, један од чланова је утврђивао да је 'ислам државна религија'. Међутим, ова одредба је у Египту и другим арапским земљама са сличним уставима и прописима тумачена на два начина која нису озбиљно угрожавала интеграцију немуслимана у политички систем. Прво, да ће шеф државе бити муслиман, и друго, да ће исламски шеријат бити један од извора, али не и једини, за законодавство. У пракси, скоро свака арапска држава је у обликовању политичко-културних идентитета избегла јасне дихотомије избора као што су религиозни наспрам секуларних или национални наспрам државних (*Qawmiyya* vs. *Wataniyya*). Уместо тога, свака арапска држава (или режим) покушава сопствено помирење, са већим акцентом на једну димензију, али никад са потпуним искључивањем оне друге" (Ibrahim, 1998:235–236).

Ибрахим сматра да се арапске државе могу уредити дуж два континуума, „'верско-секуларном' и 'земља (*watan*) - арапска нација (*Umma Arabiyya*)'" (Ibrahim, 1998:236), док Либан наводи као пример који се изузима из овог оквира.

„Либан је једина арапска земља где уставна традиција од 1940-их предвиђа да шеф државе буде хришћански маронит, премијер сунитски муслиман, а председавајући парламента шиитски муслиман. Уставна реформа из 1980. године није променила ову традицију, већ је модификовала овлашћења која су додељена тим дужностима и избалансирала број муслиманских и хришћан-

ских посланика у парламенту. Први континуум (религиозно-секуларни) заснован је на испољавању верских симбола и принципа легитимизације у основним документима о владавини, као што је пример са заставом Саудијске Арабије, на којој се налази извод из светог курана са две укрштене сабље. Други континуум се односи на утицај и позивање на панарапске националистичке принципе у основним политичким повељама држава" (Ibrahim, 1998:236).

Остали процеси везани су за покушаје изградње арапске нације.

„Реч је о изазову приближавања два супротна гледишта који своје корене има у Арапском устанку из 1916. године, који је предводио Шериф Меке, Хусеин ибн Али, у циљу добијања арапске независности од Османлијског царства и стварања јединствене арапске државе. Иако су Велика Британија и Француска јавно подржале ову идеју током Првог светског рата, тајни Сајкс-Пико споразум је био у супротности с њом. Упркос бројним препрекама, 'наде арапских националиста су ипак остале живе'. Са сукцесивном независношћу арапских земаља средином XX века, рани градитељи држава су направили још једно прагматично помирење. У уставима или декларацијама о независности, често је било написано да је, иако проглашена за 'независну суверену државу', земља и даље део 'арапске нације' или 'арапске домовине', с надом да ће се једног дана када буде повољан тренутак 'поново удружити са другим арапским деловима'. Успостављање Лиге арапских држава 1945. године било је формализација овог компромиса. Лига је обезбедила одвојену независност за своје чланице, али је такође отворила врата за постепене мере сарадње, интеграције и уједињења" (Ibrahim, 1998:235–236).

Ипак, наредне деценије, донеће промењиви ток развоја у складу с турбулентним историјским процесима.

> „Док су арапски идеолози расправљали о својим конкурентним и понекад међусобно искључивим визијама, практични државници и политичари су били фокусирани на 'уметност могућег'. Ова два усвојена компромиса представљају основу на којој су бројни арапски режими били успешни у првим деценијама независности. Земље као што су Египат, Ирак, Сирија, Либан, Јордан и Мароко, које су примењивале 'либералне' или квази-либералне системе управљања, практиковале су такве компромисе. Тамо где су постојале значајне етничке или верске подгрупе, оне су биле политички интегрисане у те 'либералне' системе. У неким земљама (као што су Либан и Јордан), ове групе су биле формално признате и додељен им је пропорционални удео у изабраним телима и већима министара. У другим земљама (као што су Египат, Сирија, Ирак), сличне погодности су биле имплицитне. На пример, први сиријски премијер после независности, Фарис Ал-Хури, био је хришћанин, а Египат је имао коптске хришћанске премијере као што су Бутрос Гали и Јусеф Вахба. Ирак је такође имао шиитске и курдске премијере и председнике скупштине, нпр. И. Куба. Другим речима, социо-етничка разноликост у политичком животу ових земаља се подударила са различитим облицима политичког плурализма" (Ibrahim, 1998:236).

Али већ током револуционарних 1950-их и 1960-их година и окончања првог либералног експеримента у арапским земљама, мањинске заједнице ће се наћи у незавидном положају.

> „Војни режими који су преузели власт усвојили су милитантне арапске националистичке идеологије и амби-

циозне социо-економске реформе, које су неизбежно отуђивале различите групе унутар земље. У Египту, на пример, Насерова револуција из 1952. године изазвала је забринутост немуслиманских заједница из више разлога. Ниједан од сто слободних официра који су извели револуцију није био хришћанин, иако су Копти представљали око 8% становништва. Поред тога, Копти нису били ентузијасти у погледу арапске националистичке оријентације новог режима, а социјалистичке реформе које је режим спровео негативно су погодиле хришћанске заједнице, које су биле преовлађујуће у египатској буржоазији. Слични проблеми су се јавили и у другим арапским земљама које су већ неколико година биле под војним или једнопартијским режимима. У земљама са значајном хетерогеношћу становништва, овај недостатак политичког плурализма често је доводио до тензија. Чак и када су ти режими покушавали да интегришу мањинске групе, то се обично сводило на формално или произвољно прилагођавање, које је зависило од воље владара, што је додатно продубљивало отуђење ових група" (Ibrahim, 1998:236).

Ови процеси, а нарочито верска позадина и екстремни примери владавине сектаријанске мањине над већином, у великој мери ће на дужи рок унети нестабилност унутар појединих арапских земаља, и допринети јачању анимозитета у међудржавним односима, који ће понекад бити чак на граници сукоба.

„У два екстремна случаја, владавина већине замењена је владавином мањине. Тако је, под идеолошким оквиром арапске Баас социјалистичке партије, алавитска војна власт од 1970. године пооштрила чврсту контролу над арапском муслиманском сунитском већином (65%) у Сирији. У Ираку, од 1968. године, арапска муслиман-

ска сунитска мањина (35%) има превласт над свим осталим групама, од којих су неке бројчано веће, нпр. шиитски муслимани који чине око 45% укупне популације. У Судану, припадници владајуће војне елите неминовно су долазили из арапске муслиманске северне покрајине око главног града Картума. Под популистичким, социјалистичким и сада исламским обрисима три војна удара (од 1958, 1969. и 1989. године) извршили су арапски муслимански официри са севера. Ни у једном од њих на почетку није било ниједног јужног немуслимана. Касније је симболично додато неколико јужњака. Са изузетком Египта, отуђење мањинских група *vis-a`-vis* владајуће војне идеолошке једнопартијске режиме прерасло је у отворене немире. У Ираку, Сирији, Судану, Алжиру, Сомалији и Мауританији у последње три деценије избијале су насилне конфронтације различитог степена. Тренутно, у Судану, Сомалији и Ираку постоји дуготрајни оружани сукоб. Понекад се не оспорава само легитимитет владајућег режима, већ и сама легитимност државе Због тога је територијални интегритет Судана, Сомалије и Ирака сада под озбиљним питањем. Неколико деценија процеса изградње државе уступа место инверзном процесу деконструкције државе" (Ibrahim, 1998:236).

6.5. Изазови модернизације арапских друштава

Са већим изазовима модернизације арапске земље су се сусреле у колонијалном периоду, када су западне силе настојале да првенствено својим потребама прилагоде окружење, што је посредно захтевало одређене промене и утицало на супротстављање традиционалистичким основама арапског друштва. Промене су биле очигледне, ипак, како просперитет и напредак ширих друштвених

слојева никада нису били на листи приоритета колонијалних сила, којима осим снажне подршке управљачке елите није било у интересу јачање и самосталност бројне арапске популације, захват промена није био у толиком обиму да значајније утиче на вишеструке и преклапајуће модернизацијске процесе.

У том погледу сс може рећи да се у многим областима напросто стало, или су извесни помаци били тек нешто више од површинског сређивања али без дубинског приступа патријархалној друштвеној структури. Тако ни касније остварена формална самосталност многим арапским земаљама није дала очекивани импулс за даљи друштвени развој, а као што ће показати скорашња дешавања током Арапског пролећа, и неколико деценија касније, општи ниво развоја и животног стандарда је и даље веома низак.

Хишам Шараби у својој анализи развоја арапских друштава износи значајну тезу „да су патријархалне структуре ових друштава, уместо да буду истиснуте или истински модернизоване, у последњих стотину година заправо ојачане и одржаване у деформисаним 'модернизованим' облицима" (Sharabi 1988:4).

> „Арапско буђење или ренесанса из деветнаестог века не само да није успела да сломи унутрашње односе и облике патријархалности, већ је иницирајући оно што је названо модерно буђење, такође пружила основу за стварање нове, хибридне врсте друштва/ културе – неопатријархално друштво/ културу са којима се данас суочавамо. Материјална модернизација, прва (површинска) манифестиција друштвене промене, само је послужила да се ремоделирају и реорганизују патријархалне структуре и односи и да се ојачају дајући им 'модерне' облике и појаве" (Sharabi 1988:4).

Специфично виђење изазова које су модернизцијски токови донели у арапски свет износи Џафар Аксикас који критикује конвенционалне анализе, које „успон и пад либерализма, национализма, као и пораст исламизма, приписују искључиво културним, верским или идеолошким факторима, као што су природа арапске културе, ислам или ирационалност арапског ума" (Aksikas, 2009:6), Он заправо износи супротан став.

> „Идеје и идеологије се не могу разумети изван историјске ситуације у којој настају и развијају се, и све феномене, било да су идеолошки, економски, културни, или политички, треба анализирати у контексту њихове друштвене тоталности, што подразумева преиспитивање скривених интеракција и међусобне повезаности у стварном животу" (Aksikas, 2009:6).

У том погледу било које разматрање које искључује посматрање укупних друштвених односа не би било ваљано спроведено.

> „Пуно значење било ког догађаја или феномена, било да је економски, културни, идеолошки или политички, не може бити правилно вредновано без дијалектичког разумевања структуре друштва као целине, односно без разматрања како све сфере друштвеног живота међусобно делују и утичу једна на другу" (Aksikas, 2009:6).

По Аксикасу арапске идеологије и дискурси модерности и модернизације, укључујући и њихову критику су кључни за раумевање правца кретања, „али се не могу разумети ван одређене историјске ситуације у којој су се развијали и настајали као одговор" (Aksikas, 2009:6). Он преиспитује арапско-исламску путању модерности и предлаже историјску хипотезу о периодизацији савреме-

не арапске исламске историје, коју дели у четири фазе, „односно четири доминантна идеолошка и политичка покрета: колонијални либерализам, постколонијални либерализам, националистички државни капитализам или насеризам, и савремени исламизам. Арапски либерализам, национализам и исламизам део су много шире арапске проблематике модерности и националне енахде (ренесансе), која се развија на свим нивоима друштва – економском, културном и политичком" (Aksikas, 2009:6–7).

Међутим, иако је свест о неопходности укупног развоја и унапређења животних услова несумњиво одувек била присутна у мислећим слојевима арапских друштава, преломни историјски моменти чинили су да изазови модернизације постану видљивији, и више од самог покушаја представљали су праву прилику да се начине одређени искораци. У том погледу, у реизградњи друштва и конструкцији системских темељних начела, осим проминентних мислилаца који су креирали идеологије, најзначајнију улогу имала је елита која је у већој или мањој мери заступала и подржавала идеје довођења западног типа модерности у регион арапског света.

Посебно важан моменат с првим назнакама вестернизације и уношења динамике у углавном заостала арапска друштва био је успон арапског либерализма. Тарек Осман ову појаву повезује са развојем арапског либерализма крајем XIX и почетком XX века, указујући „да је либерални покрет у том периоду довео до ширења модерног образовања, увођења концепата демократије и једнакости грађанства, као и до изложености утицају уметности и културе који су подстакли креативност, нарочито у Египту и источном Медитерану" (Osman, 2016). Међутим, Осман такође напомиње да арапски либерализам није успео да се помири са верским и друштвеним наслеђем региона, „нити је био у могућности да прошири своју модерност, укључујући економски напредак и

друштвени развој, на нижу средњу класу и сиромашне слојеве становништва" (Osman, 2016).

Сличне последице су пратиле и развој арапског национализма који је од 1950-их до 1970-их инспирисао десетине милиона Арапа обећањима о социјалној једнакости и економском развоју. Међутим, овај покрет није донео очекиване резултате. „Он није успео ни у економском смислу, ни у погледу развоја, а такође није био успешан ни у самој реализацији. До 1990-их, сви арапски националистички режими су се претворили у аутократске и репресивне власти, са лошим стањем људских права" (Osman, 2016).

Такође, Осман примећује да су ови процеси утицали на раздоре и на нивоу идентитета.

> „Исламисти у секуларним и племенским арапским земљама стално се приказују као издајници национализма. Сукоб између политичког ислама и националистичких снага дубоко раздваја арапски свет, при чему је свака идеологија која је некада инспирисала лојалност у региону сада или исцрпљена или дискредитована, што ствара идентитетски вакуум" (Osman, 2016).

Међутим има и значајних промена, посебно оних на микронивоу.

> „Универзални, рани брак више није стандард као што је некад био у арапским земљама: просечна старост ступања у брак за мушкарце и жене углавном расте, а више арапских жена остају дуже саме или се уопште не удају. Иако су ови трендови део општег глобалног феномена, они такође уводе нова питања у арапска друштва – питања суочавања са дубоко укорењеним културним вредностима повезана са правним и политичким изазовима" (Rashad et al., 2005:1).

На неостварене циљеве су у великој мери утицала два паралелна процеса с којима се арапска друштва суочавају читав двадесети век, с једне стране тежњом ка приближавању западним демократским начелима и тржишној економији, што су махом подстицале некадашње колонијалне силе, а с друге стране, са традиционалистичком религијом повезана исламизација. Како указује Јан-Ерик Лане:

> „Идеју исламског друштва – исламске државе, као и исламске економије – развиле су групе у Пакистану (*Mawdudi*) и Египту (*Qutb, Faraj*) конципирајући потпуно другачију будућност исламских земаља од пута модернизације ка модерном или пост-модерном друштву, заснованом на демократији и тржишној економији" (Lane, 2011:1).

Последично, овај расцеп не само у визији развоја већ и перцепцији свакодневног живота умногоме је утицао и на успорене модернизацијске токове.

По Маргарет К. Најдел арапско друштво је нарочито након Другог светског рата било под спољним притисцима и изложено ефектима економске и политичке модернизације.

> „До већине друштвених промена дошло је прихватањем западне технологије, потрошачких производа, здравственог система, финансијских структура, образовних концепата и политичких идеја. Ове промене, неминовно су контроверзне, али неизбежне и присутне на различитим нивоима у свим арапским земљама" (Nydell, 2012:xxix).

Такође, велики утицај имале су и миграције у оба смера.

„Арапски народи су доживели прилив страних саветника, менаџера, привредника, наставника, инжењера, здравствених и војних лица, дипломата, политичара и туриста. Кроз лични контакт и већу заступљеност у медијима, Арапи су сазнали како живе други" (Nydell, 2012:xxix). Овоме је допринело и то што се „хиљаде арапских студената образованих на Западу вратило са промењеним навикама и ставовима. Ширење интернета је такође имало велики утицај" (Nydell, 2012:xxix), као и то што „десетине хиљада западњака живи, или је живело у арапском свету" (Nydell, 2012:xxix).

Како истичу Каве Тагароби и Али Зареи, „појава нових нација-држава и њихов сусрет са модерним Западом довели су до других утицајних политичких и културних догађаја, што је заузврат довело до искуства модерности и модернизма" (Tagharobi, Zarei, 2016), при чему модернизам на Блиском истоку кореспондира са три главне интелектуалне струје.

„Први реформски покрети започели су рад у деветнаестом веку и кулминирали увођењем устава и парламената у персијске, арапске и османске монархије. Друга струја модернизма се бавила оним што се може назвати 'нативизам'. У овом периоду интелектуалци на Блиском истоку тражили су природне изворе прогреса и успеха, за разлику од првог периода, који је одликовала фасцинација Западом. У трећој интелектуалној струји, снажна жеља за развојем отвара пут за либералније вредности, изазивајући фундаменталне промене у политичкој сфери. У овом периоду академици покушавају да анализирају своја друштва савременим критичким средствима која су позајмили из западних дисциплина. Иако је естетски модернизам цветао у ова три периода, интелектуално искуство модерне се суочило са пробле-

мима. Суочавање са модерношћу у времену опадања, брз ритам догађаја у последњих сто година и колонијално присуство Запада су компликовали политички нестабилни Блиски исток, начинивши транзицију у модерност тешким путем" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Тагароби и Зареи детаљно описују три таласа модерности, при чему „први период одликује конституционализам, парламентаризам, књижевно експериментисање и позив да се трансформишу традиционални начини размишљања и живљења" (Tagharobi, Zarei, 2016).

„Први покушаји које су начинили блискоисточни мислиоци, активисти и уметници како би остварили промене су направљени у периоду од средине па до краја деветнаестог века. Током овог периода, арапски, османлијски и персијски интелектуалци почели су да обраћају пажњу на спољни свет, посећују Европу, преводе западну књижевност и упознају западњачки научни и технолошки напредак" (Tagharobi, Zarei, 2016). Међутим свакако је важно напоменути, да је ово и период када су „многи почели да се питају о разлозима западног успеха и неразвијености својих земаља" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Према њиховим запажањима реч је о вероватно најснажнијем таласу утицаја западних вредности.

„Ово је период конституционализма када су интелектуалци у Египту, Персији и Турској/Османлијском царству, задивљени западним вредностима демократије и просветљења, покушали да модернизују своја друштва промовисањем развојних, напредних и либералних вредности. Конституционализам у Персији, Египту и Османлијском царству био је прекретница која је дове-

ла до различитих аспеката модернизације у наредним деценијама. Либерални земљопоседници и трговци, војни команданти, интелектуалци образовани у Европи, новинари, књижевне личности и пролетерски активисти помогли су увођење конституционализма у блискоисточне монархије, иако су се касније поделили у посебне групе с властитим циљевима и плановима" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Настављајући своју анализу, другу фазу везују за нативизам и утицај левичарских идеја.

„Главна карактеристика друге фазе интелектуалне модернизације на Блиском истоку била је наглашавање домаћих извора размишљања и развоја под левичарским утицајима, када се воља за променом манифестовала кроз нативизам. Овај период кулминирао је после Другог светског рата, а постепено је изгубио брзину у последњим деценијама двадесетог века" (Tagharobi, Zarei, 2016).

У виду својеврсне реакције на колонијализам и пад привлачности западних достигнућа, „нативисти су реаговали на капитализам дуж три линије: национализма, марксизма и ислама. У овом периоду постојале су нативистичке групе и организације са различитим комбинацијама верских, националистичких и левичарских вредности" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Неуспех арапских националних и исламских програма означио је почетак треће фазе интелектуалне модерности на Блиском истоку.

„Овај период, који је и даље у току, одликује покушај дубљег критичког ангажовања на интелектуалном нивоу и промене у друштвено-политичком домену због

> појаве новог светског поретка. Међутим, као и последња два периода, основни проблеми су у правцу модернизације Блиског истока" (Tagharobi, Zarei, 2016). Ипак, „у складу са глобалним кретањима, развој постаје кључна тема за већину социјалних и политичких лидера Блиског истока, који удаљавајући се од својих левичарских склоности, препознају потребу за интеграцијом у глобалну економију" (Tagharobi, Zarei, 2016).

У погледу прихваћености модернизацијских процеса сматрају да је „искуство модерности на Блиском истоку, и структурално и концептуално сложено и извор конфузије" (Tagharobi, Zarei, 2016), те да је Блиски исток на одређени начин „бачен у развијено искуство модерности, док су се његови народи још увек борили са питањима као што су неписменост, диктатура и неразвијеност" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Тагароби и Зареи такође указују „да је овај дизбаланс учинио транзицију Блиског истока ка модерности изузетно сложеном и проблематичном" (Tagharobi, Zarei, 2016). Према њима, сложено искуство модерности на Блиском истоку може се пратити кроз три главна проблема.

> „Први проблем је стање заборава и искључења из сопствене историје. Блиски исток, као наследник великих прошлих цивилизација (као што су Месопотамија, Византијско царство, Персија и Египат) и родно место Аврамових религија, налази се у ситуацији да је, у контексту модерности, заборавио своје дубоке историјске и цивилизацијске корене...Други проблем представља брзи темпо догађаја у прошлом веку. У Ирану су се значајне историјске промене као што су персијска уставна револуција, покрет за национализацију нафте, револуција из 1979. године и реформе из 1997. године, дого-

диле у периоду од само стотину година. Слично томе, у Ираку су се независност од Османлијског царства, британски мандат, период краљевине, републиканска власт под Садамом Хусеином, иранско-ирачки рат и америчка инвазија 2003. године десили у истом временском оквиру. Недостатак друштвене и политичке стабилности, уз репресију према критици, отежавао је анализу ситуације. Филозофија и критичко размишљање могу се развијати само уз слободу мишљења и политичку стабилност које пружају савремене владе. Са друштвеним и политичким превирањима на Блиском истоку, било је мало простора за дубоко критичко размишљање које је неопходно за успешну транзицију у модерност" (Tagharobi, Zarei, 2016).

И коначно, трећи проблем модернизације на Блиском истоку је западни колонијализам.

„Европа није била под доминацијом других сила током своје ренесансе и ране модерности. Блиски исток се с друге стране са модерношћу суочио под сталним присуством и претњом великих сила. Француска, Италија и Шпанија су имале своје утицаје у Магребу, царска Русија је интервенисала у Османлијском царству, а Британија је окупирала Египат и водила сталну борбу са Русијом за контролу над Персијом и Централном Азијом, што је све консолидовало присуство Запада на уназађеном Блиском истоку" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Осим наведених главних препрека на путу модернизације Блиског истока, Тагароби и Зареи издвајају и улогу Израела. „Држава Израел, која се географски налази на Блиском истоку, делује као западни посредник у последњих неколико деценија, компликујући однос између земаља Блиског истока и Запада" (Tagharobi, Zarei, 2016).

Ипак, кључни проблем су по њима политичке и интелектуалне елите.

> „Између борби за независност од западних сила и све већих друштвених и економских проблема, политичарима и интелектуалцима на Блиском истоку остало је мало ресурса за управљање глатком транзицијом у модерност, иако су многи остали посвећени интересима својих нација, а неки други брзо напустили те интересе под утицајем нафтне политике" (Tagharobi, Zarei, 2016).

7. Класна дистинкција у арапским друштвима

У свеобухватном аналитичком осврту на арапска друштва, важним се чини и разјашњење у ком обиму сложене унутар-друштвене односе можемо посматрати из преспективе класних односа.

Док западни посматрачи арапског света углавном одбацују класну анализу као непримењиву, и значај придају мозаичком моделу ресцепа у заједници, у арапској научној мисли класних односа доминантна је неомарксистичка перспектива, посебно она Халима Бараката, која је због ширине аналитичког захвата уједно и већи ослонац овог разматрања.

Према Баракату, постоје три различита становишта у вези са применом класне анализе у арапским друштвима.

> „Прво становиште одбацује релевантност класне анализе, тврдећи да је кључ за разумевање арапских и других блискоисточних друштава мозаичка структура друштва заснована на расцепима унутар заједнице. Други приступ признаје значај класе у анализи, али предлаже редефинисање концепта класе, у смислу моћи или статуса, како би се боље прилагодио специфич-

ним друштвеним условима блискоисточних друштава. Трећи приступ наглашава потребу за класном анализом, тврдећи да комунални расцепи маскирају класне интересе и подривају класну свест и борбу, замењујући лажну свест о заједничком идентитету" (Barakat, 1993:73).

Баракат се у свом сагледавању арапских друштава ослања на методолошки оквир Никоса Пуланцаса и Ерика Олина Рајта, указујући на суптилно разликовање између стварне економске контроле над средствима за производњу од њиховог поседовања, при чему наводи да у капиталистичком друштву буржоазија има и економско власништво и располаже средствима за производњу. У том погледу Баракат помиње и политичког економисту Махмуда Абдел-Фадила који је начинио шематски приказ класног састава урбаног Египта на крају Насерове ере.

„Абдел-Фадил описује четири шире класне категорије у урбаном Египту, истовремено признајући да су релевантни подаци 'изузетно неповезани и непотпуни'. Прво, он препознаје буржоазију која се у време Насера састојала од горњег слоја бирократских и управљачких елита, трговаца на велико и капиталистичких предузетника и извођача радова, као и највиших чланова либералних професија (на пример, доктора и адвоката). Ситна буржоазија, друга класа Абдел-Фадила, обухвата самозапослене занатлије, мале трговце и продавце; линијске супервизоре и надзорнике; и немануелне раднике као што су технократе, државни службеници средњег ранга, школски наставници, професионални војници и студенти. Најамни радници или пролетерски радници спадају у његову трећу класу, а четврта и завршна класа је субпролетаријат или лумпенпролетаријат, укљу-

чујући повремене раднике, уличне продавце и трговце, кућну послугу, портире и незапослене - одбачене и масе лишене наследства" (Barakat, 1993:75).

Сврсисходном компонентом даљег разматрања друштвене структуре чини се сагледавање како се у самом арапском друштву перципира класна припадност, а како класни односи и класна мобилност? Уједно, који су то основни елементи развоја класних односа у арапском свету, и да ли се под сукоб класа могу подвести и друштвена превирања, укључујући и растакање деценијама репродукованог, политички доминантног и социо-економски привилегованог слоја у служби аутократских режима? И коначно, каква је веза класне припадности и преклапајућих религијских, трибалистичких и етничких идентитета учесника протеста, односно у ком погледу је класна стратификација важна за анализу узрока Арапског пролећа?

Имајући у виду горенаведено свакако је неопходно утврдити корене изразите неједнакости и класних разлика у животном стандарду уског круга популације у служби владајућих елита, укључујући и саме владајуће породице, и с друге стране ширих друштвених слојева у подређеном положају. Стога је осим генералног приказа конституената друштвене стратификације, потребно указати и на позиционираност средње класе и њену улогу у (де)стабилизацији арапских аутократских владавина дугог трајања. Али исто тако важно је анализирати и ниво развијености и компактности средње класе арапских земаља, која би у складу с теоријским начелима требала бити покретачка снага и носилац друштвених промена, и тиме одговорити у којој мери је у случају Арапског пролећа нарушавање моћи праћено падом деценијских владара заслуга припадника средње класе.

7.1. Класна стратификација арапских друштава

Анализа класне стратификације као посебан аспект социолошке перспективе од изузетне је важности за препознавање образаца унутрашње динамике који деценијама обликују арапска друштва и истовремено упућује на одређене системске процесе изазване политичко-економским потресима. Стога је потребно дефинисати специфичности које су обликовале различиту перцепцију класе у различитим деловима арапског света и уједно утврдити какви су заправо класни односи у арапским земљама.

Међутим, и данас, као и приликом сличних покушаја у другој половини прошлог века (Baer, 1964) сваки истраживач ће се суочити с изазовом недостатка, или ограниченом доступношћу адекватне грађе која омогућава шири увид у ток раслојавања арапског корпуса и избегавање евентуалне генерализације у том погледу.

Нашавши се у идентичној ситуацији, Габријел Баер 1960-их година примећује да осим материјала недостају и било какве анализе класне стратификације засноване на критеријумима као што су моћ, статус или престиж, или оним конкретнијим попут богатства и економске функције односно приходу. Свестан наведених мањкавости Баер је ипак начинио први корак и спровео истраживање које ће упркос бројним критикама, посебно због општих идеја и пројекције резултата издвојених студија случаја на цео арапски свет, постати основа сваке наредне анализе три главне класе у арапским друштвима: више, средње и ниже.

> „'Виша класа' обухвата групе које контролишу значајну имовину и богатство, као и оне које поседују друштвену моћ у већини арапских села и градова. Ове групе су такође повлачиле и политичке потезе, све до недавно када

> су странци стекли контролу. Поред великих власника земљишта и трговаца, у ову класу спадају и предузетници и индустријалци који су блиско повезани са овим групама, те се не могу сматрати делом 'средње класе', као што је то случај на Западу. 'Нижу класу' чине особе без имовине, које зарађују доходак или обављају недефинисане послове, као и пољопривредници са малим земљишним поседима који нису довољни за издржавање породице, те морају да узимају земљиште у закуп или да раде за надницу, док такође обрађују сопствени комад земље. Ова класа не укључује лица чија зарада произилази из посла који укључује било који степен образовања, пошто су разлике у животном стандарду, начину живота, друштвеном положају и моћи између службеника и физичког радника знатно веће на Блиском истоку него на Западу. Осим тога, бирократију углавном чине људи који потичу из вишег слоја. 'Средња класа', која обухвата све оне који не припадају ни вишој ни нижој класи, изузетно је хетерогена и разнолика, укључујући пољопривреднике с ограниченим средствима, професионалце, мале трговце и војне официре, и друге сличне групе" (Baer, 2016:204–205).

С друге стране, из угла арапских аналитичара који формирање класе везују за економски развој и раст неједнакости, пажњу скреће Самих Фарсун по коме су „убрзана интеграција арапског света у капиталистички светски систем, прикупљање, у историји незабележених, огромних прихода од нафте, и брз економски раст држава региона довели до значајне класне трансформације и друштвених промена" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:16).

Фарсун нарочит значај даје миграцијама на релацији село-град. „Талас масовне радне миграције у последњој деценији између осталог је довео до екстернализова-

не пролетаризације, односно трансформације бивших сељака у плаћену радну снагу, али и до касније репатријације њихове фракције као чланова ситне буржоазије" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:16), што целокупном процесу даје додатну динамику.

> „Однос руралног и урбаног становништва брзо опада, а урбанизација се експлозивно развија. Овај двоструки процес екстернализоване пролетаризације/буржоазификације, и унутрашње субпролетаризације уз извесну индустријализацију, доводи до растуће диференцијације и фрагментације у радничкој класи различитих арапских земаља које су сиромашне нафтом, као и у мешовитим арапским заједницама у нафтом богатим градовима-државама" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:16).

У таквим околностима, како појашњава Фарсун, мањина која је успела да стекне велико богатство, управо је кроз акумулирани приватни капитал отворила пут стварању нове велике буржоазије. Истовремено, читав овај процес допринео је да се уски слој економски ојачан контролом ресурса и пласирањем стеченог капитала интегрише у глобалне економске и финансијске токове.

> „На нафтом богатом полуострву, нова буржоазија је углавном састављена од дистрибутера, трговаца, посредника и заступника западних економских интереса, којима је држава, уз подстицаје, омогућила да се обогате практично преко ноћи. Активности ове нове класе брзо су се проширили на инвестиције и спољна улагања у западном свету, нарочито у некретнине (хотеле, пословне зграде, тржне центре и слично), државне хартије од вредности, трговање акцијама и обвезницама, као и комерцијалну делатност. Ова класа је допринела интегра-

> цији арапског света у западни капитализам" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:17).

Из Фарсунове, донекле неомарксистичке, анализе је приметно да је са акумулацијом капитала у рукама ограниченог броја људи, као у случају рентијерских држава, дошло до системског одвајања богате и моћне елите, сразмерно личном богаћењу и ширењу мреже утицаја корупцијом и покровитељством унутар и око највиших нивоа власти.

> „Док је у земљама богатим нафтом ова класа састављена од припадника владајућих династија и њихових рођака, блиских сарадника и саветника, у нафтом сиромашним земљама, она је састављена од оних који су се вратили с нафтних поља и оних који су капитализовали своје позиције или приступ држави, како би се брзо обогатили. Официрски корпус војног естаблишмента већине арапских држава није био имун на ово. Многи официри или бивши официри, као и њихови блиски рођаци придружили су се редовима *nouveaux* богаташа капитализацијом свог положаја или веза у држави" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:17).

Халим Баракат указује да је анализа класне друштвене структуре дуго била занемарена, посебно од стране западних аутора који су доминантно упућивали на посматрање арапских друштава као мозаичких структура. Насупрот различитим перцепцијама које се крећу од афирмације мозаичког модела који негира доминантност класе у друштвеним односима, преко одбацивања класне анализе у смислу економских разлика, и прихватања веберијанских аналитичких концепата статуса и моћи, па до виђења да сваки марксистички поглед на регионалне друштвене токове треба управо да контрира мозаичком

теоријском приступу, Баракат износи нешто другачије гледиште.

> „Перзистентност подела заједнице пре усложњава, него што поништава друштвену класну свест и борбу. Ова перзистентност поделе заједнице и вертикалних лојалности у неким арапским земљама постоји захваљујући одржавању традиционалних система у којима су заједнице везане за своје локалне *za'im-e* (традиционалне вође) путем односа патрон-клијент. У мери у којој се конструктивна промена може увести у овим областима, такви традиционални системи ће све више давати простор другим друштвеним и класним односима" (Barakat, 1993:19–20).

Истичући да „марксистима партикуларизам, трибализам и слично представљају лажну свест која маскира класне интересе и мистификује класну борбу" (Barakat, 1993:20), а да „западни функционалисти посматрају ове поделе заједнице као предмодерну појаву" (Barakat, 1993:20), док „западни социолози чија је тачка поласка социобиолошка парадигма тврде да је етничка и расна солидарност проширење сродничких сентимената" (Barakat, 1993:20), Баракат указује на постојање „јасне пирамидалне структуре друштвене класе" (Barakat, 1993:20).

Баракат тврди да се „ова врста троугаоне класне структуре оштро разликује од структуре облика дијаманта" (Barakat, 1993:20) јер у арапском друштву није значајно заступљена велика средња класа, будући да већина људи живи у релативном сиромаштву, при чему је средња класа по величини знатно мања, а тек неколицина људи у својим рукама држи моћ и богатство.

> „Узајамно деловање својстава арапског економског поретка с једне стране, и основа дистинкције друштвених класа, с друге стране, створило је три главне класне групације у арапском друштву: (1) доминантну класу, или велику буржоазију и истакнуте појединце; (2) посредничку класу, или ситну буржоазију, стару и нову; и (3) радничку класу, састављену од радника, сељака и маргиналаца" (Barakat, 1993:87).

У складу са датом типологијом, по Баракату је доминантна класа буржоазије и угледних личности класа која поседује, присваја и у потпуности контролише процес производње, као и преовлађујући политички систем, уживајући у богатству, моћи и друштвеном престижу. Чине је велики земљопоседници, капиталисти, привредници и предузимачи, велики трговци, политичка и војна елита, високи руководиоци и државни службеници, угледни стручњаци, верски поглавари и вође истакнутих племенских скупина. Мешутим, Баракат запажа да се широка база ове нове доминантне класе смањује.

> „Акценат са власништва над земљиштем, порекла и учености се помера на свепрожимајући значај богатства. Заиста, садашња буржоазија у земљама које производе нафту све више се редефинише у смислу поседовања богатства на рачун других класних разлика. Ово је изузетно важан развој, јер се то богатство углавном улаже у западњачка индустријска друштва и усмерено је на потрошњу, а не производњу. Дакле, садашња арапска буржоазија је постала најизложенија спољној контроли и флуктуацијама" (Barakat, 1993:89).

Када је реч о посредничкој или ситној буржоазији, ова класа између буржоазије и радничке класе такође располаже земљишним поседима и богатством, али на

нижем нивоу, има контролну улогу у процесима производње, и бави се немануелним пословима или професијама белих оковратника. По природи је хетерогена и обухвата стару ситну буржоазију која се састоји се од малих трговаца и продаваца, самосталних занатлија и малих и независних фармера, и нове ситне буржоазије, која се састоји од државних службеника, административног особља, наставника, супервизора, техничара, белих оковратника, војних официра и стручњака средњег и нижег ранга.

> „Континуирани раст ове нове ситне буржоазије је производ огромне експанзије државне администрације, пословних и професионалних организација и приватних предузећа. Заиста, овај раст мери се кроз утицај нове технологије, образовања, урбанизације и механизације. Повећање величине јавног сектора и његове бирократије је посебно значајно и може бити заслужно за значајну миграцију из села у град. Ова потклаcа је играла водећу улогу у развоју националних политичких партија и моћи интелигенције. У ствари, успела је да стекне власт и чини саставни део владајућих елита у низу арапских земаља, укључујући Сирију, Египат, Ирак, Алжир и Судан. Улога коју игра ситна буржоазија у већини арапских земаља далеко премашује по важности њену процењену величину од 5–25 процената становништва. Може јој се приписати уклањање аристократске владајуће класе са власти у овим арапским земљама и преузимање задатака управљања и развоја" (Barakat, 1993:90).

Баракат истовремено указује да је ово можда навело Хишама Шарабија „да арапску ситну буржоазију назове хибридном класом која је карактеристична за неопатријархално друштво" (Barakat, 1993:90), иако се показа-

ла неспособном да пружи пун допринос свеобухватном развоју.

> „Ипак, у оним земљама у којима нова ситна буржоазија није успела да постане саставни део владајуће класе, она је мање-више служила као изолациони медијум између старе владајуће буржоазије и радничке класе. У том делу је одиграла одлучујућу улогу у спречавању револуционарних промена: уместо да је стала на страну радничке класе чак и у временима кризе, наставила је да одбацује класну борбу и позива на ограничене реформе одозго" (Barakat, 1993:90-91).

Радничка класа је подељена на потклассе, и укључује раднике, сељаке, војнике, лумпенпролетаријат, слуге, уличне продавце и трговце, носаче, незапослене, маргиналце и друге.

> „Иако класа по себи, још увек није у стању да формира класу за себе. Гласови маса чули су се само преко представника ситне буржоазије, који су преузели власт и монополизовали политички процес у своје име. Разбаштињене масе, које углавном живе у сиротињским подручјима арапских градова и у изолованим сеоским заједницама, највише су отуђене од свих Арапа. Њихово отуђење потиче углавном од немоћи и преокупације обезбеђивањем дневног преживљавања; они су изложени експлоатацији, доминацији, понижењу и болести. Они на власти који говоре у њихово име су главни уживаоци њихове ситуације. Ипак, може се тврдити да радници и сељаци (посебно сељаци) раније нису били ништа боље третирани" (Barakat, 1993:91).

Како наводи Баракат, налик сељацима „радничка класа у настајању је претрпела сличну депривацију и мо-

жда је подједнако статусно маргинализована" (Barakat, 1993:92). Позадина овог односа је што су највећи део радника заправо сељаци који су напустили своје домове али остали у истој матрици радећи у градовима као најамни радници у грађевинарству, производњи, комуналним службама и услугама, трговини, транспорту и одржавању објеката.

7.2. Класни односи у арапским друштвима

У приказима арапских друштава акценат се најчешће ставља на изразито економско раслојавање које се одвија унутар прилично затворених групација, са ограниченим флуктуацијама. Међутим, додатни аспект унутрашњих друштвених односа у контексту класа обухвата не само оштре разлике унутар арапске заједнице, већ и специфичан однос према растућем броју пословно ангажованих странаца у богатијим арапским земљама. Ове земље су потпуно отворене за страни капитал, али затворене у погледу интеграције странаца, који немају право на држављанство.

Поред тога, у случају богатих рентијерских држава Арабијског полуострва, где је контрола ресурса и новчаних токова у рукама владајућих породице, апарат силе и послушничка администрација играју кључну улогу у одржавању поретка. Како наводи Адам Хени, држава је „институционална одредница класе" (Hanieh, 2011), и основни субјект економских процеса „локално отуђене, али глобално интегрисане интересне групе повезане са државном управом, која представља и владајућу и капиталистичку класу, односно заливски капитал" (Hanieh, 2011).

Хени истиче да је одраз овог богатства пројектован кроз „огромни развојни бум који се, осим у Дубаију,

упоредо одвијао у целокупном Заливу" (Hanieh, 2011:1), при чему су све арапске монархије доживеле урбанистичку трансформацију са применом врхунске технологије у изградњи инфраструктуре и објеката невероватних инжењерских архитектонских решења, од вештачких острва до футуристичких стамбено-пословних небодера.

> „Већи део 2000-их година простор Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива био је највеће светско тржиште 'мегапројеката' – великих грађевинских и индустријских пројеката који су привукли водеће инжењерске компаније из целог света. Највећа зграда на свету, највећи тржни центар, као и највећи комплекси за производњу алуминијума, пластичних маса, керамике и петрохемијских продуката налазе се, или су у изградњи, на простору Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива...Са евентуалним изузетком приморске Кине, на планети нема другог региона који је у тако кратком временском периоду доживео овако изузетну трансформацију" (Hanieh, 2011:1).

Најистакнутију улогу у изградњи и јачању моћи арапских монархија имала је британска колонијална империја, чија је подршка била кључна за њихов опстанак на власти. Како истиче Хени:

> „Британци су у потпуности били свесни ове чињенице и унутар региона су пратили јасно артикулисану политику подели-и-владај, разбијајући територију на више мањих емирата који су се ослањали на спољну силу ради свог опстанка, и то је било садржано у уговору између владара и Британаца. Бројни гранични спорови који и данас постоје у Заливу, између Кувајта и Ирака, Ирана и Уједињених Арапских Емирата, Саудијске Арабије и емирата Абу Даби, Катара и Бахреина, емирата Рас Ал

> Хаима и Омана итд. делом су наслеђе ове британске политике (под утицајем потенцијалних резерви нафте и гаса које леже у тим границама). Важно је нагласити да је за велики део Залива идеја о територијалној демаркацији била страног порекла, границе су вештачки наметнуте споља, а велика номадска популација у региону посматрала је географију кроз промене племенских утицаја, а не фиксних граница" (Hanieh, 2011:5).

Фарсун сматра да су исти регионални фактори који су генерисали трансформацију друштвене класе одговорни и за низ других друштвених појава.

> „Први од ових фактора је сталан раст прихода и брз раст стандарда живота за огромне делове становништва арапског света. Ова буржоазификација јасно се огледа не само у бруто стопама привредног раста, већ и у брзом ширењу конзумеризма, нарочито увезене западне робе. Заузврат, ово је помогло у хомогенизацији арапског начина потрошње, који је у многим аспектима имитација западњачких стилова, најпре у потрошачкој роби, а све више и у понашању. Ова хомогенизација потрошачког начина живота међу Арапима је, парадоксално, повезана с друштвеном фрагментацијом и оживљавањем ограничених идентитета, укључујући етничку, секташку, верску, регионалну, племенску и кланску свест. Процеси друштвене фрагментације и одговарајуће фрагментације друштвених облика и погледа су ти који омогућавају репродукцију и јачање патријархалне и ограничене свести упркос хомогенизованом потрошачу. Друга од ових нових друштвених појава је репродукција и ширење неједнакости у арапском свету, упркос јасној укупној буржоазификацији и видљивом порасту животног стандарда" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:17–18).

Неједнакост по Фарсуну суштински доприноси фрагментацији и хетерогености арапских друштава.

> „Способност стварања новог богатства углавном зависи од степена у којем посредник, предузетник или трговац има везе или приступ моћним центрима државе, а не од иновативног индустријског или другог продуктивног развоја. Ови обрасци додатно ојачавају патријархални и патронатски систем друштвених односа, што доводи до продубљивања фрагментираних друштвених односа, ставова и свести у арапским друштвима – односно, парохијализма" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:19).

За Бараката, у „делимично формираном друштву" (Barakat, 1993:94), какво је арапско, класне односе карактеришу „контрадикције, конфликтни интереси и антагонизми" (Barakat, 1993:94), а „ове карактеристике играју примарну улогу у међукласним односима и секундарну улогу у односима унутар исте класе" (Barakat, 1993:94). Истовремено, „недостатак једнаких могућности и препреке које су својствене арапском друштву чине вертикалну друштвену мобилност изузетно тешком" (Barakat, 1993:94). Овако посматрано, „они који заузимају повољније положаје стичу вреднije ствари и додатне привилегије, што последично води ка учвршћивању и перпетуацији њиховог повољног положаја" (Barakat, 1993:94).

У том погледу „што су веће предности, то су веће и тежње доминантних класа да одрже своје привилегије на рачун друштва, и веће потешкоће потлачених класа у превазилажењу услова отуђења, осим кроз развој класне свести, мобилизацију и класну борбу" (Barakat, 1993:94).

> „Односе између друштвених класа карактеришу експлоатација, доминација, отуђење потлачених и антагонизам, што се огледа у мржњи, љубомори, лицемерју

> и слично. Они који имају приступ моћи и богатству сматрају важним показивање сопствене куповне моћи и истицање статусних симбола. Њихов однос према осталим класама обележен је снисходљивошћу, ароганцијом и презиром према онима са мање среће" (Barakat, 1993:94).

Баракат указује да „класни односи у овом делимично формираном друштву у суштини одликују противречности, конфликтни интереси и антагонизми" (Barakat, 1993:94).

> „Ове карактеристике играју примарну улогу у међукласним односима, док унутар истих класа играју секундарну улогу у односима између различитих стратума. Разлике у релативним положајима прве две скупине класа унутар друштвене поделе рада подривају могућност фер конкуренције за стицање богатства, моћи, друштвеног статуса и других ограничених ресурса које друштво посебно вреднује" (Barakat, 1993:94).

Додатно разматрајући класне односе, Баракат наводи да „у арапском друштву постоје прикривени, али и јасни облици класне свести и класне борбе" (Barakat, 1993:95).

> „Свако озбиљно истраживање развоја политичких и друштвених покрета, као и формалних организационих структура као што су еснафи, раднички синдикати, добровољна удружења и неформалне структуре које су инхерентне друштвеним и културним организацијама, откривају аспекте класне свести и класне борбе. Ови аспекти могу се видети и у студијама о сељачким бунама, политичкој опозицији, ослободилачким ратовима, борбама за независност, војним ударима, грађанским ратовима, устанцима, радничким штрајковима, као и

> демонстрацијама и нередима узрокованим глађу. Они су такође имплицитни у контексту политичке репресије и нестабилности која је честа у арапским друштвима. Ови аспекти су такође присутни у народним бајкама, песмама, популарним изрекама, поезији, књижевности и интелектуалном дискурсу" (Barakat, 1993:95).

Највећи утицај на класне односе у арапским друштвима имао је период колонизације (Nasr, 1999c), када су постављени темељи великих друштвених разлика између привилеговане мањине и подређене, зависне већине. Вали Реза Наср истиче да је „колонијализам имао дубок утицај и на друштвену стратификацију и на кохезију муслиманских друштава" (Nasr, 1999c), као и да је „економски утицај колонијализма произвео нове класе и променио расподелу моћи међу постојећим класама" (Nasr, 1999c). Међутим, док су у већини колонија свој положај унапредили власници земљишта, трговачке класе и припадници колонијалне бирократије, у појединим арапским земљама примат су имале племенске вође.

> „У Персијском заливу су слични трендови били присутни у етаблирању моћи племенских вођа, који су такође служили као инструмент друштвене контроле колонијалног естаблишмента, а заузврат су користили колонијално патронство и политику да би у потпуности утврдили свој друштвено-политички положај и, у многим случајевима, еволуирали у монархије. Независност у Персијском заливу је само незнатно променила политичку улогу ових традиционалних облика власти" (Nasr, 1999c).

7.3. Позиционираност средње класе као носиоца промена

Када у контексту арапског света говоримо о позиционираности средње класе, и пре самог удубљивања у ову проблематику, најмање два питања чине се отвореним. Прво од ових питања тиче се бројности, односно удела средње класе у укупној популацији, док је друго питање везано за потенцијал средње класе да иницира и изнесе промене у арапским друштвима.

Динамика средње класе представља незаобилазну компоненту друштвених промена, те је у том контексту, по Ибрахиму Саифу неизоставна и у погледу анализе Арапског пролећа.

> „Постало је уобичајено да људи говоре о средњој класи и њеној улози у економским и друштвеним трансформацијама, многи су овој групи приписали заслуге за улогу коју је одиграла у актуелним променама које су обухватиле регион. Али упркос новостеченој лакоћи с којом се о томе говори, постоје они који тврде да средња класа нестаје и да су се њене вредности и улога коју игра у арапским друштвима промениле" (Saif, 2011).

Питајући се како утврдити величину средње класе и да ли се ситуација у једној арапској земљи може пројектовати на остале, и наводећи да се она као таква најпре мора прецизно дефинисати, Саиф упућује на две школе мишљења.

> „Постоје две школе размишљања у том погледу: прва, коју заступају друштвени научници и економисти у Сједињеним Америчким Државама, се фокусира на обим потрошње и ниво прихода, тако да приходи функционишу као маркери за одређивање друштвене кла-

се. Затим се испитују индикатори које деле групе чији приходи приближно одговарају просечном приходу домаћинстава. Предност ове методологије је способност упоређивања и разликовања различитих сегмената друштва у погледу прихода. Друга школа, која се може описати као европско-марксистичка, узима у обзир низ варијабли као што су образовање, врста посла, величина породице, тип становања, природа друштвених организација и ниво ангажованости са организацијама цивилног друштва. Ова дефиниција је свеобухватнија, али наилази на проблеме на практичном нивоу када се ради о одређивању начина класификације различитих група" (Saif, 2011).

Такође, треба уважити и бројне чињенице које се односе на средњу класу.

„Прва се тиче опадајуће улоге ове групе и све већег економског притиска којем је подвргнута. Многи припадници средње класе сматрају да је њихово богатство смањено као резултат економске политике која се спроводи од почетка 1990-их. То је довело до повећања броја сиромашних у многим земљама, од Марока до Египта. Иако је уследило побољшања нивоа економског раста у арапским земљама, расподела дохотка није била таква да подстиче техничке стандарде који би могли да генеришу нова радна места, што је резултирало повећањем јаза између богатих и сиромашних, док средња класа није повећала свој удео у богатству земље" (Saif, 2011).

При томе, Саиф указује да образовање више није кључни критеријум уласка на тржиште рада и узлазне друштвене мобилности.

„Образовање, које се традиционално сматра кључним за мобилност, изгубило је своје истакнуто место; незапосленост је велика, а приступ тржишту рада ретко представља средство за постизање оваквог напредовања. Оно мало послова који су доступни, није од користи сиромашним људима и онима са ниским приходима. Оно што је јасно је да средња класа мора играти значајну улогу, али актуелне политике арапских влада не иду у правцу који би њену позицију ојачао. Са становишта владе, средњу класу треба политички експлоатисати, али без пружања простора у оквиру којег би се она мобилисала око својих захтева. Међутим, многи припадници ове групе, укључујући државне службенике, адвокате, инжењере и докторе, почели су да се мобилишу око једноставних питања као што су запослење и стабилна здравствена и социјална заштита" (Saif, 2011).

Ибрахим Саиф сматра да је „с обзиром на политичке промене које су се десиле у арапским земљама у протеклих неколико година и појаву нових политичких и друштвених снага, сада неопходно поново размотрити средњу класу и испитати где се уклапа међу нове друштвене снаге, посебно исламске" (Saif, 2012).

„Средњу класу у многим арапским земљама чине две главне категорије: запослени у јавном сектору и запослени у безбедносним институцијама. Ове групе су међу најобразованијим и утицајнијим, али су истовремено доживеле пад животног стандарда као последицу смањења јавне потрошње, посебно у области образовања. Као резултат тога, средња класа је изгубила бројне привилегије и подстицаје које је раније уживала" (Saif, 2012). Међутим, Саиф истиче да је „виши слој запослених у јавном сектору и сектору безбедности утврдио да је једини начин за одржавање или повећање зарада стварање нових

веза са финансијским сектором и новим привредницима; међутим, традиционалне средње класе су углавном биле изостављене из ових савеза[48]" (Saif, 2012).

Саиф додатно примећује да заједнички интереси утичу на успостављање нових савеза између традиционалних класа.

„Такође ће потрајати савез привредника и нове средње класе, како би се заштитили интереси ових група и њихове економске добити, акумулиране током периода економске трансформације започете 1990-их. Динамика која ће обликовати однос између ових група и друштвених класа биће одређена од стране изабраних политичких институција. Та тела треба да спроведу ове промене и подрже нове савезе који ће укључивати раније истакнуту средњу класу. Ово је процес који ће захтевати стрпљење док се успоставља стабилност и међусобно поверење између различитих класа и група које по први пут блиско сарађују" (Saif, 2012).

Баер сматра да средња класа у арапским земљама није консолидована као виша класа, и садржи многе, веома разнолике, елементе.

48 „Ова ситуација резултирала је појавом нових савеза између државних службеника вишег нивоа и привредника, посебно у оним арапским земљама које су спроводиле програме економских реформи под надзором међународних институција. То је такође довело до слабљења традиционалне средње класе у корист класа у настајању које су фракционисане према изворима прихода, политичким ставовима и економским тежњама. Истовремено, новонастала средња класа пати од подела заснованих на различитим религијским и образовним основама. Иако се ове нове снаге могу сложити око концепта либералне економије и слободног тржишта, оне се драстично разликују по својим политичким и друштвеним визијама. Ово је очигледно у Египту и Тунису, а у мањој мери и у Мароку" (Saif, 2012).

„Средња класа је та која заправо носи највећи терет јавних активности у градовима, било да су религиозне или секуларне, друштвене или политичке. Ова класа је главни извор активних чланова политичких странака. (Један од значајних израза политичке борбе у овим земљама били су штрајкови, затварање продавница и радионица, као и демонстрације студената) Иако је средња класа такође произвела своје представнике, организаторе, па чак и вође, главно лидерство је углавном било у рукама виших класа, све до недавно. До пре неколико година средње класе, за разлику од виших класа, нису играле независну улогу у друштвеном и политичком животу[49]" (Baer, 2016:2012).

Али вероватно најутицајнији припадници средње класе, поред значаја који су у диктаторским режимима имали припадници војске, и уједно најснажнији елемент (не)стабилности арапских друштава су верски званичници.

„У теорији ислама не постоје верски службеници који би тврдили да посредују између човека и бога. Међутим, како је ислам преузео строжије облике, појавила се група која ужива друштвени и верски ауторитет и престиж сличан хришћанском свештенству. Они су познати као '*ulama* – учењаци о праву и теологији и њиховом тумачењу. Група се састоји од следећих професија: *qadi* (судија); *mufti* (који се шири на питања права); наставници на свим нивоима, од шеика *quttab* до професора на верским семинарима; *imam* (предводник

49 Баер се у својој анализи позива на Жака Берка наводећи да је успону средње класе допринело све веће укључивање у предузетништво и дужности државних службеника у бирократији, чиме је ова класа добила могућност да се приближи државној управи, односно влади од које је раније као класа која не запошљава и има мало економске моћи била прилично удаљена.

скупног клањања); *khatib* (молитвено клањање); и *wa`iz* (проповедник). У групу се укључују и други запосленици верских установа чији рад не захтева верску обуку, као што је положај *mu'adhdhin* (који позива вернике на молитву) и дугачка листа осталих службеника џамија. Такође, група обухвата и главешине реда *sharifs* (потомци породице Пророка), којима су се током година придруживали изразито религиозни људи. Успостављањем савремених система владавине на Блиском истоку њихов утицај и моћ су опали; али је задржан значајан ауторитет међу муслиманима, јер припадници ових институција и даље играју кључну улогу у одлучивању о питањима личног статуса и сродним темама, као што су наслеђивања, тестаменти итд. Препознати су као заштитници интереса ширих слојева муслиманске популације" (Baer, 2016:215).

Друштвени положај верске групе такође је претрпео значајне промене.

„Иако је још увек рано за потпуну процену друштвене функције верских клубова и политичких странака као потенцијалних замена за редове, постоје индиције да је утицај ових нових организација слабији него што је био пре десет или петнаест година. Ширење образовања и писмености значило је крај монопола религије у овој сфери. Успостављање секуларних школских система имало је сличан утицај. На крају, постоје знакови да ће верски лидери такође изгубити свој правни монопол у питањима личног статуса. Очигледно је да будући положај верских лидера у великој мери зависи од будућности религије као важног елемента арапског друштва. Стопа губитка утицаја верских лидера наравно варира, од земље до земље: Египат и Сирија, који су се суочавали са изазовима вестернизације, разликују се од конзервативних земаља као што су Саудијска Арабија и Јемен" (Baer, 2016: 216–217).

За разумевање позиције средње класе, први корак је утврђивање њеног удела у укупној популацији, што је, како истичу Хај Ан-Данг и Елена Ланчовичина, због ограничене доступности извора заиста изазовно.

> „Схватање ко припада средњој класи у арапском свету није лак задатак. Недостатак истраживачких података за анализу образаца потрошње током дужег временског периода у арапским земљама представља главни разлог за ослањање на дефиниције које се фокусирају на друге аспекте понашања средње класе (попут политичке и професионалне припадности) или за примену постојећих дефиниција статуса средње класе из других региона. Као пример, студија Економске и социјалне комисије Уједињених нација за Западну Азију показује да усвајање ових дефиниција доводи до процена о величини средње класе на Блиском истоку и Северној Африци које су или неуобичајено мале (испод 5 процената популације) или неуобичајено велике (више од три четвртине популације)" (Anh-Dang, Lanchovichina, 2016).

Њихово истраживање било је усмерено на процену величине средње класе у Египту, Јордану, Палестинској територији, Сирији, Тунису и Јемену.

> „Према овом методу, статус средње класе додељен је особама чији приходи прелазе утврђену линију угрожености, односно онима који су практично сигурни од пада у сиромаштво. Ова линија угрожености је дефинисана на 4,9 долара дневно по особи према условима из 2005. године, што значи да је за особе са приходима изнад ове границе вероватноћа да ће пасти у сиромаштво у наредном периоду мања од 20%. Користећи овај приступ, процењено је да је 36% становништва у ових пет земаља имало статус средње класе средином

> 2000-их, а до краја деценије тај удео порастао је на 42%. Раст средње класе био је посебно изражен у Сирији и Тунису, али је динамика средње класе била негативна у другим деловима региона Блиског истока и Северне Африке. У Египту и Јемену, величина средње класе значајно је опала, тако да је до краја деценије удео средње класе пао на тек испод 10%. Међутим, у Јордану није било значајних промена величине средње класе. Упркос расту средње класе у неким земљама, током истог периода, она је постала све незадовољнија и фрустрираније, чак и у земљама где је њен удео растао" (Anh-Dang, Lanchovichina, 2016)

Њихова „анализа динамике средње класе сугерише да у земљама Арапског пролећа није било консензуса средње класе" (Anh-Dang, Lanchovichina, 2016).

> „Велика и растућа туниска средња класа није се осећала просперитетно и била је подељена у погледу политичких и друштвених ставова. У Египту је удео средње класе био мали и смањивао се јер су многи људи постајали сиромашнији. У Сирији је средња класа брзо порасла из мале основе, али је та нова средња класа била све незадовољнија и подељена. У Јемену је комбинација оштрих друштвених подела и мале и опадајуће средње класе створила услове за нестабилност" (Anh-Dang, Lanchovichina, 2016).

Ако бисмо прихватили тврдњу да је средња класа била „мотор Арапског пролећа" (Challand, 2015) и да је имала пресудну улогу у покретању таласа протеста, онда бисмо се овом аргументацијом приклонили већинском мишљењу у академским дебатама које средњу класу позиционирају као кључног носиоца промена. Међутим, имајући у виду сложене односе у арапским друштвима, ни

у аналитичком осврту на улогу средње класе, не смеју се изоставити гледишта која у потпуности, или делимично, одступају од овог становишта. Из перспективе Арапског пролећа, кључни елемент друштвеног превирања било је комешање унутар саме средње класе, довољно бројне, утицајне и незадовољне да покрене талас протеста који је на крају довео до урушавања политичких система.

Наиме, док нпр. Рашид Оиса из сопствене перспективе „схвата средњу класу не као покретачку снагу *per se*, већ као централну групу присталица политичке снаге" (Ouaissa, 2014:12), за Беноа Шаланда је „констелација актера у устанцима 2011. године била сувише сложена да би се сузила на средњу класу" (Ouaissa, 2014:12).

Оиса, дакле, полази од гледишта да се у арапским друштвима средња класа налази између два непомирљива стратума. „С једне стране је владајућа класа, која тежи да задржи своју позицију моћи и стечене привилегије; на другој је депривирана и маргинализована потчињена класа која настоји да оствари радикалне промене или реформе, користећи насиље...или субверзивне методе" (Ouaissa, 2014:12).

Припадници средње класе, у овим околностима, су „и објекат и субјекат револуција" (Ouaissa, 2014:12).

> „Субјекат су јер их њихова жеља за напретком чини спремним да искористе прилике, а страх од социјалног пада међу различитим сегментима унутар средње класе их претвара у главног актера побуна; а објекат су зато што исход побуна зависи од тога који политички актери су успели да мобилишу подршку ових средњих класа, или бар њених ширих делова" (Ouaissa, 2014:12).

По Оиси, „арапска средња класа је главни носилац и присталица протеста, али не поседује структурне полуге неопходне да насилно изведе радикалну промену режи-

ма. Насупрот европским средњим класама које потичу од индустријске оријентације усмерене ка потрошњи, генеза арапског средњег слоја је потрошња заснована на ренти, и тиме је више фрагментисана“ (Ouaissa, 2014:13). Оиса даље објашњава да је, „историјски посматрано, арапска средња класа остала затворена у два специфична структурна стања: колонијализму и рентијерској структури” (Ouaissa, 2014:14), која су, без сумње, имала пресудан утицај на каснији ток унутардруштвених односа.

> „Од средине деветнаестог века у арапском свету, њихов противник није била владајућа национална аристократија, већ колонијалне силе. Ове силе су се углавном фокусирале на експлоатацију ресурса на периферији, без интереса за изградњу капиталистичких структура и подстицање одрживе индустријализације. Средње класе које су се развиле из неколико модернизованих индустријских сектора који су били важни за колонијалне интересе, биле су политички маргинализоване од самог почетка. После Првог светског рата, ове маргинализоване средње класе постале су главни стуб националистичких покрета и антиколонијалне борбе. Са крајем колонијализма, средње класе, или бар део њих, преузеле су политичку моћ. У тој констелацији није било сукоба између средње класе и владајуће класе, јер је владајућа класа била саставни део средњих класа” (Ouaissa, 2014:14).

Даље Оиса истиче разлике у окружењу које су изнедриле средњу класу на Западу и у постколонијалним друштвима.

> „Постколонијална, односно арапска средња класа, стекла је политички легитимитет за акумулацију економске добити кроз улогу коју је имала у борби за ослобођење.

> Овакав облик учешћа у економској добити, који се заснива на политичком позиционирању, познат је као 'рентијерски менталитет'. Иако се део средње класе на власти развио у посебну 'класу за себе', широка средња класа је ипак остала организована као клијентела владајуће класе...Структурно, средња класа у Европи потиче из економских извора, док су у арапском свету њихове основе углавном политичке" (Ouaissa, 2014:14).

Политичка позадина формирања средње класе у арапским земљама довела је до тога да „арапска средња класа постане медијум великих идеологија" (Ouaissa, 2014:14).

> „Од тридесетих година прошлог века, она је била основа подршке арапском социјализму и национализму, као и политичком исламу. Међутим, криза која је задесила рентијерску државу, као и усиљено спровођење политике *infitah* која је подразумевала озбиљно структурално прилагођавање током 1970-их и 1980-их година, довела је до подела унутар средњих слојева и њиховог удаљавања од државе. Како се држава повлачила из својих социјалних обавеза, средње класе су подељене на маргинализоване сегменте који су гравитирали према нижим класама, док је сегмент оријентисан на пословање подржавао актуелне режиме, захтевајући даље реформе... Иако је први део настојао да уклони владајући режим, делујући под етикетом религиозног дискурса правде и антикорупције, други је био спреман да склопи споразум са реформаторима унутар режима. Овај део се надао учешћу у расту који ће омогућити глобализација под условима фер конкуренције гарантованим од стране државе. У односу на Египат, Пол Амар прави разлику између пословно оријентисане средње класе која, међутим, одбацује глобализацију, и фрустриране средње

> класе: [...] коалиције око националистичких привредника у савезу са војском, која такође делује као националистички привредници из средње класе. Ова група је избацила 'кроно глобалисте' и 'бароне приватизације' око Гамала Мубарака. [...] Муслиманско братство представља фрустриране, маргинализоване елементе средње класе" (Ouaissa, 2014:15).

У контексту Арапског пролећа, Оиса сматра да је оно „резултат акумулиране фрустрације из оба сегмента, са различитим захтевима и очекивањима" (Ouaissa, 2014:15).

> „Режими нису били спремни да се реформишу, и тиме удовоље захтевима пословно оријентисаних класа, нити су могли да испуне захтеве маргинализованих. Мото револта: 'хлеб, достојанство и социјална правда' изражава минимални консензус између револтираних сегмената средње класе. За ниже слојеве *'aish* је најважнији захтев; за пословни сегмент главна брига је успостављање *karama* и *adala ijtima'iyya.* Исход арапских побуна на крају показује колико је тешко ујединити различите гласове и захтеве у заједничку политичку поруку, и колико су широки делови средње класе спремни да пронађу консензус међу фракцијама унутар режима, далеко од било ког захтева за демократију. На тај начин, средње класе доприносе реконфигурацији режима" (Ouaissa, 2014:15).

Беноа Шаланд средњу класу види као „неопходни корак којим су створени нови савези – пактови, и стога постаје суштински 'састојак' политичких промена" (Challand, 2015:86–87). Међутим, за Шаланда оваква перцепција у арапском свету није одговарајућа из најмање три разлога:

„Прво, након две деценије неолибералне политике, сам појам средње класе може бити доведен у питање због процеса унутрашње фрагментације. Неке подгрупе су имале користи од интензивне либерализације, док су остале маргинализоване. Овај процес је најочигледнији у Египту, где је појава такозване 'пословне владе', коју је предводио премијер Ахмед Назиф од 2004. до 2011. године, довела до унутрашње поделе у оно што је постало средња класа у две брзине, где је један поддео био бржи у убирању користи од либерализације, док су други, обично државни службеници, чији се статус постепено еродирао, заостајали. Друго, тешко је идентификовати јасну и идентичну улогу средње класе у сложеним догађајима као што су арапски устанци"... Треће, транснационално гранање у формирању класе је тако значајно на арапском Блиском истоку да постаје немогуће лоцирати или утврдити јасну улогу средње класе у оквирима унутрашњих граница. Уместо тога, потребно је усвојити шири, регионални и међународни фокус да би се схватило како и које класе су различито укључене у ове тренутке превирања" (Challand, 2015:87).

Указујући на грешку у фокусирању на средњу класу у контексту протеклих догађаја, Шаланд истиче да је, с обзиром на различита „тумачења улоге коју класа игра у припреми и омогућавању револуција" (Challand, 2015:87), као и на различите „епизоде таквих побуна које су бацале мање повољно светло на средњу класу" (Challand, 2015:87), свакако „опасно селективно испитивати тренутке када се средња класа појављује као кључна компонента у водећим политичким променама" (Challand, 2015:87).

„Што се тиче арапског устанка из 2011. године, неке од ових анализа приморавају на паралеле са европском

> историјом и покушавају да одбране став да је средња класа била мотор Арапског пролећа. Ако с овим мислимо да проценимо да ли је средња класа била окидач и суштинска компонента таласа протеста, тешко је полемисати против таквог погледа. Револуције су у великој мери биле буржоаске приредбе, а изворни тренутак арапских устанака одговара овом обрасцу, са огромним деловима средње класе (иако не само ње) у првим месецима 2011. године који су први пут изашли на улице, од Сане до Туниса, и од Каира до Манаме, бавећи се активизмом и недаћама које су изворно преносиле ниже радничке класе и/или маргинализоване групе. Заиста, чак и у Бахреину, где се револуција обично описује у поједностављеним појмовима шиитско-сунитске поделе, почетни протест укључио је не само незадовољно локално шиитско становништво, већ и сегменте сунитске средње класе, као и организовану радну снагу" (Challand, 2015:87–88).

Шаланд своју тврдњу да је укључивање средње класе донело превагу у корист пада режима образлаже тиме да „без подршке (барем) дела либералних професија и средње класе, вероватно неће доћи до револуције, и то је био случај у свим арапским земљама 2011. године, јер је прекретница у овим протестима досегнута када су богатија суседства или градови дали своју подршку и придружили се већем броју учесника протеста" (Challand, 2015:88).

Међутим, Шаланд истовремено напомиње да средња класа није показала доследност у настојању да се изврше системске промене.

> „Ако се, међутим, питамо да ли је средња класа подржала континуирани напор ка већој социјалној правди и структурним променама у обрасцу економске и по-

литичке редистрибуције, очигледно је да средња класа није уопште била покретач арапских устанка. Две серије епизода могу поткрепити ову тврдњу. С једне стране, поглед на улогу нижих класа у овим побунама показује сложени и преклапајући састав политичког активизма. Са друге стране, догађаји попут оних у Египту током лета 2013. бацили су сумњу на аутоматско позитивно очекивање (у смислу транзиције и демократизације) које се често везује за средњу класу" (Challand, 2015:88).

Шаланд дакле као покретачку снагу види ниже слојеве друштва, док средњу класу описује као „монолитну и напросто пасивну масу коју су обе стране покушавале да привуку на своју страну" (Challand, 2015:89).

„У првој серији очигледно је да су маргинализовани и нижи слојеви били ти који су вршили политички притисак да се 'одржи рад мотора арапских устанка'... У Тунису су млади и маргинализовани Тунишани пружили главни допринос у другој фази протеста, након што је председник Зин Ел Абидин Бен Али побегао из земље 14. јануара 2011. Овај нови талас, назван други *Qasbah* протести, одржан је у фебруару и мају 2011. године. Ово ново запоседање простора у старом граду (*qasbah* на арапском језику) у близини кључних министарстава имало је за циљ да изврши притисак на прелазну владу и подигне јавну свест међу становништвом у целини о потреби одржавања тока реформи. Широко је прихваћено да су ове манифестације довеле до колективног компромисног договора о томе како ће бити одржани јесењи избори... И касније, 2013. године, када је туниски парламент успорио са доношењем новог устава, савез синдикалних активиста, национална адвокатска комора и индустријалисти су присилили владајућу тројку да одступи и убрза усвајање новог устава у

> јануару 2014. године. У Јемену, групе без изборног права, као што су акдами (службеници ниже касте) на северу, и маргинализовани делови на југу, настојале су да покрену национални дијалог након одласка председника Алија Абдулаха Салеха 2011. године. Слично томе, омладински активисти различитих социјалних група у марту 2011. године позивали су на окончање политичких подела у Палестини. У Египту, крајем 2011. године када је постало јасно да полицијска држава и даље има значајну моћ, новембарске уличне сукобе, попут оних у улици Мухамеда Махмуда, водили су нижи слојеви друштва, а не твитераши који су били на челу протеста у јануару и фебруару те године. Иако су се савези дефинитивно формирали, важно је напоменути да они нису били ограничени само на елите и средњу класу. Притисци који су делили ниже и средње слојеве такође су били битан фактор који треба укључити у компаративну анализу арапских устанака. Друга серија догађаја, као што је крај мандата Мохамеда Морсија 2013. године и догађаји после масакра у Рабији ел-Адевији, такође бацају мање позитивно светло на улогу средње класе. У то време, тврдило се да су и војска и Морси (са Партијом слободе и правде, под вођством Муслиманског братства) покушали да привуку средњу класу да би изградили савез" (Challand, 2015:88).

Стога је Шаланд мишљења да је „учешће средње класе у овим устанцима било мешовитог карактера, уз позитиван допринос у раној фази протеста који су подржавали револуционарну трансформацију и демократску транзицију, али и са негативним аспектима, као што је одбијање да се превазиђу сопствени интереси и напусте комфорни услови живота". Као пример, Шаланд наводи одбијање сиријске урбане буржоазије да подржи позив за рушење Башара ал Асада, како је то објаснила Лиза Вејден (Challand, 2015:89).

„Не треба заборавити да су неки значајни делови средње класе, а посебно њени 'либерални' сегменти (који би, према главним теоријама демократизације, требало да буду мотор подривања аутократских система), усвојили антилиберални став подржавајући војну репресију у августу 2013. године. Подршка хитним мерама и масовном ограничењу грађанских права (слобода изражавања, неселективно затварање чланова Муслиманског братства и од марта 2014. године, судови који доносе бројне колективне смртне казне), као што је био случај у Египту... вероватно неће убрзати реформе у правцу социјалне правде и демократске транзиције. Да будемо искрени, исте оптужбе...могу се применити и на неолибералну средњу класу Муслиманског братства, која се није залагала за економску правду нити за више друштвене правде док је Морси био на власти" (Challand, 2015:89).

Шаланд истиче да је за „разумевање специфичности и избегавање есенцијалистичких наратива о блискоисточној изузетности потребно историјско тумачење формирања класе у овом региону" (Challand, 2015:89), што је процес који је тесно повезан са специфичном рентном економијом региона, те, стога, „анализа средње класе мора бити повезана са регионалним и међународним утицајима" (Challand, 2015:90).

Каролин Зенгебуш и Али Сонај на истом су трагу.

„Што се тиче региона БИСА, појам 'сиромашне средње класе' Асефа Бајата и 'будуће средње класе' Ферхада Хосрохавара добро осликавају ово разматрање (Bayat, 265; Khosrokhavar, 61). Обојица истичу да су економске реформе из 1980-их, које су подстакле либерализацију и приватизацију, довеле до формирања новог друштвеног сегмента. Ова група обухвата добро образоване и

космополитске појединце, који су очекивали живот у оквирима средње класе. Међутим, због маргинализације, било кроз незапосленост или сиромаштво, њихова неуспела интеграција у друштво довела је до широког учешћа у арапским побунама" (Sengebusch, Sonay, 2014:4–5).

7.4. Класна неједнакост и сукоби у друштву

Ако би се неједнакост у материјалном богатству припадника различитих друштвених група пројектовала на класне односе, јасно се увиђа да изразита поларизација уског круга добростојеће мањине, насупрот већини популације незадовољне лошим условима живота, депривирајућим стандардом и лошом платежном моћи, деценијама формира оштру линију раздвајања, и уједно једну од најзначајнијих подела у арапским друштвима.

Међутим, иако је и у арапским републикама, и арапским монархијама, међу ширим друштвеним слојевима постојала свест да се владајућа структура с пратећим економским елитама одвојила од остатка друштва, и по привилегијама, и по затвореном, или ограниченом приступу извору моћи, упитно је колико се осим о повлашћеној владајућој елити заиста може говорити о класној свести, а тиме и класној неједнакости и класним сукобима. Ово су уједно и основне дилеме западне школе мишљења засноване на мозаичком моделу различитих арапских друштава, и друге аутохтоно арапске школе која анализира јединствено арапско друштво с типским истоветностима и појединачним варијацијама.

Најчешћи симплификовани приказ арапских друштава у расцепу између патријархалности и модернизације, и уједно најчешћа представа стварности неразвијених арапских друштава јесте јасно изражена

поларизација владајућих елита и потчињене већинске популације, о чему је писао Самих К. Фарсун. У својој анализи класе и друштвених промена он закључује да су „убрзана интеграција арапског света у светски капиталистички систем, прикупљање огромних нафтних прихода без преседана и убрзани економски раст земаља у саставу региона довели до значајне класне трансформације и друштвене промене" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:16), при чему упућује на Шарабијев модел који упоређује патријархални и модерни облик друштвене организације.

> „Модерност (структура), модернизација (процес) и модернизам (свест) за Шарабија представљају основ и револуцију, а не стерилну дефиницију савремене друштвене науке. За њега, само је у Европи трансформација у модерности била аутономна и аутентична, док се у периферним културама, укључујући и арапски свет, модернизација у доба евро-америчког империјализма 'догодила под зависним условима који доводе до искривљене, неаутентичне модерности... или 'модернизованог' патријархата, неопатријархата с каквим се сусрећемо данас'. Арапско патријархално друштво је у расцепу противречности и напетости: оно трпи због 'одсуства подједнако изворног традиционализма и аутентичне модерности'. Неопатријархална свест је фетишизирана и миметичка. Она је некритичка и референтна установљеним (западним) моделима или ауторитетима" (Farsoun у Hopkins, Ibrahim, 2006:16).

Из овакве визуре, у развијеним арапским земљама уочљиве разлике махом се тичу права и привилегија, док је материјално богатство равномерније распоређено будући да је у одређеном сегменту виши ниво квалитета живота доступан и ширим друштвеним слојевима.

Анализирајући разједињеност унутар арапских заједница кроз класне односе, Халим Баракат, који је у одређеној мери и предвидео Арапско пролеће, указује да су „поделе друштвене класе, засноване на друштвеним контрадикцијама, различитим положајима у социоекономским структурама и контроли или недостатку контроле над средствима производње, релевантније од подела унутар заједнице у релативно хомогеним арапским друштвима као што су Египат и Тунис" (Barakat, 1993:20).

С друге стране, Баракат примећује „да у друштвима са већим степеном плурализма, као што су Сирија и Алжир, где класа постаје све значајнија, постоји одређена коинциденција између поделе класе и заједнице. У мозаичким друштвима као што је Либан, Баракат истиче да није само подела унутар заједнице оно што је очигледно, већ стратификација заједнице. То подразумева да, поред класних подела, одређене заједнице уживају више моћи, богатства и статуса од других" (Barakat, 1993:20–21).

Баракат тврди да што су веће социоекономске неједнакости у мозаичким друштвима, то је већа вероватноћа за устанке.

> „Такви устанци ће вероватније довести до грађанских ратова (у којима једна владајућа елита замењује другу), него до народне револуције (у којој се друштво дубоко трансформише, а доминантни поредак замењује новим). Насупрот томе, инверзни образац је вероватнији у релативно хомогеним друштвима. У другом случају, што је већа неједнакост, већа је класна солидарност, мобилизација и изгледи за револуцију. Ако су ове претпоставке тачне, онда треба очекивати да ће се прва арапска народна револуција догодити у Египту или Тунису. Међутим, то не искључује могућност да револуције могу настати и у плуралистичким друштвима" (Barakat, 1993:21).

Како би се дефинисале друштвене специфичности у класном контексту, оно што се у арапском свету издваја као посебан друштвено везивни елемент је религија, при чему Баракат указује на „четири основна аспекта односа између религије и друштвене класе" (Barakat, 1993:133), наводећи да они обухватају „религијску легитимацију превладавајућег поретка и привилегије владајућих класа; рационализацију сиромаштва; оправданост социјалних неједнакости; и варијације религиозних пракси и веровања у зависности од друштвене класе" (Barakat, 1993:133).

Међутим Халим Баракат као један од највећих ауторитета научне мисли арапског света сматра да је корен неједнакости далеко дубљи и процес формирања класа везује за период ширења ислама на простор данашњих арапских земаља.

> „Процеси формирања статуса и класа могу се пратити дубоко у арапској друштвеној историји. Један од најважнијих фактора који су обликовали овај процес било је ширење исламског царства. Упркос раном револуционарном потенцијалу ислама и његовом принципу једнакости свих верника, исламска освајања су допринела ојачавању или поновном појављивању привилегованих статусних група и класа. Други калиф, Омар ибн ел Хатаб, израдио је формулу за расподелу новостеченог богатства, која се заснивала на насабу (сродничким везама са пророком Мухамедом) и исламском преимућству (које је зависило од дужине времена које је неко провео у новој вери). Уместо да елиминише неједнакости, нови поредак је задржао претходне системе стратификације, чак и када је то доприносило стварању нових статусних група или класа" (Barakat, 1993:75–76).

Према Баракату, период пре деветнаестог века важан је јер од тада „економски поредак и друштвену структуру која се најчешће јавља у арапском свету карактеришу доминација државе или владара и власништво над земљиштем" (Barakat, 1993:76). Међутим, пресудан тренутак долази у деветнаестом веку, када отпочиње процес интеграције арапског света у европски доминион, што означава „почетак структурне трансформације савременог арапског друштва" (Barakat, 1993:76).

Током дугог периода промена, изазова и утицаја с различитих страна, дошло се до тога „да савремени арапски економски поредак представља јединствен кластер различитих модалитета производње, који и поред тога делују заједнички, што их чини истовремено полуфеудалним, полукапиталистичким и полусоцијалистичким" (Barakat, 1993:76).

Додатно, Баракат се позива на Роџера Овена и његову тврдњу „да је неравномерност трансформације делимично резултат чињенице да су приобалне регије биле много више под директним утицајем европске трговине него градови у унутрашњости и сеоска средина. Према томе, чак и у својим преколонијалним друштвеним формацијама, арапска подручја нису представљала хомогену целину" (Barakat, 1993:77). Такође, Самир Амин је у арапском свету препознао „три зоне које се у великој мери разликују једна од друге у друштвеној структури, као и у политичкој и економској организацији: арапски исток, земље у долини Нила и арапски запад" (Barakat, 1993:77), а последица овакве поделе је прилично очигледна.

> „Економски поредак који је сада у настајању изгледа различито у различитим деловима арапског света. У зависности од тога да ли је неки регион имао луку или другу улазну тачку за западни економски утицај, разликују се размере урбанизације и степен до којег је доми-

нантна одређена врста урбане елите, као и економска основа која произилази из степена западног продора и утицаја светске економије у којој доминира Европа. Међутим, признајући ове различите почетке, ипак можемо приметити одређене сличности у начину на који су се развијале савремене друштвене формације. Постоје четири карактеристична фактора: односи зависности; проширење диспаритета између богатих и сиромашних у свакој од арапских земаља; ширење јаза међу самим арапским земљама; неравнотежа између различитих економских сектора унутар региона у целини. Ове четири карактеристичне особине, заузврат, нераздвојне су од структуре потрошње и онога што она открива о економским диспаритетима у арапском економском поретку" (Barakat, 1993:78).

Према Баракату „узета заједно, ова четири међусобно повезана стања пружају основу класних разлика и унутрашњих облика доминације" (Barakat, 1993:81), док је управо препознавање природе доминације, како наводи, кључно за разумевање утицаја економских услова на формирање друштвених класа.

„Разлика између класа у арапском друштву захтева дискусију о економским и друштвеним критеријумима који одвајају различите класе и објашњавају њихове антагонистичке односе. Ове критеријуме можемо класификовати у примарни и секундарни скуп, према њиховом значају у формирању класе. Примарни критеријуми укључују власништво, располагање и контролу земљишта и богатства или капитала. Секундарни скуп критеријума обухвата насаб (сроднички статус) или приписани статус и аутономију у погледу занимања. Основни елемент за оба скупа критеријума су експлицитни и имплицитни процеси експлоатације и домина-

> ције. Стога, неједнакости, као и контрадикције и сукоби интереса, играју кључну улогу у анализи класних разлика" (Barakat, 1993:81).

Ипак, сагледавање друштвене стварности доминантно из неомарксистичке перспективе, никако не сме заобићи чињеницу да знатан број друштвених научника карактеристичним инкорпорирањем владајућих слојева у светску капиталистичку класу упућује и на ову димензију сложених односа унутар арапских друштава.

У овом контексту, Лијен Пигот истиче да укупну ситуацију у арапском свету, укључујући и евентуалну демократску транзицију, покрећу две међусобно супротстављене силе, односно „владајуће елите, које су забринуте због импликација либерализације на традиционалне лојалности, које се перципирају као угрожене од алтернативних извора идентитета" (Piggott, 2005:19).

Пигот, такође, позива на школу мишљења по којој „постоји веза између отворених тржишта и политичких слобода, те да економске слободе обично претходе прихватању виших нивоа грађанских и политичких слобода" (Piggott, 2005:19). Према овом гледишту „стална експанзија глобалне економије сматра се најбољом перспективом за усмеравање арапског света ка логици економског развоја, која ће на крају срушити традиционалне друштвено-културне, а заправо и политичке структуре" (Piggott, 2005:19).

Управо због негативних импликација по сопствени положај, шири економски напредак заправо није у интересу елита.

> „Владајуће елите, које тренутно заузимају врх племенске хијерархије у својим земљама, веома су свесне да економски развој има потенцијал да уништи њихову монополску контролу над политичком моћи, ства-

> рајући центре богатства у приватном сектору, далеко од државне контроле, и снажну средњу класу која би била посвећена легитимним друштвеним институцијама, којима би сви грађани могли исказати истинску лојалност. Тако су елите у дилеми. Потребан им је економски развој како би задржале релативну снагу против конкурентских елита, како унутар своје земље, тако и ван ње. До сада су на овај изазов одговориле ограничавајући ниво економског развоја у својим земљама на најмањи могући минимум, који се може одржати у оквиру њихове политичке контроле" (Piggott, 2005:19).

Последица оваквог приступа, чије варијације често можемо приметити у многим земљама у транзицији и Трећег света, огледа се у томе да „арапски свет и даље заостаје за скоро свим другим регионима света према кључним економским и другим индикаторима хуманог развоја, као што су образовање, људска права и владавина права" (Piggott, 2005:19).

8. Демографски показатељи у региону Блиског истока и Северне Африке

Иако је изразито млада и све бројнија арапска популација сама по себи специфичан демографски феномен на глобалном нивоу, догађаји који су уследили након масовне побуне с краја прве деценије XXI века, и многи неочекивани исходи, додатно су утицали да се пажња научне мисли усмери на објашњење везе између пораста популације и консеквентних миграција. Анализа природних и миграторних кретања становништва региона Блиског истока и Северне Африке у другој половини XX века и почетком XXI века, тако ће постати и неопходна

компонента истраживања узрока незадовољства које је кулминирало Арапским пролећем.

Први део разматрања демографских показатеља представља приказ региона у бројкама, односно анализу статистички значајних параметара битних за разумевање природних кретања и повезаних структурних промена, што омогућава потпунији увид и разумевање проблематике неједнакости и изазова пред којима су се у другој половини XX века и почетком XXI века налазиле државе и друштва овог региона,

У другом делу аналитичког осврта на демографске показатеље, пажња је усмерена на објашњење миграторних кретања, односно правце и трендове, као и последице миграција великог обима, која су и тренутна и дугорочна реалност већег дела арапског света. Екстремно сиромаштво, неповољни услови за живот, незапосленост и ратови, само су неки од препознатих узрока померања становништва, како унутар самог региона, из сиромашнијих у богатије земље, тако и изван региона, углавном ка развијеним земљама Запада, и другим земљама северне хемисфере.

8.1. Природна кретања популације арапских земаља у другој половини XX и почетком XXI века

Анализа демографских показатеља од непроцењиве је важности за стицање комплетне слике о земљама региона Блиског истока и Северне Африке, посебно због тога што се читањем ових података најлакше уочавају географске, политичке и социо-економске разлике унутар региона које су посебно почеле да долазе до изражаја након 1970-их.

Имајући у виду да је у посматраном периоду регион БИСА, после субсахарске Африке, доживео највећи по-

раст становништва у свету, јасно је и да су као последица демографске експлозије настали бројни проблеми, пре свега у виду пораста младе радне снаге која тешко долази до радног места, потом све већих миграција из руралних у брзом урбанизацијом већ пренасељене средине, и генерално посматрано, све лошијих услова живота неопходних за елементарно преживљавање. Ови проблеми су мање-више слични у свим земљама региона и представљају заједнички изазов јер ће демографски притисак и наредних неколико деценија имати друштвене, политичке, економске и еколошке последице по регион у целини.

Услед изразитог пораста удела младе популације у укупној популацији земаља региона, тзв. „испупчења младих" (енг. *youth bulge*) у старосној пирамиди у односу на остале старосне групе, јасно је да ће и наредни период бити обележен фрустрацијама и незадовољством милиона младих, који немају материјална средства за школовање, за које на тржишту рада нема слободних радних места, и пред којима на путу до бољег живота као једини излаз стоји напуштање земље. Истовремено, уз уплив религијског екстремизма, изразиту родну неравноправност, и различите друге дискриминаторне норме и ограничења, досезање позитивних исхода све више присутних државних економских и популационих политика постаје још теже.

Анализирани временски оквир је 1950–2010. година, а реч је о периоду без преседана у демографској историји арапских и других земаља региона. Наиме, овај период од шест деценија је изузетно аналитички значајан јер је раст популације у региону добио на замаху управо у другој половини XX века. Према наводима вашингтонског Бироа за прикупљање података о становништву (енг. *Population Reference Bureau*) „стотинама година популација БИСА варирала је око 30 милиона, достигавши 60

милиона на почетку XX века" (PRB, 2000:1), да би, према подацима УН[50], регион БИСА са 82.410.000 становника забележених 1950. године, нарастао на 379.900.000 становника 2010. године, што је повећање од 4,6 пута.

Како се може видети из података у УН-овом извештају *Изгледи светске популације: ревизија 2012.*[51], у датом периоду просечна годишња стопа раста популације је готово двоструко већа од просечне стопе раста на светском нивоу, а чак три пута већа од оне у развијенијим деловима света (Европа, Северна Америка, Аустралија, Нови Зеланд и Јапан). Истовремено, у погледу регионалне распоређености становништва, према подацима за 2010. годину, популација Египта (78.076.000), Алжира (37.063.000) и Ирана (74.462.000) чини готово половину укупне популације региона Блиског истока и Северне Африке.

Значајна разлика је уочљива у периоду 1965-1970. када просечна годишња стопа пораста популације у региону БИСА бележи скок од 3,43%, док у свету као целини са 2,06% постиже максимум, и од тада почиње да пада. У развијеним, углавном западним земљама света ова стопа тада по први пут пада испод 1 процента и износи 0,86%. Занимљиво је да је у земљама БИСА максимум достигнут у периоду који је претходио овом, дакле од 1960-1965. са чак 3,66%, а да ће пад уследити тек од периода 1980–1985. година. Ако бисмо одвојено посматрали Блиски исток и Северну Африку, уочљиво је да је просечна годишња стопа пораста популације још већа у случају изоловано посматраног Блиског истока, где је у периоду 1965–1970. износила чак 4,09%, а максимум до-

50 Популација региона БИСА је 1950. године чинила 3,26% укупне светске популације (82.410.000/2.525.779.000), после педесет година удео је порастао на 5,06% (310.654.000/6.127.700.000), а 2010. на 5,49% (379.900.000/6.916.983.000).

51 http://esa.un.org/unpd/wpp/unpp/panel_indicators.htm – приступљено 10. 5. 2012. године

стиже у наредном периоду 1970–1975. са 4.88% и од тада креће блажи пад.

За исти анализирани период 1950–2010. у погледу приказа бројног стања популације неизоставна је и стопа природног прираштаја, која је у датом периоду у односу на просечну стопу природног прираштаја у свету већа за трећину, а у односу на развијени део света је ова разлика још израженија. Из базе података *УН-ових Изгледа светске популације: ревизија 2012.*[52], видимо да је тако у периоду 1950–1955. ова стопа у просеку за регион БИСА износила 25,93 промила (‰), у свету је просек био 17,8‰, а у развијеном делу света 11,8‰. Међутим, док у региону БИСА ова стопа уз мање осцилације расте до периода 1980–1985, након чега следи пад, у случају развијених земаља пад је уследио већ од 1960–1965. а на светском нивоу просечна стопа природног прираштаја је почела да опада у периоду од 1970–1975. године.

Треба имати у виду да је убрзано увећање популације у земљама БИСА не само демографски феномен, већ и снажан генератор нестабилности у региону. Наиме, брзи раст популације, уз деценијску немогућност да се задовоље чак и основне потребе великог дела становништва, имао је за последицу настанак, а временом и појачани притисак на ограничене, животно важне ресурсе као што су вода и храна. Такође, раст популације довео је до додатног оптерећења пренасељених територија и слабо развијених тржишта рада. Ови фактори су временом постали још израженији прерастајући у неке од кључних узрока економских, социјалних и политичких тензија које су подстакле велике миграционе токове.

Битан елемент у анализи популације је и однос њене распоређености у урбаним и руралним срединама.

52 http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/population.htm – приступљено 10. 5. 2012. године

Међутим, у случају региона Блиског истока и Северне Африке, треба бити обазрив, јер велики део територије ових земаља чине огромна пустињска пространства, која осим што су тешка за живот, подједнако су непогодна и за пољопривреду, као типичну делатност у сеоским срединама. С обзиром на развој урбанизације, не изненађује податак да је удео урбане популације у укупној популацији региона БИСА током анализираног периода 1950–2010. изнад светског просека. Поред тога, удео урбане популације Блиског истока достигао је ниво сличан оном у развијенијим земљама Запада, одражавајући дубоке промене у друштвеној и економској структури региона.

Према проценама УН изнетим у анализи *Изгледи урбанизације у свету: ревизија 2011.* из 2010. године, највише урбане популације живи у Катару (98,7%), Кувајту (98,2%) и Израелу (91,8%), при чему је, удео урбане популације у укупној популацији земаља Блиског истока већи за око 15% у односу на земље Северне Африке. Свакако је занимљив податак и да је једино у Кувајту, у периоду 1990–1995. забележена негативна просечна стопа промене урбане популације од -4,96%, и то у односу на цео анализирани период 1950–2010, међутим треба имати у виду да се ради о периоду који је обележио Други заливски рат и инвазија Ирака на Кувајт. С друге стране, највећа стопа промене урбане популације забележена је 1970-их у УАЕ, и то 17,16% у периоду 1970-1975, а 13,16% у периоду 1975–1980. У скорашње време, пример значајних демографских промена и уједно највећа просечна стопа промене урбане популације од 15,48% забележена је у Катару у периоду 2005–2010. услед снажног економског развоја који се рефлектовао и на брзу урбанизацију, и интензивирање миграција радне снаге у градове трансформисане масовном изградњом.

Посматрајући податке у вези густине насељености изнесене у наведеним УН-овим *Изгледима урбанизације*,

уочљива је очекивана правилност, да је густина насељености мања у земљама с малобројном популацијом, а већом територијом, и обрнуто, већа у случају веће популације а мање територије. Ово је свакако повезано са природним карактеристикама региона и чињеницом да највећи део територије покрива пустиња. Према подацима Популационог одељења УН, ово је посебно видљиво у Северној Африци, чији највећи део заузима Сахара, па је густина насељености врло мала. На пример, у случају Либије, која има површину од 1 759 540 км², а популацију од 6.041.000 (према подацима из 2010. године), густина насељености, која је према процени за 2010. била 3 становника по км², уједно је и најмања у целом региону БИСА.

С друге стране, на Блиском истоку имамо већи број држава које немају велику територију, али им се због пораста популације и досељавања услед економског развоја повезаног са налазиштима нафте и гаса, густина насељености знатно повећала у последњих педесет година. То је случај већ поменутог Катара, где је густина насељености 1950. године била 2, а 2010. износи 159, као и Уједињених Арапских Емирата где је густина насељености 1950. била само 1 становник по км², а 2010. је уследило драстично повећање на 101, при чему је посебно значајан скок направљен у току само једне деценије, јер је густина насељености 2000. године била 36 становника по км². Иначе, у целом региону БИСА највећа густина насељености у посматраном периоду забележена је у Бахреину, који је уједно и површински најмања држава региона са 665 км², а у коме је густина насељености 2010. године процењена на 1.846 становника по км².

Имајући у виду тренутну густину насељености и пројекције укупне и урбане популације за наредни период, вероватно највећи изазов пред којим ће се наћи БИСА је пренасељеност. Наиме према проценама УН укупна популација региона Блиског истока и Северне

Африке, који 2010. броји 379.900.000 људи, 2025. године ће достићи 480.735.000, а 2050. године, чак 599.199.000 људи, а ово су подаци везани само за језгро региона. Ако бисмо у обзир узели и земље које се опционо наводе као део овог региона (Комори, Џибути, Мауританија, Сомалија, Западна Сахара, Судан и Турска), онда би пораст популације био са 502.967.000 људи колико је процена из 2010, на 636.678.000 у 2025. години, и чак 809.536.000, колико би била укупна популација ширег региона БИСА 2050. године.

Такође, према проценама из УН-ових *Изгледа урбанизације у свету*, порашће и проценат урбане популације, који ће 2025. износити 74,30%, а 2050 око 80,77%, што ће означити додатни притисак на и овако пренасељене градове. Ако бисмо регион Блиског истока посматрали одвојено, видели би да ће у њему овај постотак бити још већи, односно 80,25% у 2025. и 85,11% у 2050. години.

Изазови које ствара нагли пораст популације свакако су бројни, али истовремено треба имати у виду да још један упоредни и последични процес потреса земље БИСА. Наиме, „дубока демографска трансформација која се дешава у арапском региону утиче на основне стубове друштва, посебно брак и породицу, рађање и подизање деце, положај жена и бригу о старијим особама" (Mirkin, 2010:8), при чему нови демографски трендови проистекли из дубоких промена у структури популације несумњиво остварују утицај на друштвену динамику, и при томе могу да иницирају значајне промене у обрасцима понашања и породичним вредностима.

Поред континуираног раста популације, битан сегмент анализе популације региона Блиског истока и Северне Африке је и старосна структура популације, посебно имајући у виду да скоро две трећине становништва има испод тридесет година старости. Регион је дакле несумњиво под притиском „вишка" младе популације, која

је незадовољна својим положајем, стварајући набој услед ефекта тзв. „испупчења младих" будући да су млади „део зависне групе у старосној пирамиди, којима је потребно школовање и добра исхрана, и на крају радна места" (Korany, 2010:199), а то је оно што младима у региону, у већој или мањој мери није доступно. Стога, не чуди што су управо ово неки од разлога који су натерали уличног продавца у Тунису да се демонстративно спали, и тако потезом очајника покрене крајем 2010. талас немира у земљама БИСА.

Како се може видети у УН-овом извештају *Изгледи светске популације: ревизија 2012*, просечна старост популације БИСА од 1950. (20,4) до 1990. (19,95) је око 20 година, а по процени за 2010. достигла је 25,78. При томе, иако се од 1950. бележи континуирано повећање просечне старости, овај тренд је ипак значајно различит од старења популације развијених западних земаља која се од 28,5 година из 1950. повећала на високих 39,9 у 2010. години.

Како у оквиру посматране младе популације удео старосне групе 15–24 највише говори о потенцијалу развоја неке нације, јер је то период школовања и припреме за заузимање одређених радних места, као и запошљавања, подаци везани за ову групацију, такође се сматрају значајним делом анализе. Значај је тим већи, што је у овом сегменту најуочљивије постепено настајање популационог притиска, који се временом створио управо због тога што је дошло до пораста броја младих у укупној популацији, и немогућности да их постојећи образовни, и системи запошљавања, апсорбују и укључе у друштвени живот.

Према наведеном УН-овом извештају, удео ове старосне групе у популацији региона БИСА у посматраном периоду 1950–2010. са практично константних 19%, нешто је виши од оног у развијеним земљама (15,4%). Ипак, према пројекцијама, удео старосне групе 15-24 године би 2025. могао да се спусти на 15,12%, а 2050. на 12,36%,

чиме би се приближио просеку у развијенијим земљама, који ће према пројекцијама те 2050. износити 10,9%. У сваком случају, са уделом од 19,46% процењеним за 2010. годину, регион БИСА је знатно изнад развијених земаља где је те године удео групације 15–24 достигао 12,9%, а чак изнад светског просека од 17,7%, односно 18,7% у мање развијеним земљама.

Од посебног значаја је и анализа удела старосне групе 25–49, која је највише погођена проблемом незапослености, будући да је реч о годинама најизраженијих радних способности. Занимљиво је да је удео у укупној популацији ове старосне групе и у свету у целини, и у његовим развијеним и неразвијеним регионима уједначен током анализираног периода 1950–2010, и практично константно обухвата око трећину становништва.

Како можемо видети у УН-овим *Изгледима светске популације*, одступање од ове правилности имамо на нивоу региона БИСА тек 2010, када се групација 25–49 година повећава на 38,34%, а према пројекцијама за 2025. достићиће чак 39,90%. Међутим, проблем је још израженији ако посебно посматрамо Блиски исток где је 2010. забележен удео од чак 40,35%, с пројекцијом раста на 43,29% у 2025. години. Ово свакако ствара притисак који се неће смањивати дуги низ година, јер ће у региону знатније смањење у укупној популацији ове старосне групе, као и у свету, уследити према пројекцијама тек око 2050. године. Треба нагласити да у случају појединих земаља, попут Катара и УАЕ, где због снажног економског развоја постоји велики прилив стране радне снаге, удео старосне групе 25–49 према процени за 2010. чини невероватних 63,5%, односно 60,2%.

У погледу великог броја младих у региону, Фарзане Руди износи запажање да се упркос заједничким тежњама за променама, млади у земљама БИСА, нарочито у Египту, Бахреину, Саудијској Арабији и Јемену. суоча-

вају са различитим изазовима и могућностима на прелазу у зрело доба.

> „Египат, као најмногољуднија земља региона, је дом за 16 милиона људи узраста од 15 до 24, док са друге стране, Бахреин има око 190.000 у истој старосној групи. Бахреинска омладина је углавном писмена и урбана, док у Египту око половина младих живи у руралним срединама, где је и највећи број неписмених. Друга велика разлика је у томе што је Бахреин земља која прима радну снагу, а Египат земља из које радна снага емигрира. Најекстремнији пример разлика у економским условима са којима се суочавају млади, могу се видети у суседним државама на Арабијском полуострву: приход по глави становника у Саудијској Арабији је десет пута већи него у Јемену – 24.020 $ у односу на 2.330 $, према подацима Светске банке из 2009. године. Стопа незапослености у Јемену, земљи емиграције радне снаге, је вишеструко већа од Саудијске Арабије, која је магнет за стране раднике" (Roudi, 2011:3).

Према Руди, „економске и социјалне прилике младих у великој мери се разликују и унутар појединих земаља, будући да национални просеци маскирају значајне разлике међу различитим сегментима популације" (Roudi, 2011:3).

Као последица велике незапослености[53], неадекватно плаћених и несигурних послова, млади мушкарци и

53 Да ситуација полако измиче контроли указује Багат Корани који позивајући се на анализе Програма Уједињених нација за развој у студији „Мењање Блиског истока: нови поглед на регионалну динамику" (2010) говори о потреби стварања 51 милион нових радних места до 2020. „што ће бити готово немогуће с једне стране имајући у виду успорен глобални привредни раст изазван економском кризом, а с друге стране и овако високу стопу незапослености у региону" (Korany, 2010:199–200).

жене[54] у региону БИСА често одлажу ступање у брак и заснивање породице.

> „Без стабилног прихода, многи млади људи немају довољно капитала да се венчају и издржавају породицу, што једини друштвено прихваћен контекст сексуалног и репродуктивног живота ставља ван домашаја. Брак је капија у одрасло доба и већу независност од родитеља, јер је у већини заједница друштвено неприхватљиво за младе људе, посебно младе жене, да живе сами пре брака" (Roudi, 2011:10).

Ово је заправо један од највећих друштвених проблема будући да се у традиционалном културном моделу земаља региона БИСА пуна друштвена укљученост остварује тек браком и заснивањем породице. Немогућност остваривања тог захтева ствара притисак и незадовољство на појединачном нивоу, али и на нивоу друштва као целине.

Безперспективност велике популације младих је свакако проблем, али ипак не треба занемарити ни чињеницу да је током последњих шездесет година регион БИСА ипак доживао знатан преображај у смислу унапређења услова живота. На ово упућују подаци у УН-овим *Изгледима светске популације: ревизија 2012.* који се односе на пораст просека очекиваног трајања живота становника

54 Посебно је забрињавајуће што и даље изостаје напредак у побољшању положаја жена, које су већ деценијама маргинализоване, како у друштвеном животу, тако и на тржишту рада. Како у својој студији истиче Фарзане Руди: „Комбинација демографских притисака на тржиште рада и културних предрасуда доводи до тога да младе жене у региону БИСА имају мање шансе за запослење и више стопе незапослености у поређењу са женама у другим деловима света. Једна од три младе жене у региону БИСА које учествују на тржишту рада је незапослена, док је светски просек једна од осам, односно 13 одсто" (Roudi, 2011:9).

овог региона при живорођењу, односно средњег трајања живота. Међутим, иако се говори о порасту животног века, и то приближно оном на светском нивоу, а нешто вишем од просека у неразвијеним регионима света, треба бити обазрив јер је у питању знатно нижи просечни животни век од оног у развијеним земљама.

Дакле, у односу просечно очекиваног трајања живота популације региона БИСА и развијених земаља имамо ситуацију да је практично од 1950. овај просек био за око 15 година виши у развијеним земљама све до периода 1975–1980. када се разлика спустила на око 10 година, да би у периоду 1990–1995. ова разлика износила око 5 година. Да је на просечну старост утицало унапређење општих животних услова, а посебно здравства, јасно је када се упореди разлика с почетка анализираног периода, па је тако између 1950–1955. просек трајања живота у региону БИСА био 43,66 година, а у западним земљама 64,67. Занимљиво је да је просек живота целокупне популације региона БИСА од преко 50 година достигнут у периоду 1960–1965. (50,56), просек од 60 година је достигнут између 1976–1980. (60,75), а просечни животни век виши од 70 година тек у периоду 1995–2000. (70,61).

Како се фертилитет доводи у директну везу са укупним развојем, и у овом смислу је дошло до промена у арапском друштву јер је у периоду 1950–2010. дошло до смањења броја деце у односу на број жена. Наиме, према подацима из УН-ове базе података[55], изразито висок укупни фертилитет из периода 1950–1955, када је износио 6,91 деце по 1 жени, временом је падао и спустио се на испод 3 (2,99) тек у периоду 2000–2005, да би у периоду 2005–2010. износио 2,77. Ово је свакако значајан пад,

55 http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/fertility.htm – приступљено 10. 5. 2012. године

посебно у односу на највећи укупни фертилитет од 7,06 забележен у периоду 1965–1970. у односу на цео регион БИСА.

Посматрано засебно, тада је просек у Северној Африци био 7,22, а на Блиском истоку 6,91, док је својеврстан рекорд на појединачном нивоу забележен у Јемену у периоду 1980–1985. када је укупни фертилитет био 9,23. Ипак, два свакако најспецифичнија периода са највећим разликама у погледу фертилитета у земљама БИСА су 1975–1980. и 2005–2010, када посебно у случају Ирана имамо пад од 69,9% са 6,28 деце по једној жени у периоду 1975–1980, на 1,89 у периоду 2005–2010. Нарочита разлика је остварена и у случају Либије, са падом од 66,3%, и УАЕ где је забележен пад од 65,2%.

Значајан показатељ развијености свакако је и ниво смртности популације од рођења до навршених пет година живота, који нам говори о нивоу здравствене заштите и материјалног стандарда популације. Из базе података УН-овог Популационог одељења[56] можемо видети да је регион БИСА у периоду 1950–2010. доживео значајан напредак јер је просечан морталитет популације испод пет година старости у том периоду умањен готово 11 пута, са 280,75 умрле одојчади и деце до пет година живота, из периода 1950–1955. на 25,07 у периоду 2005–2010. година. Ипак тренутни просек је и даље три пута већи од просека у развијеним земљама (8), али опет је мањи од половине оног у мање развијеним регионима света (65), као и у свету у целини (59).

У случају појединих земаља БИСА овај просек је међутим бољи од оног у развијеним земљама, као што је случај Израела са морталитетом популације испод пет година старости, који износи 5, или је пак изједначен, као

56 http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/mortality.htm – приступљено 10. 5. 2012. године

што је случај Уједињених Арапских Емирата са 8. Богате земље Блиског истока као што су Катар (9), Бахреин (11), Кувајт (12), Оман (12) и Саудијска Арабија (15) су такође близу просека западних земаља, док су од земаља Северне Африке једино Либија са 19, и Тунис са 20 у релативно повољној ситуацији. Током целог посматраног периода земља рекордер по високој смртности популације до пет година је Јемен где је у периоду 1950–1955. морталитет од 500 уједно и највећи икада забележен у региону, док је 2005–2010. иако смањен, и даље био изузетно висок, са 83 умрле одојчади и деце до пет година живота. Највећи успех у смањењу стопе морталитета популације до пет година живота остварен је у Саудијској Арабији где је са високих 300‰ у периоду 1950–1955, пао на 15‰ у периоду 2005–2010, што је умањење од 20 пута.

Према закључцима вашингтонског Бироа за прикупљање података о становништву, у погледу популационих промена битно је истаћи да су укупном „паду морталитета који се догодио у последњих 50 година у земљама у развоју углавном допринели одојчад и мала деца. У БИСА, смртност одојчади[57] (одојчад која умире пре њиховог првог рођендана) пала је са близу 200 смртних случајева на 1.000 живорођених у раним 1950-им на мање од 50 смртних случајева на 1.000 живорође-

57 Из базе података УН (http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/mortality.htm) можемо видети да је у периоду 1950–2010. дошло до значајног смањења смртности одојчади која је у периоду 1950–1955. износила чак 188,65, да би у периоду 2005–2010. пала на свега 20,77., што је знатно испод просека за свет (42) и неразвијене земље (46), али опет знатно изнад просека у развијеним земљама (6). При томе је највећи пад забележен у случају Јемена где је стопа смртности одојчади у периоду 1950–1955. износила 350, а у периоду 2005–2010. је пала на 61, док су се у истом периоду Катар (8) и УАЕ (7) приближили просеку у развијеним земљама, који је у специфичном случају Израела током целог посматраног периода чак испод просека развијених држава.

них на прелазу у XXI век" (PRB, 2000:1–2). Међутим, последице ових демографских трендова огледају се у томе што је, услед „значајног пада смртности деце и релативно спорог опадања фертилитета, најпре дошло до повећања популације деце током 1980-их, а затим до наглог успоравања рађања, како је фертилитет опао током 1990-их" (PRB, 2007:15), што је слично закључку који износи и Фарзане Руди.

> „Комбинација значајног смањења смртности деце у другој половини XX века и релативно спорог почетка пада фертилитета најпре је довела до повећања удела деце млађе од 15 година, а затим до раста удела младих узраста од 15 до 24 године. Ово је резултат смањења удела деце након што је фертилитет почео да опада бржим темпом. Раст удела младих узраста 15 до 24 године у укупној популацији, у комбинацији са укупним демографским растом, довео је до наглог пораста апсолутног броја младих у овој старосној групи, уз повећање са 44,6 милиона у 1980. на 88,1 милион у 2010. – што представља дуплирање у периоду од 30 година... Увећање удела младих израженије је у земљама у којима је пад фертилитета почео касније и био значајан. То је најочигледније у Ирану, где је током 1990-их фертилитет доживео драстичан пад, са 5,6 рађања по жени у 1985. на 2,0 рађања по жени у 2000. години. Као резултат тога, удео становништва узраста од 15 до 24 године достигао је врхунац од 25 одсто у 2005." (Roudi, 2011:4).

Руди истиче специфичну ситуацију у Ираку, Палестинској територији и Јемену, где је фертилитет и даље релативно висок, што је последично утицало да половина становништва буде млађа од 20 година. „Јеменске жене, на пример, у просеку рађају више од петоро деце,

највише у региону, а пројекције показују да би до 2040. године свака четврта особа у Јемену требало да буде узраста од 15 до 24 године. У већини земаља региона, фертилитет је био кључни фактор утицаја на раст становништва и његову старосну структуру" (Roudi, 2011:4).

И Пјер Дант са сарадницима истиче велики значај који има демографска транзиција као „процес преласка из прединдустријских услова високог фертилитета и високог морталитета у постиндустријске услове ниског фертилитета и ниског морталитета" (Dhonte et al, 2000:7). Међутим, Донт и саадници указују „да за економски раст није од пресудног значаја стопа раста популације *per se*, већ промене у старосној структури популације, које се дешавају док земље пролазе кроз демографску транзицију" (Dhonte et al, 2000:7).

> „Када је велики део становништва млад и незапослен, привреда се суочава са демографским теретом који смањује удео радне снаге по становнику, умањује стопу штедње и ограничава раст БДП-а по глави становника. Таква ситуација је била присутна у Азији и Латинској Америци током 1950-их и 1960-их година. Насупрот томе, земље добијају демографски поклон када, након спорог пада фертилитета, већи део становништва постане радно способан, што повећава удео радне снаге по становнику, поспешује акумулацију капитала и подстиче раст БДП-а по глави становника. То је био случај у Азији током чудотворних 1970-их и 1980-их година, посебно у Источној Азији" (Dhonte et al, 2000:7).

Аутори напомињу да се овај позитиван тренд може преокренути када дође до повећања удела старијег, нерадног становништва у укупној популацији. Ипак, генерално гледано, „да ли земља носи демографски терет или

прима демографски поклон, зависи од промене удела радно способног становништва у односу на укупно становништво" (Dhonte et al, 2000:7).

8.2. Миīрације арайске йоūулације у друīој йоловини XX и йочеūком XXI века

Попут природних, и миграторна кретања дуго времена су утицала на изглед региона БИСА, будући да су земље које га чине истовремено земље порекла, транзита и коначног одредишта. Миграције[58] се у региону Блиског истока и Северне Африке практично константно одвијају, и то у великој мери због тога што се исти налази на специфичном раскршћу путева три континента. У регион тако долазе многи мигранти из субсахарске Африке и источне Азије, од којих су неки само на пропутовању у покушају да се преко Медитерана докопају Западне Европе, док други виде спас управо у богатим земљама Магреба, Машрика и Персијског залива.

Дакле, поред тога што су успутне станице, многе земље региона су и полазне, као и долазне станице. Ово је свакако последица разноликости[59] земаља које га чине,

58 У студији *Доба миīрација* (2009), Стивен Каслс и Марк Милер као шест главних типова актуелних миграција у региону БИСА наводе: 1) традиционалне облике мобилности; 2) миграције ради насељавања у региону БИСА; 3) емиграцију из региона БИСА у друге делове света; 4) миграције радне снаге унутар региона; 5) токове избеглица унутар региона; и 6) транзитну миграцију (Castles, Miller, 2009:148–170).

59 Како су за стицање пуног утиска о стању у региону, и за разумевање тока миграција неопходни и одређени економски показатељи, у ту сврху су наведени подаци евидентирани у Светском регистру података (https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ym.html) америчке Централне обавештајне агенције (*The World Factbook, CIA*). На основу података из ове базе

где су неке изразито сиромашне и имају огромну незапослену младу популацију, а друге имају богатство засновано на нафтним и гасним ресурсима и потребу за страном радном снагом, представљајући тако важну крајњу дестинацију за милионе миграната, и то не само из региона. Ипак, и у богатим земљама нису сви богати, јер богатство најчешће није равномерно распоређено, па је с једне стране често у рукама мањине, обично владајуће, а с друге стране мало од тог богатства виде становници неких забачених делова земље. Стога се дешава да су и неке богатије земље БИСА поред дестинације у унутаррегио-

---

о БДП по глави становника за 2011. годину, од свих земаља региона пет најбоље рангираних према висини GDP *per capita* у америчким доларима су: Катар (102.700 $), УАЕ (48.500 $), Кувајт (40.700 $), Бахреин (27.300 $), Оман (26.200 $) и Саудијска Арабија (24.000 $).

Будући да је приказани БДП по глави становника нераскидиво повезан за располагањем изворištима нафте, а који са бројношћу популације представљају две најзначајније регионалне одлике, ваљало би указати и на поделу земаља БИСА коју је на основу тих одлика начинио британски економиста Ентони Осаливен са сарадницима у студији Светске банке – *Прилике и изазови у реīиону БИСА* (2007). По њему, дакле, због разноликости региона он може бити подељен на више начина, а „две најзначајније одређујуће карактеристике земаља БИСА су доступност извора нафте и величина њихових изворних популација. На основу ова два фактора, земље БИСА се могу сврстати у три основне групе: ресурсима богате земље са обиљем радне снаге, које су произвођачи и извозници нафте и гаса, и имају велико домаће становништво, при чему оно чини скоро целокупну популацију. Ова група земаља обухвата Алжир, Ирак, Сирију, и Јемен. Ресурсима богате земље увознице радне снаге, су произвођачи и извозници нафте и гаса, али са великим уделом страних резидената или исељеника који често чине значајан проценат или чак већину укупне популације. Ова група земаља обухвата чланице Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива (Бахреин, Кувајт, Оман, Катар, Саудијску Арабију и Уједињене Арапске Емирате) и Либију. Ресурсима оскудне земље, су мали произвођачи, или увозници нафте и гаса. Ове земље су Џибути, Египат, Јордан, Либан, Мауританија, Мароко, Тунис, и Палестинска територија" (O'Sullivan et al, 2011:2).

налним кретањима, уједно и извозници радне снаге.

Истовремено, интензитет миграторних кретања није увек исти, па то није случај ни са кретањима у анализираном периоду друге половине XX века, при чему су се као чиниоци који утичу на динамику миграција издвојили они демографски, социјални, економски и политички, као и сукоби и климатске промене. Дакле, повећана бројност популације, нестабилност и учестали конфликти, лоши услови живота, и огромна незапосленост, посебно младих, узроци су сталних и све масовнијих миграција из региона БИСА, кроз њега, и у њега.

У УН-овим *Изгледима светске популације: ревизија 2012.* јасно се може видети да су миграторна кретања у периоду 1950–2010. у зависности од темпа развоја мењала ток, при чему се повећавао или смањивао миграциони салдо[60] појединих земаља БИСА. Тако из региона Северне Африке од 1950–2010, уз изузетак Либије до периода 1995–2000, континуирано постоји одлив становништва, при чему овај регион од 1970. године сваке деценије напусти више од 2 милиона људи. Када је у питању простор Блиског истока ту се у анализираном периоду бележи стални прилив становника, при чему се одлив од само 63.000 бележи у периоду 1980–1985, док на нивоу појединих држава имамо већи одлив у периоду 2000–2010. у случају Ирака, Ирана, Јемена и Палестине.

У овом региону највећи прилив становништва је забележен у периодима економског успона чланица Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, дакле, 1975–1980. (1.401.000), потом у периоду 1990–1995. (1.085.000) и периоду 2005–2010. (1.465.000). На нивоу појединачних држава свакако постоје разлике у односу на укупни просек, па тако можемо приметити да од

60 http://esa.un.org/unpd/wpp/Excel-Data/migration.htm – приступљено 11. 5. 2012. године.

периода 1960–1965. постоји константан прилив људи у УАЕ, достигавши број од 3.812.000 у периоду 2005–2010. Занимљиво је да у случају Сирије имамо константни одлив становништва у целокупном посматраном периоду, а да је највећи био у периоду 2000–2005. са -380.000, док је у периоду 2005–2010, дакле пре конфликта, тај број по први пут био у плусу, и то са врло значајних 1.141.000 нових становника.

Надовезујући се на податке Уједињених нација о нето миграцији у *Изгледима светске популације*, корисне информације такође пружа и увид у промене стопе нето миграција у периоду 1950–2010. Тако се увидом у разлику имиграната и емиграната на 1000 становника потврђује претходно наведено, односно да је ова стопа континуирано позитивна у случају земаља Блиског истока где достиже максимум од 27‰ у периоду 2005–2010, док је негативна када је реч о земљама Северне Африке, и то са највећом негативном вредношћу од -2,4‰ забележеном у периоду 1970–1975. На нивоу региона БИСА занимљиво је да се одлив (-0,44‰) бележи само у периоду 1990–1995, док се највећи прилив забележен се стопом 6,55‰ региструје у периоду 1960–1965.

Непосредно пред Арапско пролеће у свету је било 214 милиона миграната, односно 3 одсто светске популације, док су арапске земље према Беријy Миркину биле домаћини за око 26 милиона миграната или 12 одсто миграната у свету. „Тако је 2010, арапски регион био домаћин сваког десетог мигранта у свету, и скоро сваком трећем мигранту у мање развијеним регионима. У арапском региону, међународни мигранти представљају 7,2 одсто укупног становништва" (Mirkin, 2010:17), углавном као додатна радна снага.

> „Доминантно обележје миграционих токова у арапском региону је велики и растући обим миграције

радне снаге, посебно ка чланицама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, тј. Бахреину, Кувајту, Оману, Катару, Саудијској Арабији и Уједињеним Арапским Емиратима. Од 20 земаља и области у свету са највећим уделом међународних миграната у 2010, девет се налазе у арапском региону. Ове земље или области су Катар (87%), Уједињени Арапски Емирати (70%), Кувајт (69%), Јордан (46%), Окупирана Палестинска територија (44%), Бахреин (39%), Оман и Саудијска Арабија (по 28%) и Либан (18%)" (Mirkin, 2010:17)."

Као значајну промену у миграторним кретањима ка земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, Миркин наводи смањење броја миграната из арапског региона, и све већи број радника из Азије.

„Док је у прошлости, две трећине миграната било из арапских земаља, сада је то само једна трећина. Друго значајно обележје миграције радне снаге ка земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива је удео миграната женског пола. У 2005. половина свих миграната у свету су биле жене, а међу чланицама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, жене чине мање од једне трећине (29%) укупног броја миграната" (Mirkin, 2010:17–18). Уједно, између 1990. и 2010. је дошло до највећег увећања у броју имиграната, па се тако „у четири земље арапског региона, број миграната увећао за милион или више; Саудијска Арабија је имала највеће увећање од 2,5 милиона, затим Уједињени Арапски Емирати са 2,0 милиона, Јордан са 1,8 милиона и Сирија са 1.5 милиона" (Mirkin, 2010:18).

Нето миграције имају значајан утицај на раст популације земаља које примају мигранте.

„Током периода од 2000. до 2005. године нето миграције чиниле су више од четвртине укупног раста становништва у земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива. Поред тога, у Кувајту, Катару и Уједињеним Арапским Емиратима, повећање броја становника било је веће због нето миграција него природног прираштаја. Захваљујући високом природном прираштају у комбинацији са значајним нето миграцијама, поједине земље Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива доживеле су најбржи раст становништва у свету" (Mirkin, 2010:18).

Уједно и избеглице чине значајан удео у укупном броју међународних миграната који бораве у арапском региону.

„Према проценама из 2010. године, укупан број избеглица на глобалном нивоу достигао је 16,3 милиона људи. Арапски регион се сматра домом за 9,1 милиона избеглица, што представља 56 одсто од укупног броја избеглица у свету. Главне дестинације за избеглице у арапском региону су Јордан, Палестина и Сирија. Агенција Уједињених нација за помоћ палестинским избеглицама на Блиском наводи да у арапском региону постоји 4,5 милиона палестинских избеглица" (Mirkin, 2010:18). Према америчком Бироу за популацију, „Иран је имао највећи број избеглица у последњих неколико година: скоро 1 милион у 2005. години, углавном из Авганистана. Становници бивше Палестине и њихови потомци чине једну од најстаријих и највећих избегличких група. Стотине хиљада Палестинаца постале су избеглице као резултат арапско-израелских сукоба током последњих пола века. Многи су се населили у избегличким камповима који и данас постоје" (PRB, 2007:13).

Поред тога што је крајња дестинација, арапски регион је и значајан извор за бројне миграције, па је „после пада у 1990, емиграција из арапског региона порасла током наредне деценије. Подаци о популацији рођеној у иностранству у државама чланицама Организације за економску сарадњу и развој (*OECD*) око 2000. показују да је у овим државама било око 4,5 милиона миграната[61] чије место рођења је била нека од земаља арапског региона" (Mirkin, 2010:18), а три земље са највише емиграната су Египат, Ирак и Јемен.

Посебан проблем представља и ирегуларна транзитна миграција која се одвија традиционалним маршрутама преко земаља Северне Африке. Наиме, кријумчарење људи се често завршава фатално по оне који покушавају да се домогну западних земаља јер многи, обично пренатрпани рибарски бродови у Средоземном мору, и не успеју да стигну до европских обала. Истовремено, они који се докопају Европе често су изнемогли од глади и жеђи, опљачкани, и без икаквих идентификационих докумената, а ако их пресретну безбедносне снаге европских земаља због недозвољеног уласка најчешће након одређеног периода у центрима за азиланте и опоравка бивају депортовани.

Такође, будући да су услови живота у земљама Северне Африке бољи од оних у њеним централним деловима, многи од миграната одлучују или да продуже боравак док чекају прилику за прелазак у Европу, или да се трајно настане. Суочене са овим проблемом прилива миграната многе земље се одлучују да проактивно делују мерама

61 Наводи се да је „највећи број ових миграната рођен у Мароку (1,4 милиона) и Алжиру (1,3 милиона). Процене указују да неких 3.2 милиона Мароканаца, 1,1 милион Алжираца и 934.000 Тунишана живи у иностранству" (Fargues, 2006). При томе, најчешћа дестинација за емигранте из Африке су бивше колонијалне силе Француска и Шпанија, а честа дестинација је и Италија.

тзв. интеграције миграната које имају широк распон могућности, од запошљавања оних са дефицитарним занимањима, до пружања могућности додатног школовања и насељавања.

С друге стране постоје и рестриктивне мере које имају за циљ смањивање миграторног притиска, па тако „у већини арапских земаља са рестриктивним политикама пријема, број миграната чини нешто више од 15 одсто становништва, или су земље доживеле значајан раст, као у Мароку или Јемену, где је број миграната порастао за више од 25 одсто од 1995." (Mirkin, 2010:26).

Миркин у својој анализи указује да је „почев од касних 1980-их, све чешће присуство радника миграната у радној снази подстакло владе да развију програме 'национализације' радне снаге односно замене радника миграната грађанима, како би обезбедиле више могућности за запошљавање својих грађана и смањиле зависност од радника миграната" (Mirkin, 2010:26). Ови програми натурализације, који су неко време били на снази, нису међутим успели да значајно смање удео страних радника, а у случају неких земаља захваљујући привременим радним програмима, чак је дошло и до њиховог повећања.

> „Државе чланице Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива дуго имају политике за ограничавање дотока миграната како би се смањила зависност од страних радника, док истовремено настоје да подстакну запошљавање својих грађана. Године 2003, на пример, Влада Саудијске Арабије поставила је циљ да смањи број радника миграната и њихових породица на највише 20 одсто становништва до 2013. године. Према попису из 2004, у Саудијској Арабији је било 6,2 милиона странаца, што представља око 27 одсто укупне популације. Јордан и Либан, две земље са значајним бројем нискоквалификованих азијских мигра-

ната, такође су усмерене на смањење прилива миграната. У Египту, Мароку и Јемену, постоји интересовање за смањење транзитне миграције и фокусирање на политике које се баве тешким положајем избеглица и азиланата" (Mirkin, 2010:26).

Како се у највећем броју, људи у региону БИСА одлучују да остваре циљ бољег живота, што мање се удаљавајући од земље порекла, не чуди да су прво на удару најбогатије земље региона, осим ако није у питању одлазак из неке од земаља због политичких притисака или конфликта, када многи желе да оду што даље. Тако се и у анализи вашингтонског Бироа за популацију истиче да „послови које обављају странци у региону нису угрожени само економским успонима и падовима, већ и политичком нестабилношћу и сукобима" (PRB, 2007:12). Као пример се наводи да су „милиони страних радника били расељени током кризе у Персијском заливу убрзане ирачком инвазијом на Кувајт. Стотине хиљада Палестинаца и других не-Кувајћана било је протерано из Кувајта. Близу милион јеменских радника било је протерано из Саудијске Арабије" (PRB, 2007:12), при чему је овај прогон виђен „као прилика да их послодавци замене домаћим радницима, али после више од 15 година зависност од странаца се наставља. У Саудијској Арабија, странци су чинили половину радне снаге 2002. године. Учешће странаца у радној снази је много веће у мањим земљама Залива: 58 одсто у Бахреину, а 81 одсто у Кувајту 2004. године" (PRB, 2007:12).

Миграције у сва три наведена облика несумњиво у великој мери утичу на демографску слику региона, посебно на старосно-полну структуру популације. Једна од значајнијих промена је и та да „прилив страних мушкараца због рада у нафтом богатим земљама Персијског залива значи да постоји неуобичајено висок проценат

радно способних мушкараца у популацији" (PRB, 2007:14). Ово може представљати проблем уколико се политика пријема не спроводи пажљиво и уравнотежено, јер последњих година „генерално, постоје скоро три мушкарца наспрам једне жене у доби од 20 до 64 године" (PRB, 2007:14).

Један од важнијих миграционих токова из арапских земаља, посебно актуелан у периоду деколонизације, био је онај ка европским земљама, када су бивши колонисти у великом броју напуштали прстор Северне Африке и Блиског истока, а за собом повукли и значајан број локалне популације која је веће изгледе за налажење адекватног запослења и бољи стандард видела у доминионима некадашњих колонијалних империја.

Клаус Ф. Цимерман бавећи се проблематиком миграторних кретања ка Европи, њихов историјски ток дели на четири оквирна временска периода, указујући да при „анализи европских миграторних токова након Другог светског рата треба правити разлику између четири фазе: период ратног прилагођавања и деколонизације, радне миграције, ограничене миграције и коначно, распад социјализма и период који је уследио" (Zimmermann, 1995:46).

Цимерман објашњава да „период ратног прилагођавања и деколонизације обухвата време од 1945. године до раних 1960-их" (Zimmermann, 1995:46), додајући да је, између осталог, „број људи расељених због рата процењен на 20 милиона", као и да су „Велика Британија, Француска, Белгија и Холандија биле погођене повратном миграцијом европских колониста и приливом радника из бивших прекоморских територија. На пример, више од милион бивших француских држављана преселило се из Алжира у Француску између 1954. и 1962. године, током и након Алжирског рата за независност" (Zimmermann, 1995:46).

Према наводима Цимермана два су кључна периода везана за миграције радне снаге, како из других делова света ка Европи, укључујући и арапске земље[62], посебно оне на северном ободу Африке, тако и унутар европских земаља. „Период од 1955. до 1973. године карактерише значајна миграција радне снаге. Већ у 1950-им, у неким земљама, недостатак радне снаге довео је до отворености, а понекад и активне политике запошљавања радне имиграције[63]" (Zimmermann, 1995:46). Следећи значајан период је „период ограничене миграције од 1974. до 1988. године, који је широм Западне Европе започео крајем 1973. године, када је запошљавање радника било нагло заустављено због растућих социјалних тензија и страха од рецесије након првог шока због раста цена нафте" (Zimmermann, 1995:46).

62 Филипе Фарже истиче да „за разлику од арапског истока, где је масовна миграција била укорењена у рату и конфликтима, постојала је асиметрична економска интеграција, којом је управљао колонијални поредак, а која је пре свега доводила емиграцију са арапског запада. Радне миграције из Магреба у Француску, а потом и у друге западноевропске земље, започеле су у међуратним годинама и добиле замах након Другог светског рата, као одговор на потребе послератне Европе за радном снагом великих размера" (Fargues, 2013:11).

63 Цимерман указује да је „на пример, Немачка установила систем гостујућих радника путем серије уговора о запошљавању са Италијом. Шпанијом, Грчком, Турском, Мароком, Португалијом, Тунисом и Југославијом. Слично томе, Италијани са југа преселили су се у Швајцарску, а Португалци и Шпанци у Француску. Укупно, нето имиграција ка северу из медитеранских земаља износила је око 5 милиона. Француска је такође примила највећи део афричких миграција, док су трансокеанске миграције из Западне Индије, Индије и Пакистана ишле ка Великој Британији. Холандија је примила имигранте из Индонезије, Латинске Америке, Турске и Марока. Посебно у случајевима Француске и Немачке, таласи имиграције поклопили су се са пословним циклусом. У великој мери, имигранти су допринели економском расту Европе након Другог светског рата" (Zimmermann, 1995:46).

Цимерман такође запажа да је „упркос застоју у запошљавању стране радне снаге, било веома тешко индуковати повратну миграцију. Напротив, чланови породица су наставили да имигрирају, а страно становништво се повећало због веће стопе фертилитета и пријема избеглица и тражилаца азила. Тако је након опадања имиграције у периоду од 1974. до 1975. године, посебно у Француској и Немачкој, имиграција почела да расте већ 1976. године. Породична миграција и политичка имиграција били су доминантни у периоду ограничене миграције" (Zimmermann, 1995:46). У истом периоду, како наводи Цимерман, долази и до значајног пораста илегалних миграција, али ће ова појава, као и њене безбедносне импликације, постати јасније видљиве тек каснијих година.

Филипе Фарже анализирајући миграторна кретања у арапским земљама, указује да је „непрекидни сукоб између Палестине и Израела изазвао највећа миграторна кретања међу арапском популацијом, и директно и индиректно" (Fargues, 2013:9), покренувши ланчану реакцију наредних померања популације. Најпре, „директно, ратови из 1948. и 1967. године проузроковали су два палестинска егзодуса, а потоње политичке и економске неприлике око Западне обале и Газе резултирале су сталним протоком емиграције са палестинске окупиране територије; идиректно, тај сукоб пружао је стратешки ресурс арапским војним режимима који су потврдили своју солидарност са Палестинцима и ратоборност према Израелу, чија је ауторитарна владавина постала снажан покретач емиграције њихових сопствених грађана" (Fargues, 2013:9).

Такође, Фарже истиче да је Октобарски рат из 1973. године још један кључни догађај који објашњава арапску миграцију.

> „Битка која се одвијала на Суецком каналу и на Голанској висоравни произвела је, далеко од бојног поља, зна-

чајан утицај на економију арапских нафтних земаља и друштво читавог Блиског истока. Ни неизвесни исход рата, нити први мировни споразум који је икада био потписан између Израела и арапске државе (споразум из Кемп Дејвида из 1979. године) није нарушио економски и друштвени поредак региона. Напротив, то је био проналазак новог оружја за ратовање, то јест нафте" (Fargues, 2013:9–10).

Међутим, врло брзо нафта ће се, по Фаржеу, показати као много ефикасније средство за остварење циљева од свих других оруђа коришћених у сукобу.

„Неколико дана након прекида рата, нафта је ушла у битку: Саудијска Арабија наметнула је ембарго на извоз у САД, чиме је њена цена учетворостручена. Богатство земаља произвођача нафте је порасло и, последично, њихова потражња за увозом радне снаге. Уз то, убрзо након рата, председник Египта Садат је прокрчио пут за своју политику отворених врата, *infitâh*, која је откључавала границе Египта не само за стране инвестиције, већ и за излазак милиона египатских радника. Нација са неколико хиљада година старом седентарном традицијом изненада се претворила у најдинамичнијег извозника радне снаге. Даље, египатска миграција је поспешена још једним сукобом, ратом између Ирана и Ирака 1979–1988. године, током којег је процењених три четвртине милиона Египћана напустило долину Нила ка Еуфрату и долини Тигра, како би заменили ирачке пољопривреднике прикључене војсци. Потом је Заливски рат 1990–91. године отворио нову страницу у историји арапских миграција. То је био први велики војни сукоб на великом раскршћу међународне миграције радне снаге и изазвао је осеку без преседана у историји легалних миграција. Три милиона радника миграната, сви са регуларним доку-

ментима, депортовани су, а већином су били арапски грађани који су одједном постали 'неверни' због своје националности. Нарочито су циљане три заједнице: египатски сељаци у Ираку, неквалификовани јеменски грађевински радници у Саудијској Арабији и радници из Палестине у Кувајту. Штавише, рат је био прилика за заливске државе да афирмишу националне политике индигенизације у радној снази" (Fargues, 2013:10).

Фарже запажа да су богате арапске земље све бројнију арапску радну снагу почеле да посматрају као потенцијалну опасност по сопствени поредак.

„Политички напори нису успели да учине њихове економије независне од увоза радне снаге, али су на крају арапске исељенике постепено заменили Азијатима, које су послодавци посматрали као флексибилнију радну снагу, а држава као становништво које је, за разлику од Арапа који деле заједнички језик и културу са локалним друштвом, мање подложно да формира радничку класу са одговарајућим социјалним и политичким захтевима" (Fargues, 2013:10–11).

Истовремено још један рат на почетку двадесетпрвог века узроковаће нови талас померања становништва.

„Поновни рат, овог пута покренут од стране Сједињених Држава, Велике Британије и неколико других западних држава 2003. године, изазвао је највећи талас арапских избеглица од 1948. године, када је сектаријанско насиље избило убрзо након америчке и европске инвазије на Ирак. Два милиона ирачких избеглица пронашли су склониште у оближњим арапским земљама у периоду од октобра 2005. до краја 2007. године. Јордан, Сирија и Либан, који су већ били глав-

не земље домаћини палестинских избеглица, постали су највећи примаоци ирачких избеглица" (Fargues, 2013:11).

У освит Арапског пролећа више земаља ће, уз наведене више или мање видљиве токове људи, имати и додатни изазов збрињавања избеглица, евидентирања страних радника и дефинисања даљих политика интеграције или протеривања страних држављана. Ови процеси свакако имају своју оцијалну, економску и политичку димензију, јер се земље које примају велики број избеглица и мигранта осим са хуманитарном кризом суочавају и са потребом финансирања њиховог боравка, што најчешће није краткотрајна мера, потенцијалним притиском на тржиште рада, као и политичким и повезаним безбедносним ризицима везаним за нагло увећање броја страних држављана на сопственој територији.

Закључак друге области

Разматрањем социолошких детерминанти које су у деценијском континуитету обликовале друштвене односе арапских земаља настојало се указати да управо из диверсификованости арапских друштава, односно потенцираних различитости и последичне подељености, произилази нестабилност и социјална тензија која их одликује.

Континуитет одржавања дистанце између урбане и руралне популације, уз територијалну фрагментацију, и потенциране унутаррелигијске поделе, принцип је којим су се руководиле и колонијалне управе, али и пракса коју су наставиле да примењују власти независних арапских држава.

Додатно, подстицањем узајамне заокупљености суштински ирелевантним питањима трпео је општи развој, док је такво стање одговарало изузетно уском кругу људи који је узурпирајући власт преузео и располагање природним богатством. Концентрација моћи у рукама мањине утицала је на оштро раслојавање, а бесперспективност и репресивне методе одмазде на сваки уздигнут глас против неправде, све бројнијој младој арапској популацији оставили су сужене могућности емиграције или побуне.

Разматрањем специфичних друштвених међуодноса који су генерисали заостајање у главним модернизацијским токовима, покушали су се објаснити основни унутрашњи чиниоци који одређују динамику кретања арапских друштава, да би уз каснију експланацију социо-културалних, социо-економских и социо-политичких чинилаца и карактеристичног демократског дефицита аутократских режима, били појашњени основни елементи конфликта владајућих елита и егзистенцијално угроженог становништва који су генерисали Арапско пролеће.

III СОЦИО-КУЛТУРАЛНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

Нераскидиву везу нације и религије као најснажнију социо-културну детерминанту која обликује арапски идентитет, ниједан историјски догађај, ма колико преломан по свом карактеру, као ни секуларни режими нису имали ни довољно капацитета, нити снагу да редефинишу ван постојећих утемељених оквира. Углавном се свака промена сводила на превагу једне или друге опције у ограниченом временском периоду, тј. веће истицање религије у моментима уздизања исламизма, или притисак на религијске покрете и организације током владавине секуларних режима.

Међутим, специфичност Арапског пролећа је један потпуно нови механизам масовног преобликовања доминантног идентитета при чему су ка истом циљу, а то је било свргавање режима, ишла два паралелна обједињујућа наратива, један који је масе везао за враћање истинској вери, и други који је, макар декларативно, будући модел развоја везао за либералнији приступ власти и реорганизацији по узору на западноевропски тип демократије.

Различити исходи побуне и хетерогеност арапске заједнице утицали су на ограничене домете ове две крајности у сукобима захваћеним арапским земљама. Ипак, сменом режима који су пропагирали секуларни концепт владавине, и то у религијски обојеном окружењу, от-

ворена је могућност да исламизам поново, и то у свом најрадикалнијем облику, у делу арапске популације постане примарни фактор заједничке припадности.

У разматрању стања у арапским друштвима стога је од кључне важности дефинисати чиниоце трансформације арапског идентитета, однос политичког ислама и државног суверенитета, те анализирати и постојаност арапског национализма, која се креће од антиколонијалног карактера пан-арабизма па све до унутар-арапске кохезије и његове специфичне корелације са исламом.

У овој, трећој области рада додатно се анализира и друштвено-историјски контекст револуција где је пажња усмерена на историјски терет колонијализма који је разједињио арапски свет, као и његова веза са постколонијализмом и неоколонијализмом који су уместо ослобађања и заједништва арапске нације, донели нове регионалне напетости и конфликте, каи и поновну дезинтеграцију арапског света.

9. Различита схватања арапског идентитета

Како је већ напоменуто, полазна тачка овог сегмента рада је расправа о томе колико се заправо национални идентитет као социо-културална категорија одређене друштвене заједнице може променити под утицајем догађаја који политички и економски мењају постојећи поредак. За контекст анализе узет је широки талас политичког превирања и последично урушавање државних система у арапским државама крајем прве декаде XXI века, односно утицај ових догађаја на дисконтинуитет у перцепцији идентитета како међу самом арапском популацијом, тако и из перспективе Запада.

У том смислу поред општег циља дефинисања арапског идентитета у савременом свету, као и пружања

одговора на питања по чему се арапски идентитет разликује од других националних и наднационалних идентитета, и који су најважнији елементи његовог историјског развоја, ужи циљ је разматрање везе преломних догађаја и спремности арапских друштава на промене, с посебним акцентом на питање у којој мери је Арапско пролеће утицало на унутрашњу динамику арапских друштава.

Предуслов отварања предметних разматрања је анализа друштвено-историјског тока којим је арапски идентитет мењао форме и прилагођавао се системским ограничењима и кретањима на регионалном и глобалном плану, тражећи своје место у локалним, регионалним и пан-арапским оквирима.

9.1. Арапски религијски и политички идентитет

Највећи утицај на развој арапског религијског и политичког идентитета имали су, шире посматрано, доминантни друштвено религијски покрети и држава, односно друштвено политички покрети, политичке партије и наднационалне арапске организације. У различитим историјским тренуцима, сваки од ових појединачно набројаних чинилаца у садејству са много ширим групама, истих или сличних циљева, као и различитим методама пропаганде, у већој или мањој мери, имао је успеха у наметању и ширењу својих идеја, идеала, и жељених праваца развоја и изградње арапске нације.

Такође, арапски религијски и политички идентитет били су одређени историјским тренутком и изазовима модернизације, а различите околности су каткад утицале и на својеврсну кризу идентитета, те омогућавале већу присутност једног или другог концепта припадности, њихово мешање, па и надоградњу основа на којима су се ширили арапским светом.

Тако Пол Ејд истиче да је на кризу арапског идентитета утицао наметнути западни модел културе, норми и вредности. Он наглашава да је „кретање ка модернизацији, које су иницирале нове владајуће елите у циљу промовисања технолошког и економског напретка Запада, било повезано с наметањем различитих норми понашања и вредности" (Eid, 2007:13). Према његовим речима, сам „процес 'културалне колонизације' био је најочигледнији међу малим кругом елита, које су често без критике усвајале западне моделе одевања и понашања, што је многима изгледало као супротност традиционалним арапско-исламским вредностима и праксама" (Eid, 2007:13–14). Из тога произилази, како указује Ид, да не треба да изненађује што је „ова ситуација додатно заоштрила јаз између владара и поданика, појачавајући класне разлике узроковане неједнаком расподелом економског богатства, и подстичући друштвено незадовољство због опште корупције која је преовладавала у државним институцијама" (Eid, 2007:13–14).

Ејд истиче да је, из наведених разлога, „једина идеологија која је скоро успела да постигне друштвени консензус као оквир за дефинисање колективног постколонијалног арапског идентитета био панарабизам египатског генерала Абдела Насера. Секуларна и социјалистичка, ова идеологија имала је за циљ очување арапске културе и идентитета од западних утицаја" (Eid, 2007:14). Међутим, панарабизам ће веома брзо након шестодневног арапско-израелског рата бити потпуно одбачен, и као политички програм, и као наднационални идеал. Наиме, „арапски војни пораз од израелске руке 1967. године, арапске масе и интелектуалци доживели су као понижење које је у великој мери дискредитовало владајуће елите тог времена, укључујући и самог Насера" (Eid, 2007:14), који је био најистакнутији промотер и практично носилац идеје панарабизма.

Консеквентно, тиме што су и либерализам западног типа и пан-арабизам оманули да обликују постколонијални арапски идентитет, практично су, како истиче Ејд, оставили празан простор и отворена врата упливу религије.

> „До краја 1960-их година, унутар овог идеолошког вакуума, појавио се нови религијски национализам који је истицао колективни идентитет ослобођен наслеђа бившег 'колонизованог' идентитета наметнутог од стране Запада. Исламистички дискурс и покрети све су више постајали политизовани и милитантни, заговарајући исламизацију друштвених структура у јавном и приватном животу. Током наредне три деценије, и поред одређених националних разлика, овај верски национализам водио је ка институционализацији ортодоксних вредности заснованих на исламу у државним органима и породици. Ислам је постао средство за потврђивање националне припадности, изражавајући потребу великог дела староседелаца у арапском свету да поново вреднују традицију својих предака и обичаје који су, под колонијалном доминацијом, били систематски потискивани" (Eid, 2007:14–15).

Битан елемент у прихватању примеса различитих култура, али и сопственом мењању, тиче се расправе како арапски народи виде себе, а како их виде други, првенствено Запад. На ову тему Маргарет К. Најдел полази од чињенице да арапски простор ипак није толико ни језички ни религијски монолитан, нити унифициран, већ прилично разнолик.

„...Арапи нису хомогена група, говоре различитим дијалектом, а постоје и регионалне разлике у обичајима и изгледу. Насупрот распрострањеном веровању, нису

сви Арапи муслимани. Око 95% Арапа су муслимани, док је 5% хришћана, углавном у Либану, Египту, Јордану и Сирији. Неколико хиљада Јевреја живи у арапским земљама, пре свега у Мароку, али и у Тунису, Египту и Сирији. Муслимани су расути широм света, али само 20% њих су Арапи" (Nydell, 2012: xi).

Поред тога, очигледне су и разлике између Арапа из различитих региона. Имају различиту храну, начине облачења, типове становања, декоративне уметности и архитектонске стилове. Политичка разноликост је такође значајна: системи управљања укључују монархије, војне управе, 'социјалистичке републике', а сада и могућност партиципативних демократија" (Nydell, 2012: 2).

Ипак, Најделова сматра са су Арапи „хомогенији од западњака у свом погледу на живот" (Nydell, 2012:2), посебно у вредносном смислу.

> „Сви Арапи деле основна уверења и вредности које превазилазе националне и класне границе. Друштвени ставови су остали релативно константни, јер је арапско друштво конзервативно и захтева конформизам од својих чланова. Уверења Арапа су под утицајем ислама, чак и ако нису муслимани. Многи породични и друштвени обичаји су културни, неке су предисламски; обичаји одгајања деце су готово идентични; а породична структура је у основи иста" (Nydell, 2012:2).

Основне арапске вредности, религијски ставови и самоперцепција су „од највећег значаја за арапску културу" (Nydell, 2012:3).

> „Основне арапске вредности су следеће: човек треба да се понаша на начин који оставља добар утисак на друге у сваком тренутку; достојанство, част и репутација су

> од највеће важности и не треба штедети никакав напор да се они заштите; појам части (или срамоте) често се посматра у колективном контексту, односећи се на целу породицу или групу; лојалност породици има предност над личним преференцама; друштвена класа и породично порекло су главни детерминишући чиниоци личног статуса, а затим следе индивидуални карактер и постигнућа; конзервативне стандарде друштвеног морала требало би одржавати и кроз законе, ако је то потребно" (Nydell, 2012:3).

Такође, постоје и специфичности везане за основне арапске религијске ставове.

> „Сви верују у бога, признају Његову моћ и верски су опредељени; људи не могу контролисати догађаје; неке ствари зависе од божје воље, односно судбине; побожност је једна од најцењенијих личних особина; не треба да постоји одвојеност између религије и државе; религију треба учити у школама и промовисати од стране влада (ово је исламски поглед, који арапски хришћани не морају нужно делити); утемељена уверења и обичаји су светиња. Либерална тумачења или неселективна имитација западне културе могу довести до друштвених поремећаја, нижих моралних стандарда и слабљења традиционалних породичних веза, те стога морају бити одбачена" (Nydell, 2012:3).

Али исто тако Арапи сами себе виде на специфичан начин.

> „Основне особине арапске самоперцепције су: Арапи су великодушни, хумани, љубазни и лојални. Они ове особине виде као карактеристичне за себе и као разлике у односу на неке друге групе. Арапи сматрају да имају бо-

> гато културно наслеђе, што илуструје њихов допринос у средњем веку филозофији, књижевности, медицини, архитектури, уметности, математици и природним наукама (међу њима и допринос не-Арапа који су живели у исламском царству)" (Nydell, 2012:4).

Међу арапским мислиоцима, али и међу самом популацијом, основни проблем у односима са Западом лежи у културолошком неразумевању. Многи арапски доприноси и достигнућа „у великој мери остају непозната и неуважена на Западу" (Nydell, 2012:4). Поред тога, не постоји јасна свест о томе да су, упркос бројним разноликостима, „Арапи јасно дефинисана културна група и сматрају се припадницима арапске нације (*al-umma al-'Arabiyya*)" (Nydell, 2012:4). Овакав однос доводи до тога да „арапске нације себе виде као жртве и као експлоатисане од стране Запада" (Nydell, 2012:4).

Посебно на основу палестинског искуства, како наводи Најделова, „Арапи сматрају да су погрешно схваћени и погрешно окарактерисани од стране већине западњака, као и да су многи људи на Западу анти-арапски и анти-муслимански настројени" (Nydell, 2012:4), при чему „већина западњака не прави разлику између Арапа и Муслимана" (Nydell, 2012:4).

Објашњавајући комплексност арапске самоодређености, Садек Џавад Сулејман повезује овај појам са арапским културно-религијским наслеђем, указујући да је арапски идентитет дефинисан арапском културом, док сама култура почива на „основним двоструким конституентима, арабизму и исламизму" (Sulaiman, 2007). Он додаје да је „за већину Арапа ислам њихова аутохтона религија; а за све Арапе ислам је њихова аутохтона цивилизација" (Sulaiman, 2007). У овом контексту Сулејман арабизам објашњава као „културу која је примила и дала израз исламској поруци на почетку, и од

настанка до данас остаје, изразито ауторитативно спремиште исламске вере и мисли" (Sulaiman, 2007).

Засебно посматрајући ислам, Сулејман наводи да се као и религија и цивилизација, ислам може разумети на концептуалном, моралном и обичајном нивоу.

> „На концептуалном нивоу, ислам је усредсређен на темељни концепт тевхида, који потврђује бога као једног, апсолутног, коначног, вечног, неупоредивог, трансцендентног. Тевхид прожима и обједињује све различите елементе исламске мисли. На људском нивоу, он оличава три главне идеје: јединство, слободу и рационализам"... „Други значајан концепт у исламу је нубува, односно посланство пророка. Једноставно речено, овај концепт истиче да је морално вођење човечанства, односно смернице које одржавају и унапређују људски живот, дошло од бога кроз историјске пророке, који су и сами били људи"... „Трећи кључни концепт у исламу је ма'ад, или повратак. Он се односи на повратак након завршетка животног циклуса на земљи и обрачунавање сопствених поступака током живота. Ма'ад указује на трансформацију егзистенцијалног искуства појединца, а не на његово укидање. Стих из Курана, често цитиран у контексту непредвиђених околности, гласи: 'Богу припадамо и њему се враћамо', чиме се обухвата суштина ма'ад концепта" (Sulaiman, 2007).

Морални оквир ислама који води здравом и праведном друштву заснива се на четири основна принципа.

> „Први принцип је правда. бог је увек праведан, стога правда мора бити основа сваке људске активности... Други принцип је једнакост. Будући да смо сви једнаки пред богом, не можемо прихватити неједнакост међу људима... Трећи принцип је људско достојанство...

> Четврти принцип исламског моралног кодекса је шура, или консултативно управљање. Иако се шура историјски није развила као демократски процес у пуном смислу, нити је добила централно место у исламском управљању, она је увек била призната као уставни идеал. Куран представља шуру као природан начин доношења одлука о јавним питањима у заједници верника. Из исламске перспективе, сва људска права и обавезе, лична, породична, национална и међународна, произилазе из ова четири главна начела: правде, једнакости, људског достојанства и шуре" (Sulaiman, 2007).

Када је реч о схватању ислама на обичајном нивоу, првенствено се мисли на универзалне вредности.

> „На обичајном нивоу, ислам придаје велики значај вредностима које су током времена препознате као универзално корисне, без обзира на расу, културу или вероисповест. Међу тим вредностима су знање, сарадња, просперитет, саосећање, вера, интегритет, као и физичко и ментално благостање. Ове вредности никако нису искључиве за ислам; муслимани их називају исламским зато што их је ислам истакао као суштинске за здрав развој друштва и, у крајњој линији, за опстанак људске заједнице" (Sulaiman, 2007).

Коначно, анализирајући свакодневни арапски идентитет, као и улогу државе и медија у обликовању арапског национализма и транснационалног арапског идентитета, Кристофер Филипс уочава везу између различитих облика репродукције арабизма и узајамне интеракције арапског са државним идентитетом. Филипс посебно наглашава улогу медија, односно све већи утицај регионалних и глобалних медија који, превазилазећи државне границе, промовишу јединствену арапску културу

и језик. Истовремено, Филипс поставља питање шта арапски национализам, односно арабизам, представља данас и по чему се овај „нови арабизам" разликује од Насеровог унитарног „старог арабизма". Он се такође пита зашто су владајући режими одржавали арапски идентитет у интеракцији са државним идентитетом, и коначно анализира механизме и процесе којима се арабизам и државни национализам стварају и репродукују. Важно је указати на Филипсову тезу да је идеја панарапског идентитета и даље актуелна, упркос чињеници да су „крах Уједињене Арапске Републике 1961, арапски пораз од Израела у шестодневном рату 1967, смрт Насера 1970, јачање државне моћи и успон политичког ислама 1970-их, према многим предвиђањима, требали да означе крај панарапског сна и консолидацију засебних државних идентитета" (Phillips, 2013:1).

Филипс истиче да је последњих година арапски национализам све израженији, повлачећи паралелу са Арапским пролећем. Своје запажање о постојању јединственог простора подупире чињеницом да су „нови панарапски сателитски телевизијски канали, предвођени Ал Џазиром, омогућили гледаоцима из двадесетдве арапске земље заједничку јавну арену за дебату, дискусију и изражавање арапске солидарности" (Phillips, 2013:1). Међутим, за јачање осећаја арапског идентитета није пресудна само могућност заједничког праћења и интерпретације догађаја широм арапског света, већ и чињеница да је „арабизам деценијама био централна компонента националистичког дискурса сваког владајућег режима, а овај идентитет је сада додатно ојачан дискурсом који редовно налазимо на панарапским сателитским телевизијама" (Phillips, 2013:2). Притом Филипс закључује да би „данашњи арабизам требало редефинисати као наднационални концепт: замишљену заједницу у смислу Андерсонове теорије, која је подређена држав-

ном национализму, али је ипак политички и културно значајна" (Phillips, 2013:2).

Поред Филипса, питање идентитета у контексту Арапског пролећа разматра и Ержебет Н. Роза која истиче да су ови догађаји представљали прекретницу у самоперцепцији арапског идентитета. Она тврди да је „Арапско пролеће означило крај арапске 'изузетности' и показало да су и арапски народи способни да иницирају демократску трансформацију" (Rózsa, 2012:13). Роза наглашава да је Арапско пролеће донело „крај 'арапског света', каквог смо познавали, уступајући место групи историјски, културно и лингвистички повезаних 'националних држава'" (Rózsa, 2012:13–14). Према њеном мишљењу, сама природа протеста, који нису носили исламска или панарапска обележја већ су били обележени националним заставама, поставила је темеље за стварање новог арапског друштва[64]. Ово друштво, према Рози, имаће „аутохтони национални идентитет заснован на територијалној држави" (Rózsa, 2012:13–14).

9.2. Локални, регионални и пан-арапски идентитет

Будући да постоје различити нивои перцепције арапског идентитета који се узајмано преплићу, а неретко су и концептуално супротстављени и сукобљени, потребно је додатно размотрити њихове појавне облике и интеракцију. Уједно је потребно разјаснити и разлике у схватању идентитета на индивидуалном и колективном

64 Роза истиче да се „њихово 'арапство' разликује од старог и политички неуспелог концепта арапског национализма. Њихов ислам, који је до сада био кооптиран или 'управљан', постао је признат и легитиман политички елемент, који одражава чињеницу да се ислам вратио као 'природни' контекст државе и друштва" (Rózsa, 2012:13–14).

нивоу, те место које у дефинисању идентитета заузимају религијска и племенска припадност. Истовремено, како у подстицању развоја одређеног типа идентитета велику улогу има и држава, односно политички системи којима управљају династичке аутократе, секуларисти или исламисти, размотриће се и начини на које су арапске аутократе кроз изградњу одређеног типа идентитета, посебно оног који је пратио арапски национализам, градиле лојалност својих поданика.

Халим Баракат, један од водећих ауторитета у проучавању арапских друштвених токова, наглашава да „дилема помирења плуралитета и јединства представља суштински елемент у дефинисању арапског идентитета" (Barakat, 1993:32), при чему идентификује две кључне тенденције у концептуализацији арапског идентитета. Прва је, како наводи, „идеализовани концепт идентитета као нечега што је већ у потпуности формирано, а не као нечега што треба постићи" (Barakat, 1993:32). Ова перспектива често се користи за потврђивање идеје да је арапско јединство неизбежно и предодређено.

Друга значајна мана, лежи у „тенденцији арапских националиста да снаге јединства и снаге подела разматрају као одвојене и независне, при чему игноришу њихов дијалектички однос" (Barakat, 1993:32). Баракат указује на честе тврдње „да одређени елементи као што су заједнички језик, култура, географија и историја представљају снаге јединства, док империјализам, секташтво, трибализам, етничке поделе (*shu'ubiyya*), локализам и регионализам делују као снаге фрагментације" (Barakat, 1993:32).

Баракат предлаже алтернативни приступ: „Уместо да ове снаге посматрамо одвојено, потребно је систематско истраживање њиховог дијалектичког односа, што подразумева анализу процеса унификације и фрагментације" (Barakat, 1993:32–33). Према њему, овај приступ омогућава разумевање „да Арапи могу бити заједно, а да

нису идентични; исто тако, могу бити у антагонистичким односима, а да ипак нису различити" (Barakat, 1993:33).

Снаге које промовишу јединство и оне које истичу подељеност „делују у контексту основних сукоба и конфронтација, и под одређеним специфичним условима" (Barakat, 1993:33). Управо у тим условима, које суштински стварају сами Арапи, формира се арапски идентитет. „Арапски идентитет је стога развијен у мери у којој се манифестује кроз осећај припадности и разноликост афилијација. Он се ослања и на заједничку културу и њене варијације. Арапи такође препознају заједничко место у историји и заједничка искуства која их повезују. Слично томе, друштвене формације и заједнички економски интереси помогли су у обликовању арапског идентитета. И коначно, арапски идентитет је обликован специфичним, заједничким екстерним изазовима и сукобима" (Barakat, 1993:33).

Уједно је важно указати и на Баракатово мишљење по којој арапску нацију[65] изван сектаријанских подела одликује и снажан локални и регионални идентитет. Како указује „упорна, снажна припадност која угрожава арапски национални идентитет је *wataniyya* (регионализам или патриотизам)" (Barakat, 1993:37), у складу с којим „чак и вештачки створене земље развијају соп-

65 Разматрајући „осећај арапске нације", Халим Баракат наглашава да је он заснован на заједничким елементима као што су „језик, култура, социо-политичка искуства, економски интереси и колективно памћење њиховог места и улоге у историји" (Barakat, 1993:33). Овај осећај нације није статичан, већ се „стално формира и реформише, одражавајући промене услова и сопствене концепције". Баракат истиче да ово динамично схватање нације „искључује потпуно раздвајање, али и потпуну интеграцију". Он наглашава да је начин на који се заједнице међусобно односе често „појачан заједничким сликама и концепцијама, а не само објективним стањем". Као резултат комбинованог утицаја ових услова и оријентација, Баракат указује да арапски идентитет може добити уже или шире значење у различитим историјским околностима (Barakat, 1993:33).

ствене идентитете. Јордан, Кувајт и државе Залива, Либан и други успели су кроз формирање суверених поредака и социјализације да креирају одвојене идентитете. Све више, грађани ових земаља се дефинишу и други их дефинишу у смислу њихове локалне припадности" (Barakat, 1993:37).

Халим Баракат указује да истицање локалне припадности ни у једном тренутку не умањује осећај припадности арапском идентитету. „Грађани и даље потврђују свој арапски идентитет, истовремено жалећи због арапског нејединства и раздвајања, док задржавају своје локалне идентитете" (Barakat, 1993:38). Посебна ситуација је, како указује Баракат, у кризним периодима, међуарапских конфликата када је локални идентитет од примарне важности, при чему режими себе тада представљају као истинске припаднике арапске нације који делују у вишем арапском интересу. Наиме, „на нормативном и реторичком нивоу, локални лидери настављају да потврђују свој арапски идентитет и потребу за јединственом арапском заједницом". Они реторику усмеравају према арапском свету, конституисањем *умма*-е, али у пракси следе свој сопствени курс на рачун арабизма" (Barakat, 1993:38).

Хусаметин Инач анализирајући трансформацију арапског идентитета у контексту Арапског пролећа запажа да се „можда најнеразумљивији аспект протеста односи на његов политички карактер" (İnaç 2012: 201), закључујући да су „сви традиционални извори арапског легитимитета у суштини еродирани. Панарабизам је био исцрпљен до 1960-их, антиционизам до 1990-их година, а у последње време је и политички ислам изгубио подршку. У том смислу, расположење на арапској улици може се дефинисати као пост-арапистичко, пост-антиционистичко и пост-исламско" (İnaç 2012: 201).

„Током прве фазе независности арапских режима, све

до 1967. године, границе арапских држава су се углавном сматрале као артифицијелне импозиције Запада. Постојала је широко распрострањена жеља међу народом да лидери превазиђу ове баријере и признају постојање једне арапске нације... Међутим, аспирације ка пан-арабизму су претрпеле озбиљан ударац арапско-израелским ратом 1967. године. За само шест дана Израел је уништио војске околних арапских земаља, укључујући и Египат, који је био најнасељенија арапска држава и водећи покретач пан-арабизма. Након тог рата, идеја о уједињеној арапској нацији више није изгледала као реална могућност... Арапски режими су користили антиизраелску реторику као начин за добијање народне подршке од свог становништва... У сваком случају, ова тактика задобијања народног легитимитета, која се темељила на подршци палестинској борби, изгубила је утицај након Споразума из Осла 1993. године, који је договорио поравнање Египта са Израелом и западним силама. У суштини, иако је јеврејски идентитет заиста често био у супротности са арапским идентитетом из социолошког и историјског угла, неки арапски политичари и диктатори су преувеличавали ову различитост и непријатељство како би легитимизовали своју сурову и бруталну политику и везали за себе грађане, представљајући заједничку претњу као оправдање" (İnaç, 2012: 201).

Посебан однос је временом изграђен према питању политичког ислама.

„Питање политичког ислама је често погрешно схваћено, нарочито на Западу. Многи западни коментатори праве једноставну и погрешну везу између различитих облика ислама, од ношења марама и исламског режима у Ирану до радикалних група попут Ал-Каиде. Ова перспектива поставља питање колико су ти облици

> ислама екстремни, али стварност је много сложенија. Ислам је изузетно разнолик, као и хришћанство, са широким спектром заједница које делују у оквиру његовог учења и традиција" (İnaç, 2012: 202).

Међутим, Инач указује и на то како су „сва три стуба легитимитета арапских режима или дискредитована или су у процесу да га изгубе". Према његовим речима, „ни панарабизам, нити антиционизам нити политички ислам нису довољни да обезбеде убедљиво полагање права на политичко вођство, нити постоје алтернативне визије на хоризонту" (İnaç, 2012: 202).

Ашер Сасер истиче да арапске државе, због своје неспособности да се суоче са изазовима савремене вестернизујуће модернизације, „нису успеле да одвоје негативне ефекте модернизације или да у потпуности асимилирају своје обрасце понашања, како би се омогућило њиховим друштвима да ефикасно учествују у технолошким и економским погодностима западне реформе" (Susser, 2008:10). Као резултат тога, „нису успеле да пруже осећај просперитета или слободе својим грађанима" (Susser, 2008:10).

У настојању да надоместе овај недостатак, „многи Арапи су се вратили топлом и познатом загрљају традиције и примордијалних идентитета породице, племена и верске заједнице, у нади да ће пронаћи олакшање, окренувши леђа секуларном национализму у његовом панарапском (*qawmiyya*) и национално-државном (*wataniyya*) облику" (Susser, 2008:10).

> Сасер додаје „да је национализам, који се заснива на језичко-територијалном идентитету, стран дуготрајном политичком и културном наслеђу исламског света, и да се у пракси показао као неприродна, површна и разочаравајућа замена за традиционалне супранационалне и

субнационалне идентитете са којима се арапски муслимани већ вековима идентификују" (Susser, 2008:10–11).

9.3. Арапски национализам и ислам

Од почетка XX века па до пораза арапских земаља у рату с Израелом 1967. године арапски национализам је заузимао важно место на регионалној политичкој агенди Блиског истока и Северне Африке. Ипак животни век покрета који је форсирао наратив арапског национализма није био дуг, нити довољно снажан да изложен бочним ударима колонијалних управљача, и бројним препрекама унутар саме арапске заједнице преживи даље од периода постколонијализма, који је свакако обележио. Каснији покушаји да се нешто слично оствари, попут намера либијског лидера Муамера ел Гадафија, показаће се неуспешним и неостваривим у постојећем историјском тренутку.

Како је већ указано, историјски ток арапског национализма био је кратак, међутим по свему што га је пратило, тај ток је био прилично динамичан. Наиме, док ће се арапски национализам појавити крајем XIX века као реакција на османлијску владавину, прави залет добија тек по завршетку Првог светског рата и распадом некадашњих османлијских територија. Јасније назнаке арапског национализма имамо с арапским револтом у Палестини, и египатском револуцијом, која је консолидовала арапски национализам и водила арапски свет ка арапском јединству, али ови догађаји ипак нису имали довољно снаге да превазиђу локалне антагонизме и сујету аутократа који су након Насера желели да преузму улогу лидера арапског света.

Говорећи о специфичности арапског национализма Мартин Крејмер указује да његова историја представља „један од најзначајнијих примера брзог настанка, успона

и пада неког модерног национализма" (Kramer, 1993:172). Крејмер наводи да се корени арабизма[66] могу пратити од XIX века, када је почела растућа реакција против Османлијског царства, чија је моћ слабила. „Како се османлијска власт смањивала, ривалства и амбиције међу муслиманском елитом која говори арапски језик постајала су јача, нарочито у јакој конкуренцији за именовања на положаје османлијске управе и бирократске синекуре" (Kramer, 1993:175). Наредних година, одговор на репре-

66 Појашњавајући настанак арабизма, Крејмер указује да је он, у суштини, био више резултат критике стања Османлијског царства него директне реакције на западну владавину. Како је царство опадало и губило свој политички утицај, појавило се све веће незадовољство у арапским провинцијама, нарочито у Арабији и Плодном полумесецу, што ће касније бити познато као арапско „буђење". „Многе контроверзе још увек окружују природу и обим овог незадовољства, али је уопштено прихваћено да потиче из два извора. Прво, постојале су мањинске заједнице арапских хришћана, које су под утицајем европских струја радиле на трансформацији арапског језика у средство мисионарског рада и савременог учења... Арапски књижевни препород, са седиштем у Бејруту, није одмах преведен у арапски национализам. Али, он се залагао за постојање секуларне арапске културе, којој су хришћани и муслимани по свој прилици допринели једнаком мером. Развијањем овог заједничког арапског наслеђа, хришћанска мањина настојала је да отклони предрасуде муслиманске већине и да за хришћане задобије пуну равноправност са Арапима" (Kramer, 1993:175). Крејмер додаје да је „арабизам такође настао и из другог извора. Ривалства су одувек заокупљала муслиманску елиту која је говорила арапски, нарочито у оштром надметању око именовања на положаје османлијске управе и бирократске синекуре. Незадовољства оних које је заобишао такав плен, повремено су доводила до захтева за већом аутономијом арапских региона у оквиру Османлијског царства. Овај покрет за аутономију и већу политичку и административну слободу арапских земаља расте са све већим незадовољством са централном управом из Истанбула. Почетком двадесетог века, арабизам почиње да се шири не само у Дамаску, где је био најинтензивнији, већ и у другим великим градовима Османлијског царства где се говорио арапски језик, али је био усредсређен на Дамаск, где су његове присталице почеле да се организују" (Kramer, 1993:175).

сију Запада имао је значајан допринос у јачању национализма, па је након 1920. године, арапски национализам постао јачи као „анти-империјалистички", а након 1948. године добио је карактер „револуционарног" национализма (Kramer, 1993:172–184).

Крејмер износи запажање да је „период након осамостаљења великог броја арапских земаља донео и арапску варијанту социјализма, која је своје место нашла захваљујући војним елитама које су заузеле власт на обећањима да ће спровести друштвену револуцију, која би превазишла ове слабости и покренула арапски свет ка јединству, моћи и просперитету" (Kramer, 1993:185), при чему је социјализам постао кључна компонента у новоствореном облику арапског национализма.

> „Арапски социјализам није био само политичка идеологија већ и начин да се оправдају дубоке друштвене и економске промене, као што су земљишне реформе, национализација и имплементација петогодишњих планова. Ове промене су биле представљене као 'револуција', која је требала да побољша животни стандард арапских народа и створи јединствени арапски идентитет. Пошто је ова револуција била представљена као 'аутентично арапска', сви који су се противили овим променама били су приказани као 'реакционари', што је створило јасну идеолошку поделу у друштву" (Kramer, 1993:185).

У еволуцији арапског национализма Крејмер препознаје два различита, али паралелна правца развоја – насеризам и баасизам.

> „Насеризам је био нераскидиво повезан са харизматичним лидерством Гамала Абдела Насера, који је, захваљујући својој политичкој победи током Суецке

кризе 1956. године, постао симбол арапског отпора и јединства. Насеризам је обједињио социјалистички оријентисан програм друштвених и економских реформи са визијом Египта као лидера арапског света. Насеров Египат био је представљен као центар арапског јединства, који има снагу, ресурсе и амбицију да предводи све Арапе ка остварењу заједничке будућности" (Kramer, 1993:185).

Истовремено, баасизам је нудио другачији модел национализма, и представљао идеолошки дисциплинованију и теоријски утемељенију визију у односу на насеризам. Крејмер истиче да су његови оснивачи, углавном образовани на Сорбони и припадници мањинских верских заједница у Сирији, поставили своје темеље на филозофским идејама европских мислилаца попут Фридриха Ничеа, Јохана Готлиба Фихтеа и Хјустона Стјуарта Чемберлена. Ово академско наслеђе обликовало је Баас као идеолошки покрет са нагласком на радикалне промене и револуцију.

„Име 'Баас' (препород) одабрано је као симбол обнове и буђења арапске нације. Устав покрета, усвојен 1947. године, инсистирао је на томе да се њихови циљеви не могу остварити еволуцијом или постепеним реформама, већ искључиво револуционарним путем. Први и најважнији циљ Бааса био је стварање јединствене арапске државе, при чему су све разлике међу Арапима сматране 'случајним и неважним' и као такве предвиђене да нестану са буђењем арапске националне свести. Социјализам је у Баас идеологији имао централно место, не само као економски и друштвени модел, већ и као суштински аспект арапског национализма. За баасисте, социјализам није био само политички избор, већ нужност која проистиче из дубоких

> корена арапског идентитета и потребе за правдом, јединством и револуционарном трансформацијом" (Kramer, 1993:185–186).

Ова идеја је доживела своју кулминацију 1958. године „стварањем Уједињене Арапске Републике – савеза Египта и Сирије, који је арапском свету представљен као први корак ка општој арапској унији. Имена Египта и Сирије била су замењена појмовима 'јужни регион' и 'северни регион', симболишући укидање националних граница у корист јединственог арапског идентитета" (Kramer, 1993:186).

Ипак, упркос високим очекивањима, савез између Насера и Бааса убрзо се претворио у борбу за превласт у оквиру арапског национализма.

> „Египћани су доминирали над Сиријом, третирајући је као своју колонију и управљајући њоме са бројним пропустима. Унија није успела да оствари потенцијал који се очекивао од спајања ове две државе; напротив, она је угушила сваку продуктивну иницијативу, посебно у Сирији, кроз наметање 'арапског социјализма'. Године 1961. сиријски војни удар окончао је Унију, проглашавајући крај савеза. Овај распад је показао да су разлике између арапских држава сувише дубоке да би их слогани и идеолошке пароле могли превазићи. Иако је 1963. било нових преговора између Насера и Бааса, као и више предлога и споразума о јединству, Уједињена Арапска Република никада није оживела. У ретроспективи, колапс ове уније 1961. године означио је почетак дуготрајног слабљења арапског национализма" (Kramer, 1993:187).

Додатни ударац уследио је јуна 1967. године када је у тзв. Шестодневном рату (од 5. до 10. јуна) Израел нанео

нови пораз арапској коалицији коју су предводили Египат, Сирија и Јордан.

> „Арапи су можда изненада ушли у рат са Израелом тог јуна, али када су се нашли у њему, очекивали су више него 1948. године. Већина их је сматрала да су, након скоро две деценије Насеровог и Баасовог режима, друштвених револуција и милитаризације политике, као и арапског национализма и борбе против Израела, изашли ојачани, а не ослабљени. Међутим, оно што су добили било је много мање: непомирљив пораз, који је испоручен за само шест дана. Његове територијалне последице обухватиле су израелску окупацију Источног Јерусалима, Западне обале и Газе, које су све биле густо насељене Арапима, као и Синаја и Голанске висоравни, два стратешка подручја која су служила као бедеми, држећи Израел на удаљености од Каира и Дамаска. Пораз је представљао ништа мање од „Ватерлоа панарабизма" (Kramer, 1993:188).

Нејединство арапских народа Сати ал-Хусри је сматрао главном препреком за регионални просперитет и изражену слабост. Његово тумачење губитка Палестине у рату са Израелом 1948–1949. године такође је усмерено у том правцу. По Хусрију, Палестина је изгубљена јер се против Израела није борила једна арапска војска, већ седам различитих. У том контексту, како истиче Адид Давиша, „закључак је био недвосмислен: да би се избегли губици у будућим ратовима, Арапи морају да се уједине у једну арапску државу" (Dawisha, 2016:3).

У погледу тога шта је био, а шта данас представља, Кетлин Ридолфо истиче „да је арапски национализам, који се дефинише као припадност већем арапском народу, а не националној држави у западном смислу, израстао у двадесетом веку у политички и друштвени покрет као

одговор на колонијализам и наставак западне доминације у региону. Данас, арапски национализам више постоји као друштвени феномен него као политички покрет" (Ridolfo у Flanagen et al., 2001:915–916).

Ридолфо такође напомиње да, „без обзира на политичка ривалства и разлике које су дефинисале арапски свет у последњем веку, арапски национализам и даље постоји као главни извор самоидентификације за арапске народе" (Ridolfo, 2001:917). Ово се надовезује на размишљање Хинебуша, који истиче да је, „државни легитимитет, међутим, и даље дубоко повезан са арабизмом који, у комбинацији са исламом, остаје најјача компонента народног идентитета" (Ridolfo, 2001:917). Она додаје да, у контексту глобализације и обједињавања економског простора, „док арапски народи подржавају идеју о јединственој арапској нацији, арапски лидери настоје да је подрже само онда када то служи њиховим интересима" (Ridolfo, 2001:916–917).

Анализирајући идеолошки конфликт и улогу ислама на Блиском истоку у XX веку, Арон Рок-Сингер указује „да су још крајем XIX века две водеће верске личности, Џамал ал-Дин ал-Афгани и Мухамед Абдух, удружиле напоре како би унапредили панисламизам као 'противотров' империјализму" (Rock-Singer, 2015).

Међутим, они нису постигли очекивани успех, а Рок-Сингер истиче „да је једно објашњење за њихов неуспех то што је национализам преузео улогу панисламизма" (Rock-Singer, 2015). Он наводи да је „централни фактор овде моћ држава да одреде политичке идентитете" (Rock-Singer, 2015), те да је „верски идентитет наставио да игра улогу, али унутар граница националних држава, а не ван њих" (Rock-Singer, 2015). Рок-Сингер сматра да је на овај исход утицао настанак више политички независних држава које су „развијале политичке пројекте у оквиру територијално дефинисаних нација"

(Rock-Singer, 2015), при чему је „у неким случајевима то подразумевало одлучни секуларни национализам[67] који је све религиозне симболе и обичаје потиснуо у приватност домова" (Rock-Singer, 2015). Међутим, ова званична политика није могла у потпуности да сакрије стварност јер, како истиче Рок-Сингер, „док су секуларни националистички режими тврдили да одржавају јасну поделу између секуларног националистичког пројекта и ислама, чињенице на терену су оспоравале ову јасну поделу[68]" (Rock-Singer, 2015).

Дакле, исламски национализам је на јавну сцену ступио као противтежа државном секуларном национализму. Рок-Сингер као најистакнутију организацију која је заступала овакве ставове наводи Муслиманско братство[69], које није било усамљено у својим стремљењима, док је са ривалским групацијама, посебно салафистима и џихадистима, имало и својеврсни супарнички однос.

---

67 Рок-Сингер додаје да „иако је Ататурк био екстреман, он није био усамљен. Секуларно-националистички режими настали су у Ирану под породицом Пахлави почетком 1925. године, у Египту под Покретом слободних официра 1952. године, а у Ираку са оснивањем републике 1958. године" (Rock-Singer, 2015).

68 „Нарочито активну улогу многе од ових држава преузеле су не само у надгледању онога што се дешавало у џамијама, већ и у пружању одговарајућих проповедника. На приближно истој линији, верско образовање је интегрисано у јавни образовни систем на начин који подржава државне политике, а не искључује религију. Дакле, с једне стране, религија је очигледно играла мању улогу када је реч о политичком идентитету. С друге стране, важно је запамтити да су, без обзира на тврдње о секуларизму, државне елите у Египту, Ираку, Ирану и другде биле активно укључене у коришћење религије да би дефинисале своје националне заједнице" (Rock-Singer, 2015).

69 „Основана у Египту 1928. године од стране школског учитеља Хасана ал-Бане организација се проширила на Сирију 1930-их, Јордан 1945. Кувајт 1950-их, Саудијску Арабију 1950-их и Ирак 1960-их година" (Rock-Singer, 2015).

Разматрајући однос верског и националног идентитета, Рок-Сингер износи мишљење да се секуларни и исламистички национализам могу посматрати „не само као политички супарници, већ и као идеолошки рођаци. Иако се разликују у кључним аспектима, нарочито у томе како политичка заједница треба да се одреди, да ли је првенствено национална или верска, они деле сличан поглед на основне границе политичке заједнице, што је нација-држава[70]" (Rock-Singer, 2015).

9.4. Панарабизам и унутар-арапска кохезија

Снага историјског тренутка који су у арапски свет донеле године осамостаљења низа арапских земаља 1950-их и 1960-их година поставила је два основна циља арапског национализма међу приоритете политичке агенде региона, посебно Египта и Сирије: имплементацију идеје пан-арабизма и јачање унутрашње кохезије.

70 „Ова тачка гледишта помаже и у прецизнијем разумевању пан-исламског џихадизма. Далеко од тога да се ради о повратку панисламизма крајем XIX и почетка XX века, овај покрет, који се најчешће идентификује са Ал-Каидом, настао је као резултат неуспеха исламистичког национализма у Египту између 1950-их и 1970-их година. Једноставно речено, пројекат који је народ, а не ислам, поставио као централни стуб политичког идентитета, подржан од државних институција, био је сувише моћан за џихадисте. Сходно томе, џихадисти су се преселили у иностранство, удаљавајући се од борбе против 'непријатеља у близини' у Египту (египатски режим) и окренули се 'далеком непријатељу' (Совјетском Савезу) у Авганистану. Иако Муслиманско братство и пан-исламски џихадисти деле одређену заједничку особину – посвећеност транснационалној политичкој сурадњи међу муслиманима – они се такође веома разликују. Пре свега, различите исламистичке националистичке организације нашле су спој радећи у оквирима националне државе и истицањем нације као кључног елемента политичког идентитета" (Rock-Singer, 2015).

Снажна политичка воља са обе стране, као и економија у успону, ишли су на руку тој новој форми груписања арапских земаља, која је многима била привлачна, а чак је и шири политички амбијент, у виду заинтересованих страних сила, био углавном уздржан по том питању.

Тако велика и значајна идеја, која је могла да промени слику Блиског истока и Северне Африке, након низа препрека у самом арапском корпусу, пре свега од стране владајућих елита, веома брзо је доживела крах. Упркос неуспеху, концепт панарабизма и идеја једне арапске нације, након ове пропуштене историјске шансе, имаће и касније покушаје ревитализације овог највишег идеала арапске политике, посебно од стране Гадафија. Управо због тих покушаја оживљавања ове идеје, која није нестала, већ напросто није више део мејнстрим политике, потребно је додатно разјаснити њено место у арапској политичкој мисли и арапском друштву.

Мортен Валбјорн и Андре Банк разматрајући различите аспекте арапске политике посебно у периоду 1950-их и 1960-их, и расправљајући „да ли је арапска политика и даље арапска" (Valbjørn, Bank, 2011:7), указују да се „део контроверзе о томе да ли се арапски национализам може сматрати застарелим или усковидим, може приписати коришћењу истих појмова за различите феномене код различитих аутора" (Valbjørn, Bank, 2011:7),

Ова два аутора стога врло прецизно дефинишу арапски национализам као „општу идеју о постојању посебних веза између људи који говоре арапски, за које се претпоставља да су део једне арапске нације коју чини заједнички језик, историја, култура и традиција" (Valbjørn, Bank, 2011:7), наводећи да се као „политичка импликација овог гледишта издвајају три варијанте арапског национализма: пан-арабизам, политички арабизам и културални арабизам" (Valbjørn, Bank, 2011:7).

Подробно анализирајући сваку појединачну варијанту, Валбјорн и Банк, наводе да „према пан-арабистима, арапски свет представља 'пан-систем'" (Valbjørn, André Bank, 2011:7), чији „крајњи циљ је територијално јединство у смислу спајања онога што се сматра вештачким арапским територијалним државама у 'истинску' арапску националну државу. До тада *raison de la nation Arabe*, односно заједнички арапски интереси и безбедносна питања, увек треба да имају предност у односу на уски *raison d'état*" (Valbjørn, André Bank, 2011:7).

Објашњавајући политички арабизам Валбјорн и Банк истичу да „политички арабисти перципирају арапски свет као анархично међународно друштво где су Арапи који живе у различитим државама спојени посебним везама" (Valbjørn, André Bank, 2011:7). Имајући наведено у виду „арапска политика треба да одражава ову реалност и сходно томе да буде упозната не само са уским сопственим интересима, већ и да се придржава одређених различитих арапских норми, правила и вредности укључујући одређене обавезе и посвећеност солидарности међу Арапима" (Valbjørn, André Bank, 2011:7–8). Коначно, „за културалне арабисте, арапски свет је првенствено културни простор у смислу да Арапи осећају одређени ниво културне блискости и деле заједничке навике и обичаје, али без имплицирања било какве супстанцијалне политичке посвећености или обавеза" (Valbjørn, André Bank, 2011:7–8).

Шира анализа усмерена на домете пан-арабизма у први план свакако ставља Египат и Сирију, које су, како напомиње Ридолфова, након успона арапског национализма 1930-их, доминирале пан-арапским покретом у каснијим деценијама. Ридолфо указује да је удруживањем снага 1950-их „оси Каиро-Дамаск, Египат допринео својом тежином као најнасељенија, војно јака и културно напреднија од других арапских држава.

Сирија је прихватила египатско вођство и допринела његовом интензивном арабизму и централности у Машрику" (Ridolfo, 2001:916).

Међутим ствари се нису одвијале по плану, па је унија трајала кратко, од 1958. до 1961. године, да би након више неуспелих покушаја оживљавања арапски национализам готово нестао.

> „Иако је њихова политичка унија била краткотрајна, Египат и Сирија склопили су нови савез, који је финансирала Саудијска Арабија након рата 1973. године са Израелом. 'Арапски троугао' је заједнички тражио да се издејствује частан мир са Израелом у замену за повратак арапских територија заузетих 1967. године. Египат је касније разбио савез тако што је спровео сепаратни мир са Израелом, а што је довело до изолације Египта од других арапских земаља већим делом 1980-их. Током те деценије, чврста посвећеност Сирији као последњем бастиону одбране од Израела била је преовлађујући став" (Ridolfo, 2001:916).

Ридолфо додаје да је „окупација Кувајта од стране Садама Хусеина и рат који је уследио у Персијском заливу од 1990–1991. године пружио прилику да Египат и Сирија још једном наметну себе као ујединитеље арапског света. Египат, који се у очима других Арапа дискредитовао због склапања мира са Израелом и међународног опадања статуса, видео је прилику да унапреди своју репутацију на Западу и поново потврди своју позицију на регионалном нивоу као доминантне фигуре у унутрашњој арапској политици. Сирија, без покровитеља и суочена са економским тешкоћама код куће, представила се заливским земљама, у договору са Египтом, као алтернатива западној војној подршци"

(Ridolfo, 2001:917). Међутим Декларација из Дамаска[71] из 1991. године која је предвиђала распоређивање египатских и сиријских трупа никада није заживела јер је за заливске монархије била неприхватљива сама идеја да ове две земље, макар то било и под изговором мира, војно држе под контролом њихове територије.

9.5. Чиниоци трансформације арапског идентитета

Пошто се у претходном делу анализе арапског идентитета покушало указати на његове саставне елементе, као и градивну масу која га повезује у целину, део који недостаје се односи на утврђивање чинилаца који су претходних деценија утицали на његову трансформацију, и како је у том погледу и Арапско прилеће уследило као реакција на значајне промене у арапском друштву. У том смислу, потребно је размотрити компоненте арапског идентитета које су се задржале на локалном нивоу, те оне које су имале шире дејство на његов развој и промене.

Реч је свакако о процесима, и политикама које су спроводиле империјалне силе, чији интерес никако није био подстицање друштвеног развоја и просторног јединства потчињене арапске популације. Када се узму у обзир овакве околности у којима је арапско јединство

71 Како наводи Ридолфо „овом декларацијом је затражено да 65.000 египатских и сиријских трупа буде стационирано у Заливу. У замену, заливске државе су требале да допринесу са 15 милијарди долара Арапском фонду за развој. Дамаска декларација никада није реализована. Уместо тога, државе Залива појединачно су спровеле билатералне одбрамбене споразуме са Западом – неповерење и сумња биле су покретачка снага иза њиховог окретања према иностраним савезима" (Ridolfo, 2001:917).

константно потискивано, а различитост исто толико потенцирана, постаје много јаснија промењивост, као и присутност више паралелних арапских идентитета.

Овде је важно указати на анализу Оливијеа Роја који примећује да су упоредо са променама политичких система, и арапска друштва пролазила кроз период драстичних промена. Поред наглашавања значајних демографских промена, које се огледају у паду фертилитета, Рој указује на низ других важних трансформација.

> „Жене су ушле на универзитете и на тржиште рада. Млади су данас образованији од својих родитеља и касније ступају у брак. Мужеви и жене су све чешће ближи једни другима по годинама и степену образовања. Имају мање деце, а нуклеарне породице све више замењују проширена домаћинства. Мобилни телефони, сателитска телевизија и интернет омогућили су новијим генерацијама да се повезују, размењују идеје и дискутују на вршњачкој основи, уместо да се ослањају на ауторитарни систем преноса знања одозго надоле. Млади се осећају све мање везани за патријархалне обичаје и институције које нису у стању да се суоче са изазовима савремене блискоисточне заједнице" (Roy, 2012:8).

Из ових запажања, Рој извлачи шири закључак да су „демографске промене довеле до промена у политичкој култури" (Roy, 2012:8), напоминући да су „млади постали више индивидуалисти и мање склони привлачности холистичких идеологија, било да су оне исламистичке или националистичке" (Roy, 2012:8). Он даље истиче „да је уз пад патријархалног модела, дошло и до смањења привлачности харизматичних вођа" (Roy, 2012:8), и потврђује став о неуспеху политичког ислама,

сматрајући „да је утопијски концепт 'исламске државе' изгубио кредибилитет" (Roy, 2012:9).

Рој констатује да „исламску идеологију сада оспоравају и позиви за демократију, који одбацују било какво монополско право на моћ једне партије или идеологије, као и неофундаменталистички салафисти који тврде да једино строг лични повратак истинским верским обичајима може послужити као основа за 'исламско друштво'" (Roy, 2012:9). Он такође напомиње да „чак и међу Муслиманском браћом, млади чланови одбијају слепу послушност руководству. Нова генерација позива на дебату, слободу, демократију и добро управљање" (Roy, 2012:9). Међутим, овај аутор подвлачи да „привлачност демократије није резултат увоза западног концепта демократије, као што су то подржале присталице америчке војне интервенције у Ираку. То је политичка последица друштвених и културних промена у арапским друштвима (иако су те промене, наравно, део процеса глобализације)" (Roy, 2012:9).

Следећа важна чињеница, коју такође истиче Рој, односи се на утицај промена на религијску сферу. Он указује да „салафисти, као и неофундаменталисти широм света, преобликују религију у код и скуп јасних норми које су одвојене од традиције и културе. Према томе, најбоље је не гледати их као део традиционалистичке реакције, већ као носиоце покушаја да се ислам прилагоди модернизацији и глобализацији" (Roy, 2012:10).

Он даље појашњава „да ова адаптација не треба да се схвати као промена теологије (предложени садржај одређене религије), већ као промена религиозности (начин на који верник доживљава своју веру)" (Roy, 2012:10). Рој закључује „да овај талас реисламизације скрива веома важну чињеницу: допринео је диверсификацији и индивидуализацији поља религије" (Roy, 2012:10), при чему „ислам као теолошки корпус није до-

живео промене, али јесте религиозност[72]. И ова религиозност, било да је либерална или не, компатибилна је са демократизацијом јер одваја лично веровање од традиције, колективног идентитета и спољашњег ауторитета" (Roy, 2012:10).

С друге стране Сејед Вали Реза Наср указује да за многе муслиманске државе трансформација друштва јесте важна, али не по цену да се због развоја и модернизације изгуби нит са исламском културом.

> „Као резултат тога, оне су се фокусирале на идеале као што су друштвене промене, економски напредак и индустријализација. Међутим, оно што разликује муслиманске државе од модерног Запада је њихова преокупација централном улогом исламске културе у дискусијама о модернизацији и развоју. Пажња на културним димензијама промена, обликовању појединца као предуслова спровођења успешне друштвене трансформације, била је у самом срцу развојне агенде државе и представља наслеђе колонијалне државе, која је, за разлику од своје матичне државе у Европи, била отворено забринута за културни живот својих субјеката" (Nasr, 1999d).

72 Објашњавајући да религија све више постаје ствар личног избора Рој указује да су „уобичајени верски ауторитети (улама и исламистички лидери) у великој мери изгубили свој легитимитет у успону самозваних и често самоуких верских службеника. Млади 'поново-рођени' муслимани пронашли су свој пут кроз интернет или придруживањем локалним групама истомишљеника. Они су критиковали културни ислам својих родитеља и настојали су да изграде сопствени 'бренд' ислама, који све више личи на ствар уверења, а мање на наслеђену навику" (Roy, 2012:10).

10. Ислам и држава у контексту револуционарних преврата

Када је почетком 2011. године талас протеста против аутократских арапских режима из Туниса почео да се шири на суседне земље и прераста у народни устанак, на улицама арапских градова међу окупљеним народом није било видљивих верских обележја. Заправо, ови изливи народне непослушности и захтеви за смену власти која је државу присвојила за себе, ни по чему нису имали религијски карактер који би самом отпору могао дати другачији призвук.

Иако је ова на моменте изразито секуларна форма протеста свакако била раритет у односу на већину ранијих антивладиних протеста, у каснијој фази ипак долази до одређеног ангажовања појединаца, друштвених покрета и организација, блиско повезаних са религијским структурама, којима се указала прилика да отворено изађу из илегале, показујући да се не држе по страни, уз истовремени покушај да присвоје део славе и искористе тренутак за сопствену промоцију и позиционирање.

Ипак, ово веће ангажовање и видљивост исламиста највише је одговарало самим режимима који су „заведеним грађанима" могли да укажу на алтернативу која не доноси баш најсрећнију будућност, али и да крену у сурови обрачун са опонентима уз оправдање да држава спроводи антитерористичка дејства против фанатизованих исламиста. Будући да је ислам свакако био у позадини дешавања која су пратила немире у арапском свету, а касније и знатно видљивији и присутнији у јавној сфери, однос ислама, државе и друштва у целини захтева подробније разматрање.

10.1. Однос ислама и државе

Још један важан елемент за склапање мозаика вишедиманзионалних узрока Арапског пролећа је сложени однос ислама и државе. Ова веза је снажна чак и у оним арапским државама где је религија формално одвојена од државног апарата, док су у моментима уздизања моћи једне од ових страна, неретки покушаји преузимања јасних ингеренција друге стране. Борба за моћ религијских и политичких елита, која се рефлектује кроз отворену могућност утицаја религије на државу, односно државе на религију, поуздан је индикатор укорењености традиционализма у неком друштву, те уједно и неспорни показатељ заостатка у модернизацији.

Имајући у виду наведено, стављање односа ислама и државе у контекст Арапског пролећа има за примарни циљ разјашњење две околности које у одређеној мери уносе забуну у саму перцепцију догађаја који су подстакли суноврат арапских аутократа. Наиме, најважнија одредница таласа протеста је да они нису били религијског карактера, те је стога улога ислама као доминантне религије у арапском свету у овом случају ирелевантан чинилац. Међутим, управо због окружења у којем се читав низ догађаја и одиграо, веза са исламом свакако постоји, и та компонента анализе је неизоставна.

Уједно, како су се устанци догодили у земљама где су државни апарати најоштријом присилом испољавали репресију према било ком облику уплива ислама у политику, потребно је додатно разјаснити и ову природу односа између државе којој је политички ислам био непријатељ, и друштва које ислам уважава, али према радикалним исламистима има подељено мишљење.

Свакако је неопходно разјаснити и суштину односа ислама и државе, као и неретку ситуацију да се потпуно погрешно, у неким ненаучним круговима, и површним

медијским извештавањима, свака земља насељена муслиманима сматра исламском. У том објашњењу потребно је поћи од отворене ситуације након повлачења колонизатора. Према речима Мухамеда Асада, „у изузетно ретком и краткотрајном историјском моменту слободног избора" (Asad, 1961:1) арапске земље су имале прилику да одабере којим ће путем наставити сопствени развој „након читавог века борби, надања, грешака, и разочарања" (Asad, 1961:1), који су претходили освајању независности.

> „Стицање независности је у први план ставило питање основних принципа којима би се требало водити у циљу осигурања среће и благостања народа. Овај проблем не тиче се само административне ефикасности, већ и идеологије. На муслиманима је да одлуче да ли ће њихове од скора независне државе бити подређене модерним западним концептима који ускраћују религији право да обликује обичајни живот нације, или ће након неког времена постати исламске политичке творевине у правом смислу те речи" (Asad, 1961:1).

Како наглашава Мухамед Асад, ово значи да „држава која је већински или чак потпуно муслиманска није нужно синоним за 'исламску државу': она може постати истински исламска само услед свесне примене социо-политичких начела ислама у животу нације и њиховом уградњом у основе устава те земље" (Asad, 1961:1). Такође, на темељима оваквог виђења реалности политичког живота у арапском свету, чврсто стоји и мишљење Абдулахија Ахмеда Ан-Наима по коме „ислам и држава јесу и морају остати раздвојени, али ислам и политика не могу, и не би се требали одвајати" (An-Na`im, 2010:1).

Пратећи развој ислама, Џон Л. Еспозито примећује да је крајем 1960-их и 1970-их година, поновна појава ре-

лигије у политици била у корелацији са све већим присуством религије у личном и јавном животу.

> „Многи у муслиманским друштвима постали су обзирни (наглашавајући молитву, пост, одевање, породичне вредности итд.) одбацивши оно што су видели као пропусте секуларних и етничких облика национализма, западног капитализма и социјализма. Као алтернатива, верска реторика, симболи, актери и организације постали су легитимни извори који су коришћени за упознавање и мобилизацију група" (Esposito, 1999).

Као паралелни процес, Еспозито примећује да су се „главна питања политичке и социјалне неправде (неједнакост богатства, ауторитарне власти, репресија, корупција) преплитала са жељама да се поново усвоје аутентичније укорењени национални, културни и верски идентитет и вредности који нису подређени и који не зависе од западних парадигми и културе" (Esposito, 1999).

Већ крајем 1970-их и током 1980-их година дошло је до промене у спољном приступу овим процесима, будући да је, како Еспозито указује, „свет посматрао ислам првенствено кроз објектив иранске револуције и страховања од њеног извоза, као и накнадних аката насиља и терора (отмице, напади на америчке и европске амбасаде, убиства маринаца у Бејруту). Међутим, 1990-их година се појавила 'тиха револуција' јер су муслимански политички активисти и исламске организације настојале да постепено реформишу своја друштва изнутра, кроз политички и друштвени активизам" (Esposito, 1999).

Наредних деценија незадовољство је било усмерено не само ка режимима, као препреци за остварење визије стварања исламских друштава, већ и ка сународницима који су подржавали те режиме, али и према Западу.

> „Неуспех Запада као арапског и муслиманског савезника, као и преовладавајући страхови да ће западњачка култура доминирати и заменити аутохтони идентитет, веру и традиције, била су два најутицајнија фактора померања ка друштвима која су дубље укорењена у религији. За многе је вестернизација била само модеран облик колонијализма који је довео до прекомерне зависности од Запада, што је истакнути ирански интелектуалац Џалал Ал-е Ахмад назвао 'вестоксификација' (енг. *Westoxification*'). Исламски активисти и покрети (понекад називани исламистима), као и главни реформатори и насилни радикали, сви скупа су тврдили да је лек за ову болест повратак на аутохтонији и аутентичнији смисао историје и вредности, те реафирмација централне улоге ислама. Веровали су да религија пружа свеобухватни оквир за муслиманско друштво, како јавно тако и приватно" (Esposito, 1999).

Док је Запад окривљен због „ангажовања у нео-империјалистичкој религиозној борби, јудеохришћанске западњачке завере која подржава неисламске режиме, и окупације већински муслиманских земаља и пружања пристрасне подршку израелској окупацији Палестине" (Esposito, 1999), истовремено је „насиље сматрано неопходним и божански одобреним одговором" (Esposito, 1999). Како наводи Еспозито, „са освитом XXI века, ислам је постао заробљен у наративу конфликта и насиља" (Esposito, 1999).

На успон радикалних исламистичких покрета у великој мери је утицала позиција држава у чијим оквирима су се ови покрети развијали. Треба имати у виду да су у допуштању, подстицању или забрани деловања ових покрета увек пресудни државни интереси или појединачне земље или групе земаља, и то не само муслиманских. Подршка је већа, али неретко прикривена, ако је држава

посвећена обнови пан-исламске моћи и јачању исламског идентитета (случај Саудијске Арабије), а иста не постоји ако је насилно деловање усмерено према владајућим елитама (нпр. Сирија). Али како подршку покретима неретко дају и треће стране (глобалне или регионалне силе) којима је превасходни циљ дестабилизација друштва и смена власти, веома је честа и манипулативна употреба покрета посебно активно практикована и даље у примени у низу земаља уздрманих Арапским пролећем.

У овом случају радикални исламистички покрети су ништа друго до средство[73] односно објекат који се употребљава у корист интереса треће стране, иако у први мах делује да су носиоци или покретачи промена. Међутим, треба истаћи да постоји и могућност прикривене подршке, када владе земаља које су истовремено и архинепријатељи и мета ових покрета, због заинтересованости за смену одређених режима преко посредника, наводних симпатизера покрета, пружају истим тим непријатељски настројеним покретима знатну материјалну и техничку подршку, при чему ни вођства тих покрета, а камоли њихови чланови тога нису ни свесни.

Пошто исламисти најчешће делују независно од става администрације државе на чијој територији функционишу, поред употребе општег незадовољства у појединим сегментима покушавају да преузму улогу државних институција или да чине оно што држава не чини, представљајући снажан ослонац осиромашеним и обесправљеним деловима популације, тако их приближавајући и увлачећи под своје окриље.

---

73 Као примери „заиграности" односно негативног исхода двоструке игре често се наводи случај Талибана који су од стране западних земаља, посебно САД-а били подржавани док су им мета били Совјети у Авганистану, каи и Ал-Каида чија организациона мрежа је била корисна у притискању непослушних арапских лидера, али се у једном моменту окренула против самих западних земаља.

„Исламистички покрети су добро познати по пружању склоништа, образовне помоћи, бесплатним или нискотрошковним медицинским клиникама, помоћи у смештају студентима изван града, студентским саветодавним групама, омогућавању јефтиних церемонија масовних венчања да би се избегли претерано скупи захтеви мираза, правној помоћи, спортским објектима, као и женским групама. То што сличне услуге не пружа држава, кључни је извор очајања и народног гнева против режима, а исламисти стичу велики политички кредибилитет као резултат, пре свега у Египту, Алжиру, Мароку, Турској, Малезији и Индонезији. Успех ових добротворних операција је омогућен великим приватним средствима побожних богатих донатора, исламских фондација, дубинским везама са организацијама локалних џамија, осећајем посвећености и преданости, као и жељом да се изгради политичка основа за исламистички покрет" (Fuller, 2003:28).

Како овакав вид деловања одговара самовиђењу радикалних исламистичких покрета као предводника отпора против репресије, они настоје да привуку одређене друштвене групе које се осећају одбаченим од стране државне елите.

„У суштини, исламисти су задобили највећу базу социјалне подршке у нижој средњој класи, ситној буржоазији, и урбаној популацији, више него руралној. Ослањају се на државне бирократе, студенте, интелектуалце и на одређени степен стручне подршке, мада опет углавном из ниже средње класе. „У Алжиру, Египту, Пакистану и Ирану, где су економски услови изузетно лоши, исламисти у знатној мери придобијају следбенике из нижих класа и незапослене (мада често образоване)" (Fuller, 2003:34).

Овде је свакако важно напоменути специфичност деловања радикалних исламистичких покрета који иако „користе ислам као политичку снагу за мобилисање јавности, задобијање контроле над управљањем, и реформисање друштва и државе, у складу са својим доктринарним религијским агендама" (Faksh, 1997:XV), ипак не теже теолошком преустројству ислама јер би то значило промену основа односно „фундамената" религије по предању заснованих на божјој речи пренетој преко пророка Мухамеда у свету исламску књигу Куран.

> „Уместо тога, они усвајају ислам као идеологију друштвеног и политичког деловања и полажу право на нову интерпретацију његових догми, на основу посебног разумевања религијских текстова – Курана и Суне, или пророчке традиције. Њихов циљ је 'повратак' одређеном древном моделу (*salaf*), те отуда имају тенденцију да глорификују и идеализују прошлост и ниподаштавају садашњост. Као самозвана авангарда друштва, ови покрети или групе баве се активизмом који се често испољава у политичкој милитантности или политичкој агресивности унутар, а понекад и изван постојећих националних политичких структура" (Faksh, 1997:xv).

Како је ислам као религија кроз идеје које пропагира у основи нераскидиво везан за државу и радикални покрети се упркос практично наднационалним програмима, примарно фокусирају на освајање власти[74] у одређеној држави.

---

74 За муслиманске фундаменталисте, основни принцип на којем се заснива уређење друштва је хакимија (hakimiyya), односно божански суверенитет над свим створеним. Пошто је држава обавезана религијом и правилима, или хакимијом, она припада богу, што у пракси значи врховну власт Шеријата. Идеја апсолутне искључивости бога и његовог ексклузивног суверенитета пред-

„Као политички актери, револуционарне исламистичке групе суочавају се са низом тешких проблема. Због тога што је верска доктрина у сржи њихове идеологије, сунитски и шиитски муслимански радикали налазе да је тешко, мада не увек и немогуће, да сарађују. У неким земљама ирански, персијски етницитет и верски, шиитски идентитети представљају праве препреке за привлачење арапских и сунитских присталица ка доктрини често поистовећеном са њиховом револуцијом" (Rubin, 2003:209–210).

Поред ових препрека, значајан проблем представљају и различита гледишта у погледу начина освајања власти.

„Постоји дебата између умерених градуалиста, који су спремни да делују у оквирима ограничења локалног политичког система, и радикалних револуционара који су спремни да употребе силу како би постигли своје циљеве. Фундаменталисти се оштро супротстављају традиционалистима у многим аспектима, посебно када је у питању њихов идеолошки став о држави. Државу виде као главни инструмент имплементације фундаменталистичке визије богоугодне државе под Шеријатом и као гаранта његовог опстанка. Зато фундаменталисти усмеравају своје напоре на освајање државе и њених центара моћи, било легално унутар демократског оквира, или насилно, револуцијом или државним ударом" (Zeidan, 2001:26–27).

Ово представља први, али за исламисте кључни корак ка остварењу ширих циљева, као што су успо-

---

ставља обележје истинског исламског уређења. То је уређење у којем владају божји закони, а сва легитимна власт потиче од њега самог. Покорност постоји само према богу, и никоме више. Све остале форме људске владавине, као извор ауторитета и наредби, сматрају се *shirk*-ом (политеизмом), окренуте ка стању џахилије (предисламског паганизма) (Faksh, 1997:6).

стављање калифата и уме. У том походу, како истиче Бери Рубин, исламисти често своје деловање везују за етницитет, али исто тако развијају и сопствене стратегије. Према Рубину, иако је брзи раст и снага исламистичких група углавном резултат припадности одређеним етничким или националним заједницама, свака група, осим мреже Муслиманског братства, која подстиче сарадњу међу египатским, јорданским, палестинским (Хамас) и сиријским братствима, углавном функционише сама у борби против релативно добро финансираних и наоружаних локалних власти.

> „Слично томе, сваки радикални исламистички покрет мора да развија стратегије и тактике прилагођене специфичним условима своје земље, које се могу значајно разликовати. Сходно томе, ове групе расту у различитим правцима, користећи различите степене ескалације и проналазећи разнолике одговоре на своје проблеме. Владе, с друге стране, често користе веома софистициране тактике у борби против ових револуционарних исламиста. Ове мере обухватају експропријацију исламских симбола, прихватање контроле над већим делом исламских институција, промовисање патриотизма и арапског национализма, као и репресију" (Rubin, 2003:210).

При разматрању улоге државе треба нагласити да је на успон радикалних исламистичких покрета у највећој мери утицао управо однос подршке или отпора режима муслиманских и немуслиманских држава према њиховом деловању.

У региону Блиског истока и Северне Африке где је и највећа концентрација муслиманских земаља Бери Рубин препознаје четири ситуације у којима се развијају радикални исламистички покрети.

„1. Веома репресивни режими који ће уништити и затворити радикалне исламистичке активисте и забранити њихове покрете, као што се може видети у Сирији, Ираку, и Саудијској Арабији. У овим случајевима спремност власти и способност примене масивне силе сломила је исламистичке побуне. 2. Флексибилнији режими омогућавају исламистима да делују са великим степеном слободе, да успостављају и управљају широким спектром институција, али неће им дозволити да преузму власт. Ово је преовлађујућа ситуација у Алжиру односно Египту, где су војни пуч и намештање избора коришћени да ограниче исламистичке партије. Као резултат, већи делови радикалних исламистичких снага прибегавају оружаном отпору да би стекли власт. Ови услови су најповољнији за развој крваве побуне исламиста, али то не гарантује њихов успех. 3. Најотворенији режими, попут оних у Јордану, Кувајту, Мароку, Турској, Израелу и Палестинској управи, дозвољавају исламистима праведнији однос заступљености, а у случају Турске чак и привремено вршење власти, док се са било каквим насилним револуционарним снагама поступа веома озбиљно. Ову ситуацију су омогућила два фактора: легитимитет владе и снага система довољно су безбедни да се не осећају угроженим од снаге исламиста; а исламисти су спремни да прихвате правила игре, знајући да би сваки покушај освајања власти био самоуништавајући. 4. На неким местима, исламистичке снаге покушавају да заузму место националистичких покрета у заступању етничких група које имају различите конфесионалне карактеристике. Као што је већ поменуто, ово се односи на Хезболах (либански шиити), сиријско Муслиманско братство (сунити), као и шиитске групе у Ираку, Саудијској Арабији, и Бахреину. Ове шиитске заједнице су углавном географски концентрисане, релативно сиромашне, историјски предмет дискриминације, и имају несразмерно малу политичку моћ" (Rubin, 2003:212).

Имајући ово у виду, Рубин наглашава „да су се радикалне исламистичке групе прилагодиле екстремно измењеним условима у различитим земљама, користећи препознатљиве тактике. Он дефинипе три широке категорије, иако различите организације могу бити заступљене у више од једног сектора или могу променити позиције током времена" (Rubin, 2003:214). Ове категорије су по Рубину револуционари, национални ослободиоци и реформисти.

> „Револуционарне групе су спровеле оружану борбу у Алжиру, Бахреину, Египту, Саудијској Арабији, Сирији, Ираку да би оборише постојеће власти и формирале радикалну исламску државу. Поред Алжира, све су то релативно мале притајене организације иако имају шире кругове присталица... Најрепресивније државе, попут Сирије и Ирака, биле су најуспешније у сузбијању таквих побуна, које су често биле усмерене на етничке или националне заједнице, као што су шиити у Бахреину, Саудијској Арабији и Ираку, и сунити у Сирији" (Rubin, 2003:213–214).

Као национални ослободиоци, палестинске и либанске групе, као и они у Авганистану, имају двоструку сврху.

> „Иако теже успостављању исламске државе међу својим народом, њихов први приоритет је борба против других. Хамас и Исламски џихад су покренули терористичке нападе на Израел, док су се са Палестинском ослободилачком организацијом, која је држала палестинску власт, надметали за народну подршку. Палестинска власт хапсила је њихове активисте и одбијала да им пружи формалну политичку власт, али постоји и снажна мера међусобне толеранције како би се спречио грађански рат" (Rubin, 2003:214).

Као „реформистима" била им је потребна другачија слика у широј јавности.

> „У Египту, Јордану, Мароку, Кувајту, Турској, Пакистану и Израелу, главне исламистичке снаге су избегавале насиље и деловале као друштвени и парламентарни покрети. Њихово деловање унутар правног система омогућавало им је да врше утицај и доносе промене. Једнако или још важније, ова ситуација дозвољава им да граде огромне социјалне и образовне институционалне апарате који стварају заједницу присталица. Ови покрети постају интересне групе у друштву, пре него што постану потпуна супротност друштвеним основама које желе да оборе" (Rubin, 2003:215).

Да би осигурали дуготрајност својих режима, неки арапски диктатори су почели да манипулишу религијским уверењима већинског муслиманског становништва. Они су се представљали као заштитници исламске традиције, настојећи да их вежу за себе и оправдају своју власт задатим циљем очувања исламске традиције и ревитализације ислама.

На овај процес, на примеру Турске у контексту неосманизма, указује Дарко Танасковић.

> „Под (ре)исламизацијом се у контексту већински муслиманске заједнице подразумева исламско освешћивање секуларизованих, верски недовољно свесних и ревносних грађана, с пратећим настојањем да се друштвеним и државним институцијама, као и читавом социјалном амбијенту врати исламски карактер. Тако схваћена (ре)исламизација суштински је битна димензија савремених фундаменталистичких програма у исламском свету" (Танасковић, 2010:11).

Како су у муслиманским земљама власти у великој мери повезане са религијским структурама, чиме настоје добити што већу подршку у народу, важно је напоменути да су поред отпора према неверничким режимима деловања исламских радикала усмерена и против верских поглавара. Њима се поред блискости режимима замера и што другима ускраћују право на религијско тумачење, јер би по радикалима осим *ulema* сви муслимани морали да имају право на *ijtihad* односно самосталну интерпретацију исламског учења. Ова критика није нимало случајна јер су неретко челници исламистичких покрета настојали да елиминишу друге, супротстављене струје у националним религијским телима.

> „У Пакистану смо сведоци утицаја два кључна исламистичка покрета са снажном укљученошћу улема: *Jamaʾat-i Islami* и *Jamaʾat-i ʿulama-i Islami*. Улога ајатолаха Хомеинија у иранској револуцији и наставак доминације верских службеника је познат. Вођство шеика Рашида ал-Ганучија над забрањеним туниским *al-Nahda* покретом, шеика Ахмеда Јасина над Хамасом, као и снажан утицај шеика Јусифа ал-Карадавија у Катару су примери вођства исламистичких покрета од стране верских службеника" (Fuller, 2003:23).

По Факшу ово је равно побуни против верског естаблишмента, који је традиционално посматрао иџтихад као свој ексклузивни прерогатив.

> „Улема је оптужен за недостатак независности и да је углавном подређен држави. Ово помаже објашњењу ерозије кредибилитета 'исламског естаблишмента' и анти-улемских осећања међу младим радикалним фундаменталистима. У ствари, многи од данашњих фундаменталистичких лидера су више популистички активи-

сти него религиозни учењаци, који проповедају исламски популизам и партиципативни етос, као супротност формализму и искључивости улема, које оптужују за редуковање ислама само на ритуале: молитву, пост, и ходочашће. У текућој борби око улоге ислама у савременим муслиманским друштвима, млади фундаменталисти траже контролу над дискурсом ислама, који је традиционално био резервисан за етаблирану класу улема" (Faksh, 1997:3).

Ово одступање од принципа који су пратили радикалне исламистичке покрете током њиховог доскорашњег развоја без сумње се може сматрати прекретницом у тактици преузимања укупне контроле над државно-религијским питањима.

Увући пасус на почетку рда Фанк и Саид истичу „да иако су његове манифестације изузетно распрострањене, исламски ревивализам није монолитни покрет, нити је еквивалентан милитантном фундаментализму и тероризму који привлачи пажњу медија" (Funk, Said, 2004:18). Они додају да су се „муслимански народи различитих националности, спречени неуспехом националистичких покрета да поврате осећај достојанства и самопоштовања, окренули исламском ревивализму као начину дефинисања ко су" (Funk, Said, 2004:18-19), појашњавајући упућивањем на размишљање Јубена по коме се „актуелно исламско уздизање сматра покушајем 'исламизације' модерности пре него реторичким осврtом на одбацивање савременог света (Euben, 1999)" (Funk, Said, 2004:19).

Истовремено Фанк и Саид сматрају да „екстремизам у исламском свету не треба посматрати као аутономни феномен, већ као реакцију на истинске политичке, економске и културне контрадикције. Многи савремени муслимани осећају да су препуштени случају у модерном

свету, одсечени од прошлости колонијализмом, али и да су лишени будућности пуне наде којој засигурно теже" (Funk, Said, 2004:19).

10.2. Утицај подела унутар ислама на промене у арапским друштвима

Уз снажну повезаност државе и ислама, велики утицај на арапска друштва имале су и поделе унутар ислама које су по карактеру снажније, и по друштво чини се разорније, од подела на присталице и противнике режима које утихну сменама власти. Највидљивија међу њима, она између сунита и шиита, посебно је болна тачка, чије непремостиве разлике припаднике исте вере раздвајају до ивице конфликта.

Према Милану Вукомановићу „разлике између ове две групе нису толико велике, и тичу се више обичаја и праксе. Сунизам је главни, матични правац у исламу, који прихвата суну, практичну традицију, као извор вере. Та традиција се односи на понашање и дела пророка Мухамеда које би требало да буде узор за све муслимане. Суна је поред Курана, други главни извор исламског права" (Вукомановић у Мимица, Богдановић, 2007:203). Како даље појашњава Вукомановић:

> „Записана тек у IX веку, у форми збирки, суна је основ традиције коју прихватају сунити, али не и шиити. Сунити сматрају да је Мухамедово учење дефинитивно завршено за његова живота и да му се нема шта додати, већ га треба искрено следити и тумачити. Припадници ислама на Балкану припадају том правцу. Шиизам је други главни правац, настао у VII веку. Шиити су развили култ четвртог халифе, Алија, Мухамедовог зета, кога они сматрају његовим јединим правим наследником.

> Шиити верују у дванаест имама од којих је последњи, Махди, живео и нестао у IX веку, а поново ће се јавити уочи страшног суда. Шиити имају највише следбеника у Ирану, Ираку, Либану, Сирији, Јемену и Јужној Азији" (Вукомановић у Мимица, Богдановић, 2007:204).

Различито тумачење ислама у арапским земљама са доминантном муслиманском популацијом готово одувек је уносило немир у свакодневни живот обичног човека, међутим преломни моменти често су изазвали праве потресе у међуодносу сунита и шиита. Како објашњава Офра Бенџио иако сунитско-шиитски сукоб траје вековима „у најновијем таласу, који су аналитичари назвали Тридесетогодишњи сунитско-шиитски рат, постојала су три важна преокрета: оснивање исламске републике у Ирану 1979. године, рат у Ираку 2003. године и устанак у Сирији 2011. године" (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014), даље износећи запажање да су исламска република и Ирачко-ирански рат (1980–1988) оснажили шиите у арапском свету и истовремено померили тежиште са арапско-израелског сукоба.

> „Рат је 2003. катапултирао шиите на власт у Ираку, први пут након стотина година успели су да задобију власт у арапским земљама. Заправо, ово је била друга шиитска победа након XVI века када је шиизам усвојен као званична религија државе у Ирану. За сунитски свет ово је била стална траума. Устанак у Сирији и егзистенцијална претња режиму Алавита, који су далеки 'рођак' шиизма, помогао је цементирању шиитског блока који чине Иран, Ирак, режим у Сирији и Хезболах... Овакав исход додатно је повећао регионалне тензије између сунита и шиита, и „изазвао сунитске радикале у читавом региону, а истовремено је супротставио сунитску Саудијску Арабију шиитском

> Ирану, који су покренули посреднички рат у Ираку, Сирији и Либану. Очигледно је све ово повећало осећај рањивости сунитског света. Убрзо након што су шиити преузели власт у Ираку, Јорданski краљ Абдулах и председник Египта Хосни Мубарак упозорили су на растући шиитски лук. Остали званичници, сунитски верници и медији су их пратили" (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014).

Свакако је важно указати и на нелогичност сунитске забринутости док Бенџио као својеврсни парадокс истиче „перцепцију угрожености сунита који далеко надмашују шиите по бројности, чинећи 85 одсто муслимана у свету, у односу на 15 одсто шиита, а и даље се осећају као угрожена, рањива и жртвена страна" (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014). Иако је диспропорција очигледна, она не спречава све интензивније „унутардржавне[75] и међудржавне сукобе[76]" (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014) који регион

75 У погледу унутардржавних сукоба, Бенџио указује на „крвави сукоб у Ираку, где су арапски сунити изгубивши стотине година хегемоније учинили све како би спречили шиите да учврсте моћ. Чињеница је да су сунитске екстремистичке организације попут тамо стациониране Ал-Каиде претвориле протеклу деценију у једну од најсмртоноснијих у сунитско-шиитским аналима, са стотинама хиљада живота изгубљених на обе стране. Шиити у Бахреину, који представљају већину, били су у стању превирања и пре тзв. Арапског пролећа. Шиити у Либану, који чине највећу заједницу у тој земљи, настоје да ову демографску чињеницу претворе у политичку предност. У Сирији, Алавити воде рат на живот и смрт. Све у свему, данас две сунитске заједнице, у Сирији и Ираку, покушавају да поврате власт, док друга, у Бахреину, настоји да је задржи" (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014).

76 Везано за међудржавне сукобе, Бенџио истиче да је „сунитско-шиитска неслога проузроковала дубоке промене на геостратешкој мапи: Саудијска Арабија и неке друге сунитске земље нису дале легитимитет шиитској владавини у Ираку и фактички подржавају радикалне сунитске групе против ње. Слично томе, Саудијска Арабија и Катар су у савезу против Сирије, спроводећи

држе у константном стању напетости уз могућност ескалације сукоба и непредвидих исхода.

И док су најпре колонијалне управне власти, а потом и дуготрајни диктаторски режими, ради лакше контроле подстицали поделе међу народом, и манипулацијама и пропагандом продубљивали неслагања и сукобе, у новије време употреба религије у високо религиозним друштвима каква су муслиманска није наравно нимало случајна ни од стране исламских фундаменталиста. Наиме. они све више, и све отвореније позивају на враћање религијским праксама, а појачавајући реторику и на преиспитивање позиције ширих друштвених слојева у односу на секуларне владајуће елите у којима виде основне кривце сопственог лошег положаја.

> „Фундаменталисти су склони да користе апсолутне манихејске бинарне дихотомије као што је Бог против Сотоне; истина против лажи; светло против таме, и добро против зла. У таквој перспективи, човечанство је подељено на два супротстављена табора верника и неверника, при чему не постоји могућност неутрално-

посреднички рат против режима Асада уз помоћ сунитске опозиције и терористичких организација. Турска која је до рата 2003. године била главни ирачки савезник, окренула се против њега подржавајући различите сунитске угледне личности и опозиционе групе. С друге стране, Иран, Ирак, Сирија и Хезболах су оформили савез који је био незамислив само деценију раније. Дакле, арапске и муслиманске земље на Блиском истоку постале су подељене више дуж религиозних деноминација него националних линија. Као илустрација драматичне промене, док је у прошлости Ирак посматрао арапске сунитске земље као своју стратешку дубину, сада се окреће шиитском Ирану. Исто важи и за Сирију. Јукстапозиција религиозног сукоба са етничко-државним сукобима довела је и до необичних савеза: Турска и ирачки Курди, који су сунити, сада су савезници против шиитске владе у Багдаду. Слично томе, земље Залива сарађују са Ербилом (главним градом ирачке курдистанске регије) против Багдада (Bengio, *Jerusalem Post*, 2014).

сти. Како целокупним фундаменталистичким дискурсом доминира космологија борбе добра против зла, екстремне групе се концентришу на теорије завере, ширење мржње према специфично доживљеним непријатељима и оправдавање насилних акција. Етикетирањем свега што постоји на модерном Западу, као и нефундаменталистичких режима и друштава у муслиманским земљама као сатанског и злог, екстремисти их претварају у легитимне мете за насилне нападе" (Zeidan, 2001:29).

Слична пројекција ових подела у односу према држави по Фулеру је нарочито видљива и у данашње време.

„Савремено муслиманско друштво само по себи може да буде схваћено као 'неверничко' (*kafir*), што доводи до процеса анатемизације или екскомуникације (*takfir*) друштва. Када се држава посматра као да је ефективно у рукама 'неверника' (неправедних, нерелигиозних, корумпираних, арогантних марионета Запада), онда су скоро сва средства оправдана како би се превазишло овакво стање, укључујући оружану борбу, која се у овом контексту означава као џихад. Радикалне исламистичке организације које делују у овом основном филозофском контексту или проглашавају џихад против саме државе, или је осуђују као неверничку (*takfir al-dawla*) и повлаче се или 'емигрирају' (*hijra*) из нечистог друштва" (Fuller, 2003:52).

У глобално повезаном свету убрзаних промена свако противљење наднационалном планетарном развоју неминовно води у изолацију и конфронтацију мањине, која се том концепту противи, и већине, која се за њега залаже. У том смислу треба посматрати и круто традиционалистичко схватање религије и одбијање прилагођа-

вања актуелном тренутку. Посебан проблем настаје када воља мањине настоји да се наметне већини, а религиозни циљеви вежу за националне и чак транснационалне. То је случај са пропагаторима радикалног ислама за које су сви други који не деле њихове ставове неверници и непријатељи.

Агресивно деловање радикалних исламиста усмерено најпре на смену неверничких режима у муслиманским земљама, а с крајњим циљем успостављања глобалне религијске доминације, неминовно ствара атмосферу напетости и подстиче различите облике сукобљавања. Овај феномен је свакако вредан пажње будући да покушаји насилног увођења принципа политичког ислама, те учесталост како субверзивног тако и отвореног екстремног политичког деловања у виду притисака на државне институције, изазива нестабилност и напетост како унутар самих муслиманских заједница, тако и међу ширим друштвеним слојевима других заједница.

Тарик Рамадан анализирајући заједничке карактеристике масовних протеста против друштвених и економских услова, диктатуре и корупције, као и специфичности протеста у појединим земљама, посебну пажњу посвећује објашњењу да, упркос неким тврдњама, исламистички покрети нису били иницијатори протеста широм арапског света, са којима на самом почетку чак нису ни били сагласни.

> „У Тунису, се покрет Енахда прикључио протестима неколико недеља након што су почели, баш као и Муслиманско братсво у Каиру. Исто опрезно држање било је присутно и у Јордану, Либији, Сирији, а чак и у Јемену. Што је још занимљивије, првим масовним демонстрацијама грубо је изашла на видело неслога унутар самих исламистичких организација, оних које су приказиване као високо организоване, чврсто структурисане и дис-

> циплиноване. И у Тунису и у Египту, млађи чланови исламистичких организација прикључили су се побуни први, често противно савету хијерархије и вођству старије генерације. Они се нису обазирали на апале за опрезност, и убрзо су се гласови неслагања чули унутар самих организација" (Ramadan, 2012:14).

По овом аутору, управо је то држање по страни радикалних покрета у великој мери допринело ширењу и омасовљењу протеста.

> „Масовне, ненасилне и добро организоване демонстрације, које су скоро у потпуности биле без антизападних парола, привукле су људе из свих друштвених класа, као и свих политичких, религиозних, нерелигиозних, па чак и антирелигиозних друштвених група. Млади мушкарци и жене су преузели видљиво и непобитно вођство, што су медији све више истицали. Присуство нерелигиозних људи и секуларista у Тунису и у Египту, као и високо уочљиво присуство коптске мањине на тргу Тахрир могло је да наведе на само један закључак: појавио се нови облик опозиције, са женама и мушкарцима окупљеним око нових захтева који су изведени из кључних вредности слободе, правде и једнакости, као и одбијања корупције и кронизма" (Ramadan, 2012:15).

Како истиче Марк Линч „мало која друга динамика боље илуструје трансформативне ефекте устанака од утицаја мејнстрим исламистичких група. Првобитно хваљени као важни актери у новим демократским системима, многи су на крају били потиснути од стране обновљених аутократија или су се борили да успешно управљају транзиционим демократским режимима. Овај тренд додатно је појачао осећај да су устанци били неуспешни" (Lynch, 2021).

Линч наводи да упркос шанси какву нису имали деценијама исламистички покрети ипак нису остварили високо постављене дугорочне циљеве јер су учешћем на изборима након наглог успона доживели подједнако брз пад, док су „насупрот томе, џихадисти претрпели тешке неуспехе, али су и даље остали одржива политичка и идеолошка снага" (Lynch, 2021).

> „Уместо да победе у демократској игри, већина исламистичких група је пропала, захваљујући и сопственим грешкама и владиним ударима. Египатско Муслиманско братство, највећа и најутицајнија од ових група, више не постоји у препознатљивом облику. Десетине хиљада њених чланова су у затвору, њени преостали лидери су мртви или у егзилу, а њен новац је конфисковала египатска влада. У Јордану, влада је предузела значајне кораке у разбијању Братства, остављајући га фрагментованим и подељеним. Исламистичка партија правде и развоја у Мароку изгубила је свој углед након година владавине унутар краљевих ограничења. Туниска Енахда се одрекла радикалног исламизма и преименовала у странку муслиманске демократије. Изван Кувајта, исламистички покрети једва да функционишу у већини земаља Залива. Модерни мејнстрим политички ислам постао је сенка онога што је некада био" (Lynch, 2021).

Међутим, како примећује Линч, „насилни исламизам је друга прича. Ал-Каида и њој слични су на почетку били затечени побунама. Брзи успех мирних протеста учинио је да аргумент да само насилни џихад може да доведе до промена изгледа екстремно. Али, сиријски рат их је спасио" (Lynch, 2021), посебно неочекивано брзо ширење Исламске државе.

„На почетку сукоба, Асад је ослободио џихадистички кадар из затвора у покушају да рат представи као борбу против тероризма. Касније су им се придружили остаци тадашње Исламске државе у Ираку, који су пребацили неке од својих лидера и бораца у Сирију да би се придружили борби против Асада. Како је устанак прерастао у побуну, владе из региона и изван њега усмеравале су оружје и новац побуњеничким групама. Иако су западне владе покушавале да врше провере и усмере помоћ ка умереним партнерима, друге стране су биле мање уздржане. Катар, Саудијска Арабија и Турска су сви каналисали помоћ наоружаним исламистичким групама и толерисали приватну финансијску подршку за сукоб. Та средства су углавном отишла најекстремнијим групама, што је довело до промене равнотеже унутар побуне. Повратак је дошао брзо. 2013. године, џихадисти у Сирији су се првобитно поделили због проглашења Исламске државе у Ираку и Сирији, или ИСИС-а, али је група убрзо окренула оружје против остатка опозиције. ИСИС је прешао преко источне Сирије и западног Ирака, избрисавши границу и театрално прогласивши себе новим калифатом. Његове паметне кампање на друштвеним мрежама и изразито апокалиптичне поруке, заједно са видљивим војним успехом, привукле су десетине хиљада присталица и инспирисале нападе у иностранству. Главни исламистички покрети сада су се нашли стиснути између свог дугогодишњег одбијања насилног џихада и ентузијазма својих бирача према групама као што је ИСИС. Како је египатско Муслиманско братство могло наставити да позива на мирољубиву политику, када је његово учешће на изборима донело само жестоку репресију и организациону катастрофу, док је насиље ИСИС-а дало запањујуће резултате?" (Lynch, 2021).

10.3. Секуларизам и исламски радикализам

Како су четири арапске земље у којима је дошло до пада режима тј. Тунис, Египат, Либија и Јемен, биле изразито секуларне и као такве снажно заговарале одвојеност државе од религије, потребно је подробније објаснити однос секуларних власти према религијским групама који је често био немилосрдан, уз нулту толеранцију за њихово јавно деловање. Проказани од режима ови покрети су привременим напуштањем земље или деловањем у илегали, успевали да сачувају језгро присталица и чекали погодан тренутак да се врате на сцену. Термини као што су „исламизам", „фундаментализам" или „исламистички екстремизам" и „исламистички милитаризам", којима се суштински означава радикализација религијског деловања, незаобилазне су тачке у разматрању тенденција у исламском друштву, а пре свега сложеног проблема какав је исламски радикализам.

Како наводи Амна Махмуд „успон исламистичких снага у Египту подстакао је успон исламских партија широм блискоисточних муслиманских држава. Ове партије имају водећу улогу у постреволуционарним процесима у Тунису и Либији. У Сирији и Јемену играју кључну улогу у устанцима. Исламске партије су такође победиле на изборима у Мароку и Кувајту" (Mahmood, A. et al., 2020:36). Ипак, Махмуд подсећа да исламистички покрети иза себе имају дугу историју отпора и борбе.

> „Њихов успех није био изненађујући, јер су деценијама утицали на преобликовање културе арапских земаља, те су често били најпопуларнији и најбоље организовани покрети у својим заједницама. Периоди толеранције и репресије према Муслиманском братству од стране египатских режима илуструју њихову истрајност и отпор. У том процесу, мања фракција исламистичких покре-

та прибегла је насиљу, док су други усвојили приступ решавања политичких изазова кроз политичке акције" (Mahmood, A. et al., 2020:36).

Иако се по Марку Линчу чинило да се „у жару револуционарног тренутка регион неповратно мења", и да је изгледало да је „аутократски зид страха био пробијен, а да оснажени арапски народи никада више неће толерисати ауторитарну власт", те наде су се распршиле у само неколико година.

„Војни удар у Египту означио је крај започетом демократском експерименту. Крхке транзиције у Либији и Јемену прерасле су у грађанске ратове. Сирија је запала у трагичну мешавину побуњеничког и међународног прокси рата. На крају, аутократе широм региона успеле су да поврате власт коју су изгубиле... Како су се сукоби одуговлачили, а револуционарни замах слабио, огромна војна и финансијска предност већине режима на крају је победила. Преживеле владе су затим тражиле освету, кажњавајући активисте који су се усудили да оспоравају њихову власт. Њихов циљ био је да поново уведу страх и сломе наду. САД су мало учиниле да стану на пут томе. Када је египатска војска свргнула изабраног председника Мохамеда Морсија и масакрирала стотине демонстраната у центру Каира, Обамина администрација није желела ни то да назове државним ударом. Нигде није било очигледније него у Сирији како се овај преокрет догодио. Оно што је започело као мирни протест против Асадове власти полако је прерасло у грађански рат, јер је режим насилно угушио демонстрације. Прерастање у сукоб донело је несагледиве последице: стотине хиљада мртвих, милионе избеглица, ширење нових облика секташтва и оживљени џихадистички покрет. Ужаси сиријског рата постали су кори-

сно упозорење за аутократе. Ово је била јасно порука: ово је оно што вас чека ако поново изађете на улице" (Lynch, 2021).

Суштински, реална ситуација на терену је по Линчу била далеко од очекиваних исхода. „До 2013. године, у великој мери због упадања Сирије у хаос и египатског војног удара против Морсија, био је успостављен нови консензус. Аутократске власти су победиле, устанци су пропали, а Арапско пролеће се претварало у Арапску зиму" (Lynch, 2021).

Важно је истаћи и чињеницу, коју наглашава Кај Хафез, да су секуларне политике у прошлости Блиског истока биле присутније него што се често претпоставља.

„Процес одвајања религије и политике који је започео смрћу пророка Мухамеда 632. године остаје непотпун до данашњег дана. У политичкој култури савременог исламског света могу се разазнати два супротстављена тренда: јавна жеља за секуларизмом, либерализмом и плурализмом је евидентна у изузетно популарним новим медијима, где је често изражен најшири спектар ставова. Супротни тренд, који такође има велики замах, јесте процес морално строге, понекад круте, али неконзистентне реисламизације. Чињеница да се фундаменталисти поново боре против секуларизма има везе са политичким тактикама и једноставном чињеницом да је секуларизам упражњаван на ауторитарни начин у последњих неколико деценија. За оне који се противе диктатури, религија постаје савезник политичке и друштвене трансформације" (Hafez, 2010:4).

Истовремено ради јасније перцепције концептуалних разлика, Басам Тиби неопходним сматра и појмовно разграничење секуларизације и секуларизма, односно

„између *секуларизације* као друштвеног процеса функционалне диференцијације и *секуларизма* као идеологије" (Tibi, 1997:18), при чему, како указује, „до недавно није било разлике између *al-'almanah* (секуларизације) и *al-'ilmaniyya* (секуларизма)" (Tibi, 1997:18). По Тибију „социолошко значење термина 'секуларизација' односи се на друштвене нуспродукте друштвених промена које доприносе функционалној диференцијацији постојеће друштвене структуре. Термин 'секуларизам' се односи само на политичку идеологију раздвајања државе и религије" (Tibi, 1997:18).

Ву Бинбин појашњава да секуларизам означава „мисли и теорије које се фокусирају на одвајање религије и политике, што секуларисти покушавају намерно да реализују као свој циљ" (Bingbing, 2007:56) те да је уско везан за секуларизацију, која представља „процес овог раздвајања, било као резултат намерних подухвата, или само природног исхода интеракције између различитих друштвених фактора. На трагу Фуада Закарије, Ву препознаје две фазе у развоју секуларизма у арапском свету, указујући да је „прва фаза трајала од друге половине XIX века до средине XX века, док је друга фаза почела крајем 1970-их година. Прва се сматра одговором на културне изазове Запада, а друга критиком модерног исламизма и рационалним саморазматрањем арапске културе" (Bingbing, 2007:56).

Овај аутор такође наводи да је посебно модел секуларизације који је примењен у Турској имао снажан утицај на арапске земље.

> „Одласком колонијалиста већина нових независних арапских земаља усвојила је секуларизацијски модел, са различитим позицијама у распону од јасног и радикалног до нејасног и благог. Радикалну позицију су преузели Египат, Ирак, Сирија, Либан, Јемен, Алжир,

> Тунис и Палестинска ослободилачка организација; за Јордан и Мароко, развојни модел је оријентисан ка секуларизацији, а охрабрује се интеграција исламиста у политички систем; у Либији, је Гадафи подржавао суптилну и опрезну секуларизацију. Земље Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива су једине у арапском свету где су секуларне снаге и даље слабе" (Bingbing, 2007: 61–62).

Бинбин, који секуларизам у великој мери везује за процес вестернизације, истиче да у секуларним арапским државама „интелектуалци и политичке елите који су примили западно или вестернизовано образовање и прихватају западне норме, чине срж снага вестернизације у арапском свету" (Bingbing, 2007:62). Уз то, Ву наглашава „да нема јединствене политичке позиције секуларисте, који би могли бити либерали, националисти или левичари" (Bingbing, 2007:62), као и да за конзервативце, у које убраја националисте и левичаре, „главни циљ остаје задржавање моћи у рукама монарха или његове породице, при чему ће модернизацију, вестернизацију и секуларизацију спроводити у тим оквирима" (Bingbing, 2007:62).

Бинбин такође истиче снажан притисак вестернизације на традиционалну културу.

> „Без обзира на политичку позицију коју усвајају секуларисти, сви они представљају снаге вестернизације, формирајући вестернизоване политичке и културне елите које продукују културу вестернизованих елита, која се драстично разликује од традиционалне културе дубоко укорењене у масама средњих и нижих класа. Разлика између елитне културе вишег слоја и традиционалне масовне културе средње и ниже класе ствара културну дихотомију која раздваја друштво и културу у овим земљама. Ова традиционална масовна култура

> потхрањује модерни исламизам. Када се владајуће снаге вестернизације сусретну с било каквом политичком и економском кризом, модерни исламисти ће бити у позицији да брзо преузму власт" (Bingbing, 2007:63).

Падом арапског национализма крајем 1960-их и почетком 1970-их година, по Бинбину је савремени исламизам почео да остварује напредак, при чему је нарочито исламски успех у Ирану био пример арапским исламистима у арапском свету.

> „Како је не-арапска Турска била пример за арапске државе у спровођењу секуларизације почетком XX века, не-арапски Иран је кроз своју исламску револуцију дао подстицај исламским покретима у арапском свету крајем XX века за контранапад на секуларизам и секуларизацију. Савремени исламизам изазвао је многе арапске секуларне режиме, укључујући Египат, Алжир, Сирију и Ирак, а Судан је чак постао исламска република којом владају исламисти" (Bingbing, 2007:63).

Управо узимајући у обзир бурне промене и нагомилано незадовољство као несумњиво најважније и неопходне предуслове убрзаног развоја и ширења исламског радикализма, треба напоменути да су ови предуслови кључни и за развијање свести о радикализму као виду отпора. Ово је свакако битна измена у поимању исламског радикализма које је као тврдо религијско језгро одувек пратило ислам, док се у данашњем схватању он суштински сматра реакцијом на безизлазну ситуацију насталу губитком моћи и потпадањем исламског света под директан утицај колонизатора са Запада и домаћих репресивних режима. Иако се у први мах може учинити да се ради о задирању у чисто религијска питања, циљ деловања радикалних покрета није примарно религијски,

већ се односи на освајање државне моћи и то насилним средствима уз оправдавање истог тог насиља.

> „За већину муслимана, традиционалних и фундаменталистичких, права историја почиње са исламом – све пре тога је џахилија (*jahiliyya)* и зато нема никакву вредност осим као контрапункт исламској величини. Фундаменталисти су међутим реинтерпретирали џахилију, примењујући је на савремена друштва, владаре, и режиме. Посматрајући само режиме на бази Шеријата као заиста легитимне, неки су реинтерпретирали традиционалне концепте џахилије и такфира (*takfir)* у својим покушајима да оправдају употребу силе против других муслимана и против државних режима" (Zeidan, 2001:39).

Дакле, док у најширем смислу посматрано исламски радикализам представља облик организованог отпора против политичке, економске и културне доминације Запада, у ужем смислу он представља радикализовани муслимански национализам који проблеме „муслиманске нације" у оквирима једне државе подиже на прекогранични ниво уобличен глобалним муслиманским заједништвом и солидарношћу.

Ипак заједничко за оба схватања је да радикални исламисти настоје да изврше исламизацију политичких система у муслиманским земљама што би био први корак у стварању калифата и уме, односно глобалне исламске државе и исламске заједнице. У процесу исламизације радикали се пропагирајћи религијски пуританизам противе свему што по њима нарушава „чистоту ислама" и поредак у духу шеријата, а то су пре свега секуларизам и на „лажном моралу" засноване вредности и начин живота западних друштава.

Најгласнији у критици актуелног стања у муслиманским државама су салафисти односно вехабисти који су и највећи заговорници потпуне реисламизације. Ове покрете одликује изражени фанатизам у залагању за сопствено гледиште на свет, ексклузивизам у погледу сопственог значаја и одбацивања оних који мисле другачије или су пореклом и религијском припадношћу различити од њих, као и паралелизам односно стварање сопствених аутономних области бивствовања, услед делимичног или потпуног неприхватања и непризнавања структура власти које нису искључиво исламског карактера.

По Ахмеду Мусалију постоје извесне потешкоће у објашњењу салафизма јер је у питању „веома разноврстан и компликован идеолошки и религиозно мотивисан тренд" који се не везује за један јединствени дискурс, групу или ауторитет.

> „По правилу, све вехабије су салафисти, али нису сви салафисти вехабије. Исламизам је такође још један сложени тренд који укључује умерене и радикалне покрете, али није еквивалентан вехабизму: он је заправо његова антитеза. Иако исламизам и вехабизам/салафизам деле неколико теолошких и интелектуалних доктрина, они су теолошки и политички веома различити. Међутим, после 11. септембра 2001. и инвазије на Ирак, неке вехабије и салафисти су се спојили заједно са радикалним исламистима и консеквентно створили нео-салафизам и такфири-џихадизам. Ова сложеност се на бази тога појављује у такфири-џихадистима који се састоје и од нео-вехабија, нео-салафиста, и радикалних исламиста. Опет, нису сви такфири џихадисти, и нису сви џихадисти такфири" (Moussalli, 2009:3).

Објашњење вехабизма је за Мусалија пак „једноставније" јер је реч о јасно дефинисаном религијском покрету.

„Вехабизам је настао као теолошки реформистички покрет, с циљем позивања (*da'wa*) људи да поново успоставе у 'правом' значењу *tawhid* (јединство бога или монотеизам) и да игноришу и деконструишу 'традиционалне' дисциплине и праксе које су се развијале у исламској историји... Такве дисциплине и праксе су класификоване као *shirk* (политеизам), *kufr* (неверовање у бога), *ridda* (отпадништво), и *bida'* (иновације). Његов оснивач, Мухамед ибн Абд ал-Вахаб (1703-1792), приморавао је људе да се придржавају веома строгог и дословног тумачења 'монотеизма' и да се боре против *shirk*-а. Његови следбеници, који су себе називали *al-muwahhidin* (монотеисти – будући да други, а посебно муслимани то нису били), били су од стране других називани вехабије" (Moussalli, 2009:4).

Продукт оваквих сагледавања стварности је отпор изражен кроз радикалне исламистичке покрете који су, како истиче Дејвид Зејдан, и директна последица и ударна песница радикално перципираног ислама.

„Радикални исламистички покрет је релативно модеран феномен, део поновног уздизања религије који узима замах широм муслиманског света, и постоји у симбиотској вези са другим трендовима. Укорењен је у понављајућим циклусима оживљавања карактеристичним за муслиманску историју и такође представља реакцију на озбиљну кризу модерности конвергентну са успоном харизматичних, пророчких лидера. Овај покрет представља верски реформистички покрет и политичку идеологију која обухвата социјални елемент протеста и потрагу за идентитетом потчињених муслиманских друштава против репресивног светског поретка. Фундаментализам је предводник религијског ангажовања у контранападу на секуларизам који је смањио његову моћ током последњих деценија" (Zeidan, 2001:26).

Овај аутор дели гледиште да радикалне покрете раздвајају принципи деловања, али спаја истоветни циљ.

> „Исламски фундаментализам се састоји од широког спектра покрета и погледа који указују на ислам као укупан начин живота и као одрживу алтернативу за западне секуларне идеологије. Он има за циљ довођење целокупног савременог друштва под божји суверенитет, владавину и право како је откривено у светој књизи. Обнова исламске славе ће се постићи чишћењем друштва од неисламских учења и пракси, повратком првобитним чистим изворима ислама (Курану – од бога написаном откровењу кроз Мухамеда, и Хадису, божански инспирисаним традицијама изрека и дела Пророка), као јединим ауторитетима, као и успостављањем идеалне исламске државе по узору на Пророка и његове асхабе. Већина фундаменталистичких покрета је уједињена у овим циљевима исламизирања укупног друштвеног и политичког система њихових друштава и успостављања обновљене аутентичне исламске државе засноване на шеријату (свеобухватном закону који је бог одредио за људе, по Курану и Хадису)" (Zeidan, 2001:26).

Истовремено Зејдан упућује да је позадина радикалног деловања заправо другачије тумачење традиционалног ислама.

> „Исламски фундаментализам нуди радикалну реинтерпретацију традиционалних исламских концепата, а његов дискурс на тему борбе служи за мобилизацију верника, скретање пажње на оне који су идентификовани као непријатељи, и подстицање да се обучавају, организују и активно учествују у борби. Тактике се разликују како неки фундаменталисти имају тенденцију да

се привремено повлаче из друштва у изолационистички сепаратизам, док се други активно укључују у друштвено-политичке односе да би трансформисали друштво. Оба одговора су облици борбе, без обзира да ли се виде као одбрамбена акција против напада злих сила или офанзивне кампање за победу непријатеља и трансформацију света" (Zeidan, 2001:27).

За Квинтана Викторовица, социјализација која се остварује преко образовних друштвених мрежа је од кључне важности за мобилизацију подршке муслиманске заједнице, као и за узимање активног учешћа у радикалним покретима.

„Образовање је од централне важности, јер муслимани могу да испуне своје дужности према богу само ако у потпуности разумеју ислам. Из ове перспективе, муслиман мора овладати божјим заповестима, као што је наведено у Курану и Суни (предања пророка Мухамеда), да се осигура да он или она следи прави пут ислама и не одступа од пророчког модела. Религијско усавршавање је такође неопходно да би се ефикасно и тачно према другима преносила порука од бога... Као и други 'нови друштвени покрети', радикални исламски активисти промовишу скуп вредности и идентитета који оспоравају доминантне културне кодексе. При томе, они покушавају да створе јединствену заједницу 'истинских верника' скупа повезану заједничким тумачењем ислама уобичајено обележеним високим нивоима напетости према општим верским схватањима. Прозелитизам активиста се стога фокусира на поучавање муслимана (па чак и немуслимана) о девијантности мејнстрим тумачења нудећи сопствено разумевање покрета као дефинитивно" (Wiktorowicz, 2005:17).

Иако се чини да је радикализам подстакао исламистичке групе да делују у садејству, њихово деловање је у зависности од историјског и друштвеног контекста имало различите манифестације у распону од мирних протеста до употребе насиља, па би исламски фундаментализам требало посматрати, као „разноврсни покрет без седишта, без 'Коминтерне' која служи као свеобухватна команда за наметање јединствене структуре и кохерентне идеологије" (Faksh, 1997:3), како то описује Факш.

> „Програми, стратегије и тактике исламских група варирају између и унутар земаља, као и њихове понекад противне идеологије. Стављајући на страну разлике, крајњи циљ свих исламиста је исти: реструктурирање државно-друштвених односа по узору на златне године ислама. Дакле, неке заједничке идеолошке теме се провлаче кроз фундаменталистички дискурс данас, теме које су под великим утицајем истакнутих муслиманских мислилаца и активиста Абула Ала Маудудија (1903–1979) из Пакистана, Сајида Кутба (1906–1966) из Египта, и ајатолаха Хомеинија (1902–1989) из Ирана. Размишљање ова три човека пружа теоријске парадигме које инспиришу савремени исламски фундаментализам" (Faksh, 1997:3).

Свакако треба имати у виду и Зејданово гледиште да „фундаментализми имају тенденцију да посматрају савремено и пост-модерно друштво као суштински нео-паганско, окренуто неморалу и антиноминализму предисламских многобожачких паганских цивилизација (*jahiliyya*)" (Zeidan, 2001:39).

> „Ово окретање паганизму служи као главна легитимизација за концепт грађанске непослушности и отпора неморалним и злим државним прописима. Фундаменталистичка грађанска непослушност је укорењена у

ситуацијама у којима се обичним људима наређује оно што је Бог изричито забранио у откривеним списима. Док већина фундаменталиста има афинитет ка конзервативном моделу, који поштује закон и стереотип доброг грађанина, морални конфликти наметнути од стране секуларних власти помућују њихову свест и окрећу их ка пасивној грађанској непослушности која може прећи у активистички насилни облик" (Zeidan, 2001:39).

Јан Ерик-Лејн и Хамади Редиси разматрајући место фундаментализма у исламској традицији истичу да корени исламског фундаментализма потичу из деветнаестог века, те да су се манифестовали у три вида. Како наводе „прва врста исламског фундаментализма била је интелектуални покрет, који је позивао на повратак идеализованом исламу, али истовремено је осећао да овај нови ислам треба очистити од мрља из круте прошлости" (Erik-Lane, Redissi, 2016:15). Ови аутори даље напомињу да је „позиција у оквиру првог фундаменталистичког покрета била више реформистичка (*islah*) по тону, јер је одбацила и слепу привржености прецима (*islah*) и сервилну имитацију запада (taqhd)" (Erik-Lane, Redissi, 2016:16). Даље, „у другој врсти исламског фундаментализма, реинтерпретација традиције претвара џихад (*jihad*)...из колективне обавезе у личну као неку врсту конкретне обавезе. То је био случај са пет индивидуалних дужности којима је тежио сваки муслиман, тзв. пет стубова вере, али џихад као обавеза почива на читавој заједници муслимана. Ову колективну дужност обавиће мала група професионалаца или добровољаца, док би остатак заједнице био ослобођен ове дужности" (Erik-Lane, Redissi, 2016:16).

Поред овога, аутори истичу да се, може говорити и о трећој врсти фундаментализма, где се џихад комбинује са тероризмом или када је радикализам повезан са криминалом или војном активношћу.

„Овај трећи облик фундаментализма припада мрежама људи посвећених Светском рату који делују у различитим земљама, често тајно. Међу личностима везаним за Ал-Каиду, поред Бин Ладена, први се налази Ајман ел Завахири, који је био укључен у убиство Садата 1981. године, а други Сулејман Абу Гаит, који је некад био запослен од стране владе Кувајта као проповедник у џамији" (Erik-Lane, Redissi, 2016:16).

Анализирајући фундаментализам[77] као појаву унутар ислама, Ричард Х. Декмеџијан наводи да у својим активним и пасивним облицима, савремени исламски ре-

77 Издвајајући изразе најчешће везиване за фундаментализам Декмеџијан указује на: „*al-ba'th al-islami* (исламско васкрсење), *al-sahwah al-islamiyyah* (исламско буђење) *ihya' al-din* (религиозни препород), *al-usuliyyah al-islamiyyah* (исламски фундаментализам), *al-harakah al-islamiyyah* (исламски покрет), *al-tayyar al-islami* (исламска струја), *al-ittijah al-islami* (исламска тенденција). Израз *al-usuliyyah al-islamiyyah* означава потрагу за фундаментима вере, темељима исламске политике (*ummah*) и основама легитимног ауторитета (*shar'iyyah al-hukm*). Таква формулација наглашава политичку димензију исламског покрета више него њен верски аспект. Што се тиче опште употребе у речнику ислама, концепт *tajdid* се односи на периодичну обнову вере, док *islah* означава рестаурацију или реформу" (Dekmejian, 1995:4). Овај аутор додатно појашњава да „заговорници исламског фундаментализма називају себе *islamiyyun* – исламистима, *asliyyun* – оригиналним или аутентичним, или *salafiyyun* – следбеницима побожних предака. Такође се користе изрази *mu'min* (мн. *mu'minun*) – верници и *mutadayyin* (мн. *mutadayyinun*) – побожни или посвећени, у оштром контрасту са *muta'assib* (мн. *muta'assibun*) или *mutashaddid* (мн. *mutashaddidun*) – зилот или фанатик. Реч *muta'assib* често користе нефундаментисти да би описали исламске милитанте који су предиспонирани за употребу насиља; сродна етикета је *mutatarrif* или екстремиста. Изразу *mutadayyin* дају се два различита значења: као општа упућеност на карактерисање верних муслимана и као специфични назив који за себе користе фундаменталисти као дистинкцију у односу на друге муслимане" (Dekmejian, 1995:4).

вивализам поседује три општа атрибута: первазивност, полицентризам и перзистентност.

> „Он је первазиван јер су исламске групе и покрети изникли у готово свакој муслиманској заједници, без обзира на величину или политичку, економску и културну околност. Ни исламски препород није ограничен на одређене друштвене и економске слојеве. Док се већи део њене подршке заснива на нижој, нижој-средњој и средњој класи, све је више доказа о распрострањеном практиковању исламског начина живота међу вишим-средњим и вишим слојевима. Покрет исламског препорода такође је полицентричан, јер не поседује јединствено вођство или организациони епицентар. У значајној мери, повратак исламским коренима имао је локализовани карактер као одговор на одређене кризне околности који постоје у различитим националним контекстима. Ипак, у мери у којој су кризне ситуације у различитим друштвима сличне, исламски покрет је почео да добија транснационални карактер" (Dekmejian, 1995:3).

Сва ова значајна догађања у односу секулариста и радикалних исламиста упоредо је пратио компликовани однос ислама и државе, с тим што су се, како се видело, повремено мењали само модалитети њиховог односа, уз превагу једне или друге стране. Ова превирања су некад била више, а некад мање видљива, а заједнички интереси су утицали да њихови антагонизми повремено и јењавају, и да у јавност излази привидна слика сарадње и хармоније.

Међутим, оно што је подједнако значајно је да је из перспективе владајућих политичких елита попустљивост каткад била пожељна јер се пред поданицима власт није у поптуности удаљавала од ислама, док је из угла

верских вођа блискост са властима омогућавала већи утицај. Ова својеврсна равнотежа моћи верских вођа и државних структура ипак никада нија била стабилна, јер одржање постојећег стања није био дугорочни циљ ниједне од супротстављених страна које су чекале прву повољну прилику да се друга страна надјача.

10.4. Политички ислам и државни суверенитет

Подједнако, ако не и важнији од исламског радикализма је концепт „политичког ислама", својеврсна фузија политике и религије, који је системско обележје практично свих муслиманских земаља без обзира на више или мање присутне елементе „старог" или „новог" исламизма.

О вези политичког ислама и државног суверенитета постоје различита схватања, која се ипак преклапају у размишљању да је политички ислам континуирано растао последњих деценија, те да је Арапско пролеће означило преломну тачку у његовој експанзији.

С друге стране, насилна форма политичког ислама, каква је Исламска држава потпуно је занемарила државне границе постојећих арапских држава и створила од исламизма регионални и међународни феномен, али и озбиљан безбедносни изазов.

Разматрајући домете политичког ислама, Назих Н. Ајуби наводи да су „неофундаменталисти или заговорници политичког ислама заправо увели неке нове и радикалне промене у начин на који се схвата исламска политичка традиција" (Ayubi, 2005:2).

> „Иако желе да очувају блиску везу између религије и политике, коју је развила традиционална пракса, они желе да преокрену ред у оквиру ове везе. Традиционал-

ни јуристи су створили везу између политике и религије дајући религијски легитимитет политичкој моћи. Политички исламисти тврде да религија и политика не могу бити одвојени, али зато што су сада у позицији да се одупру постојећој држави, не дајући јој легитимитет, они траже политизацију одређене визије религије коју имају на уму. Да би се постигао овај циљ, савремени исламисти су често склони да буду иновативнији и у свом приступу мање тумаче написано. Наравно, они се позивају на написано и цитирају изворе, али су у томе веома селективни и изузетно иновативни" (Ayubi, 2005:2).

Овде можемо поћи од тврдње Грејема Фулера да „ислам сам по себи, наравно, није политичка идеологија, већ религија" (Fuller, 2003:14), док „исламизам као феномен никада неће у потпуности нестати, јер је његова порука у одређеном смислу ванвременска за муслимане: да ислам има нешто важно да каже о политичком и друштвеном поретку. Политички ислам ће се на тај начин развијати и мењати, делити и сједињавати, јачати или слабити у својој популарности, али неће нестати" (Fuller, 2003:14).

„Исламизам је ипак другачији: док има неке аспекте политичке идеологије, ова идеологија има различите форме. Исламизам је широк појам који обухвата основне, прилично шаролике и контрадикторне, политичке, социјалне, психолошке, и економске, чак класне функције. Представљају га различите врсте покрета који главну инспирацију црпе из ислама. Исламистички покрети данас су само најновији талас међу многим политичким и друштвеним покретима у исламској историји који су се развили из вере и културе под одређеним историјским околностима" (Fuller,2003:14).

Истовремено Фулер наглашава да исламизам нарочито јача кроз деловање ослободилачких покрета.

> „Исламизам функционише скоро искључиво по националистичком моделу када је повезан са национално ослободилачким покретима против не-муслиманске владавине, као и у Палестини, Чеченији, Босни, Кашмиру, Синђангу, Филипинима, и другим регионима. Ово је изузетно моћна комбинација када се религија поклапа са етничком припадношћу против спољног немуслиманског угњетавача. У многим од ових случајева (Палестина, Кашмир, Чеченија), религиозна снага је тренутно јача од секуларистичке националистичке снаге у националном ослободилачком покрету. У свим овим случајевима исламисти су посвећени употреби ислама као основне компоненте националног карактера заједнице спремне за борбу. Треба очекивати све већу активност исламистичких покрета у пружању подршке таквим потезима од стране муслиманских заједница за већу аутономију или чак независност од не-муслиманске владавине у свим деловима света: Балкану, Русији, Африци. Под овим посебним околностима национално ослободилачке борбе, исламизам обраћа мање пажње на морална питања или друге елементе реформизма у друштву. Тек након добијања независности исламисти се предвидљиво окрећу питањима унутрашњих реформи, морала и доброг управљања" (Fuller, 2003: 22-23).

По Махмуду Факшу „нарасли, агресивни, и милитантни фундаментализам има своје корене у световним фрустрацијама и одрицањима, а ове фрустрације и одрицања су добили религијски израз" (Faksh, 1997:xii).

> „У Египту, Алжиру, Саудијској Арабији, и на другим местима, исламизам је у основи аутохтони одговор на

> преовлађујуће социо-економске и политичке проблеме. Демографска неравнотежа (раст популације, миграције село-град, и истовремена "рурализација" градова), друштвена пропаст (слом традиционалне структуре и етоса), масовно пропадање 'левијатанске' државе, и културни и духовни поремећаји (губитак идентитета и морални пад) су заједнички утицали на појаву фундаментализма. Заиста, феномен исламизма је више одраз размера кризе, посебно код многобројне масе сиромашних, незапослених и угрожених, него манифестације жеље за теократијом. Другим речима, исламизам је производ неуспелих модернизацијских политика прошлих педесет година, које су се окончале неиспуњеним очекивањима и последичном милитантношћу. У том миљеу, ислам, обећавајући спасење и испуњеност је звезда водиља, нарочито у култури која спаја верске и јавне сфере а у време када су секуларне идеологије дискредитоване" (Faksh, 1997:xii–xiii).

Као један од три стуба легитимитета арапских режима, политички ислам је поред арабизма и ционизма (Inac, 2012) одувек био привлачан. Крај двадесетог и почетак двадесетпрвог века уместо наивно очекиване стабилизације односа после вишедеценијског периода глобалне напетости донео је нове и продубио старе друштвене, политичке, економске, културне и безбедносне изазове на које ниједна држава није имуна. У тим околностима и исламски радикализам, као један од највећих безбедносних изазова данашњице, доживео је убрзани успон у незамисливим глобалним размерама.

Поникао из, како то каже Басам Тиби, „полу-модерности" Арабијског полуострва, тј. специфичних услова који обједињавају западна научна и технолошка достигнућа и круту верску традицију праћену применом ригидних закона и готово феудално-монархистичном вла-

давином, радикално интерпретирани ислам је успео да нађе пут до многих поборника вере који су осим отпора репресији страних и домаћих угњетавача истовремено жељни повратка старе славе и моћи која је карактерисала златно доба ислама.

Политизација вере односно политички ислам у многоме је појачао овакве тежње али због немогућности фронталног сукобљавања свој израз је нашао у активностима исламом надахнутих покрета. Ови покрети, нарасли на наративима о завери хришћана и Јевреја чији је крајњи циљ потпуно уништење муслимана, уз селективни приступ пројектују дешавања из прошлости на садашњост и сваки вид насиља оправдавају мучеништвом. Управо због оваквих тумачења изманипулисани појединци су зарад виших циљева спасења вере и нације спремни да перципираном непријатељу и „неверничким слугама" нанесу што већи ударац, свесно жртвујући свој живот.

Контрола оваквих активности стога је велики изазов како за азијске и афричке државе, где је и највећа концентрација муслиманске популације, тако и за све друге земље, нарочито западне, које су у очима радикалних исламиста и шехида спремних за жртву означене као мета. Како је деловање ових покрета истовремено претња и за Србију поред очекивања да ће се свака евентуална опасност правовремено предупредити остаје и надање да ће се посебно на нивоу глобалног схватања ислама у редовима радикалних исламиста догодити промене и снажнији заокрет ка пост-исламизму[78], који знатно релаксираније посматра стварност.

Иако су развој муслиманских друштава током прошлог века пратили многи унутрашњи и спољни потре-

78 „Укратко, будући да је исламизам дефинисан као фузија религије и обавезе, пост-исламизам наглашава религиозност и права" (Bayat, 2007:11).

си као пресудни моменти који су обележили тај развој могли би се издвојити институционализација исламског радикализма извршена крајем 1920-их и почетком 1930-их, потом Иранска револуција крајем 1970-их и на крају јачање нео-колонијалног присуства Запада крајем XX века, те револуционарна превирања у арапском свету крајем прве декаде XXI века.

Наведени ток развоја у великој мери се поклапа са виђењем Махмуда Факша.

> „Од почетка деветнаестог века, можемо идентификовати три периода исламске обнове повезана са неуспехом разних друштава да се носе са акумулацијом унутрашњих и спољних криза које су проистекле из друштвено-политичке и економске слабости и стране хегемоније. То су биле побуне које су у религиозном смислу изражавале отпор против пропадања и понижавања друштва и њиховог униженог положаја у свету - позиви за повратак коренима ислама. Први, у деветнаестом веку, био је подржан од стране покрета као што су вехабије у Арабији, махди у Судану, сануси у Северној Африци (Либија), и Исламска реформа у Египту. Други период је кулминирао у 1940-им са доминацијом два главна фундаменталистичка покрета: *al-Ikhwan al-Muslimoun* (Муслиманско братство) у Египту и *Jama' at-i-Islami* (Исламска друштва) у индијском потконтиненту. Трећи, и најдужи, период исламске обнове је почео после арапског пораза од Израела 1967. и наставио се током 1970-их усред социјалног и економског померања, класних неједнакости и ауторитарне државне структуре" (Faksh, 1997:xi–xii).

Без сумње најважнији моменат, када су уједно постављене и основе исламског препорода, десио се 1920-тих и почетком 1930-тих када су поједине верске и по-

литичке вође интензивно разматрале кораке које треба предузети да би се објединило тумачење Курана и успоставио политички систем заснован на Мухамедовом учењу.

> „Прве идеје о обнови Калифата потичу још из XIX века када је ислам био слаб и покоран, први озбиљнији покушај у том правцу учињен је 1926. године када је одржан општи исламски Конгрес за Калифат у Каиру. Титула поглавара исламског света била је намењена краљу Египта Гауду (1920–1936), али покушај није уродио плодом. Такође исте године на иницијативу краља Саудијске Арабије, Азиза Ибн-Сауда, у Меки је одржан конгрес исламског света. Једна од идеја је била Лига муслиманских држава, али она тада није остварена... Трећи значајан покушај за учвршћивање јединства муслимана учињен је 1931. године када је у Јерусалиму одржан Генерални исламски конгрес под вођством палестинског муфтије Амина ал-Хусеинија (1897–1974). Овај скуп је, као и претходни, имао основни циљ да оствари јединство свих муслимана, без обзира на расу, нацију или језик којим говоре" (Радуљ, 2007:138–139).

Два правца развоја радикалног ислама су евидентна у првој деценији новог века. С једне стране у питању је улазак исламистичких покрета у политичку арену, а с друге све већа исламизација муслиманских друштава.

> „Исламистички покрети, у мери у којој је дозвољено, преселили су се у демократску политичку арену у Мароку, Алжиру, Египту, Јемену, Јордану, Палестини, Турској, Босни, Бангладешу, Пакистану, Малезији, Индонезији, Судану, Ирану, Либану и Кувајту. Исламисти су добро прошли на изборима у Турској, Јемену, Јордану, Алжиру, Кувајту, Малезији и Индонезији. Учешће

у демократском поретку сада укључује неколико фундаменталистичких (повратак на буквално дефинисане основне принципе) покрета који су раније прилично негирали ваљаност демократије у исламу, али нису могли да прихвате остајање ван политичке игре и њених правила. Политички ислам у Ирану је претрпео најширу филозофску и концептуалну расправу и еволуцију у односу на било коју другу муслиманску државу у свету; Велики *da'wa* (реформистички мисионарски) покрети су у зачетку у облику *Nur* покрета у Турској и *Tablighi Jama'at* у Јужној Азији и другде где утичу на дух исламског друштва, повећање свести о значају ислама у индивидуалном као и друштвеном животу" (Fuller, 2003:10–11). Својеврсни преседан била је победа исламистичке партије на слободним изборима у Турској 2002. године када је иста и преузела власт. На даље укључивање покрета у политички систем нам указује околност да се и након политичких преврата у арапским земљама овај тренд наставио (нпр. активност Муслиманског братства и Салафистичке партије светла у Египту). Ово је посебно занимљиво имајући у виду да је „раноисламистичка расправа о целисходности стварања политичких партија у име ислама још у току, али не на основу компатибилности ислама и демократије, већ због забринутости да мешање политике са религијом доводи до компромиса верских принципа. С обзиром на ток политичких збивања у муслиманском свету, не само да се исламистичке партије појављују у већини муслиманских земаља, већ ће вероватно бити све више исламистичких партија у свакој земљи где се ово подручје оспорава, као што већ постоје данас у Алжиру, Јемену, Кувајту, Пакистану, Индонезији, Ирану, Малезији, Турској и Либану, где су најистакнутије" (Fuller, 2003:31).

Други правац који се односи на процес реисламизације посебно је разјаснио Каи Хафез који истиче три

запажања. Као прво „поред тренда индивидуације, реисламизација има снажну тенденцију формирања заједнице. Она је произвела сопствене облике ортодоксије" (Hafez, 2010:52). Као „друго, реисламизација је често више аполитични покрет обнове него покрет за друштвену трансформацију. Његови следбеници у основи нису најсиромашнији у друштву, већ људи који желе да досегну ментално и културно ослобађање" (Hafez, 2010:53). И најзад као треће, „прелажења у фундаментализам су присутна у деловима конзервативног реформистичког покрета, резултирајући опасношћу да, пренаглашавањем заједнице, конзервативна реформа може не само да створи нове догме, већ и да их учини законски обавезујућим" (Hafez, 2010:53).

> „Дакле, друштвене снаге унутар ислама које се могу приписати конзервативном реформистичком табору стоје на раскршћу између два фундаментално различита пута до модернизације: успостављања новог конзервативизма компатибилног са западним консензусом о модерности и фундаменталистичког издвајања исламског света из овог консензуса. Тренутно међутим, заједно са већински секуларном културом нових медија, као што је популарни информативни канал Ал Џазира (*Al-Jazeera*), можемо приметити постојање конзервативних реформатора, муслиманских омладинских култура и других покрета обнове као гараната да исламски фундаменталисти неће постићи политичку и културну хегемонију. Још једна социјална димензија реисламизације и нео-религиозних покрета заслужује истицање: земље исламског света карактеришу огромне културне и друштвене разлике. Саудијска Арабија и Либан, на пример се јако разликују у односу на релативну важност исламског закона, који је државни закон у Саудијској Арабији, али игра само подређену улогу у Либану" (Hafez, 2010:53–54).

Узимајући у обзир бурне промене и нагомилано незадовољство као несумњиво најважније и неопходне предуслове убрзаног развоја и ширења исламског радикализма, треба напоменути да су ови предуслови кључни и за развијање свести о радикализму као виду отпора. Ово је свакако битна измена у поимању исламског радикализма које је као тврдо религијско језгро одувек пратило ислам, док се у данашњем схватању он суштински сматра реакцијом на безизлазну ситуацију насталу губитком моћи и потпадањем исламског света под директан утицај колонизатора са Запада и домаћих репресивних режима.

Како истиче Махмуд А. Факш, након западног војног, политичког и економског освајања, појачан је притисак и на постојеће културне обрасце.

> „Традиционална муслиманска култура и начин живота све више потпада под реметилачке утицаје западноевропског културног продирања и хегемоније уз претњу могућег обухватања. То искуство је било мучно и понижавајуће за друштво и културу која се недуго пре осећала супериорно у односу на Европу, а и сама је укључивала друге. Бавећи се неприликом у којој су се нашли, муслимани су наизменично бирали и у различитом обиму и даље наизменично бирају између три курса: 1) прихватање модерности, заговарано од стране на Западу образованих либералних модерниста, 2) одбијање модерности и чврсту привржености исламу, заговарано од стране муслиманских фундаменталиста, и 3) прилагођавање ислама модерним националним циљевима, заговарано од стране националистичких модерниста" (Faksh, 1997:1).

Контекстуализовањем раста политичког ислама у период Арапског пролећа, Пол Денахер указује да је из низа побуна очигледно на делу „стварање новог Блиског исто-

ка" (Danahar, 2013:3) који одликује неизвесност исхода будући да је „револуција само путовање које не доводи до одредишта" (Danahar, 2013:3), при чему је „она процес, а не резултат" (Danahar, 2013:3).

Денахер појашњава да „устанци нису били исламска револуција" (Danahar, 2013:4), будући да „позив није дошао из џамија" (Danahar, 2013:4), међутим без обзира на то „религија ће играти много већу улогу у политици новог Блиског истока" (Danahar, 2013:4), али како наводи, ниво утицаја који ће остварити религија ће варирати.

> „Раст политичког ислама ће отворити дискусију о улози религије у ери након Арапског пролећа. Она може изгубити утицај у земљама у којима сунитски ислам формира готово цео верски спектар. Чак и на местима где ће политички избори бити везани за индивидуалне вере, бити побожан неће бити довољно. Гласачи желе одговоре на проблеме као што су незапосленост, неадекватан образовни систем и лоша здравствена заштита. Млади револуционари нису се борили да сруше диктаторе само да би њихове слободе биле ограничене религијским едиктима. Политички ислам ће морати да се прилагоди како би одражавао личнији приступ религији. Исламски или шеријатски закон у овим новим демократијама није пожељан, чак и ако је вера њихова референтна тачка" (Danahar, 2013:4).

10.5. Различита гледишта о постојању идеолошког оквира револуција

Постоје различити ставови о томе да ли је, и у којој мери низ арапских преврата с краја прве декаде XXI века био идеолошки обојен. Напросто јасно је да протести нису имали религијски призвук, а исто тако, иако је

тежња ка демократизацији постојала, демонстранти су првенствено желели боље животне услове, не обазирући се превише на то како ће политика која то омогући бити конципирана, и у ком оквиру дефинисана.

Међутим постоје одређене сличности са овим односом према променама које се могу уочити и у случају ранијих излива неадовољстава, наравно у мањем обиму, али са довољно елемената да се начини паралела.

У том погледу о месту идеологије у револуционарним догађајима Сами Зубеда наводи да су „снаге и идеологије које су анимирале модерну политичку историју Блиског истока, од реформи из XIX века и кроз већи део XX века, углавном биле секуларне и националистичке. Исламска политика је увек била присутна, али често само као подређени део ширег политичког поља" (Zubaida, 2011). Ипак, ни исламисти нису увек били јединствени, ни у погледу коначних циљева, ни у приступу за добијање подршке, док је политика коју су водили указивала на јасну поделу „између реакционарних конзервативаца, који су као и многе традиционалне улеме покушавали да одрже патријархалне и институционалне привилегије, и модерније популистичке мобилизације, типичне за Муслиманско братство" (Zubaida, 2011).

Према Зубеди, у зависности од историјских околности и утицаја владајућих елита смењивале су се готово неспојиве идеологије, али прилагођене локалној, арапској средини у којој су се развијале и нестајале.

> „Супротстављене силе и мешовите идеологије биле су националистичке у различитим бојама, артикулисане понекад ка либералном конституционализму (као у Вафаду и другим странкама у монархистичком Египту), фашизму (у покретима инспирисаним нацистима из 1930-их и 1940-их у Ираку, Палестини и Египту), потом, снажно, ка социјалистичким, државним идејама (у

> панарапским национализмима Гамала Абдела Насера, Бааса и алжирског Национално ослободилачког фронта, инспирисаних Совјетима и савезницима из 1950-их)... Ове идеолошке политике, нарочито насеризам, имале су значајну народну подршку и симпатије широм региона, посебно у контексту све присутнијег питања Израела/Палестине. Религија у политици почела је да се више истиче од 1970-их година, делимично као резултат неуспеха и корупције државних војних националистичких режима, инспирисаних иранском револуцијом из 1979. године, која је постала 'исламска', као и колапса совјетског, комунистичког блока, који је био важан извор идеолошке и војне подршке" (Zubaida, 2011).

Узимајући у обзир ову широку историјску перспективу, Зубеда напомиње да „секуларна природа недавних покрета није изненађујућа, али је новост њихова дистанца од ксенофобичног национализма и државног 'социјализма' у корист заједничких слобода" (Zubaida, 2011). Он затим истиче „две међусобно повезане и истрајне теме у анализама блискоисточних политика које су доводиле у питање основе наизглед идеолошке и секуларне политике у региону. Прва је концепт 'патримонијализма', који подразумева да су идеолошка обележја, партије и покрети били само површне манифестације дубљих фамилијарних, племенских, регионалних и секташких припадности и осећања". Друга тема се односи на чињеницу „да су ислам и верска солидарност били главни мотиви за народно расположење и мобилизацију у овим покретима" (Zubaida, 2011).

С друге стране, Наср, на чију експертизу се ослања предметна област разматрања, повезује савремене муслиманске државе и идеолошко наслеђе колонијализма.

> „Континуитет између колонијалне и постколонијалне ере створио је разлику између онога што су државе сма-

трале исправним правцем развоја и вредности које су за муслиманска друштва била блиска и цењена; као и између начина на који држава гледа на друштво, а на који муслимани виде себе и своје циљеве. Док је држава следила секуларну визију развоја, друштво је било дубоко укорењено у исламу" (Nasr, 1999d).

По Насру „разлика између секуларног национализма кемализма у Турској, владавине Пахлавија у Ирану или Националног ослободилачког фронта у Алжиру и народне перцепције политике поткрепљује ову чињеницу. Стога су државне политике створиле социјалне тензије које су на крају довеле до политичких криза. У Ирану и Алжиру, ове тензије су прерасле у озбиљне изазове за државну власт. У Турској, Египту, Тунису и Индонезији, ове тензије су довеле до појаве значајне исламске опозиције држави" (Nasr, 1999d).

Наср, наиме сматра да су „идеологија и политички програми савремених исламистичких покрета широм муслиманског света били обликовани као одговор на ову разлику" (Nasr, 1999d), додајући да су „исламисти довели у питање државни програм и понудили алтернативне визије друштвено-политичке промене, које, како тврде, интегришу ислам и промовишу развој, истовремено учвршћујући државну политику исламским вредностима друштва" (Nasr, 1999d). Тако по Насру „исламизам није био одбијање развоја, већ одговор на разлику између државне визије развоја друштва и друштвене самоперцепције и сагледавања сопствених циљева" (Nasr, 1999d).

Свакако је занимљиво Насрово запажање да је идеолошки оквир колонијалних држава остао практично непромењен и као такав усвојен и практикован од владајућих елита и по стицању независности.

„Ислам, његове вредности, институције и улога у јавном животу били су критиковани, оптуживани за друштвене проблеме, а као решење нудила се секуларизација која ће, како се веровало, отворити пут модернизацији. У тим напорима, владе су имале подршку делова становништва који су већ били под утицајем колонијализма и који су били приморани да усвоје западне праксе, као и оних који су прихватили обећање државе да ће секуларизација и западњачке културне промене довести до развоја. Као резултат, секуларизација и вестернизација су постале незаобилазан део развојног етоса нових држава" (Nasr, 1999d).

Међутим, Наср примећује континуитет у обрасцима понашања „нових елита".

„У политичкој арени, они који су наследили колонијалну државу били су још директније под утицајем идеолошке визије колонијализма. Бирократска, војна и политичка елита која је на крају колонијалне ере чинила владајући поредак у муслиманским државама, најчешће је била школована у колонијалним образовним институцијама, радила за колонијални поредак и дубоко била под утицајем идеологије и визије колонијалне администрације. Сходно томе, ово елитно језгро веровало је да је задатак развоја, којем је било потпуно посвећено, могућ само ако су аспекти локалне културе који су сматрани регресивним одбачени и замењени прогресивним западним вредностима. Тако су нове државе, укључујући Иран и Турску које нису биле директне колоније, али су биле подложне сличним идеолошким притисцима, покренуле промене у писању, одевању и обичајима и настојале да секуларизују друштво и културу, усвајајући западне обичаје, законе и праксе" (Nasr, 1999d).

На тај начин, како наводи Наср, „постколонијална муслиманска држава појавила се у колонијалном калупу једног развојно оријентисаног циља, непријатељски настројена према исламу, и у пракси модернизацијски и западњачки усмерена" (Nasr, 1999d). Ипак, нису све постколонијалне државе ишле у истом правцу, а уједно ни „идеологија која је водила еволуцију постколонијалне државе није била униформна у муслиманском свету. Неке муслиманске државе остале су повезане са Западом и усвојиле капиталистичке економске политике; друге су гравитирале према Совјетском Савезу и Покрету несврстаних усвајајући социјалистичке праксе" (Nasr, 1999d). Због тога Наср изводи закључак да „иако су ове идеолошке различитости довеле до различитих историјских искустава, нивоа индустријализације и политичких промена, основни развојни циљ и западњачки правац државног формирања су били углавном исти у муслиманском свету" (Nasr, 1999d). Другим речима, „иако се спољна и економска политика држава могла разликовати у зависности од њихове посвећености капитализму или социјализму, Западу или совјетском блоку, у домаћој политици је основно питање било исто: секуларни развој на рачун исламског идентитета друштва" (Nasr, 1999d).

11. Друштвено-историјски контекст револуција

Имајући у виду да симплификација позадине Арапског пролећа искључивим усмеравањем пажње на отпор репресивним и узурпаторским режимима елиминише дубинске узроке акумулираног незадовољства, свакако је неопходно начинити осврт и на контекст, односно историјске процесе који се уназад деценијама упоредо одвијају, продукујући нестабилност и опште заостајање за глобалним модернизацијским токовима.

Дакле, поред односа владајућих елита и оних којима се влада, односно, генерално незавидног положаја појединца изложеног присили и забранама, уз указивање на улогу наратива о славној прошлости као елемента јачања арапске свести и национализма, потребно је утврдити какав је општи утицај прошлих и актуелних процеса и трендова.

Стога се битним намеће анализа континуиране дезинтеграције арапског света посматрањем различитих фаза непосредне и посредне спољне доминације у периодима колонијализма, постколонијализма, и неоколонијализма.

11.1. Утицај наратива о муслиманској доминацији и исламском империјализму

Пропаст једне од водећих цивилизација, каква је вековима била исламска, несумњиво је оставило дубоке последице не само у оквирима муслиманског света, већ и света у целини, а као траг о прошлости остали су записи и наративи које су генерације преносиле са колена на колено. Историјско предање о моћној цивилизацији и огромном пространству које је заузимала, њеном политичком, економском и културном утицају у најтежим временима подгревали су наду да нови успон може повратити стару славу и глобалну доминацију.

Реалност садашњости, али и одбијање прихватања пораза[79] као коначности, две су крајности које изазивају

79 Фанк и Саид указују и на различите интерпретације историје ривалитета и истичу да пре Крсташких ратова муслимани, због заокупљености сопственим развојем, нису имали нарочито изражено интересовање за европске хришћане које нису сматрали достојним ривалима. „Сећања на инвазију хришћанских војске у периоду од XI до XIII века пружиле су муслиманима на Блиском

амбивалентни осећај немоћи и потребе за повратком на старо, нарочито код религијских група, али неретко и неких режима бројних арапских земаља насталих на развалинама некадашње империје.

Присутност наратива о никад досањаном сну исламског империјализма, и скором доласку момента када ће брисањем вештачких политичких граница арапски народи бити поново уједињени и снажни као некад, често будећи лажне наде, додатно је отежавала незавидну позицију и потчињеност арапског света, али је имала јасну сврху. Наиме, селективно сећање на славну прошлост, односно наративи о узвишеној исламској вери и доминацији над неверницима, посебно међу ученијим слојевима арапске популације, коришћени су као својеврсни генератор заједништва и важан конституент реизградње јединственог арапског идентитета. Истовремено, ови наративи посебно су истицани код милитантних група као антитежа успостављању сарадње са Западом који је по

истоку велики наративни мотив за разумевање значаја модерног колонијализма и арапско-израелског сукоба. Муслиманско самопоуздање насупрот Западу почело је да се умањује губитком Шпаније у XV веку, а још значајније с колапсом османлијске владавине над великим пространством Источне Европе. Док се Американци сећају 1492. као године када је Колумбо, пловећи под шпанском заставом, открио Америку, савремени Арапи и муслимани се сећају 1492. не по Колумбовом путовању, већ по пропасти Краљевине Гренаде, последњег арапско-исламског присуства на Западу. Ова година означава почетак ере у којој се ислам повукао на исток, на периферију све динамичнијег европског државног система, поставши незападни феномен. Са Карловачким споразумом 1699. године и каснијим Кучук-Кајнарџијским споразумом из 1774. године, Османлије су се повукле из Европе, а муслимани су сведени на пасивност у светској политици, оставивши хришћанству задатак да обликује савремени свет. Како муслимани то виде, били су искључени из историје; њихове судбине сада су све више одређивале наметљиве западне силе као што је Француска, која је окупирала Египат 1798. године током владавине Наполеона" (Funk, Said, 2004:10).

форми конфликтан и посматран кроз призму крсташког похода и западне окупације арапског света.

Иако је пропасти муслиманске империје у стварности допринео низ унутрашњих и спољних чинилаца (стагнација развоја праћена технолошким, научним и интелектуалним падом, и пре свега раздор унутар саме исламске заједнице, освајачки походи, преусмеравање трговачких путева ка другим странама света, итд.), колонизаторска освајања моћних западноевропских земаља перципирају се као главни узрок пропасти и распарчавања некада надмоћне империје.

Дакле, колонијалистичко исцртавање граница и артифицијелно стварање засебних јединица у виду националних држава у традиционално и културолошки повезаном простору, суштински је створило подељено друштво без дугорочних изгледа за поновно успостављање панисламског јединства. Истовремено, ова реорганизација била је праћена низом догађаја који су дубински пореметили свест о исламу као надмоћној религији.

По Грејему Е. Фулеру, стварање низа номинално независних, а заправо до средине XX века од Запада директно контролисаних муслиманских држава проистеклих распадом Османлијског царства означило је почетак суноврата муслиманске моћи. Потом је уследило разбијање унутрашње кохезије муслимана с једне стране агресивним увођењем секуларизма (Мустафа Кемал Ататурк укида калифат), а с друге, интензивним пропагирањем политичких идеологија. Интензивност и брзина промена изазивали су бурне реакције али до њиховог успоравања није долазило, те су чак појачане нарочито увлачењем великих делова муслиманске популације у два светска рата, као и у политичке игре и препуцавања током Хладног рата.

„Муслимански свет био је у великој мери изложен крај-

ностима европских политичких идеологија као што су социјализам, марксизам, комунизам и фашизам, које су у различитим облицима биле примењене у појединим државама. Ове идеологије донеле су нову интелектуалну и идеолошку ширину и софистицираност расправама без преседана између комуниста, секуларних националиста и исламиста. Истовремено, снажни фашистички утицаји уградили су се у одређена схватања арапског национализма, од којих се још није у потпуности дистанцирао„ (Fuller, 2003:8).

Током Хладног рата муслиманске земље које су изборише независност од западних колонизатора осим што су биле изложене геополитичким играма Запада и Истока, али и пронашле своје место у Покрету несврстаних, биле су изложене и снажним унутрашњим политичким превирањима, пре свега стварањем аутократских држава којима су на чело дошли доживотни владари, било да је реч о формираним монархијама или републикама. Ови режими су у већој или мањој мери имали подршку великих сила, а што је зависило искључиво од интереса тих великих сила, нарочито када су откривени непрегледни извори нафте, а потражња за истима многим земљама муслиманског света донела велико богатство.

Ово осим што је изазвало велике регионалне економске неједнакости посебно у односу на земље које немају нафту, последично је довело и до застоја развоја других делова привреде која је практично била усмерена само на убирање прихода од експлоатације нафте и гаса, коју су преузеле стране компаније, које једине и имају технологију за извлачење тих ресурса. Истовремено, уз сва бурна дешавања не треба сметнути с ума да вишедеценијски трн у оку арапском свету представља како само оснивање и постојаност јеврејске државе, тако и порази које је Израел наносио у регионалним сукобима (нарочито

онај из 1967. године) али и даље наноси периодичним инвазијама и окупацијама делова територија суседних муслиманских земаља, а уз свесрдну помоћ и благонаклон став западних сила, пре свих САД-а.

Нејтан Фанк и Абдул Азиз Саид указују на доминацију наратива о интеркултуралној конфронтацији која генерацијском репродукцијом стереотипа, и на Истоку, и на Западу, оптерећује савремене односе целокупног исламског и западног света.

> „Преовлађујући наративи о сваком виду културне поделе показују веома сличне тенденције ка поларизацији питања идентитета, контрадикторног оквира историјских односа и одбацивања заједничке одговорности за савремени сукоб. Сличности између контра-наратива које се могу наћи на свакој страни су још израженије, исказујући не само изоморфизам, већ и суштинску сагласност о питањима која се односе на интеркултуралне односе и историјске праксе" (Funk, Said, 2004:4).

При томе, Фанк и Саид наглашавају да „иако се нарације разликују у погледу заменити са: тумачења историјских чињеница, њихове свеобухватне теме су толико блиске да се могу сагледати као део јединствен 'приче' о интеркултуралном сукобу" (Funk, Said, 2004:4). Међутим, ова нарација о узајамном вековном сукобу „која се уклапа у оквире 'ми против њих' постављајући континуирани историјски антагонизам од успона ислама у седмом веку до данашњег дана" (Funk, Said, 2004:6), истовремено се ставља испред унутрашњих проблема који су такође утицали на сукобе мањег или већег обима.

На тај начин, како примећују Фанк и Саид, „они пројектују свет дуготрајног сукоба између некомпатибилних цивилизација дефинисаних религиозном припадношћу, културним афинитетом и историјским веза-

ма" (Funk, Said, 2004:6). У објашњавању савремених напетости „истичу случајеве конфликата између водећих снага сваког табора – арапских племена насупрот Византинцима у седмом веку, 'Сарацена' насупрот Французима током ере крсташких ратова и Турака Османлија у односу на европске империје у скорашњим временима. Да би подржали спекулације о будућој нестабилности међукултурних односа, сукоби између група идентификованих са сваким цивилизацијским табором наглашени су на рачун многобројнијих сукоба унутар цивилизација" (Funk, Said, 2004:6–7).

Конфликтни наративи реинтерпретирају прошлост, али исто тако у први план стављају генерализације говорећи о непремостивим разликама, различито перципирајући и вредносни карактер муслимана и хришћана, посебно САД као ударне песнице западне цивилизације. Како примећују Фанк и Саид „'наше вредности' и 'њихове вредности' сматрају се међусобно искључивима, а најновија трвења постају још једна епизода у вековној хроници неугодних догађаја. Милитантне муслиманске групе подсећају на хегемонију САД-а на Блиском истоку, на окупацију крсташа и наводе западне спекулације о 'сукобу цивилизација' као доказ непријатељских намера" (Funk, Said, 2004:7). Дакле, „уместо да укључе другу страну у дијалог, моћни гласови у оба културална табора користе напрегнуте историјске аналогије да би потврдили како се неопходне лекције за суочавање са савременим проблемима налазе у епским борбама против заједничких противника из прошлих времена" (Funk, Said, 2004:7).

Освајачки походи западних империјалистичких сила који су распарчали и цивилизацијски уназадили арапски свет, утицали су да тај најболнији део арапске историје остане дубоко укорењен у сећању и наративима до данашњих дана, поготово што је утицај Запада, само у другој

форми, и даље надвијен над регионом Блиског истока и Северне Африке. Несрећним сплетом историјских околности „за муслимане је Запад почео да поприма карактеристике које је ислам имао за ране европске хришћане: велики политички и културни изазов. Посебно на Блиском истоку, ова перцепција је остала изразито присутна чак и након завршетка колонијализма, у великом делу због геополитичких аспеката Хладног рата, западних нафтних интереса и арапско-израелских и израелско-палестинских сукоба" (Funk, Said, 2004:10).

Указивање на овај сегмент историјског предања арапског света никако није без разлога. Наиме, стари наративи о буђењу арапске нације, истискивању западног утицаја и збацивању узурпатора власти који су у великој мери били у служби западних интереса добијају на значају Арапским пролећем, које и само по Омару Ал-Гази постаје део тих наратива.

> „Изворни наратив о Арапском пролећу, поред других алтернативних наратива, инхерентно је поједностављен, као што приче и наранције имају за циљ да поједноставе сложене догађаје. У политичкој арени они су створени како би утицали на исход политичких догађаја. Због тога, уместо да се расправља да ли је прича тачна или не, боље и занимљивије је питати: 'Ко је приповедач и који су његови циљеви у размишљању о одређеном наративу?' С обзиром на то да увек постоје конкурентни наративи, друго кључно питање јесте која од тих прича успева да успостави хегемонију над осталима и којој се већина актера приклања." (Al-Ghazzi, 2013).

Ал-Гази истиче да приказ догађаја, по коме је лична жртва појединца мобилисала туниско друштво да сруши диктатора, а потом неочекивани успех инспирисао ми-

лионе да исто учине у другим арапским земљама, делује сувише поједностављено. Уосталом, овако симплификован приказ је изазвао бројне критике.

> „...Већина коментатора усмерила је критике на наводно демократски исход приповедања, истичући да је крај нереалан и претерано оптимистичан. Други су доводили у питање тврдње о узрочном односу коришћења употребе друштвених медија и побуна. На фундаменталнијем нивоу, у појединим круговима на Блиском истоку почео је да се формира сасвим нов наратив, заснован на теорији завере, према којем је 'Арапско пролеће' изведена игра коју су усмеравале и спровеле Сједињене Америчке Државе и друге западне силе да би дестабилизовале регион и подстакле грађанске ратове између секуларисата и исламиста, или сунита и шиита. Такође је приметно како су арапске владе, од Сирије до Египта и земаља Залива, прихватиле амерички наратив о 'рату против терора' у сопственој борби против исламистичких опонената" (Al-Ghazzi, 2013).

Дубље анализирајући узроке настанка и експлоатације овог новог наратива Ал-Гази поставља питања где је наратив настао, ко га је створио, зашто, шта је изазвао и када је употребљен.

Да би неки наратив „заживео", Ал-Гази истиче важност локације његовог настанка, што у одређеној мери има утицај и на даљи ток развоја наратива.

> „Место за које се везује наратив о побуни (нпр. да ли она почиње у сеоској средини, граду, или престоници, на јавном тргу или у џамији) има значајне импликације. Локације и простори су такође замишљени и дати. Наратив о 'Арапском пролећу' био је користан демонстрантима широм арапског света управо зато што је

> срушио просторне разлике. Он је представљао политичку прилику јер је омогућио истовремено организовање протеста на различитим локацијама" (Al-Ghazzi, 2013).

По Ал-Газију је кључно питање ко је иницирао стварање наратива или модификовао поједине сегменте и подстакао његово ширење.

> „У случају арапских устанака, није довољно само анализирати начин на који су западне силе користиле наратив о Арапском пролећу ради подршке својим интересима. Арапски активисти су такође искористили овај наратив, уградивши своје циљеве у историјски контекст наратива о Арапском пролећу, приказујући своје борбе као део историјског ланца догађаја који су водили до успеха... Западне владе су биле селективне у томе који су протестни покрети сматрани делом Арапског пролећа. Бахреин, као западни савезник богат гасом, није био део Арапског пролећа. Насупрот томе, Либија, под вођством непредвидивог ел Гадафија, савршено је одговарала наративу. Европске владе и САД су наводно биле толико забринуте за либијски народ и тако узнемирене позицијом ел Гадафија да су војно интервенисале како би помогле у рушењу његовог режима" (Al-Ghazzi, 2013).

Полазећи од тога да „политички актери стварају, обликују и пропагирају нарације" (Al-Ghazzi, 2013) и да су „мотивисани својим политичким интересима" (Al-Ghazzi, 2013), Ал-Гази истиче да само реалистичка разматрања одређују на који се наративи формирају и примењују на међународној сцени.

> „Као што је раније поменуто, западне силе су агресивно спроводиле своје интересе у Либији, јер је њена ге-

ополитичка важност и нафтно богатство, ангажовање учинило вредним ризика. С друге стране, централна локација Сирије на Блиском истоку, као и њен утицај на остале земље, уз сложену секташку политику и слабости опозиције, довели су до већег опреза који су западне силе показале према тој земљи" (Al-Ghazzi, 2013).

Ал-Гази износи логичко запажање да догађаји на терену обликују и мењају било који наратив.

„Стога, политички актери на терену имају велики утицај на обликовање наратива, а актери који користе насиље имају моћ да промене наратив, чак и ако су мањина. У Сирији, на пример, наратив о мирном и народном устанку био је у почетку прихваћен од већине опозиције, али су га они на крају напустили под притиском насиља режима Асада. Слично томе, неселективно насиље и религиозни фундаментализам неких наоружаних побуњеничких група поткопали су деловање и уверења других побуњеничких група и протестних покрета" (Al-Ghazzi, 2013).

Истовремено, хронологија догађаја је кључна у разумевању развоја наратива о Арапском пролећу.

„Успех Туниса постао је инспирација за Египат, који је, као највећа и најутицајнија арапска земља, затим инспирисао Јемен, Бахреин, Либију и Сирију. Успех либијских побуњеника, уз подршку НАТО снага у свргавању ел Гадафија, подстакао је неке сиријске групе да милитаризују свој устанак. Међутим, комплексност ситуације у Сирији можда је зауставила домино ефекат ширења протеста у друге земље као што су Јордан и Алжир, јер су људи постали свесни високе цене политичке промене. Ова анализа важи и за спољне актере. Руско незадовољство

начином на који су западне силе поступале у Либији несумњиво је ојачало отпор било каквој међународној критици сиријског режима" (Al-Ghazzi, 2013).

Међутим, Ал-Гази исто тако сматра да наративи не могу у потпуности утицати на ток неког догађаја, јер „иако су наративи важни и заиста кључни фактори који доприносе стварном исходу догађаја, они такође ни у ком случају нису довољни да објасне развој догађаја. Њихова конструкција и дифузија зависе од више околности и интереса" (Al-Ghazzi, 2013). Према Ал-Газију важно је да се преклопе и други фактори да би жељени циљ био остварен, а политике реализоване.

„За разумевање наратива, важно је узети у обзир како конструктивистичке аргументе, који наглашавају моћ дискурса у обликовању догађаја, тако и реалистичне околности које се односе на способност политичких актера да утичу на догађаје. На крају, такође је важно имати на уму да је потребно извесно време да се један наратив институционализује као део 'историје'" (Al-Ghazzi, 2013).

С друге стране Пол Ејд сматра да „укрштање религије и етничке припадности није ограничено само на Арапе муслимане. Иронично, наглашено истицање ислама у доминантним националним самонаративима арапског света, допринело је томе да религија постане централни елемент у изградњи групног идентитета и међу верским мањинама" (Eid, 2007:15). Према Ејду „то делимично објашњава зашто хришћанске мањине у постколонијалним арапским друштвима нису биле имуне на све већи утицај религије на заједнички и индивидуални идентитет" (Eid, 2007:15), што је уз истовремено затварање у оквире сопствене заједнице утицало и на њихов друштвени положај.

„Арапи хришћани су често били искључени или су се сами искључивали из ових постколонијалних 'великих наратива', који су били структурисани унутар исламских оквира. Као последица, исламизација симболичких и институционалних структура арапских друштава удаљила је верске мањине од муслиманских већинских група. То је, с друге стране, довело до све веће религиозности у идентитетској структури верских мањина. У мери у којој се ова поновна изградња постколонијалног идентитета у арапском свету може сматрати симболичким покретом еманципације са Запада, иста динамика је још вероватније присутна и код арапских мањина, које настоје да очувају свој посебан идентитет и културу у западном контексту" (Eid, 2007:15).

11.2.Колонијализам и дезинтеграција арапског света

Након вишевековне владавине Османлија, доба колонијализма додатно је дезинтегрисало арапски простор, устројивши га према потребама и интересима[80] великих сила. Иако су прошле деценије од када су арапским земљама формално управљале западне силе, уз одређене осцилације, њихов утицај у региону Блиског истока и Северне Африке је видљив до данашњих дана, и стога је важно резумети процесе који су преобликовали структуру региона и омогућили такав дугорочни утицај.

80 Према Ридолфо западни безбедносни интереси који су доминирали арапским светом у XX веку били су везани за снабдевање нафтом, Хладни рат и стварање и очување Државе Израел. „Западни интереси су се углавном фокусирали на одржавање статуса кво – обуздати совјетску претњу, заштитити Државу Израел од њених непријатељских арапских суседа и обезбедити приступ Запада нафтом богатом Персијском заливу – а не на развој региона" (Ridolfo 2001:916).

Сејед Вали Реза Наср посебно наглашава и сам концепт функционисања колонијалне државе.

> „Колонијална држава, неспутавана уставним ограничењима и грађанским правима, имала је широка овлашћења за деловање, и то је чинила сматрајући себе везаном за 'супериорне' европске вредности. Деловала је из државних интереса (европских), који су у очима локалног становништва били снисходљиви и очински, али истовремено непоправљиви и трансформативни по природи, а не менаџерски. Ови ставови су касније постали део развојне идеологије постколонијалне државе" (Nasr у Esposito, 1999a).

Наср такође наводи једно од најконцизнијих објашњења утицаја колонијализма на дезинтеграцију арапског света, указујући на проблематичност територијалних подела.

> „Неке поделе су изведене арбитрарно, направљене да се прилагоде локалним колонијалним званичницима, без обзира на њихов утицај на људе и ресурсе. Друге поделе су одражавале потребе колонијалних сила да реше дипломатске тензије међу собом. У многим случајевима, колоније су формиране да би умириле незадовољне европске савезнике или да би служиле као бедеми против експанзионистичких претњи. Планови за поделу Османлијског царства после Првог светског рата били су направљени како би се умириле Француска, Италија и Грчка" (Nasr, 1999b).

Наср истиче да су „границе колонијализма и разлике у културолошким и историјским искуствима и догађајима које је колонијализам изазвао одређивале облик будућих држава и политика" (Nasr, 1999b), чиме је

колонијализам „помогао у дефинисању граница држава и њихове реалности, супротстављене другим концепцијама независности и државности" (Nasr, 1999b). Међутим, како даље примећује „успех покушаја формирања држава често је зависио од развоја националне свести. То је, пак, зависило од снаге етничког идентитета који је чинио основу национализма. Временом, етничке и територијалне дефиниције постале су границе за формирање националних идентитета; они су се разгранале и развиле у секуларни и доминантни облик политичког идентитета уместо историјских успомена на уједињени исламски свет" (Nasr, 1999b).

По Насру, колонијалне силе „можда никада нису имале намеру да територијална разграничења имају трајне последице какве су заиста имале, али су те границе у стварности постале дубоко уграђене у будуће државе" (Nasr, 1999b). Управо је та чињеница произвела додатне проблеме будући да су „територијалне поделе такође постале извор напетости између различитих муслиманских држава које су узајамно полагале ексклузивно право на исте територије" (Nasr, 1999b).

> „Границе су дале облик државама, али нису гарантовале њихову одрживост. Колонијалне власти су исцртале границе, али су мало учиниле да уједине народе унутар тих граница у јединствену националну културу. Понекад су радиле управо супротно; колонијалне силе су подстицале конкуренцију између етничких, језичких, верских и племенских група као средство за одржавање контроле. Територијална подела муслиманских земаља остала је неоспорна, али је ишла руку под руку са националном конфузијом и кризом будућег националног друштва... Јордан и Сирија, на пример, су недуго након стицања независности били заинтересовани за реконституисање веће Сирије, док је Јордан такође задржавао

право на Палестину, а Мароко на Мауританију и делове Алжира. Сирија и Турска су оспоравале суверенитет над Александретом (Искендеруном); Иран и Ирак су се спорили око канала Шат ел Араб; Египат и Судан су се спорили око сливова Нила; Пакистан и Авганистан око Дурандове линије; Пакистан и Индија око Кашмира; Саудијска Арабија и Катар, као и Саудијска Арабија и Уједињени Арапски Емирати, око граничних оаза и нафтних поља; Либија и Чад око њихових пограничних региона; а Иран и Уједињени Арапски Емирати око острва Тунби и Абу Муса. У неким случајевима, само постојање неких муслиманских држава изазивало је суседне земље које су гледале на њих као на вештачке конструкције колонијализма" (Nasr, 1999b). Поред наведених, додатни примери укључују „полагање права Сирије на Либан, Малезије на Брунеј (донедавно), Ирака на Кувајт и Марока на Западну Сахару" (Nasr, 1999b).

Пишући о утицају који је колонијализам оставио на арапска друштва Наср истиче и значајан утицај образовних институција које су произвеле генерације муслиманских лидера и утицале на интелектуалне токове у муслиманским друштвима.

„Оне су такође помогле у стварању нових средњих класа и могућности за њихов раст и развој. Колонијалне власти су подстицале омладину из елите, али и из средњих класа, да студирају у савременим образовним установама, или у Европи. Те образовне институције временом су постале кључна места за обуку будуће бирократске елите, док су неки студирали на престижним европским универзитетима као што су Итон и Хароу у Енглеској, као и на Оксфорду, Кембрицу, или у Паризу и Амстердаму" (Nasr, 1999c). Такође, „сличан тренд се развио и у војсци, чији официри су потицали из колонија, али су

> своје образовање стицали у европским војним школама као што су Сендхарст и Сен Сир, и у установама као што је висока војна школа Квета у Пакистану, који су усвајали европске стандарде војне обуке" (Nasr, 1999c).

Међутим, Наср сматра да је много већи утицај наслеђа колонијализма остварен у погледу слабе повезаности и јединства народа, првенствено због једноставнијег управљања подељеним друштвима.

> „Колонијалне територије су учиниле мало тога да уједине народе који су били раздвојени унутар тих граница, што није резултирало стварањем националних друштава или култура. Колонијалне администрације су се првенствено бавиле заштитом својих граница од потенцијалних претњи других колонијалних сила и минимизирањем терета владања колонијама...Колонијалне управе такође су подстицале ривалства међу различитим етничким, језичким и верским групама. Та ривалства су преокупирала заједнице, одвраћајући њихову пажњу од питања колонијализма. Ово је такође подстакло неке групе да се приближе колонијалном естаблишменту у својој борби са ривалима... Колонијална политика је намерно манипулисала разноликостима како би учврстила своју власт, држећи разне заједнице заокупљене ривалитетима и конфронтацијама, те играјући улогу посредника међу антагонистима. Као резултат тога, колонијално друштво постаје све више подељено" (Nasr, 1999c).

Уједно, специфична политика колонијалних власти у погледу протежирања верских и етничких мањина оставиће дубок расцеп у односу већинских и мањинских група у арапским земљама.

„Мањинске заједнице, које су уживале ограничене привилегије и нису се осећале укључене у доминантна муслиманска друштва, виделе су колонијализам као прилику за напредак. Њихова реакција на колонијализам је стога била веома различита од оне коју је имала доминантна заједница. На пример, мањине су сматрале да могу остварити економски напредак кроз комерцијалне савезе с колонијалним силама, друштвено уздизање помоћу подршке колонијалном режиму и напредак кроз образовне системе које су колонијалне власти пружале" (Nasr, 1999c).

Важно наслеђе колонијализма односи се на протежирање одређених заједница које су доминирале у полицијским и војним структурама.

„Колонијалне силе су често регрутовале припаднике мањина у локалне војске и полицију. Због овог блиског повезивања са колонијалним поретком, мањине су често биле спремне да потисну чланове доминантне заједнице са којом се нису идентификовали и коју су сматрале противницима. Такође, мањине су биле мање склоне да одговоре на верске позиве за побуну или џихад... Сиријску војску је у великој мери чинила алавитска мањина... У Јордану је био присутан сличан сценарио, где су припадници племена, а не мањине, регрутовани у арапску легију ради контроле урбаног и руралног становништва западног Јордана – Палестинаца. Једини изузетак од овог општег правила били су шиити, који нису били укључени у колонијалне савезе, те су током 1920-их и 1930-их били главни извор опозиције британској владавини у Ираку, и због тога нису имали истакнуту улогу у британским колонијалним армијама на Блиском истоку" (Nasr, 1999c).

Слично мишљење о обичају фаворизовања појединих група износи и Сандра Маркер.

> „Пракса фаворизовања једне етничке, верске, расне или друге културне групе над другима у колонијалном друштву, или пружање вишег статуса одређеним групама, доприносило је истицању међурегионалних ривалитета и често неједнакој расподели ресурса. Фаворизоване или повлашћене групе су имале приступ или су контролисале важне ресурсе, што им је омогућило да оствари материјалну добит на рачун других који нису имали ту привилегију" (Marker, 2013).

Маркер напомиње да „суверенитет, ипак, није донео потпуну слободу од империјалистичких утицаја" (Marker, 2013), јер су претходни обрасци изградње управљачке структуре остали непромењени.

> „Колонијално наслеђе било је присутно у настојањима нових влада да задрже границе које су биле утврђене у колонијалним временима, у наставку промоције етничког ривалитета, у нехуманим и неправедним поступцима према мањинским популацијама, као и у неравноправној расподели ресурса. Поред тога, након деценија под страном владавином, новим независним владама недостајале су снажне институције, ефикасне управљачке вештине и искуство потребно за успешно управљање новим сувереним државама. У већини случајева, прелазак из колонијалне провинције у независну државу био је насилан и тежак процес" (Marker, 2013).

Фанк и Саид наглашавају да је колонијализам оставио дубоку пукотину на темељима на којима је требало градити и позиционирати нове самосталне арапске државе, посебно јер је његов крај означио почетак самосталних

нација-држава и отворено питање успостављања политичког легитимитета.

> „Изазови легитимности муслиманских држава не произилазе само из културне и етничке разноликости њихових потчињених народа, већ и из традиционалне исламске подређености принципима националности, етничке припадности и територијалности (који су имплицитно основа модерних држава) и обавезне верске солидарности. Посебно на арапском Блиском истоку, легитимитет постколонијалних држава био је ослабљен дуготрајним афинитетима према исламу и унакрсним везама између етничког и националног осећаја с којима су те државе биле повезане" (Funk, Said, 2004:11).

И коначно, док је период колонизације имао релативно дуго, вишедеценијско, трајање и одвијао се без већих потреса, процес деколонизације, који је већим делом захватио период након Другог светског рата (*Табела бр. 11*), показаће се као турбулентнији и пун изазова, како за новоформиране владајуће структуре, тако и за становништво сада самосталних арапских земаља.

Табела бр. 11 - Преглед раздобља колонизације и деколонизације

	Земље арапског света	Године колонизације (1880–1920)	Колонизатор	Године независности (1955–1975)
1	Тунис	1881	Француска	1956
2	Либија	1911	Италија	1951
3	Египат	1798/ 1882–1922–1956	Француска/ Велика Британија	1955
4	Мароко	1912	Француска	1956
5	Алжир	1830	Француска	1963
6	Судан	1899	Велика Британија	1956
7	Сомалија	Крај XIX века	Велика Британија	1960
8	Мауританија	1904	Француска	1960
9	Сирија	1918	Француска	1946
10	Јемен	1937	Велика Британија	1967
11	Бахреин	1830	Велика Британија	1971
12	Саудијска Арабија	1799	Велика Британија	1927
13	УАЕ	1830	Велика Британија	1968
14	Катар	1830	Велика Британија	1971
15	Комори	1886	Француска	1975
16	Џибути	1888	Француска	1977
17	Ирак	1918	Велика Британија	1932
18	Јордан (Трансјордан)	1918	Велика Британија	1946
19	Либан	1918	Француска	1943
20	Кувајт	1899	Велика Британија	1961
21	Оман	1507–1650/	Португалија/ Османлијско царство/ Велика Британија	1964
22	Палестинска територија*	1918	Велика Британија	1948

*Пре 1943. године Јордан, Либан и Палестина били су део Велике Сирије
Вишеструки извори[81]

81 http://teachmideast.org/articles/timeline-of-the-middle-east-in-the-20th-century/ приступљено 20. 05. 2018.

https://www.worldatlas.com/webimage/countrys/asia/middleeast/metimeln_ext.htm приступљено 20. 05. 2018.

http://www.mfa.gov.il/mfa/aboutisrael/israelat50/pages/timeline%20of%20events-%20half%20a%20century%20of%20independence.aspx – приступљено 20. 05. 2018.

11.3. Арапске земље у доба постколонијализма

По завршетку Другог светског рата, па све до средине 1970-их година, регион Северне Африке и Блиског истока захваћен процесом деколонизације био је место значајних промена, али и низа догађаја који су се упоредо одвијали, и такође значајно изменили положај до тада маргинализованог дела света. У сенци Хладног рата тако се догодила револуција у Египту 1952. године, уследила је криза око национализације Суецког канала 1956. године, успон покрета несврстаних који је окупио земље Трећег света, а упоредо с успоном покрета солидарности дошло је и до низа војних удара који су означили почетак вишедеценијских узурпаторских режима. Истовремено овај период означили су и арапско израелски сукоби, али и конфронтације између самих арапских земаља.

Дакле, догађаји који ће обележити постколонијални период, као године формалне самосталности некадашњих колонија, осим што ће показати објективну неспремност младих држава да адекватно одговоре на изазове, уједно ће показати да је колонијализам оставио прилично дубоке пукотине у темељама на којима је требало градити нове државе.

Наслеђе колонијализма је кључно за разумевање нестабилности арапског света будући да је, како указује Наср, „дало форму институционалним основама, а самим тим одредило и параметре политике постколонијалне државе" (Nasr у Esposito, 1999a), те као такво усађено у темеље новонасталих држава. Овај, мање-више очигледан континуитет са страним управљачима огледао се и у готово идентичном политичком курсу.

> „Чак и када је висока државна политика могла да крене новим путем, у основи је неизбежно пратила стопе колонијалне ере. Колонијализам је остао присутан у пост-

колонијалним државама више него што се претходно претпостављало. Избори политика, начин на који су ти избори вршени, и како се држава развијала, све се дешавало у оквирима који су постављени и укорењени током колонијалне владавине" (Nasr у Esposito, 1999a).

Дакле, постоји директна веза са управљачком структуром, односно техникама владања које су спроводиле империјалне силе. Али, такође, како наводи Наср, постојале су одређене варијације у томе како су колонијални администратори управљали својим вазалним популацијама.

„Ове варијације могу се објаснити различитим искуствима у формирању дражава након стечене независности. Колонијална администрација је била и директна и индиректна, ослањајући се на локалне елите, племенске вође и привреднике. У Алжиру и Либији, колонијална власт била је директна, док су у Мароку, Тунису, Малаји, Јави и Индији колонијалне силе углавном користиле локалне елите као посреднике" (Nasr у Esposito, 1999a).

Британска политика управљања колонијама, како указује Наср, углавном је била униформна у различитим деловима света и подразумевала је „симбиотски однос" са локалним владајућим елитама.

„Британци су се слагали са друштвеним статусом локалних елита, а елите су заузврат пружале подршку и друштвену контролу, чиме су олакшавале британску власт... Овакав облик политике учинио је локалне елите кључним посредницима у расподели моћи, ојачао њихове друштвене и политичке позиције и охрабрио их да фаворизују сегментацију политике, уместо да се створи јединствена национална политичка арена, где би могли

да одрже моћ контролишући поједине сегменте политике и преговарајући за подршку са њеним центром. Британија је својим покровитељством често омогућавала принчевима и локалним елитама да повећају своју институционалну моћ и богатство, што је отежавало националистичким елитама да продру у њихов простор, а касније и држави да га укине" (Nasr у Esposito, 1999a).

Сличан модел примењиван је и у француској колонијалној пракси.

„Иако је француска колонијална владавина углавном била централизована, понекад је и она примењивала политике сличне британском колонијализму. Међутим, где и када би Французи користили посредничку улогу локалних елита, мање је било повезано са ефикасношћу оваквог приступа, а више са ограничењима централизоване колонијалне владавине или стратешким значајем колоније за Француску" (Nasr у Esposito, 1999a).

С друге стране, у Алжиру и Либији под француском и италијанском управом појавио се другачији модел управљања.

„Тамо колонијална држава није настојала да делује преко локалних елита, већ је више тежила да успостави директну контролу преко колонијалне администрације и насељеника. Овај приступ био је супротан француској пракси у другим колонијама као што су Мароко, Тунис и касније Сирија, где је предност дата централизацији која је била више уграђена у француску политичку културу" (Nasr у Esposito, 1999a).

Пример одступања од правила је Алжир, који је за разлику од осталих Француска посматрала као свој ин-

теgрални део, при чему је „француски колонијализам у Алжиру економску добит извлачио не кроз локално становништво, трговачке класе или буржоазију у настајању, већ захваљујући великом броју француских досељеника који су запосели најплодније земљиште у Алжиру" (Nasr у Esposito, 1999a).

Међутим, упркос сличним политикама, у Либији су Италијани имали другачији приступ. „Главна брига Италије није било управљање економијом, већ потврђивање њиховог примата. Стога, они нису видели потребу за стварањем политичких савеза са локалним елитама, што би омогућило извлачење економске користи из локалне економије" (Nasr у Esposito, 1999a). Због оваквог приступа, који није придавао значај локалним властима, либијска самосталност није имала чврсте основе као што су имале друге постколонијалне државе.

> „Након стицања независности, Либији је недостајала стабилна државна машинерија, што је онемогућило да следи пут који су утврдили Италијани. Либији је било потребно да самостално изгради своју државу. Колонијално наслеђе је Либији донело независност и неки облик државности, али није обезбедило одрживу државу. Либијска држава је на почетку била *ad hoc*, без континуитета и дубоке друштвене интеграције, а њен ауторитет је био ограничен. Велики део државног система ослањао се на монархију, што је земљу учинило рањивом. У овом контексту дошло је до колапса монархије и успона апсолутистичке и арбитрарне власти Муамера ел Гадафија" (Nasr у Esposito, 1999a).

Незаобилазна компонента колонијалног управљања која ће своје место имати и у постколонијалним државама, била је сегрегација локалног становништва и досељеника.

„Колонијална држава, за разлику од европске државе, од самог почетка била је заснована на сегрегацији Европљана и локалног становништва у закону, економским односима, администрацији, политичким питањима и друштвеном животу. Она није почивала на европској концепцији грађанских друштава, већ на централизованим и непредставничким бирократијама које су владале силом и подстицале, као и управљале друштвеним поделама" (Nasr y Esposito, 1999a).

Даље објашњавајући институционалне основе постколонијалне државе Наср указује на још једну незаобилазну чињеницу. Наиме „постколонијална држава и њена национална елита одбацили су право колонијалне државе да влада својим становништвом и заступа његове интересе, али никада нису одбацили становиште колонијалне државе о функцији државе на колонијалним територијама. У многим аспектима постколонијална држава постала је индигенизација колонијалне државе" (Nasr y Esposito, 1999a), и управо ту Наср налази корен проблема и основе настанка диктаторских режима.

„Институционална поставка је можда најопасније наслеђе колонијализма. Колонијална држава је по својој природи била високо централизована и ослањала се на кључне институције (као што су полиција, војска и бирократија) које су служиле као носиоци њеног ауторитета. Тај ауторитет гарантовао је наставак европске доминације и експлоатацију ресурса у корист европске моћи. Неке институције, као што је бирократија, нису биле предвиђене само за одржавање реда, већ за ефикасно управљање механизмима владавине и привређивања... Друге институције, као што је правосуђе, имале су задатак да осигурају ред у оквиру законског система, али су њихови облици били ближи европским тради-

цијама него стварним функцијама које су обављале. Међутим, синергија између активности бирократије, правосуђа и средстава присиле колонијалне државе створила је институционалну структуру која је омогућила малој европској мањини да влада великим територијама уз помоћ локалних агената и да контролише економске токове роба и ресурса између колонијалних територија и Европе. Ове институције су постале толико важне да су на крају чиниле основу постколонијалне државе, чиме су одредиле њен карактер и природу њеног односа према друштву" (Nasr у Esposito, 1999).

Сами Зубеда пружа врло детаљну анализу политичких кретања и успона ауторитарних режима који су обележили постколонијални период у арапским земљама.

„Политика региона претрпела је кључне трансформације након националних 'револуција', као и бројних војних државних удара 1950-их и 1960-их година. Ови режими, које су успоставиле војне хунте – Насер у Египту, Баас у Сирији и Ираку (који су следили наводно бенигнију Касимову војну владавину у тој земљи), ФЛН у Алжиру, Гадафи у Либији и сличне варијанте у Јемену, имали су совјетску подршку током Хладног рата, као и совјетски модел државног 'социјализма', али адаптиран на арапски, па чак и исламски 'социјализам'" (Zubaida, 2011).

Истовремено, нова постколонијална власт настојала је да уведе арапски облик социјализма и успостави нови друштвени пакт са народом.

„Ови режими су означили крај крхког плурализма и парламената које су успоставиле колонијалне државе и њихови каснији штићеници. Они су национализовали економију, чиме су елиминисали друштвено-економ-

ске центре моћи и имовину и консолидовали утицај тоталитарне државе. Неки од ових режима, нарочито Насер, уживали су широку подршку народа и понизно ласкање у Египту и арапском свету. Заснивали су се на социјалном пакту који је пружао економска добра, послове, земљишне реформе и социјалне услуге у замену за повиновање. Многи делови левице подржали су ове режиме са ентузијазмом због њиховог наводног социјализма. На крају крајева, велики део левице тог времена дискредитовао је 'буржоаску демократију' као лажну и репресивну, а приоритет је дао развоју, једнакости и националном доказивању" (Zubaida, 2011).

Нове власти карактерисао је снажан национализам праћен милитаризацијом управљања као одговор на бројне изазове.

„Националистички и милитаристички ставови били су од суштинског значаја за ове режиме, у контексту суочавања са Израелом и империјалистичким заверама. Насеров херојски успон, на крају крајева, изграђен је национализацијом Суецког канала, као одговор на 'трипартитну агресију' Британије, Француске и Израела 1956. године. Војна спремност, велика потрошња и обилна совјетска помоћ били су камен темељац режима. Пораз у шестодневном рату 1967. године против Израела представљао је трауматско буђење и показатељ неуспеха Насеровог режима, што је имало дубоке психолошке и политичке реперкусије, а у исто време пружило већи кредибилитет исламском изазову" (Zubaida, 2011).

Међутим, како Зубеда истиче, милитаризација власти није довела до очекиваног реда, већ се поново концентрација моћи нашла у рукама малог круга људи.

„Војни режими су припремили тло за династичке владавине које ће уследити. Они су насилно сузбијали било какве алтернативне политичке гласове левице, преосталих либерала и исламиста. Елиминисали су или инкорпорирали институције и удружења на нивоу државе и друштва, као и све могуће центре друштвене моћи ван режима. Арапска социјалистичка партија у Египту, Баас у Ираку и Сирији, и Либијска Џамахирија били су инструменти контроле и репресије за те режиме" (Zubaida, 2011).

У новонасталим околностима, готово природно, дошло је и до слабљења веза са ширим друштвеним слојевима.

„'Социјализам' и друштвени пакт срушени су 1970-их и 1980-их, са опадањем совјетског утицаја, доминацијом нафтом богатих заливских земаља и америчким спонзорима тих режима, као и са мандатом Роналда Регана и Вашингтонским споразумом, који је захтевао структурно прилагођавање, повлачење субвенција и услуга, приватизацију и *infitah* (отварање ка капиталу и инвестицијама). Друштвени пакт који је народу нудио добра у замену за прихватање власти, постепено је еродирао од 1970-их година у Египту, а затим и у другим земљама, попут Ирака, услед узастопних скупих и деструктивних ратова и санкција (Иран, затим Кувајт). Приватизација и капитализам, како је добро познато, резултирали су преносом државних ресурса у руке уског круга пријатеља истакнутих личности владајућих династија, што је створило услове за стицање профита кроз уговоре, лиценце и раширену корупцију" (Zubaida, 2011).

Међутим, уз даљи пад стандарда, уследио је и све већи талас репресије којим је власт учвршћивала своје позиције.

„У таквој ситуацији полиција и снаге безбедности постајале су све интрузивније, примењујући произвољно насиље и понижавање. Људи, посебно млади, били су приморани да се свакодневно суочавају са оним што се назива 'свакодневна држава'. Само то није била правна држава, нити институције или уређена бирократија, већ систем заснован на моћи и мрежама које су заобилазиле ослабљене институције и закон. У Египту, који је имао дугу историју институција, бирократије и правосуђа које је настојало да очува своју независност, закони о ванредном стању проглашени 1981. године (који су продужили слична претходна правила) заобишли су све те правне основе и дали полицији и војним судовима неограничена овлашћења" (Zubaida, 2011).

Дакле, ради се о новом циклусу регресије, који се овог пута поклапа са периодом постколонијализма и растућим ауторитаризмом. Овај аутор напомиње да су националистички режими „подстицали регрутовање и мобилизацију људи на основу националистичког јединства, конфронтације с непријатељима, као и обећањима о економском развоју, будућем просперитету, једнакости и достојанству грађана" (Zubaida, 2011). И ту поново имамо изградњу односа „ми" и „они".

„Као такви, били су изричито супротстављени трибализму, етничком или верском комунализму и било ком облику примордијалне лојалности која је поткопавала националну посвећеност. Наравно, стварност је често била другачија, али је ова посвећеност ипак била важан аспект власти и легитимитета. Такође су се декларисали као 'секуларни', али не у смислу експлицитног одбацивања религије; напротив, сви лидери су плаћали услуге подршке и спонзорисали званичне и аполитичне верске институције и њихово особље. Али они су у великој

мери изгурали религију из државних и правних питања, као и из образовања. Посебно осетљиви породични и родни закони били су либерализовани у Египту, Сирији и Ираку, далеко од историјских шеријатских одредби. Образовање и учешће жена били су охрабривани и омогућени. Организације жена, као и све активности цивилног друштва, биле су инкорпорисане у владајуће странке и државу" (Zubaida, 2011).

Истовремено, како су „главни изазови долазили из делова левице и из исламске политике" (Zubaida, 2011), упоредо су са јавне сцене уклањани сви могући опоненти режима, који је и на тај начин. потискивањем у илегалу сваког вида конкуренције, настојао да себи обезбеди дуготрајност. Али с друге стране овакав однос утицао је на стварање низа неформалних мрежа, посебно исламских, које су „имале предност јер су могле да делују преко џамија и хуманитарног рада уз могућност пружања роба, услуга и запослења. Ово је постајало све значајније након повлачења државе из пружања социјалних услуга и укидања субвенција. На тај начин отварао се простор за политичко деловање кроз заједницу и мрежу покровитељства." (Zubaida, 2011). Такође, „истовремено, уз повлачење државе из сфере пружања друштвених добара и услуга и несигурности у случају самовољног полицијског узнемиравања и понижавања, појединци су се све више прикључивали овим мрежама које су им обезбеђивање сигурност – породичне, племенске или регионалне мреже, верске заједнице и тела, а посебно везано за пружање социјалних добара и услуга од стране ових верских удружења" (Zubaida, 2011).

Семјуел Хелфонт говорећи о вези постколонијализма и политичког идентитета, указује да је та врста идентитета проистекла из борбе антиимперијалних покрета против сила које нису желеле да се лако одрекну преко-

морских територија. Хелфонт се пита: „Ако немате политички идентитет који је другачији од владајуће империје, зашто бисте били независни?" (Helfont, 2015), те истиче да су „сходно томе, вође покрета независности често настојале да окончају своју борбу кроз дефинисање политичког идентитета" (Helfont, 2015).

> „На Блиском Истоку, ови идентитети често су били комбинација етничког национализма, територијалног национализма и религије. Ови идентитети су се различито манифестовали на различитим местима. Понекад су различити покрети унутар исте државе користили исте културне и историјске елементе, али стављали различит нагласак на њих. У Египту је Муслиманско братство користило арабизам, ислам и египатски идентитет, али је ислам стављало изнад осталих. Насер...је такође користио све ове елементе, али је арабизам поставио као најважнији. Било је и социјалиста који су на идентитет гледали кроз призму класа. Сличне културне и историјске комбинације идентитета могле су се наћи у другим земљама. На пример, Сирија и Либан су развили медитерански или чак феничански идентитет који су неки покушавали да инструментализују. Ирачани су истицали древну Месопотамију као део свог идентитета" (Helfont, 2015).

Преузимањем власти, нови политички идентитети су, како истиче Хелфонт, „везали легитимитет држава којима су владали за одређене идентитете" (Helfont, 2015). Ипак, међу становништвом постколонијалних држава, ти идентитети нису увек били беспоговорно прихваћени.

> „Често су политички идентитети које су истицали антиимперијални покрети били репрезентативни за ниже

> или ниже средње класе. Стога се елите и мањине нису добро уклапале у постколонијалну категоризацију идентитета. Често су заузимали управљачка места у старом систему или су на неки начин били везани за стари империјални поредак. Такви људи су сматрани неподобним. Међутим, они нису једноставно нестали са независношћу. Напротив, постколонијални владари су се често суочавали са питањем шта заправо значи бити независан. Да ли је формална независност била довољна? Или су морали да се ослободе старог колонијалног поретка, укључујући људе који га представљају, а затим га замене новим системом на основу њиховог наводно аутентичног политичког идентитета" (Helfont, 2015).

Правећи директну везу постколонијализма са догађајима Арапског пролећа, Хамид Дабаши супротставља политичку модерност и идеологије антиколонијалног национализма, социјализма Трећег света и милитантног исламизма, новој, како наводи, друштвеној модерности. Тај преломни моменат да се крене са протестима и побуном с јасним циљем смене режима уједно је по овом аутору означио крај постколонијализма и изменио геополитичку слику региона толико радикално да се може говорити о новој слици Блиског истока.

Ипак, како истиче Дабаши, „револти последично нису представљали повратак ка апсолутистичкој идеологији, већ поновно откривање космополитских световности, које су одувек биле присутне, али потиснуте под принудом дијалектике одржаване између локалне тираније и глобалног империјализма" (Dabashi, 2012:11).

Овај аутор своје виђење заснива „на централној идеји закаснелог опонирања као *modus*-а *operandi* ових револуционарних побуна које су захватиле бројне земље и политичке регионе, од Марока до Ирана, од Сирије до Јемена" (Dabashi, 2012:12). Када говори о постколонијал-

ности, Дабаши истиче да је она створила „илузију еманципације за бивше колонизоване земље" (Dabashi, 2012), а да је Арапско пролеће означило њен дефинитиван крај. Даље, он указује на два паралелна процеса која означавају крај постколонијалности: „крај колонијалне репресије" и „нову идеолошку формацију и модалитет продукције знања" (Dabashi, 2012).

Осим тога, Дабаши уводи појам „револуције отвореног краја" које се споро развијају, али имају дугорочније и трајније ефекте од тоталних револуција. Таквом револуцијом, која има отворену динамику, он сматра и Арапско пролеће, које има потенцијал „да прекине и политичку и идеолошку доминацију колонијализма" (Dabashi, 2012).

11.4. Неоколонијализам и поновна дезинтеграција арапског света

Недуго након што је низ арапских земаља стекао формалну самосталност, разочараност реалним ефектима независности постала је распрострањенија од првобитног усхићења и полета, будући да су процеси који су уследили водили ка поновној дезинтеграцији, и на унутрашњем плану, и у међусобним односима арапских земаља.

Далеко од идеала поновног приближавања и заједничког наступа на глобалној сцени, на многим пољима уследила је све отворенија зависност од земаља које су претходно препустиле управљање. Како би искористиле насталу ситуацију, углавном западне силе, тј. неоколонијалисти су кроз политичко-економски утицај у већем делу региона у знатној мери и вратиле своје старе позиције.

За опис таквог стања и у теорији, и у јавном дискурсу користи се термин неоколонијализам, а појашњавајући

његово значење, нарочито у марксистичкој теорији, Кваме Нкрум истиче да је „суштина неоколонијализма у томе да је држава која му је изложена, теоретски независна, и има све спољашње елементе међународног суверенитета" (Nkrumah, 1965), међутим „у стварности, њен економски систем, а самим тим и њен политички курс, усмерава се споља" (Nkrumah, 1965), кроз различите методе и облике деловања.

> „На пример, у екстремном случају, империјалне силе могу окупирати територију неоколонијалне државе и контролисати њену владу. Међутим, много чешће, неоколонијална контрола остварује се путем економских или финансијских механизама. Неоколонијална држава може бити приморана да увезе производе империјалистичке силе, искључујући конкурентне производе с других тржишта. Контрола над владином политиком у неоколонијалној држави може се осигурати финансијском помоћи за покривање трошкова управљања државом, постављењем државних службеника на позиције са којих могу обликовати политику, и монетарном контролом над девизним трансакцијама кроз наметање банкарског система који контролише империјална сила" (Nkrumah, 1965).

У том смислу „страни капитал користи се за експлоатацију, а не за развој мање развијених делова света" (Nkrumah, 1965) при чему „инвестиције под неоколонијализмом повећавају, уместо да смањују јаз између богатих и сиромашних земаља света" (Nkrumah, 1965).

> „Неоколонијализам је најсавршенији облик империјализма. За оне који га примењују, то значи моћ без одговорности, а за оне који га подносе, то значи експлоатацију без икакве накнаде. У време старог колонијализма,

> империјална сила је барем објашњавала и оправдавала своје поступке које је предузимала у иностранству. У колонији, они који су служили владајућој империјалној сили могли су барем да очекују њену заштиту од насилних акција својих непријатеља. Са неоколонијализмом, ни то више није случај" (Nkrumah, 1965).

На крају, Нкрум истиче да се потенцирају фактори који подстичу раздор и воде ка дисфункционалном моделу управљања.

> „Неоколонијализам се заснива на принципу разбијања бивших великих уједињених колонијалних територија у неколико малих, неодрживих држава, које нису способне да се самостално развијају и морају да се ослањају на бившу империјалну силу ради одбране, па чак и ради унутрашње безбедности. Њихови економски и финансијски системи остају повезани, као и у време колонијализма, са системима бившег колонијалног владара" (Nkrumah, 1965).

Денис Кентербери појашњава да неоколонијализам представља „нову конфигурацију односа моћи између новонезависних држава и њихових бивших колонијалних господара. Неоколонијализам представља стање у којем је држава у теорији независна, али у стварности њен економски систем и политичка правац усмеравају стране силе" (Canterbury, 2010:211).

> „Методе неоколонијализма попримају различите облике и форме, укључујући војну окупацију и државну контролу, економска или монетарна средства, меркантилистичке трговинске аранжмане, конзорцијуме финансијских интереса, разбијање великих територија на мале неодрживе државе зависне од бивше колонијалне

> силе због одбране и унутрашње сигурности, сарадњу подређених неоколонијалистичких влада итд. Сила над неоколонијалном државом остаје у рукама бивших колонијалних господара" (Canterbury, 2010:211).

Кентербери додаје да се „страни капитал користи за експлоатацију, а не за развој нове независне државе, те за проширење јаза између богатих и сиромашних земаља. Дакле, неоколонијализам означава моћ без одговорности" (Canterbury, 2010:211).

Брајан Смит указује „да је термин неоколонијализам изворно скован углавном од стране лидера Трећег света, који су увидели да стицање уставне независности и суверенитета није довело до потпуне слободе за владе новоформираних нација-држава. Закључили су да је политичка аутономија била попут фасаде иза које су скривено и даље деловли моћни западни финансијски и економски интереси" (Smith, 2013: 54). У том погледу „срж неоколонијалистичког аргумента је да политичке и економске слободе не могу бити одвојене" (Smith, 2013:55), при чему је економска моћ из које произилази и политичка моћ, остала у рукама бивших колонизатора.

На тај начин, како истиче Смит, независност се у великој мери показала као симболична.

> „Суптилни и индиректни облици доминације омогућени су структуром економије коју су колонијалне силе оставиле за собом у време проглашења уставне независности. Колонијализам није настојао да економију колонизованих територија развије ван оквира малих, али важних сектора који су као такви били потребни европским економијама, а због којих је и наметнута колонијална власт. Постколонијалну економију је карактерисао висок степен зависности од иностраних зајмова, технологије, страних улагања и иностране помоћи

која је, заједно, често 'декапитализовала' домаћу економију кроз нето одлив капитала, при чему је профит који је извлачен био већи од локалних улагања (Rosen and Jones, 1979)" (Smith, 2013:55).

Истовремено, полазећи од тога да „неоколонијалистички модел одражава стварни, а не симболички, значај зависности од колонијалне моћи" (Smith, 2013:55), Смит примећује да „континуирани економски односи између сиромашних и богатих земаља нису били обухваћени широким теоријским оквиром који би омогућио тумачење континуитета између империјализма и независности. Ово се није постигло све док се концепт неоколонијализма није интегрисао у теорију међународног економског система субординације" (Smith, 2013: 55).

Закључак треће области

У истраживању докле досежу корени нестабилности која је довела до политичких преврата, неопходним се чинило разматрање и односа арапске нације и ислама, и позиције религијских структура у формално секуларним земљама које су доживеле пад режима. Заправо, сам утицај исламског фактора постаће прилично јасан када се створи празан простор за нове политичко друштвене актере.

Уопштено, важност социо-културалне контекстуализације Арапског пролећа евидентна је и због тога што је овај догађај био кулминација једног прилично дугог и сложеног процеса борбе за премоћ између секуларних власти и заговорника политичког ислама, као и недовршене политике самоизградње арапске нације, која у претходним деценијама није достигла кохерентни карактер, ни у погледу јасног идентитета, ни погод-

ног идеолошког оквира који би омогућио равномерни друштвени развој.

Истовремено, колонијалним наслеђем појашњена је основа на којој је деценијама грађена структура и апарат владавине уз репетитивну „системску грешку" политичких и економских система арапских земаља која се практично генерацијски преносе.

IV СОЦИО-ПОЛИТИЧКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

Део студије који се бави социо-политичким чиниоцима Арапског пролећа има за циљ да концептуализује два важна паралелна процеса, која деценијама обликују унутрашњу динамику и спољне односе земаља арапског света, и која су значајно одредила ток догађаја који су обележили крај прве деценије двадесетпрвог века.

С наведеном намером, у сегменту који обухвата социо-политички контекст револуционарних преврата, анализираће се најпре антагонистичка политичка култура која узрокује унутрашње напетости кроз искључујући однос владајуће елите и поданика као супротстављених табора у политичким системима арапских земаља.

Такође, важна компонента овог дела рада, је и континуирани уплив спољног фактора који утиче не само на унутрашње политичке прилике, већ и на позиционирање арапских земаља како у међусобним ривалским односима, тако и на глобалном плану.

У датом оквиру, као централна нит, разматраће се супротстављени интереси на овом простору, и пракса посредних и непосредних интервенција велиих сила Запада и Истока.

12. Социо-политички контекст револуција

Разматрање социо-политичког контекста револуционарних превратa спада међу најзначајније елементе аналитичког мозаика који даје приказ догађаја без преседана у историји арапског света.

У средишту анализе је систем управљања карактеристичан за арапске диктаторске режиме, где репресивни државни апарат у служби владајућих елита, не дозвољава било какву критичку мисао, и немилосрдно се обрачунава с опонентима гурнутим на маргине политичког деловања.

Деценијама развијане и усавршаване технике владања, ослоњене делом на личне способности и харизму владара, а већим делом на снажну структуру и интересне мреже подршке, сваком алтернативном виду политичког организовања остављале су мало простора за деловање, без приступа државним медијима и генерално далеко од политичке арене и могућности да се власт промени регуларним путем.

Стога ће у наставку бити размотрени и механизми управљања, од којих су неки урушени, а неки консолидовани након Арапског пролећа, и поремећаји на политичкој сцени који су генерисали унутрашње напетости и деценијама онемогућавали активно укључивање других политичких актера и последично промену режима.

12.1. Специфичности политичких система у арапским земљама

Политички системи који су деценијама водили арапске државе у основи су били главни кочничари напретка и разлог потпуног занемаривања или тек делимичног прихватања глобалних модернизацијских токо-

ва. Системска грешка, самовоља владара, спољни интереси или напросто сплет несрећних околности због којих већина арапских земаља није имала шансу да се пробије ван оквира Трећег света у који је сврстана, потиснули су и друштвену мобилизацију.

У погледу узрока нестабилности политичких поредака арапских друштава склоним променама, Хантингтон, позивајући се на анализу Саније Хамади разматра арапски темперамент, указујући да се „неповерење међу Арапима...интернализује рано, у оквиру вредносног система детета" (Hamady, 1969, Huntington, 1968:28).

> „Однос између културе друштва и институција политике има дијалектичку природу. Заједницу, како разматра (Бертран) де Жувенел, карактерише 'институционализација поверења', док је 'суштинска функција јавних власти' да 'повећа међусобно поверење које преовладава у сржи друштвене целине'. Насупрот томе, недостатак поверења у културу друштва представља значајну препреку за стварање јавних институција. Друштва која немају стабилно и ефикасно управљање такође су лишена међусобног поверења међу грађанима, националне и јавне лојалности, као и организационих вештина и капацитета. Политичке културе ових друштава често се описују као оне које обележавају сумња, љубомора и латентно или стварно непријатељство према свима који нису чланови породице, села или, можда, племена. Ове карактеристике су присутне у многим културама, а њихове најзначајније манифестације често се могу приметити у арапском свету и Латинској Америци" (Huntington, 1968:28).

Хантингтон наводи да арапским друштвима „недостају организација, солидарност и кохезија" (Huntington, 1968:28), а поред слабе свести о јавном деловању и ге-

нерално слабе друштвене свести, „и однос према ауторитету је такође специфичан". Хантингтон указује да је „оданост према држави несигурна, а идентификација са лидерима није јака. Осим тога, преовладава опште неповерење према онима који владају и недостатак вере у њих" (Huntington, 1968:28-29).

Категорије које Семјуел Хантингтон сматра примарним за политичку димензију модернизације су „промена у аспирацијама појединаца, група и друштва" (Huntington, 1968:34), и економски развој који је неопходан за успех политичке модернизације.

Наиме, по Хантингтону „као прво, политичка модернизација подразумева рационализацију ауторитета, замену великог броја традиционалних, религијских, породичних и етничких политичких ауторитета, једним секуларним, националним политичким ауторитетом" (Huntington, 1968:34). Затим као друго, „политичка модернизација подразумева диференцијацију нових политичких функција и развој специјализованих структура за обављање тих функција. Области посебних надлежности, као што су правна, војна, административна, и научна, одвајају се од политичког нивоа, а аутономни, специјализовани, али подређени органи настају ради извршења тих задатака" (Huntington, 1968:34). И као треће, „политичка модернизација подразумева веће учешће у политичким процесима друштвених група из свих слојева друштва" (Huntington, 1968:34).

> „Шире учешће у политици може да доведе до веће контроле над људима од стране владе, као што је то случај у тоталитарним државама, или може повећати контролу владе од стране људи, као у неким демократским системима. Али, у свим модерним државама грађани постају директно укључени, и под утицајем су државних послова. Рационализовани ауторитет, диференцирана струк-

тура, и масовна партиципација тако разликују модерна државна уређења од претходних државних уређења. Грешка је, међутим, закључити да у пракси модернизација подразумева рационализацију ауторитета, диференцијацију структуре, као и већу политичку партиципацију" (Huntington, 1968:34–35).

Ипак, ситуацију додатно компликује чињеница да „модернизација у пракси увек подразумева промену, а често и дезинтеграцију традиционалног политичког система, али не подразумева нужно и значајно померање ка модерном политичком систему" (Huntington, 1968:35). При томе дубока укорењеност традиционалних парадигми у свим сегментима друштвеног живота, посебно компликује могућност брзих промена.

Међутим однос према ауторитету има дубље корене, те у том смислу Тимоти Поарсон појашњава да је „арапско предмодерно друштво иницијално било концентрисано око политичког ауторитета чији је легитимитет почивао на комбинацији освајања и религијске доктрине" (Poirson у Poirson, Oprisko, 2014:3), да су у јавном простору „осим овог политичког ауторитета, други колективитети деловали на аутономан и пркосни начин, углавном племенске и етничке групе које су водиле сопствене унутрашње послове" (Poirson у Poirson, Oprisko, 2014:3), као и да су друштвену солидарност религијским, етничким и другим везама, кроз управљачку функцију одржавале и „традиционалне форме ауторитета отелотворене у вођама, старешинама и елити" (Poirson у Poirson, Oprisko, 2014:3).

Поарсон истиче да су након колонијалне ере, док су поново градиле институције, новоформиране арапске државе, иако формално самосталне, у потпуности занемариле искуства друштвеног уговора и обрасце предмодерног управљања. „То је довело до тога да друштво

остане пасивно, под патерналистичким ауторитарним режимима који су га држали у мраку, далеко од кругова одлучивања" (Poirson у Poirson, Oprisko, 2014:3), што је резултирало репродукцијом и модификацијом система управљања које су примењивали колонијални владари.

Политика и друштво као аксиомски незаобилазни сегменти живота у самој су основи и арапске побуне. У том смислу без превирања у овим компонентама не би било могуће изазвати немире и уздрмати деценијама непромењене режиме. Ипак, темељи суштински и нису били тако стабилни како се на први поглед чинило, јер и сам апарат силе ипак није творевина по себи, независна од окружења, већ га чине људи који перципирају стварност онакву каква заиста јесте, без лажне представе и подложности манипулацијама. Имајући ово у виду, Тамара Кофман Витс у разматрању међузависности управљања и стабилности у арапском свету, посебан акценат ставља на безбедносни аспект који произилази из сложених државно-друштвених односа.

Кофман Витс као значајан недостатак арапских политичких система истиче саму природу управљања, коју карактерише низ више или мање видљивих недостатака.

> „Ови недостаци углавном су били нерешиви, не зато што нису били препознати, већ зато што су постојећи институционални и процедурални оквири за доношење одлука у арапским државама били сувише уски, сувише ексклузивни и на крају сувише крхки да би омогућили одважне одлуке и одржали храбро спровођење неопходно за решавање ових проблема. Неке државе су успеле да преживе превирања 2011. године кроз комбинацију ограничених реформи и мобилизацију ресурса како би се ублажиле захтеве јавности, али ће се и ове стратегије суочити са великим ограничењима у наредним годинама" (Cofman Wittes, 2016:7).

Констатујући да је Арапско пролеће проузроковало „рушење регионалног поретка који је владао пола века, као и урушавање неколико држава региона у грађанским немирима" (Cofman Wittes, 2016:7), Кофман Витс указује да „конфликти на данашњем Блиском истоку нису у ствари око граница или територије, колико се тичу држава и начина управљања које спроводе – какав облик имају, како функционишу, ко је привилегован, и како врше интеракцију" (Cofman Wittes, 2016:7), а у погледу природе промена „неке политичке снаге покушавају да контролишу постојеће државне институције, док друге покушавају да их замене и успоставе своје" (Cofman Wittes, 2016:7).

Анализирајући узроке регионалних превирања и пада арапских аутократија, Кофман Витс указује да је тај „корпоративистички" модел управљања више од пола века суверено примењивала већина арапских аутократа.

> „Они су покушавали да од саме државе направе централну арену, надзорника и арбитра већег дела политичке, друштвене и економске активности. Интересне групе као што су радници, верске институције и друге друштвене групе биле су организоване под окриљем државе, и од њих се очекивало да покажу лојалност јер су њихови интереси били везани за деловање државе. Грађанско деловање и организовање изван граница које је поставила држава сматране су претњом државним властима, и биле су или кооптиране да подупру државу или су биле потиснуте. Арапске владе су обезбеђивале подршку народа кроз ефикасну мешавину заједничког (етничког, верског или племенског) идентитета и политичке идеологије; прихода од ренте (то јест, неопорезованог прихода од природних ресурса или иностране помоћи) које су дистрибуирали путем државног покро-

витељства; и ефикасне безбедносне снаге, како ради сузбијања било каквих потенцијалних облика унутрашњег неслагања" (Cofman Wittes, 2016:11).

Међутим, у судару са новим глобалним токовима, за шта нису били спремни, ови системи су убрзо доживели свој пад.

„Корпоративистички системи арапске аутократије, одржавани рентом, идеологијом и повременом присилом, били су изазвани крајем двадесетог века појавом три главне силе: масовним демографским порастом младе популације на прагу одрасле доби; стагнацијом локалне растрзане економије и глобалним економским интеграцијама; и радикално новим информационим окружењем које је прво створила сателитска телевизија, а затим интернет и мобилна технологија. Ове снаге, у комбинацији, фатално су угрозиле способност влада региона да кроз идеологију, покровитељство на основу ренти и селективну принуду очувају своју владавину. Велики број младих људи којима је потребно образовање, здравствена заштита и запослење, били су изазов за већ проблематичне државне службе, приморане да окончају очекивања (пропагирана од неких влада, али често више теоретски него стварно) да ће универзитетски дипломци имати доживотно запослење у јавном сектору. Снаге економске глобализације изазивале су (и увећавале трошкове) субвенција на храну, гориво и друге производе које су многе регионалне владе користиле за одржавање подршке јавности и ублажавање економске неједнакости, док је почетак глобалне рецесије 2008. године смањио државне приходе, посебно у не-нафтним економијама попут египатске" (Cofman Wittes, 2016:12–13).

Наиме, проблеми у функционисању државног апарата постали су видљиви када држава није више била у стању да подмири потребе младих, посебно у погледу нових радних места и прилика за запослење.

> „Платформа која је дуго одржавала арапску аутократију била је подривена порастом масовне, образоване и углавном незапослене генерације младих, чија су очекивања за њих саме, и њихово друштво, далеко превазилазила могућности које су им стајале на располагању, с обзиром на нетранспарентне, репресивне и стагнирајуће системе управљања који су карактерисали предреволуционарне арапске државе" (Cofman Wittes, 2016:13).

Овако посматрано, највећи проблем проистекао је из кршења друштвеног уговора, чиме ни систем који постоји ради себе самог, није из угла грађанства имао перспективу дуготрајнијег опстанка. У таквим околностима ни разни покушаји реформи[82] пре протеста 2011. нису имали позитиван ефекат, већ у потпуности супротан, што је за последицу имало прибегавање репресивнијим мерама.

> „Друштвени уговор који је владао већином арапских друштава након Другог светског рата ослањао се на државоцентрични модел ренти, који је био дистрибуиран од врха на доле преко мрежа патроната; на идеолошке афинитете засноване на арапском национализму, пле-

82 На пример, национални програм законодавних и регулаторних промена јорданског краља Абдулаха или нови бахреински устав из 2004. године који је предвиђао слободне парламентарне изборе (Cofman Wittes, 2016:15), који су пропали као и различити покушаји економских реформи које су уместо ширег захвата преокренуте у корист пословне елите блиске власти.

менским везама и/или религијском идентитету како би се привукла лојалност грађана; и принуди која је коришћена на ограничен начин, не само за одржавање безбедности грађана, већ и за сузбијање изазова по државно руководство, било у виду милитантних покрета или гласних неслагања, или извансистемских политичких организација. Овај друштвени уговор, заснован на покровитељству, није увек био ефикасан и по свом дизајну је спречавао иновације и предузетништво, било у економији или политици. Међутим, све до последњих деценија није био угрожен, док нису почеле да га еродирају снаге економске глобализације, демографски пораст младог становништва и распад државног информационог монопола" (Cofman Wittes, 2016:14).

12.2.Репресивни однос према опонентима режима

Дуготрајност диктаторских режима у арапским земљама није случајна и заснива се на озбиљној војно-политичко-економској машинерији која је деценијама уходаним стопама само надограђивала капацитете управљања и контроле над готово свим сферама друштва. Овај процес, Стивен Хејдеман назива „ауторитарном надоградњом[83]", притом образлажући да му циљ није изолација, „ни искључивање, ни затварање арапских друштава од глобализације и других сила политичке, економске и друштвене промене", као ни искључива „усмереност на потискивање противника", већ да „уместо тога, аутори-

83 У пет основних карактеристика ауторитарне надоградње, Хејдеман сврстава: 1. регулисање и ограничавање цивилног друштва; 2. управљање процесом политичког надметања; 3. присвајање користи од селективних економских реформи; 4. контролу нових комуникационих технологија; и 5. диверсификацију међународне повезаности (Heydemann, 2007:4).

тарна надоградња подразумева реконфигурацију ауторитарног управљања како би се прилагодила променама политичких, економских и друштвених услова", при чему је „делом настала као одбрамбени одговор на изазове са којима су се суочавале арапске ауторкате током протекле две деценије" (Heydemann, 2007:1)

Хејдеман тврди да је ауторитарна надоградња арапских режима довела до „хибридне форме ауторитарности" која „комбинује опробане стратегије из прошлости – принуду, надгледање, покровитељство, корупцију и персонализам – са иновацијама које одражавају решеност ауторитарних елита да агресивно одговоре на троструку претњу глобализације, тржишта и демократизације" (Heydemann, 2007:3). Да би се ефикасно одговорило на нове захтеве времена, додатни циљ који се поставља пред узак круг властодржаца је ширење интересне мреже, и стварање „ауторитарне коалиције" (Heydemann, 2007:3), која по Хејдеману захтева пуну посвећеност и одржавање јер „зависи од очувања постојећих основа институционалне и социјалне подршке, уз истовремено јачање веза, или минимално откупљивање група које режими сматрају непоузданим, ако не и потенцијално антагонистичким" (Heydemann, 2007:3).

Један од већих изазова за уздизање политичких опонената арапских режима је изразита непроходност у постојећим оквирима политичког надметања, будући да је изборни систем такав да противници режима имају мале, или готово никакве, шансе да регуларним путем освоје власт. Дакле, из перспективе арапских аутократа избори представљају само форму легитимизовања доминације владајуће партије, и никаква реформа у суштини не иде у правцу промене овог модела. На ову тему Хејдеман констатује како „изборне реформе у арапским земљама имају више везе с тим да изборима осигурају

ауторитаризам, него демократизацију" (Heydemann, 2007:11).

> „Режимско управљање изборним аренама одражава логику двоструких ефеката ауторитарне надоградње. Реформе дозвољавају већи степен политичког надметања, и у том смислу не могу се одбацити као бесмислене. Ипак, оне такође гарантују да избори остају под чврстом контролом и да функционишу као суштински неуједначен терен на којем се у корист режима изврћу изборни резултати" (Heydemann, 2007:11).

Коначно, како примећује Хејдеман, између самих аутократа постоји готово неочекиван аспект сарадње којим се међусобно подржавају.

> „Арапске владе уче једне од других, размењују информације и тактике и извлаче искуства ауторитарних држава изван региона као моделе. Као резултат тога, не само да расте сличност међу арапским режимима у њиховим стратегијама управљања, већ постоји и текући, шири процес конвергенције који еродира наводну посебност ауторитарности у арапском свету, региону који се често описује као *sui generis* у свом отпору 'трећем таласу' демократизације" (Heydemann, 2007:28).

Указујући на облике репресивног деловања Бурхан Галијун као очигледан пример наводи одсуство слободних избора и независног политичког ангажовања. Галијун указује „да се потлаченим грађанима ускраћује право на слободно изражавање мишљења, на организовање у удружењима грађана, и учествовање у процесу доношења одлука које утичу на њихов живот и будућност" (Ghalioun, 2004:126). Међутим, дистанца коју су аутократе направиле од сопственог народа по Галијуну

је значајно већа од оне која је постојала, или макар није била толико видљива у постколонијалном периоду. У том смислу, вишедеценијска употреба репресије као облика дисциплиновања и контролисања опонената режима, заправо је надограђени модел којом је колонијална власт бранила своје позиције.

Надоградња ауторитарности је свакако видљива, при чему Галијун сматра да врсте режима које преовладавају на прелазу из двадесетог у двадесет први век „немају ништа заједничко са популистичким или националистичким режимима који су инаугурисани у ери постнезависности" (Ghalioun, 2004:126).

> „Упркос њиховом ауторитарном карактеру, ти популистички режими постигли су велику трансформацију на путу демократизације и модернизације. Уклањањем остатака феудализма и аристократског паразитизма, поделом земљишта сељацима, оснивањем националних државних структура и административних служби, и подстицањем економске модернизације, успели су да стекну поверење и подршку великог дела становништва, који су у тим режимима видели елементе еманципације и ослобођења. Њихов ауторитаризам је био скоро скривен њиховом популарношћу" (Ghalioun, 2004:126–127).

С друге стране, нови режими нису имали широку подршку у народу као што је то био случај са властима које су у арапским земљама успостављене по добијању независности, 1950-их и 1960-их година, при чему је и њихова концепција владавине била другачија.

> „Ови режими служе искључиво интересима моћних кланова, без било какве комуникације са својим грађанима, а њихов опстанак зависи само од присиле и број-

них служби безбедности. Они превазилазе обичну диктатуру; држава је стављена у службу корумпираних елита, што иде против интереса народа. Оваква структура власти подразумева и захтева дезорганизацију, која омогућава репресију према друштву. Очигледно је да проблем није само у недостатку слободних избора... Питање деспотске власти не може се раздвајати од ширег синдрома друштвено-политичких болести које угрожавају арапске земље. Демократски дефицит, који је присутан у већини ових земаља, прати низ проблема у другим областима – економији, социјалној заштити, администрацији, војсци, култури и образовању. Узимајући све ово у обзир, морамо посматрати цео систем" (Ghalioun, 2004:126–127).

Главну улогу у одржавању стабилности и компактности аутократских режима има војска, која је, како наводи Елизабет Пикард, осим снажне подршке често сама учествовала у владавини, најчешће путем државних удара.

„Осим неподношљивог терета стања континуираног рата против Израела и јачања економских веза арапских земаља са капиталистичким светским системом, као главно питање стоји улога оружаних снага у процесу изградње државе и развоја нације у арапском свету... Још 1970-их су се појавиле студије које су истицале унутрашња ривалства и континуитет освете међу арапским војним елитама, поделе унутар заједница, и кланске расцепе, као и савезе, што је довело до скупих и бескрајних серија завера и државних удара који су одражавали мозаичку структуру блискоисточних друштава" (Picard у Luciani, 1990:191).

Ипак, овај тренд је био сасвим логичан јер су догађања унутар војних структура имала непосредан утицај и на државу и на друштво.

> „Пошто су се ослободили конзервативних монархија, као у Египту и Ираку, или су се отарасили колонијалне владавине као у Алжиру, или патрицијске олигархије као у Сирији, нове ауторитарне владе на челу са војском нису имале други пут него да отворе простор ривалитету официрских котерија: слободним официрима у Каиру, Касимовим следбеницима у Багдаду, Револуционарном командном већу и, чувеној и тајној Баасистичкој војној команди у Дамаску. У свакој од ових земаља, официри ће задржати своју доминацију над масом цивила, у складу са самом традицијом Османлијског царства, где су аскери биле супротстављени раји и првенствено усмерени на унутрашња прилагођавања и преговоре између фракција" (Picard у Luciani, 1990:191).

12.3. Локални политички актери

Арапске аутократе никада нису благонаклоно гледале на политичке актере чије деловање није било у служби режима. Систем управљања је био такав да све истакнуте опоненте који одбију сарадњу, државни апарат или одстрани са јавне сцене, физичким уклањањем или затварањем, или пред њих постави таква ограничења и услове, да егзил за многе буде једини излаз како би се сачувало лично достојанство, породица, али и сам живот.

Покушај отварања политичке сцене за друге политичке покрете и партије ван директног утицаја владајуће елите, био је неуспешан 1980-их и 1990-их, јер су овлашћења изабраних представничких тела остала ограничена и под директном контролом ауторитарне власти.

„Отворен је простор за изражавање мишљења и учешће у раду, али не и за стварно доношење одлука, а када су резултати шире политичке конкуренције постали превише изражени, политичке реформе су нагло заустављене" (Cofman Wittes, 2016:14).

> „На пример, парламентарни избори у Египту 2005. године, без преседана делимично због одлука владе, а делимично због појачаног надзора правосуђа и грађанских организација, довели су до формирања доњег дома у којем су 'независни' представници Муслиманског братства освојили 20% места. Међутим, на изборима 2010. године, влада је у великој мери забранила присуство домаћих и међународних посматрача и манипулисала изборним процесом и резултатима, тако да ниједан члан братства није освојио место у парламенту" (Cofman Wittes, 2016:14).

Ипак, како наводи Кофман Витс, пракса „слободних" избора настављена је и 2000-их, али ни са новим сазивима, државне институције и даље нису имале формалну моћ да делују самостално, мимо званичне политике аутократске власти. „Чак постоји сумња да је фрустрација због очигледне манипулације парламентарним изборима у Египту 2010. године допринела устанцима који су избили два месеца касније" (Cofman Wittes, 2016:14).

Слободно политичко деловање, присутност у јавном животу и регуларност избора, идеали су којима стреме многи локални политички актери у арапском свету, али на препреке у остварењу ових идеала, наилазили су и много пре доласка на власт вишедеценијских узурпатора. Наиме, деловање на маргинама друштва, често скривено од очију јавности, али под сталном присмотром управних органа било је карактеристично стање локалних политичких активиста и у колонијалном периоду.

Марина Отавеј посебно указује на лимите деловања политичких актера који немају религијски карактер.

> „Секуларне странке у региону изузетно су слабе и нису у стању да развију ефикасну политичку поруку. Либералне странке никада нису биле јаке, осим када су своју политичку поруку повезивале са националистичким захтевима, али је национализам изгубио замах када су земље стекле независност. Привлачност левичарских партија била је историјски заснована на захтеву за социјалном правдом, али су ту позицију недавно преузеле исламистичке партије" (Ottaway, Hamzavy, 2009).

Насупрот деловању секуларисата, Отавеј истиче да су знатно боље и почетне позиције и изгледи за ширење идеја политичких актера којима је база исламизам.

> „Исламистички покрети и партије показали су способност да развијају ефикасне политичке стратегије, формирају платформе за деловање које привлаче народ и успостављају ефикасне организационе структуре осмишљене за политички и социјални рад, тиме мобилишући велике изборне јединице. Растућа подршка коју задобијају такви покрети огледа се кроз утицај који имају на друштвене обичаје у многим земљама, заустављањем и преусмеравањем трендова ка секуларизму и променом начина на који се велики део становништва облачи и понаша. У већини земаља региона исламистички покрети представљају једино одрживо противљење постојећим ауторитарним режимима. Њихова велика популарност чини важним да се проуче ставови ових покрета према националним институцијама и међународном систему, као и степен у којем су интегрално њихови" (Ottaway, Hamzavy, 2009).

У појашњењу контекста деловања ауторитарних владара треба указати и на одређене елементе модернизације, иако такве промене нису у значајнијој мери унапредиле деловање локалних политичких актера у арапском свету. Аклимандос и сарадници истичу да су „политичке и економске реформе уведене у већини арапских земаља од 1970-их година прошлог века, а које су уследиле након завршетка Хладног рата, постигле одређени степен либерализације, али то није довело до стварног процеса демократизације" (Aclimandos, et al., 2010:14), већ су режими адаптацијом унутрашњих структура моћи постали флексибилнији на промене, али нису у већој мери одустали од ауторитарног карактера. У том погледу у „протеклих 30 година, арапске земље су доживеле промене у саставу елита, и друштвеним основама режима, као и институционалним и економским структурама" (Aclimandos, et al., 2010:14). Међутим, ово је допринело томе да елите приватизацијом под своју контролу преузму и значајан део раније државне имовине, док је велики део друштва и даље био изложен маргинализацији.

Истовремено, ово је, како указују Аклимандос и сарадници, у великој мери утицало на положај опозиционих група.

> „Опозиционе странке су претежно усмерене на личности које не одражавају друштвену или економску основу. У већини земаља, изражавање опозиције суочава се са сличним проблемима: недостатак политичких програма, злоупотреба политичких партија зарад личних интереса, поделе унутар партија и честе промене лидера и политичких савеза. Избори тако постају епизоде 'политичког тржишта', где се воде преговори унутар клијентелистичких мрежа и расподељују утицајни положаји унутар режима" (Aclimandos, et al., 2010:14–15).

При томе су са религијом повезане групе, иако притиснуте од режима, имале већу привлачну снагу.

> „Исламски масовни покрети и партије које су се појавиле као доминантни опозициони актери у многим земљама на јужној обали Медитерана представљају делимичан изузетак од овог тренда. За разлику од других актера, они су успели ефикасније да искористе могућности које су нудили процеси политичког и економског прилагођавања у последње две деценије или више" (Aclimandos, et al., 2010:15).

По Данијелу Брамбергу „обезбеђивање радних места и економских користи у замену за политичку подршку, и коришћење попречне силе и застрашивања" (Brumberg, 2003:4) су два основна механизма која потпуним аутократијама обезбеђују опстанак. Њих режими користе да „изолују, уђуткају или потисну готово све противне снаге изван владајућег круга" (Brumberg, 2003:4). С друге стране, "либерализоване аутократије такође користе новац и застрашивање како за кооптацију, тако и за тлачење потенцијалних противника. Али, за разлику од потпуних аутократија, оне имају знатно виши праг толеранције према политичкој отворености" (Brumberg, 2003:4). Брамберг додаје да „за потпуну аутократију, свака политичка промена представља клизави нагиб ка самоуништењу, док је за либерализоване аутократије од државе контролисана политичка промена неопходна за њихов опстанак" (Brumberg, 2003:4).

Разматрајући зашто потпуне аутократије имају страх од реформи, док их либерализоване чак и подстичу, Брамберг указује на три фактора која аутократске системе владавине удаљавају од било каквих реформсих потеза:

„Прво, Сирија, Ирак, Либија и, у мањој мери, Саудијска Арабија имају велики безбедносни апарат чије само постојање зависи од директне или индиректне контроле режима над економијом. Пошто најмања отварања чланове владајућег естаблишмента могу лишити њиховог тешко стеченог плена, има мало (ако их уопште има) лидера у потпуним аутократијама које желе да ризикују политичку реформу. Друго, како нису успели да створе репрезентативне институције, лидери потпуне аутократије нису у доброј позицији за стварање ефикасних алтернатива потпуној репресији. За њих је демократија црна рупа која обећава само хаос и насиље. Треће, док тоталне аутократије теже несумњивој лојалности 'народа', често их контролишу племенске или клановске старешине које зависе од етно-религијских мањина, као што су Алавити у Сирији или муслимани сунити у Ираку. Репресија над већином – попут сиријских сунитских муслимана или ирачких шиита – оставља дубок траг непријатељства чији је врховни циљ освета" (Brumberg, 2003:4).

Када су у питању стварни домети плуралистичке политичке арене у либерализованим аутократијама, „аутократама је лакше да се отворе без страха од губитка крајње моћи" (Brumberg, 2003:5). Како наводи Брамберг, „с обзиром на то да раднички савези, професионални синдикати, привредна удружења и грађанске организације у одређеном степену уживају слободу од државног мешања, лидери либерализованих аутократија су у доброј позицији да наставе стратегију 'подели и владај'", „окрећући једну групу против друге" (Brumberg, 2003:5). Управо у овом елементу наводно флексибилнији приступ управљању државом може бити суштински опаснији од потпуне аутократије, где су намере владара јасне, а понашање његовог апарата предвидиво.

> „Ова игра замагљује линију између пријатеља и непријатеља, чиме омогућава владарима да константно праве различите савезе са лидерима унутар и изван режима. Лидери Марока, Египта, Јордана, Јемена и до одређене мере Алжира су стручњаци у оваквом жонглирању. Али у Сирији, Либији, Тунису и Ираку, мање је лоптица за жонглирање и тиме мање подршке либерализацији" (Brumberg, 2003:5).

У таквим условима положај свих актера који директно или индиректно учествују на политичкој сцени је крајње незавидан и често на мети режимских снага, поготово регионално присутан исламски елемент у форми мреже Муслиманског братства. Арон Рок Сингер указује да „у читавом региону различити огранци Муслиманског братства, који деле идеолошке корене, али су организационо независни, делују унутар оквира националне државе и посвећени су трансформацији својих земаља" (Rock-Singer, 2015).

> „Иако одржавају идеју панисламског јединства, попут ал-Афганија и Абдуха, њихов фокус је локални. У том контексту водећи мислиоци су окренути развоју визије 'грађанске' државе, која даје предност националном идентитету, са исламском референтном тачком" (Rock-Singer, 2015).

Рок-Сингер истиче да Муслиманско братство широко распрострањену исламизацију посматра као идеал, али често има различите националне циљеве.

> „Иако могу вредновати пан-исламски калифат, они у пракси нису усмерени ка овом циљу. Међутим, важно је нагласити да је питање релативног баланса између религиозног и националног идентитета кључно у над-

> метању између исламских организација у целокупном региону. Често 'грађанска' основа пада у сенку ауторитарнијих позива на спровођење исламског права. Док исламске организације као што је Братство у великој мери прихватају централност нације, овај приступ може носити са собом интерне компликације" (Rock-Singer, 2015).

Управо тај моменат изазива подозрење и неретко отворено непријатељство, посебно секуларних арапских режима.

12.4. Цивилно друштво и протести

Поставити на добре основе, и успешно градити цивилно друштво, чак ни у окружењу отворених институција демократских политичких система није лако, а у арапском свету, где се свако другачије мишљење од званичне политике сматра непријатељским чином, овај задатак је још тежи. Цивилно друштво у најширем значењу схваћено „као специфичан скуп друштвених комуникација и социјалних веза институција и друштвених вредности, чији су главни актери грађани, неполитичке и невладине организације, удружења, социјални покрети и све оно што се у модерном друштву назива јавношћу" (Недовић у Мимица, Богдановић, 2007:93–94), по својој форми и садржају у потпуној је супротности са идејом диктаторско-аутократских арапских режима који теже апсолутној контроли над сваким сегментом друштва.

Цивилно друштво захтева одговарајућу слободу деловања да би се развијало на одговарајући начин, али у случају Блиског истока и Северне Африке, ни темељи, ни окружење нису адекватни за унапређење овог сегмента друштва и потпоре државних институтиција. Како би

уосталом из перспективе апсолутног надзора изгледао простор у којем би деловало цивилно друштво, ако не као простор који треба елиминисати, или макар прилагодити својим потребама илузијом отворености за друге ставове. Цивилно друштво је „аутономно подручје које не надзире држава, оно је сфера ванинституционалне делатности у којој јавно делују грађани као слободне и активне личности" (Недовић у Мимица, Богдановић, 2007:94).

Имајући у виду да је по свом карактеру, цивилно друштво као такво, пре свега сметња деловању режима, не чуди низ препрека на путу његовог етаблирања у условима које су постављали арапски апсолутистички владари. Анализирајући проблеме позиционирања цивилног друштва у оквиру ширих покушаја демократизације арапског света, Шон Јом тврди да су „хронични неуспеси владара да испуне економске и политичке захтеве народа створили јавни простор у којем нове групе могу привући пратиоце, развијати бирократске структуре и формулисати политичке алтернативе" (Yom, 2005: 16). То значи да су у појединим арапским земљама услови за функционисање цивилног друштво омогућени од стране самих владара с јасном намером креирања нестабилности. „Грађани су 'у политички живот увучени у незабележеном обиму' јер су активисти подстакли таласе неслагања, док су се спокојне елите удаљавале од социјалних немира, погоршаних успореним економским растом и одливом фискалних средстава" (Yom, 2005: 16).

Како наводи Јом, „у погледу укупног броја организација цивилног друштва и њихове 'густине' (број организација на 100.000 становника), Египат, Мароко, Алжир, Либан и Палестинска територија имају највећа и најактивнија цивилна друштва, земље Залива богате нафтом су најслабије, а друге арапске земље се налазе негде између" (Yom, 2005:16).

Важно је указати на Јомово теоријско сагледавање домета арапског цивилног друштва, при чему истиче да је „цивилно друштво постало 'нормативна мера' у арапском дискурсу; јавни званичници користе термин 'да промовишу своје пројекте мобилизације и модернизације'; исламисти га користе за лов у мутном на законски део јавног простора; а независни активисти и интелектуалци га користе да прошире границе индивидуалних слобода" (Yom, 2005: 18).

> „Већина западних политичких научника и либералних арапских истраживачких института, попут 'Центра за развојне студије Ибн Халдун' у Каиру, дефинишу цивилно друштво као простор на којем се сусрећу разнолике групе, удружења, клубови, гилде, уније, савези, синдикати, и партије, које делују као одбојници између државе и грађана. Дакле, организације цивилног друштва морају бити секуларне по идеологији, грађанске по свом понашању, законски признате и подршка демократским реформама (*islah*). Ове параметре испуњавају: 1) професионалне групе[84] засноване на чланству, као што су синдикати адвоката, инжењера и доктора,...2) невладине организације[85] које пружају социјалне услуге (нпр. комерцијалне микрокредите,

84 За Јома „њихова главна сврха је пружање економских и социјалних услуга својим члановима и имају дугу историју учешћа у националистичким политичким кампањама. Они имају велике и утицајне листе; У Египту, на пример, 19 синдиката окупља четири милиона регистрованих чланова – шест процената укупне популације" (Yom, 2005:18).

85 По Јому ове организације „су потпуно политичке, и захтевају веће друштвене и медијске слободе од државе. Њихов број широм региона порастао је са 20.000 у 1970-им на 70.000 до средине 1990-их година. Само Египат их има око 14.000, док Мароко, Либан, Јордан, Јемен и Тунис заједнички поседују још 21.000" (Yom, 2005:18).

> професионалну преквалификацију, грађанско образовање) или слично,... 3) заступници јавног интереса[86], као што су активисти за људска права, покрети жена, контролори корупције, 'трустови мозгова' и друга удружења која врше притисак на владаре да се придржавају међународних норми,...4) синдикати,...и 5) неформалне друштвене групе, као што су мреже узајамне помоћи, задруге, рекреативни клубови и омладинске лиге" (Yom, 2005:18–19).

Сваки од наведених сегмената цивилног друштва успон доживљава у периоду након Заливског рата, када регионалне владе покушавају да смање притисак одбојности становништва.

> „Укупан број организација цивилног друштва у свакој арапској земљи, осим Судана, повећао се током 1990-их. Бахреин и Јемен су доживели невероватан раст од 400 односно 1000 процената; организације цивилног друштва су утростручене у броју у Либану и удвостручене у Саудијској Арабији и Кувајту; а до 2002. године регион је имао скоро 130.000 признатих група цивилног друштва" (Yom, 2005:19).

Јом међутим указује да, иако у истом периоду нема „'организованог, јединственог исламског сектора', популарне фразе у употреби, нпр. исламска економија, поновно буђење традиционализма, друштвени ислам, односе се на исти феномен: све већи раст добровољних вер-

86 Како наводи Јом „ови активисти су се први пут појавили у земљама Северне Африке 1980-их, али су се убрзо умножили у региону, захваљујући приливу иностране подршке. Овај млади сектор оличава наду западних промотера демократије, одражавајући њихове ставове о важности поштених избора, грађанских слобода и либералног секуларизма у политичком животу" (Yom, 2005:18).

ских удружења заснованих на исламским идејама" (Yom, 2005:20).

> „У многим арапским метрополама, њихова институционална инфраструктура обухвате просторе за милосрђе и социјалне услуге да би се попуниле празнине из којих се држава повукла; њихов *raison d'ĕtre* захтева наметање исламског права (шеријата), екстремнији гласови позивају на насиље, али многи артикулишу мирна средства. Иако су често забрањени, они исламизирана арапска друштва користе као задња врата за пролаз до образовних институција, језика политике, па чак и других организација цивилног друштва, чиме се обичним грађанима пружа осећај стварног политичког учешћа" (Yom, 2005:20).

Овиме се у категоризацију организација цивилног друштва у арапском свету, поред претходно наведених секуларних, односно исламистичких, додају и групације сврстане између ове две крајности, чији политички утицај варира, али може бити од великог значаја посебно у сегменту друштвене мобилизације, подједнако за власт и њене опоненте.

> „Ту спадају племенски савети и посредничке друштвене институције, као што су оне на неразвијеном југу Јемена, неформалне суседске мреже за међусобну помоћ, које успевају у урбаним четвртима арапских метропола попут Каира; маргинализоване партије које функционишу више као представничке групе, а не изборне машине, пошто имају мало шансе да формирају владу; организације које прелазе границу између државе и друштва, као што су реформистичке социјалне фондације које воде ројалисти у Јордану, дугогодишње културалне власти засноване на традиционалном религиоз-

ном угледу, као што су улеме у готово сваком арапском друштву; и секташка удружења, као што су конфесионална већа и клубови у Либану" (Yom, 2005:21).

Јом издваја три компоненте контроле грађанског активизма, од којих је „без сумње најочигледнија репресија" (Yom, 2005:23), потом као друго, „арапске аутократије примењују систематску политику правног ограничења која онемогућава грађански активизам много пре него што постане претња" (Yom, 2005:24), и „последња метода је кооптација, која разређује опозиционе снаге и гура грађански сектор према зависности од државе" (Yom, 2005:24).

Осим што су арапске ауторитарне власти подстицале појаву што више разноликих организација цивилног друштва, првенствено да би показале своју наводну отвореност, Хејдеман примећује да су са губитком корака са њиховим деловањем примењиване опробане методе контроле њиховог рада и по потреби контрамере за њихову елиминацију.

„Уместо да у потпуности искључе цивилна друштва, режими су постепено донели низ сложених стратегија за поновно успостављање контроле над растућим грађанским секторима. У различитом степену, арапски режими су комбиновали репресију, регулацију, кооперацију и доделу функција невладиним организацијама од стране државе како би задржали контролу над развојем грађанских друштава и умањили њихов капацитет да оспоре политичку власт" (Heydemann, 2007:6).

Такође, Хејдеман износи запажање да је након скромног тренда видљивог крајем 1980-их и почетком 1990-их у арапским земљама. „овај кратак период отворености пратило поновно успостављање стања државне контро-

ле, укључујући повећана ограничења активности цивилног друштва и опадање нивоа свеукупне демократије крајем 1990-их" (Heydemann, 2007:6), што се наставило, како примећује овај аутор, и наредне деценије.

> „Нова стратегија режима укључивала је репресију над организацијама које су сматране нарочито ризичним, најчешће онима које се фокусирају на људска права, одговорност власти и изборну реформу, као и на рутинско застрашивање и узнемиравање водећих политичких активиста. А ипак обухватале су и друге елементе, укључујући реформу правних оквира којима се регулише рад невладиних организација у циљу унапређења капацитета влада за регулисање и контролу независних организација цивилног друштва, као и законске мере које нису биле усмерене према цивилном друштву *per se*, а које су локалне невладине организације виделе као нове механизме интервенисања и ометања њиховог рада" (Heydemann, 2007:7).

Хејдеман посебно издваја законе који се односе на контролу медија и нови закон о борби против тероризма који су усвојени у Јордану и Мароку 2005. године и случај Египта.

> „Најопаснији пример коришћења правне реформе у обуздавању цивилног друштва је био врло контроверзни пасус у египатском Закону о удружењима ревидираном 2002. године. Нови закон, који је заменио верзију из 1999. године, коју је оборио египатски Врховни суд, поставио је нова ограничења на активности и финансирање невладиних организација, ограничавајући њихов приступ спољним ресурсима. Захтевао је да се 16.000 египатских невладиних организација поново региструју у Министарству за социјална питања. Током

овог процеса министарство је одбацило пријаве бројних добро познатих организација за заступање људских права, укључујући Нови женски истраживачки центар.. Закон је такође забранио да НВО, осим регистрованих политичких партија, учествују у политичким активностима, широко дефинишући ограничења која се могу примењивати на рад сваке заступничке организације" (Heydemann, 2007:7).

Анализирајући ситуацију пре Арапског пролећа Тимо Бер и Арети Ситонен наводе да су посебно на удару биле организације исламске оријентације које су пут до великог дела арапске јавности нашле активно делујући у сегменту пружања хуманитарне помоћи и доброчинства.

„У арапском свету верске добротворне установе, савези и образовне институције представљају стару форму организација која датирају уназад много векова. Принцип милосрдног давања је камен темељац ислама и омогућио је раст исламског добротворног и хуманитарног сектора који се заснива на традицији *zakat*-а (обавезно милосрђе), *sadaqah*-а (добровољно милосрђе) и *waqf*-а (јавне задужбине). Према неким проценама између 100 милијарди и једног трилиона долара годишње исламске организације поделе као милостињу и кроз добровољне милосрдне организације широм света; што представља вишеструки глобални допринос хуманитарној помоћи. Ово је довело до развоја великог и разноликог исламског невладиног сектора који чини значајан удео активизма цивилног друштва у муслиманском свету и често се посматра кроз сукоб са западним невладиним организацијама" (Behr, Siitonen, 2013:11).

Бер и Ситонен, истичу да „ово грубо раздвајање 'традиционалног' и 'модерног' арапског цивилног друштва

не пружа тачну слику растуће разноликости цивилног друштва унутар и између арапских земаља" (Behr, Siitonen, 2013:12), јер како је већ наведено, постоје и други бројни облици организовања. Међутим, саставни део њиховог деловања били су бројни изазови који су „систематски отежавали њихово нормално функционисање, у форми негативног 'оперативног окружења'" (Behr, Siitonen, 2013:12).

> „На овоме су арапски режими посебно активно радили 1980-их година са основним циљем да брзо потлаче, сузбију и успоставе контролу над овим организацијама наметањем рестриктивних закона, којима су држави дата широка права надгледања и награђивања оних организација које су спремне да се придржавају владиних ограничења. Ово је фаворизовало стварање великог броја организација цивилног друштва под контролом владе, такозваних 'владиних невладиних организација', као фарсе активизма цивилног друштва... Неколико организација које су успеле да одрже своју независност често су биле предмет узнемиравања и произвољног затварања. Иако је спољни притисак довео до неколико промена у законима о удруживању током 2000-их година, већина арапских организација цивилног друштва наставила је да се суочава са неизвесним и непримереним правним окружењем и сталном претњом државне репресије" (Behr, Siitonen, 2013:12).

Поред тога, Бер и Ситонен, наводе да „упркос растућој разноликости цивилног друштва у арапском свету, већина, по западном моделу новооснованих организација цивилног друштва, није успевала да придобије значајну подршку у земљи" (Behr, Siitonen, 2013:13). Ове организације су имале спољну поршку, али не и широку подршку различитих друштвених слојева. Коначно,

„многе арапске организације цивилног друштва традиционално су карактерисале слабе структуре унутрашњег управљања и недостатак транспарентности и финансирања" (Behr, Siitonen, 2013:13), што је све утицало на то „да се за арапске организације цивилног друштва уочи Арапског пролећа углавном сматрало да су неефективне и да не репрезентују арапска друштва на прави начин" (Behr, Siitonen, 2013:14).

С друге стране, ситуација са друштвеним покретима била је другачија.

„Иако су ови нови покрети остварили спектакуларан краткорочни политички утицај, њихов дугорочни утицај на арапску политику и цивилно друштво још увек је питање спекулација. Конкретно, и даље је нејасно у којој мери ће појава ових покрета и каснији активизам цивилног друштва бити у стању да премости постојеће поделе између различитих сектора арапског цивилног друштва или да допринесе демократичном управљању организацијама цивилног друштва" (Behr, Siitonen, 2013:14).

13. Утицај спољног фактора

Географски простор који заузимају арапске земље, због своје специфичне, централно оријентисане позиције у односу на остатак света, одувек је привлачио интересе глобалних сила. Логика је јасна, јер ко држи север Африке под контролом држи и европски Медитеран, а ко контролише Блиски, односно Средњи исток из визуре британских освајача, држи и кичму света, место главних транзитних праваца који повезују Европу и Азију.

Ипак, примарни разлог заинтересованости светских сила за овај део планете, која ће читав XX век, а вероватно и добрим делом наредних деценија XXI века, бити

главни извор нестабилности, је контрола над највећим светским резервама нафте и стављање под сопствени надзор њене експлоатације и промета. Ово ће свакако постати један од главних циљева сваке глобалне силе која држи до себе, а која не жели да испусти могућност директног утицаја на светске економске токове, и несагледиво увећање политичког утицаја.

Имајући у виду наведено, циљ овог дела рада је да укаже на главне правце деловања и механизме спровођења спољног притиска, као и на промењиву форму регионалних односа који су у уској вези са исто тако промењивим интересима великих сила. Овакав приступ предметној тематици у први план ставља везу између дестабилизације арапских режима и поновног јачања регионалне позиције и присуства САД, уз супротстављање руским и кинеским економско-политичким интересима.

13.1. Различита гледишта на домете спољног утицаја

Иако нафта као магнет већ деценијама у регион Блиског истока и Северне Африке привлачи све највеће глобалне играче, у тој игри освајања простора од стратешке важности, највећу цену ипак плаћа популација која насељава овај простор, а којој је „проклетство црног злата" и неслућено богатство испод земљине површине у стварности донело мало, а одузело оно највредније, мир.

С тим у вези, анализа утицаја спољног фактора је од пресудног значаја за разумевање корена регионалне нестабилности и деструкције, која у континуитету траје колико и сучељавања интереса империјалних освајача. Дубоки траг колонијализма, којим је овај, по много чему јединствени простор, у потпуности фрагментисан, и територијално, и подстицањем друштвеног раздора,

циљано је оставио такве последице, и на дужи рок онемогућио смиривање тензија и расплет у корист житеља региона. Последично, све наредне политике биле су само надоградња проблема, или тек површинско суочавање са стварним узроцима заостатка у модернизацијским токовима.

У погледу анализе домета спољног утицаја на догађаје који су крајем прве декаде XXI века запалили Северну Африку и Блиски исток несумњиво постоје различита гледишта, али оно што је свима заједничко је став да изузимање спољног утицаја напросто није могуће. Наиме, спољни фактор, а ту се пре свега мисли на утицај великих сила Запада (Велика Британија, Француска, Италија и друге) предвођених Сједињеним Америчким Државама, и Истока, примарно Руске Федерације и Кине, у овом делу света одувек је играо значајну улогу, а у зависности од сопствених интереса кројио судбину арапског народа.

Напросто, ма колико да је аутохтоно становништво тежило превазилажењу проблема, неутралисању разлика, или чак брисању граница као прокламованом циљу панарапског јединства, дезинтеграциони процеси протеклих деценија увек су били јачи и праћени деструкцијом чији ефекти се по правилу нису ограничавали само на једну арапску земљу.

Истовремено, деценијама се није мењао ни образац политичко-економских притисака, ни манипулације религијским осећањима, који су подразумевали потпиривање друштвених и религијских анимозитета и неретко личних антагонизама арапских лидера. У том смислу, и догађаји окарактерисани као Арапско пролеће, иако, по свему судећи, започети спонтано, веома брзо су били уклопљени у модел психолошко-пропагандних манипулација за придобијање широке подршке, и употребљени за свргавање вишедеценијских владара који су претходно отказали послушност Западу. Како ће се касније пока-

зати, и овај покушај промена, уместо мира, демократије и просперитета, довео је до још дубљег понирања у сиромаштво и страдање, покренувши расељавање великих размера и незабележен, масовни егзодус ка европским земљама.

У теоријским оквирима, посебно у сегменту анализе међународних односа и блискоисточних студија, спољни утицај на свакодневни живот и политичку културу арапских земаља концептуализован је на неколико равни. Ове правце разматра и Сара Сан Буш наводећи „с једне стране различите форме међународног утицаја на арапску политику, а с друге последице у виду диференцијације и поларизације, и динамику дифузије и конвергенције" (Sunn Bush, 2017).

Сан Буш међутим напомиње да „иако се овај оквир може користити за разумевање образаца сукоба, сарадње и институционалних промена кроз историју, посебно је користан за проучавање образаца у савременим међународним односима, вероватно због повећане глобалне међузависности" (Sunn Bush, 2017:668). Такође, дати оквир погодан је за изучавање демократизације, економске либерализације, изборног процеса, рода, људских права, али „док се у многим случајевима међународни утицаји на унутрашњу политику могу јавити без икаквог директног међународног притиска, и директни и индиректни облици међународног притиска битни су у свим овим областима, укључујући међународне институције, међудржавну дипломатију, транснационалне заступничке мреже и епистемичке заједнице" (Sunn Bush, 2017:668).

> „Међународни утицаји могу имати диференцијални ефекат на унутрашњу политику кроз два механизма. С једне стране, међународни притисак може директно довести до диференцијације јер се различито примењује

> на различите земље, или зато што различите земље различито реагују на исте врсте притиска. С друге стране, међународни притисак такође има индиректни ефекат диференцијације јер ненамерно подстиче земље које нису биле под притиском да постану сличније онима које су га искусиле" (Sunn Bush, 2017:669).

Уједно, Сан Буш примећује да су поларизујући ефекти међународног притиска посебно видљиви на Блиском истоку, где између осталог неке слабе државе имају јаке недржавне актере који се боре и за локалну власт и међународну подршку. „Још важније, Блиски исток је данас без сумње регион од светског значаја где бројни међународни актери најчешће заузимају најистакнутије стране у домаћој политици" (Sunn Bush, 2017:669). Консеквентно, „због тога што више страних земаља на Блиском истоку покушава да изврши међународни притисак на унутрашњу политику у конкурентским правцима, лакше се може разумети поларизација домаће јавне сфере" (Sunn Bush, 2017:670).

> „С једне стране, за Иран и Катар често се сматра да интервенишу у региону на страни исламистичких снага и да, иако могу давати празна обећања у погледу подршке демократским принципима, очигледно нису земље које имају навику да промовишу демократију у иностранству. С друге стране, земље као што су Саудијска Арабија и Сједињене Америчке Државе и европске државе обично интервенишу на страни секуларних снага у региону. Иако САД и европске државе истичу своју подршку демократским принципима на Блиском истоку, њихова стварна посвећеност промовисању демократије у овом региону је често амбивалентна и...често је комбинована са значајном подршком очувању постојећих режима" (Sunn Bush, 2017:669).

Надовезујући се на претходно поменуто, доазимо до још једног битног аспекта спољних притисака, а то је онај који се тиче сагледавања улоге спољног фактора из перспективе самих арапских земаља. Тако Пол Нобл наводи да су политички немири и нестабилност 1950-их и 1960-их година „ослабили међународну позицију арапских држава, учинили њихову спољну политику ригиднијом и асертивном, и додали важну идеолошку димензију арапским спољним политикама" (Noblè у Korany, Dessouki, 2010:70), док су и седамдесете године прошлог века такође биле обележене значајном нестабилношћу.

> „Од 1980-их година, арапски свет је доживео обновљене унутрашње немире и идеолошке тензије, нарочито рефлектоване кроз исламистички изазов, који је ојачао успостављањем револуционарног исламског режима у Ирану 1979. године. Криза у Заливу од 1990. до 1991. године додатно је нагласила континуитет унутрашње нестабилности арапских држава, као и њихову осетљивост на транснационалне притиске, овог пута из Ирака" (Noblè у Korany, Dessouki, 2010:71).

Након овог новог таласа унутрашњих политичких сукоба, наступила је још једна значајна промена у форми спољних утицаја, која је према речима Алија Е. Хилала Десукија и Багата Коранија повезана са концептима „новог светског поретка" и „глобализације". Када је реч о изазовима које је донео тзв. нови светски поредак, три струје су биле доминантне.

> „Једна група је одбацила концепт, тврдећи да он не представља ништа ново по садржају или циљевима. Уместо тога, сматрали су га наставком наслеђа доминације западних сила и очувањем старог поретка у

новој форми" (Dessouki, Korany, 2010:52)... „Друга група је признала да се глобални систем променио, као и да је још увек у транзицији, те да још увек нема новог светског поретка. Због тога су многи интелектуалци избегавали употребу термина 'нови светски поредак', и уместо њега, користили су изразе као што су 'промењиви свет', 'нови међународни трендови' или 'ново глобално окружење'" (Dessouki, Korany, 2010:53)... „Трећа група је сматрала да промене у светском систему нису биле искључиво негативне. Оне су, према њима, садржале и ризике и могућности. Стога су арапске државе требале пажљиво да размотре последице ових промена и осмисле реалне стратегије како би повећале своје шансе и смањиле ризике. На пример, неки су тврдили да је крај Хладног рата знатно смањио стратешки значај Израела, док су други закључили да арапске државе треба да развију ближе односе са великим силама као што су Европска унија, Кина и Индија, како би се супротставиле Сједињеним Америчким Државама" (Dessouki, Korany, 2010:53).

Даље, Десуки и Корани истичу да је до средине 1990-их у арапском политичком дискурсу концепт новог светског поретка био замењен појмом глобализације. Попут претходне концептуализације, и у погледу глобализације, „ниједна група није прихватила глобализацију као номиналну вредност. Она је доживљавана са скептицизмом, страхом и осећајем опасности" (Dessouki, Korany, 2010:54).

Осврт на горе поменута виђења, имајући у виду и друге сличне перспективе, стога је без сумње неизоставан у вишедимензионалном сагледавању локалних отворених питања, а посебно бројних преклапајућих проблема који су изнедрили Арапско пролеће.

13.2.Регионални политички актери

Осим директне укључености страних сила, доминација у арапском свету, деценијама је примарни политички циљ и моћних регионалних држава.

У постколонијалном периоду, најистакнутије место у арапском свету имао је Египат, тада земља у великом економском и политичком успону, уједно са најбројнијом арапском популацијом. Међутим, након пораза од Израела 1948. (у Рату за независност/Ал Накби), 1967. (у Шестодневном/Јунском рату) и 1973. (у Јомкипурском/Октобарском рату), Египат је изгубио лидерску позицију, да би последњих деценија нескривени политички нагон за регионалном доминацијом испољавали Саудијска Арабија и Иран. Ове две земље осим хегемонистичких државних интереса, свој ривалитет потхрањују и дубинским религијским разлозима, при чему иако главни протагонисти регионалних напетости нису усамљене.у аспирацијама да свој утуцај прошире чак и изван региона Блиског истока и Северне Африке.

Некада уз јасну подршку, а неретко и самостално делујући, у региону Северне Африке, а посебно Блиског истока, у регионалним играма моћи, имамо и све већу заступљеност неоосманизмом[87] вођене Турске, као и, несразмерно сопственој величини, велике амбиције Катара, који у регионалној политичкој арени покушавају

87 Дарко Танасковић појашњава да се „под неоосманизмом махом подразумева комплексна макроидеолошка платформа према којој данашња Турска, као његова легитимна цивилизацијска наследница, треба да реафирмише целокупно духовно, културно и политичко наслеђе Османског царства како би у прерасподели светске моћи и утицаја, која је у току, обезбедила и делотворно играла улогу једног од глобално значајних међународних чинилаца" (Танасковић, 2010:8).

да се наметну и као политичка снага и као посредници у решавању спорова.

Дакле, иако је на историју односа у региону одувек био пресудан утицај великих страних сила, у анализи нестабилности овог одувек немирног дела света никако се не смеју сметнути с ума ни игре моћи, и ширења зоне утицаја регионалних играча, пре свега Ирана и Саудијске Арабије, и нараслих аспирација Катара и Турске, уз сталне покушаје контролисања региона од стране Израела.

У погледу регионалног уздизања Ирана, ваљало би указати на темељну анализу међуодноса главних регионалних актера у којој Грегори Ф. Гаус упућује на то да иако постоје очигледне нетрпељивости, у реалполитици нема тако јасног сврставања на једну или другу страну, по ма ком питању, а поготово у виду стварања коалиција држава које би заједнички наступиле у дисциплиновању супротне стране.

Овакву ситуацију Гаус покушава да објасни примером Ирана, истичући да је „значајан али недовољно сагледан елемент тренутне политичке конфигурације Блиског истока чињеница да није сачињен јак регионални савез против Ирана" (Gause у Pomeps, 2015:16), чиме је „Иран недвосмислени победник последње деценије регионалног превирања" (Gause у Pomeps, 2015:16). Иран се наиме веома активном регионалном политиком, која је подразумевала паралелно деловање на више фронтова, неретко укључујући и посредно учешће у регионалним сукобима, изузетно снажно регионално позиционирао, при чему су вешти маневри иранске спољне политике имали широк спектар деловања.

> „Иран је тренутно најутицајнији играч у ирачкој политици, који има блиске односе са Абадијевом владом, који спонзорише а вероватно и контролише низ шиитских милиција и одржава кооперативни однос са

курдском регионалном владом (на пример, снабдевање оружјем курдске регионалне владе током офанзиве Исламске државе у лето 2014. године). Његов клијент, Хезболах, остаје доминантна сила у либанској политици. Иранска подршка била је од суштинског значаја за очување режима Асада у Дамаску, иако су други владари доживели пад изазван Арапским пролећем. Док однос Техерана са Хутима није толико снажан или директан као са Хезболахом или ирачком милицијом, успех Хутија у Јемену доприноси регионалном осећају да Иран снажно корача напред. Покушаји других регионалних сила да оспоре ирански добитак су сви пропали, без обзира на турску и саудијску подршку сиријској опозицији (иако њеним различитим елементима), саудијско финансирање коалиције 14. марта у Либану и војну помоћ либанској влади или кампању Саудијске Арабије и Емирата у лето 2015. године против Хута" (Gause у Pomeps, 2015:16).

Да такав исход није случајан Гаус објашњава изношењем мишљења да би „по чистој логици равнотеже моћи регион требао да буде сведок турско-саудијско-израелског постројавања у циљу провере и одвраћања иранске моћи" (Gause у Pomeps, 2015:17), али таквог сврставања напросто нема. Узрок томе увелико лежи у чињеници да је „Блиски исток тренутно у ситуацији како мултиполарности моћи, тако и идеолошке мултиполарности" (Gause у Pomeps, 2015:17).

„Наиме, Иран подстиче транснационални исламистички модел за који тврди да би требало да се примени у читавом региону, иако је највише усмерен према шиитима. Ирански модел одбацује монархију, сматрајући је нелегитимном. Такође оспорава амерички регионални поредак који преовладава од краја Хладног рата.

Саудијска Арабија је директно оспорена иранским моделом, посебно међу својом шиитском мањином. Она подржава себи сличне монархије и обесхрабрује демократске реформе како унутар земље, тако и ван ње, као што се види из њене подршке државном удару против тадашњег генерала, а сада председника ел-Сисија у Египту. Турска под владавином Партије правде и развоја (АКП) подржала је верзију исламистичке демократске реформе у арапском свету, посебно у подршци покрету Муслиманског братства. Иако се Исламска држава тешко може назвати великом силом, она представља транснационални салафистички идеолошки модел који дели елементе конзервативне званичне верзије ислама Саудијске Арабије, иранског револуционарног одбијања тренутног регионалног система и сунитског исламистичког популизма АКП-а у Турској, али је директна претња по све три државе. У међувремену, Израел под премијером Бењамином Нетанјахуом спроводи прикривени колонијалистички пројекат на Западној обали, због чега га осуђује јавно мњење у читавом муслиманском свету" (Gause у Pomeps, 2015:17).

У равни сектаријанизма, баланса моћи и баланса претњи, Гаус указује да је „сектаријанизам, најпопуларнији оквир за разумевање тренутне динамике регионалне политике, такође недовољан за објашњење неподударања. Сектаријанска перспектива претпоставила би да су сунити уједињени, али то се није догодило. Није се појавио никакав савез сунитских регионалних сила, који би заједно окупио Саудијску Арабију и Турску, као и Египат, Јордан и земље Залива" (Gause у Pomeps, 2015:18).

„Стављањем понашања регионалних играча на Блиском истоку у контекст безбедности домаћих режима најбоље се објашњава њихово позиционирање. Саудијска

> Арабија подржава друге монархије и египатску владу која се противи демократском исламистичком популизму. Турска, с друге стране, сматра сиријске Курде претњом, као и Исламску државу, због своје дугорочне забринутости у вези са политиком курдског идентитета у самој Турској. Наизглед "природни" турско-саудијски савез, који се базира на логици равнотеже моћи и секташком разумевању регионалне политике, није се остварио, јер су обе државе осетљиве на интерне тензије у сопственим моделима легитимације – демократски исламистички популизам против салафистичког монархизма. Израел, као најјача војна сила у региону, представља неприхватљивог партнера за било коју регионалну државу због потенцијалних унутрашњих политичких последица које би произашле из отвореног партнерства са Јерусалимом" (Gause у Pomeps, 2015:19).

Да би се разумела генеза ових сложених односа свакако би ваљало и појединачно навести политичка стајалишта сваког од наведених регионалних актера, почевши од Ирана као центрипеталне силе која очигледно повлачи главне политичке потезе. Тако Карим Сађадпур и Бенам Бен Талеблу износе тврдњу да основа иранске потребе за доминациојом лежи у томе што „ниједна земља на Блиском истоку нема комбинацију географске величине Ирана, стратешке локације, велике и образоване популације, древне историје и изузетних природних ресурса" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:35), те ће у том погледу „без обзира ко управља Техераном, ови атрибути увек потпиривати аспирације регионалног примата" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:35).

Ова два аутора истичу да су кључне одлике иранске политике везане за период пре и после револуције из 1979. године.

„Током владавине шаха Мохамеда Резе Пахлавија, који је био подржан од стране Сједињених Америчких Држава, спољне амбиције Ирана биле су усмерене на национализам и давале су приоритет развоју иранске моћи и утицаја унутар међународног система... Од револуције 1979. године и формирања Исламске Републике, спољна политика Ирана постала је обојена анти-империјалистичком, исламистичком револуционарном идеологијом која је проширила регионални утицај земље, изазивајући међународни систем, али је и своје становништво изложила економској несигурности и глобалној изолацији" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:35).

Ипак најважнија одредница иранске политике, уједно и највидљивија, постаће анти-американизам, и стална конфронтација са интересима САД и њихових савезника на Блиском истоку.

„Од радикалних студената који су заузели америчку амбасаду у талачкој кризи 1979. године, Иран и САД су били у хладним односима и повремено напетом, политичком и асиметричном сукобу од Леванта до Персијског залива. Иако је обећање о нуклеарном споразуму пружило наду за помирење САД и Ирана, ирански врховни лидер ајатолах Хамнеи недвосмислено је изразио своје дубоко неповерење према Вашингтону и противљење политичкој нормализацији" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:35).

Друга важна ставка иранске државне политике је негирање постојања Израела као државе, и на крају, ривалство са Саудијском Арабијом.

„Многи ирански револуционарни лидери, као што је отац револуције 1979. године, ајатолах Хомеини, постали су политизовани након губитка палестинских / муслиманских земаља од стране новоосноване државе Израел 1948. године. Данас они настављају да посматрају ционизам и западни империјализам као две стране истог новчића. У борби против Израела, Иран је великодушно финансирао и наоружане групе попут либанске шиитске милиције Хезболах ('божја партија'), чије стварање је помогао након израелске инвазије на Либан 1982. године. Техеран је такође пружио обимну финансијску и војну подршку палестинским сунитским милитантним групама, као што су Хамас и Палестински исламски џихад" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:36).

Такође је важно указати на гледиште које Саџадпур и Талеблу имају у погледу прилагодљивости иранске револуционарне идеологије „која није била само извор унутрашњег легитимитета за Исламску Републику, већ и средство да шиитски, персијски Иран пређе преко етничких и секташких подела и покуша да преузме водећу улогу на превасходно сунитском арапском Блиском истоку" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:36).

Ипак, кораци начињени у погледу покушаја присвајања Арапског пролећа, назнака злоупотреба недаћа шиитских мањина у околним арапским земљама зарад сопствених политичких интереса, као и подршка режимима у Сирији и Ираку, нарушила је углед Ирана код дела арапске јавности.

„На пример, 2011. године, Иран је покушао да присвоји Арапско пролеће тако што га је означио као 'исламско буђење' против аутократа са западном подршком, инспирисан исламском револуцијом из 1979. годи-

не. Међутим, ова нарација је брзо напуштена када су се режими Башара ал Асада у Сирији и влада Нурија ал-Маликија у Ираку, оба блиски ирански савезници, сукобили са својим противницма, претежно Арапима сунитима" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:36).

Након ових потеза, „Техеран, коме се неко време дивила арапска јавност као бедему слободе и правде против западног империјализма и Израела, све се више перципира као непријатељ арапског самоопредељења" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:36). Поред понекад очигледне макијавелистичке политике, „најважнији критеријум Техерана у стратешким савезима није секташка припадност, већ идеолошки афинитет" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:39).

„Хамас и Палестински исламски џихад, који су сунитски, Иран је подржао у борби против Израела. У напорима да се супротстави САД, Техеран је показао спремност да понуди дискретну тактичку подршку идеолошким противницима попут сунита Талибана у Авганистану или омогући Ал-Каиди финансијске мреже и особље на иранској територији. На глобалном нивоу, Техеран је склапао савезе са различитим не-шиитским, немуслиманским актерима, укључујући и Северну Кореју и Венецуелу, који су уједињени само њиховим заједничким непријатељем. Финансијска и војна подршка Техерана регионалним милитантним и радикалним групама ставила је у неповољан положај актере арапског цивилног друштва који избегавају насиље и фаворизују либералну демократију. Арапске владе које су покушале да изазову иранске интересе финансирањем и наоружавањем супарничких милитантних група само су додатно потискивале цивилно друштво на Блиском истоку" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:39).

Коначно, у дефинисању политичких потеза пресудан је презир према Израелу и ривалски однос са Саудијском Арабијом.

> „У очима руководства Исламске Републике, његови главни противници на Блиском истоку су Израел и Саудијска Арабија, које потцењује као пионе САД. Док револуционарна идеологија побуђује иранску антипатију према Израелу више од националних интереса (пре револуције из 1979. године, Иран и Израел имали су значајну економску и безбедносну сарадњу), саудијско-иранско ривалство је сектаријанско (сунити насупрот шиита), етничко (Арапи и Персијанци), идеолошко (амерички савезници насупрот америчких противника), и геополитичко. И Техеран и Ријад себе виде као природне лидере не само Блиског истока, већ и ширег муслиманског света" (Sadjadpour, Ben Taleblu, у Kausch, 2015:42).

У погледу позиције Саудијске Арабије, Ана Ечагуе наводи да је поред великог нафтног богатства и повољан географски положај био кључан за изградњу регионалне силе.

> „Њена геополитичка тежина заснива се на њеном кључном географском положају између Запада и Истока, која је добила на значају последње деценије, с обзиром да се светска економска моћ померила на исток, а пораст цена нафте довео до знатног повећања прихода. Међутим, у скорије време, економска неизвесност која произилази из промена у енергетској политици која је проузрокована све већом експлоатацијом сирове нафте и одјецима финансијске кризе, смањила је економски утицај из раних 2000-их" (Echagüe у Kausch, 2015b:77).

Као и друге монархије Персијског залива и Саудијска Арабија је по форми рентијерска држава „у којој ауторитарна владајућа породица расподељује приходе од нафтне ренте становништву у замену за одсуство било каквих политичких права" (Echagüe у Kausch, 2015b:78).

Како примећује Ечагуе, ниједна арапска земља није толико усавршила технике преживљавања као Саудијска Арабија. Наиме, „преживљавање режима је одређујућа карактеристика саудијске политике. Режим је консолидовао своју моћ помоћу великог управљачког апарата који врши контролу и омогућава покровитељство". С друге стране „спољни односи Саудијске Арабије дефинисани су политиком гарантоване безбедности за снабдевање енергентима", на основу које „Ријад обезбеђује стабилност глобалног тржишта енергената својом политиком производње енергената а, у замену, САД нуде гаранције за безбедност од регионалних претњи" (Echagüe у Kausch, 2015b:78).

Моћ Саудијске Арабије заснива се на нафтном богатству. „Саудијска Арабија има готово петину проверених нафтних резерви на свету, највећи је извозник сирове нафте и располаже највећим производним капацитетима за прераду сирове нафте на свету" (Echagüe у Kausch, 2015b:78). Подршка САД омогућава Саудијској Арабији да повлачи потезе који често иду на штету регионалне стабилности, али и да понекад води сопствену политику без сагласности Вашингтона. У том погледу „промена економских образаца и за енергентима повећана потражња из Азије убрзале су оријентацију краљевства ка Истоку. По први пут 2009. године извоз нафте из Саудијске Арабије у Кину премашио је извоз у САД" (Echagüe у Kausch, 2015b:78).

Нови-стари регионални играч, незаобилазан у многим комбинаторикама, и понекад с много већим амбицијама, него реалним шансама је Турска. Готово савр-

шеног географског положаја за доминацију, на како се то често каже „раскршћу" међуконтиненталних путева, наслањајући се на Блиски исток, у који је неки и свр-стављају, и гледајући ка Северу Африке, Турска је накада мање, а некада више отворено, исказивала тежње да ревитализује стару османлијску политику и врати се и политички и економски, па и војно у регион коме у великој мери припада.

Велики заокрет у Турској политици, и њено окретање од Европе ка Азији, уследиће 2000-их када нова политичка гарнитура, првенствено двојац Давутоглу-Ердоган[88], одлучује да турска политика преусмери свој правац ка региону Блиског истока и Северне Африке са безизгледног, деценијама дугог преговарања о приступању Европској унији, које је касније потпуно прекинуто.

Дарко Танасковић указује да је кључни појам неоосманистичке теоријске схеме Ахмета Давутоглуа, „појам стратегијске дубине (*stratejik derinlik*)" (Танасковић, 2010:37). Овај појам, који негира концепцију по којој је Турска „маргинални евроазијски чинилац" (Танасковић, 2010:37), „подразумева компоненте историјске[89] и гео-

88 Како указује Дарко Танасковић „најцеловитије теоријско и програмско уобличење као и актуална практична спољнополитичка примена неоосманистичког концепта везују се за име политиколога, универзитетског професора, дипломатског саветника Р. Т. Ердогана и (од маја 2009. године) министра иностраних послова Турске Ахмета Давутоглуа (р. 1959.)" (Танасковић, 2010:35). Танасковић упућује „да је за разумевање спољнополитичке димензије његовог неоосманистичког концепта далеко најважнија студија *Стратегијска дубина: међународни положај Турске*. Ова књига је у време појављивања остала прилично незапажена, а у фокус критичке пажње ушла је тек кад је уочено да њен аутор почиње да ставља у спољнополитички погон неке конзистентно осмишљене геополитичке поставке (до 2010. године доживела је чак 43. издања!)" (Танасковић, 2010:37).

89 „Иако Османско царство међу Арапима већином није (било) нарочито омиљено, оно је, поготово после пропасти и наступања

графске дубине[90]" (Танасковић, 2010:37). Али истовремено, Давутоглу узима у обзир и друге реално постојеће компоненте којима оправдава своју теоријску концепцију.

> „Предности Турске су, према Давутоглуу, и њен демократски поредак, просечно младо и динамично становништво, оформљено цивилно друштво и стабилна средња класа, а и прилично развијена научна и технолошка инфраструктура, као и пропулзивна привреда. Обдарена свим побројаним квалитетима, Турска себи не сме дозволити да у контексту најважнијих светских збивања и даље буде периферна држава. Да би поново задобила улогу регионалне силе и битног чиниоца на глобалној политичкој арени, Турска би, после дужег

дугог раздобља арогантне супремације Запада, доживљавано као империја која је једина дуго била способна да се равноправно носи с немуслиманским силама. Анкара би данас очигледно желела да међу блискоисточном муслиманском браћом буде доживљена као модерна наследница такве мисије, наравно у измењеним условима и без неостварљивих држаотворних империјалних претензија" (Танасковић, 2010:73).

90 Танасковић износи схватање да Турска по Давутоглуу „поседује потенцијал стратегијске дубине, пошто јој као наследници историје и географије Османског царства принадлаже велика историјска и географска дубина, јер је на средишњем евроазијском геополитичком простору вековима била епицентар догађаја. У том погледу, она има значајне компаративне предности у односу на друге државе у региону, а и шире, само што се њима није на одговарајући начин користила. Турска се може похвалити јединственом геополитичком и геоекономском позицијом на раскршћу, али и сусретишту континената, култура и цивилизација, а у релативној близини најважнијих лежишта енергетских ресурса. Она је, како се у Турској од пре извесног времена радо говори: 'срце Евроазије', те велике 'шаховске табле' на којој се игра и играће се партија пресудна за будућност света. Ахмет Давутоглу инсистира на томе да Турска мора постати 'централна земља' новог евроазијског поретка" (Танасковић, 2010:37).

периода неактивности и пасивности, морала самосвесно препознати и без комплекса валоризовати свој историјски и географски идентитет. Принципијелно раскидајући с кемалистичком спољнополитичком визијом и праксом, Давутоглу препоручује уравнотежени приступ свим релевантним регионалним и глобалним чиниоцима, уз наглашавање потребе да у тај нови приступ буде системски уграђена и развијана и економска димензија" (Танасковић, 2010:38).

У погледу регионалних аспеката османизма односно политике на Блиском истоку, Танасковић указује да Турској није представљало проблем да мења политички курс (однос према Израелу) замерајући се чак и САД како би стекла наклоност друге стране (арапских земаља), посебно када је у питању осетљиво курдско питање чије сузбијање је приоритет деловања на унутрашњем плану, али и у садејству са суседним земљама, Ираком и Ираном. Та недоследност, како споља изгледа, заправо је, како указује Танасковић, апсолутно у складу с принципима неоосманизма који посматра циљ, а не бира средства зе његово остварење, свесно ризикујући сукобљавање са савезницима, и трпећи и тренутне лоше последице по сопствени положај.

На овом трагу су и Соли Озел и Бехљуљ Озкан који у својој генези турске геополитике указују на „империјалну парадигму" (Özel, Özkan у Kausch, 2015:89), наводећи да је „крај Хладног рата ослободио Турску зависног односа према њеним западним савезницима и поново појачао жељу Анкаре да буде 'усамљени вук'" (Özel, Özkan у Kausch, 2015:89), доневши значајне промене у дотадашњој спољној политици.

„Када је Исмаил Џем, турски министар иностраних послова од 1997. до 2002. године, ступио на дужност, он

> је најавио да је његов циљ да Турска постане држава са глобалним утицајем. До краја 1999. поравнање са Израелом од 1996. године појачало је обавештајне и војне капацитете Турске, а када је Турска затражила протеривање лидера Турске курдистанске радничке партије Абдулаха Оџалана и претила Сирији ратом, Дамаск је био приморан да га пусти. Турско зближавање са Грчком било је на добром путу. Анкара је такође почела да предузима озбиљне кораке ка чланству у Европској унији (ЕУ), а 1999. године ЕУ је прогласила Турску кандидатом за придруживање. Анкара је била у позицији да се отвори ка Дамаску, пошто је Оџалан био у затвору, а рат са Курдима је ефикасно завршен" (Özel, Özkan у Kausch, 2015:90).

Истовремено и друге околности су ишле на руку турској политици. Тако су поред покушаја посредовања у израелско-палестинском сукобу и односи са Ираном такође побољшани услед јачања економске сарадње.

> „Укратко, изгледало је да Турска улази у нови миленијум са много активнијом и конструктивнијом регионалном политиком. Терористички напади 2001. у САД довели су до тога да 'турско искуство' (секуларна, демократска, економски глобално интегрисана земља са муслиманским становништвом, члан НАТО савеза, са затраженим чланством у ЕУ), у великој мери постане атрактивно као партнер и савезник. Након рата у Ираку 2003. године, који Турска, под вођством АКП-а, није подржала, створила је неочекивано повољно окружење. Против џихадистичке дистопије Ал-Каиде, турска алтернатива представила је одрживу синтезу религиозног конзервативизма и демократске либерализације. Истовремено, због неуспеха рата у Ираку и његовог дестабилизирајућег утицаја у региону, САД су имале

потребу за турским тегом као силом за балансирање. На крају, важне домаће пословне јединице АКП-а, у потрази за новим тржиштима, фаворизовале су ближе економске и социјалне везе са Блиским истоком. Принцип 'нултих проблема са суседима' АКП-а заједно са концептом 'стратегијске дубине' су одговарали овим захтевима" (Özel, Özkan у Kausch, 2015:89–90).

Истовремено, турска политика све је више била обележена и прагматизмом, који ће знатно унапредити њене позиције у региону и однос са арапским земљама.

„Бесни одговор премијера Ердогана на рат у Гази од 2008. до 2009. године и напад израелских војника на турски брод са хуманитарном помоћи, *Mavi Marmara,* у мају 2010. године, у којем је 10 Турака погинуло, довео је до драматичног захлађења дипломатских односа. Огромна популарност Ердоганове анти-израелске позиције инспирисала је АКП да настави са изградњом политичког капитала и ширења ове популарне теме у турској јавности. Током првог мандата, АКП се фокусирао на изградњу блиских веза са ЕУ и промовисање економске интеграције са блискоисточним народима. Ово је резултирало трговинским растом у годинама након 2002. године. Трговина Турске са Блиским истоком, која је у 2002. години износила 5 милијарди долара, увећала се осам пута до 2011. године, достигавши 43,5 милијарди долара...У истом периоду, удео турског извоза на Блиски исток повећан је са 7,2 одсто на 18,9 одсто. Турски реципрочни безвизни споразуми са блискоисточним државама од Сирије до Либије, који су започети 2009. године са Сиријом и постепено се проширили, подстакли су рапидан раст броја блискоисточних туриста који су посетили Турску, са 957.000 у 2002. на 3.57 милиона у 2010. години" (Özel, Özkan у Kausch, 2015:91–92).

Ана Ечагуе појашњавајући регионалне аспирације и позицију Катара наводи да основа геополитичког профилисања лежи у великим гасним резервама, које су на трећем месту у свету, „што му је омогућило да игра преувеличану спољнополитичку улогу која је несразмерна његовој величини" (Echagüe у Kausch, 2015a:63).

> „Његов геополитички значај и ауторитарна природа његовог режима, говоре против демократског напретка у региону, упркос његовом опортунистичком прилажењу неким револуционарним покретима. Утицај његове политике на демократско управљање био је негативан и на домаћем нивоу, где је спречио било какве промене, као и на регионалном нивоу, где је због тако ауторитарним државама и мешао се у политику држава у транзицији" (Echagüe у Kausch, 2015a:63).

На унутрашњем нивоу, „домаћа политика прати друштвено-политички образац типичан за рентијерске државе. Значајне гасне ренте су користиле да се моћ концентрише у рукама владајуће породице Ал Тани, која је постигла друштвено-политички уговор са својим грађанима, при чему је материјална корист размењена за политичка права" (Echagüe у Kausch, 2015a:64). С друге стране, „катарска спољна политика такође се ослања на финансијску снагу која произилази из гасних прихода, што му омогућава да врши велике инвестиције, финансира покушаје посредовања, расподељује страну помоћ и мобилише националне ресурсе како би подржао своје политичке циљеве" (Echagüe у Kausch, 2015a:64).

Међутим, интензивирање регионалне па и глобалне присутности Катара нимало није случајно и представља озбиљан стратегијски концепт заштите сопствених интереса и богатства.

„Као мала држава у нестабилном региону, Катар је настојао да се заштити ширењем свог утицаја као регионалног играча и увећањем своје међународне профилисаности тако што ће бити кориснији за више утицајних држава. Од средине 1990-их, Катар је посредовао у бројним сукобима (Дарфур, Етиопија–Еритреја, Либан, Сомалија, Израел–Палестина, Јемен, Западна Сахара, Авганистан и Индонезија); деловао као посредник између различитих исламистичких група и Запада; и балансирао своје односе са антагонистичким групама актера (Иран и САД, и Израел и Хамас)" (Echagüe у Kausch, 2015a:67).

За комплетирање слике о регионалним актерима незаобилазан је Израел. који је практично од свог оснивања у центру регионалне политике која га негира, континуирано вербално напада, али истовремено поучена искуством пораза и зазире од непредвидивих израелских потеза. У најпрецизније приказе Израела свакако спада и онај који је дала Бернадета Берди.

„Израел се доживљава као мала, јединствена и регионално изолована земља окружена потенцијалним непријатељима, при чему већина арапских земаља формално не признаје постојање Државе Израел. Своје геостратешко окружење посматра као непријатељско, непредвидиво, промењиво и пуно опасности. Као резултат ове акутне перцепције угрожености, као и сопствене историје, Израел је развио 'менталитет опсаде' уз дубоко осећање сталне претње. Иако су ове перцепције у одређеној мери ослабиле у последње две деценије, узајамно поткрепљујући појмови геополитичке угрожености и регионалне изолације су пресудни за разумевање реалистичне спољне и безбедносне политике земље, која се заснива на ослањању на сопствене

снаге и стављању безбедности изнад свих других циљева" (Berdi у Kausch, 2015:49-50).

„И поред значајне војне моћи, Израелу недостаје већи политички капацитет за активно учешће у регионалној политичкој арени, из које је практично изолован. Наиме, Израел је као 'тврђава' добро регионално позициониран за самодобрану, али истовремено има оскудан дипломатски и политички утицај или 'меку моћ' у свом суседству... Историјска политичка изолација на Блиском истоку преведена у релативно ограничене политичке и економске везе са другим државама, надокнађује се јаким трговачким, економским и политичким односима са Сједињеним Америчким Државама и Европом" (Berdi у Kausch, 2015:50).

13.3.Глобални политички актери и обликовање регионалних политика

Ни након периода колонијализма, глобални политички актери нису одустали од својих стратешких, експанзионистичких циљева, у настојањима да у потпуности овладају простором Блиског истока и Северне Африке, већ су своје деловање само унапредили и прилагодили условима новог времена. Тим пре што је, посебно у доба блоковске поделе света, хладноратовска логика овај регион видела као још једно погодно место за посредно сукобљавање Истока и Запада.

Истовремено, циљ непосредног ангажовања Совјетског Савеза односно САД био је и приближавање и обликовање политичких система земаља арапског света сходно њиховим геополитичким интересима. У том погледу, осим интензивних унутрашњих политичких превирања, постколонијални период су додатно обележила и одме-

равања снага у погледу привлачења арапских земаља у орбите утицаја Истока и Запада.

Анализирајући уплитање у унутрашње ствари арапских земаља Ханс Кехлер примећује да су спољни актери неретко „покретали ланац догађаја који нису били у стању да контролишу због њихове сложености" (Köchler, 2014:8). Свако геополитичко преуређење пратила је „идеолошка конфузија и сложеност друштвене и политичке трансформације" (Köchler, 2014:8), док су се након колапса биполарног поретка „према новој униполарној констелацији, политички естаблишменти земаља региона нашли у ситуацији у којој су изгубили политички маневарски простор, који им је раније био омогућен надметањем две супер силе. Ово је значајно сузило маргину њиховог независног деловања на регионалном и међународном нивоу" (Köchler, 2014:2).

Кехлер појашњава да је стратешки положај арапског света у међународном систему изнедрио три аспекта политичке и економске повезаности региона, указујући најпре на „друштвено-економске међузависности у условима глобализације", са „економским везама због енергетских ресурса", „импликацијама у виду миграција", и „слободним протоком информација и комуникације на глобалном нивоу"; потом истичући „глобално престројавање према новој равнотежи снага"; као и питање „вишеструких идентитета", у оквиру „сложене међузависности верских, националних (или етничких), економских и политичких чинилаца" (Köchler, 2014:9–10).

У даљем разматрању уплива глобалних политичких актера, издваја се Кацова анализа арапских земаља, које од самосталности покушавају да се прилагоде спољним утицајима, или балансирањем, или потпуним сврставањем. Кац издваја Тунис, Египат, Јемен, Либију, Бахреин и Сирију, и у контексту Арапског прилећа покушава да појасни природу изазова с којима су се ове земље суочиле.

Први пример практичног континуитета у међународним односима је случај Туниса, те Кац наводи да „пре револуције у јануару 2011. године, Тунис није формално био део војног савеза са западним државама, али је углавном био усклађен са Америком, Европом и пријатељским арапским државама. Иако је понекад имао неугодне односе са Алжиром и Либијом (његовим већим суседима), пре 2011. године Тунис је имао генерално кооперативне односе са другим државама" (Katz, 2014), што ће у великој мери остати правац којим ће се политика водити и након промена.

> „Упркос повременим недоумицама у вези са недостатком сарадње међу туниским политичким групама, Америка и Европа настављају да подржавају транзицију у Тунису. Тунис је такође наставио да одржава добре односе са Русијом, Кином, као и већином других арапских земаља. Нова туниска влада, као и већина арапских влада, подржала је опозиционе снаге које су настојале да збаце Гадафија у Либији и била је благонаклона према опозицији Асадовом режиму у Сирији. Везе са Алжиром биле су напете неко време, када је ауторитарна влада страховала да би оно што се десило у Тунису (и другим земљама Арапског пролећа) могло подстаћи опозицију и у Алжиру, али су билатерални односи постали смиренији након што је овај ризик отклоњен" (Katz, 2014).

У случају Јемена, широки спектар савезништава годинама је обликован тренутним интересима, и Јемена, и спољних сила. „Дугогодишњи владар Али Абдулах Салех могао је да каже да је у различитим временима био савезник Саудијске Арабије, Совјетског Савеза, Америке и Ирака под влашћу Садама Хусеина" (Katz, 2014). Политички маневри међутим, нису увек били успешни, иако

су и Салех и његов наследник Хади „спроводили сличне спољнополитичке стратегије у вези са регионалним противницима Сане" (Katz, 2014).

> „И Салех и Хади су оптуживали Иран за подстицање побуне Хутија, надајући се да ће тиме придобити подршку Сједињених Америчких Држава или Саудијске Арабије. Слично томе, иако је Ал-Каида на Арабијском полуострву заиста била веома активна у бившем Јужном Јемену, и Салех и Хади су настојали да представе јужни сецесионистички покрет као у потпуности повезан са Ал-Каидом на Арабијском полуострву. Овим су желели да обезбеде америчку и западну подршку владиним настојањима против противника са југа који нису били припадници Ал-Каиде, као и против саме Ал-Каида на Арабијском полуострву. И Салех и Хади су на тај начин покушали да задобију страну подршку или, најмање, да спрече страно противљење својим напорима за сузбијање регионалне опозиције влади, тврдећи да су ти покрети повезани са другим противницима Запада и његових арапских савезника. У том контексту, Хадијев приступ спољној политици био је сличан Салеховом приступу" (Katz, 2014).

По питању Либије, Кац примећује да је „дуго година либијски лидер Муамер Гадафи био непријатељ Америке и њених савезника и пријатељски настројен према СССР-у / Русији и другима који су били супротстављени Вашингтону. Али од либијско-америчког зближавања средином 2000-их година, Гадафи је сарађивао са Сједињеним Америчким Државама (а са неколико западноевропских држава чак и дуже)" (Katz, 2014). Међутим, „револуција из 2011. године такође је означила важну промену у везама Либије са Русијом. Док је Гадафи имао релативно добре (ако не и одличне) односе са Русијом,

постгадафијевска влада их није имала, отказавши неколико руско-либијских уговора договорених током Гадафијеве ере" (Katz, 2014).

Случај Египта, чија политичка историја је протеклих деценија бележила такође интензивна превирања, и кретања у загрљај једној или другој глобалној сили у зависности од повољног тренутка, и у вези догађаја који су пратили Арапско пролеће није показао ништа мање непредвидиву динамику од оне која је пратила Мубаракову владавину.

> „Након револуције Арапског пролећа Египат је доживео три промене власти. Током дуге владавине Хоснија Мубарака, Египат је био углавном савезник Сједињених Америчких Држава, подржавајући израелско-египатски мировни споразум уз посредовање САД-а, који је његов претходник Садат потписао у замену за значајну америчку помоћ. Мубарак је одржавао релативно добре односе са Саудијском Арабијом и већином других арапских држава, Европом, Русијом, Кином и другим земљама, али не и са Ираном. Техеран је у почетку сматрао да ће пад Мубарака довести до прекида веза Египта са Сједињеним Америчким Државама и приближавања Ирану" (Katz, 2014).

Занимљиво је да су очекивања да ће Врховни савет оружаних снага, који је владао у периоду до избора новог председника, значајније променити политику, била у већој мери погрешна.

> „Врховни савет оружаних снага који је владао Египтом у прелазној фази од фебруара 2011. до јуна 2012. године, у суштини је одржавао исти спољнополитички приступ као и Мубарак, укључујући континуирано блиско усаглашавање са Сједињеним Америчким Државама и

поштовање мировног споразума са Израелом" (Katz, 2014).

С друге стране, новоизабрани председник Мохамед Морси, који је наследио Мубарака, није ни имао прилику да у већој мери наметне идеје окружења које га је довело на власт или да изнесе веће промене египатске политике

„Многи су страховали да би изабрани председник Египта, Мохамед Морси (на власти од краја јуна 2012. до почетка јула 2013. године), могао радикално променити египатску спољну политику, али то се није догодило. Упркос скептицизму у Вашингтону и другим западним престоницама, Морси је задржао блиски савез Египта са Сједињеним Америчким Државама и наставио поштовање споразума из Кемп Дејвида. Иако је покушао да побољша односе Египта са Ираном, Морси и иранско руководство остали су дубоко подељени по питању Сирије. Док је Техеран подржавао Асадов режим, Морси је стао уз сиријску опозицију. Морси је такође покушавао да очува добре односе са Саудијском Арабијом, али је дубоко неповерење Саудијске Арабије према Муслиманском братству, чији је Морси био вођа, озбиљно угрозило те напоре. Насупрот томе, благонаклон став Катара према Муслиманском братству значајно је допринео врло позитивним односима између Египта и Катара током Морсијевог мандата. Упркос чињеници да су Морси и Путин подржавали супротне стране у сиријском сукобу и да је Русија била углавном опрезна према Арапском пролећу након његовог утицаја на Либију, руско-египатски односи били су изненађујуће добри за време Морсијевог председавања. Морси се два пута састао са Путином: први пут на састанку БРИКС-а у Јужној Африци у марту 2013. године, а други пут у Сочију у Русији у априлу 2013. године. Током тог другог

> састанка, наводно су постигли договор да ће Русија помоћи Египту у изградњи нуклеарног реактора и развоју његових резерви урана" (Katz, 2014).

Међутим, „након што је египатска војска срушила Морсија почетком јула 2013. године и успоставила привремену владу која се обавезала на одржавање нових избора, дошло је до додатних промена у односима Египта са иностранством" (Katz, 2014) које ће утврдити Сисијев режим.

> „Непријатељство нове египатске владе према срушеном Муслиманском братству довело је до значајног побољшања односа Каира са Саудијском Арабијом, док су се односи са Катаром знатно погоршали. Истовремено, односи између Америке и привремене египатске владе постали су напети када је администрација председника Обаме суспендовала војну помоћ Египту као одговор на оштро сузбијање опонената. С друге стране, руско-египатски односи су се значајно побољшали након што је привремена влада одустала од подршке Асадовим противницима у Сирији. Истовремено су узнапредовали и разговори о већој руској продаји наоружања Египту. Ипак, чак и руски посматрачи признају да то не значи да ће Египат заменити Сједињене Америчке Државе Русијом као својим главним савезником. САД и даље пружају значајну економску и војну подршку, од које египатска војска није вољна да одустане, док Москва није у позицији да ту подршку у потпуности замени. Дакле, иако је било извесних промена у египатским спољним односима под Мубараком, Врховним саветом оружаних снага, Морсијем и привременом владом, континуитет је и даље био много израженији него промене" (Katz, 2014).

Сумња у повезаност Ирана са догађајима у Бахреину забринула је и Саудијску Арабију, у чијем „дворишту" је покушан превратa, али и САД због угрожавања њихових савезника.

> „Иако није било јасно колико Иран заправо помаже тамошњој опозицији, пропаст сунитске монархије дефинитивно би у Техерану била схваћена као добитак за Иран и губитак за Саудијску Арабију и Сједињене Америчке Државе. Саудијска Арабија не желећи да ризикује такав исход, у том погледу је реаговала, укључујући и слање трупа на тло свог маленог суседа, како би осигурала да бахреинска сунитска монархија не падне" (Katz, 2014).

До пада Асадовог режима, децембра 2024. године, прилично је јасна била слика ко подржава режим, а ко опозиционе снаге, док је оно што следи, као и сам опстанак Сирије у садашњим границама, према наводима Филипа Василевског под великим знаком питања.

> „Сила која данас контролише Дамаск није ни секуларна ни шиитска, већ сунитска коалиција Хајат Тахрир ал-Шам која је у ранијој инкарнацији у сиријском грађанском рату била покрет Нусра фронт, придружен Ал-Каиди. Хајат Тахрир ал-Шам је још увек означен као страна терористичка организација од стране америчког Стејт департмента, али тај покрет тврди да је раскинуо везе са Ал-Каидом пре много година и да је исламистички, али не и џихадистички. Ипак, унутар ове коалиције постоје многе супротстављене фракције, од тврдокорних салафиста до сиријских националиста у Слободној сиријској војсци. У ком правцу ће ова коалиција одвести Сирију за сада није познато. Због политичких и верских разлика унутар побуњеничке коалиције, постоји могућност да дође до новог

> грађанског сукоба у њеним редовима, што би могло утицати на будући правац Сирије" (Wasielewski, 2024).

Настале промене осим нових власти довеле су и до нове прерасподеле утицаја глобалних политичких актера.

> „Запад за сада има користи од пада Асада. Русија може изгубити своје базе у Сирији, а самим тим и већи део својих капацитета да пројектује моћ на Блиски исток и Африку. Иранski утицај у Сирији и његов копнени мост за подршку Хезболаху у Либану такође је изгубљен. Милиони избеглица би се сада могли вратити у Сирију и то ће ублажити домаћи политички притисак на владе у Турској и Европи, у којима су смештени више од једне деценије. Међутим, ови добици могу бити изгубљени ако Запад не пази у ком правцу иде Хајат Тахрир ал-Шам. Ако се врати својим коренима Нусра фронта, Израел ће само заменити један безбедносни проблем другим, а борба против тероризма против Ал-Каиде и Исламске државе ће се вратити на почетак. На много начина, рат око будућности Сирије је тек почео" (Wasielewski, 2024).

Да би истакао значај пада Сирије у геополитичком смислу и посебно последицама по регионалну пројекцију моћи Ирана, Мохамед Солиман прави поређење с падом Берлинског зида и последицама по Совјетски Савез.

> „Пад Асадовог режима није ништа друго до тренутак пада Берлинског зида за иранski регионални пројекат. У року од неколико месеци, неутралисане су критичне фигуре његове осовине, прво Насрала[91], а сада Асад. За

91 Хасан Насрала био је либански верски и политички вођа и генерални секретар Хезболаха од 1992. до 2024. године, када је страдао у израелском ваздушном удару на седиште Хезболаха у Бејруту.

разлику од распада Совјетског Савеза, који је био последица унутрашњих реформи, распад иранских заступника је наметнут на бојном пољу, против воље Техерана" (Soliman, 2024).

Сирија се по Солиману први пут од 1970-их суочава са дубоком унутрашњом реорганизацијом која ће имати снажне ефекте по регионалне односе и дугогодишње политике и савезе.

„Пад Асадовог режима означава не само пад диктатора, већ и распад регионалне осовине коју је Иран мукотрпно градио уз подршку Русије. Сирија је представљала тачку ослонца за амбиције Техерана на Леванту, виталну коридор до Хезболаха у Либану, линију фронта против Израела и симбол стратешке дубине Ирана. Њен губитак ломи иранску осовину утицаја и сигнализира климаве основе идеолошког и стратешког пројекта који је покренуо ајатолах Хомеини. Изолован и напуштен, Техеран се сада суочава са будућношћу коју дефинише повећана регионална рањивост" (Soliman, 2024).

Солиман наводи да се и Русија суочава са значајним последицама.

„Војна интервенција Москве 2015. године спасила је Асадов режим од неминовног пада и осигурала стратешке ваздушне и поморске базе у Тартусу и Хмејмиму, чиме је учврстила своје присуство у источном Медитерану. Из Сирије је Русија пројектовала моћ ка Либији, Сахелу и даље, јачајући своју ширу стратегију за Блиски исток и Африку. Међутим, колапс Асадовог режима доводи ове добитке у питање. Уколико би Москва била приморана да се повуче или смањи свој војни ангажман, њена позиција у региону и амбиције за утицајем

на Медитерану и Африци биле би озбиљно угрожене. Истовремено, Турска тренутно игра једну од својих најважнијих улога у Сирији. Анкара је надмашила и Русију и Иран, успостављајући доминантан утицај у обликовању будућег поретка у постасадовској Сирији. Ово потврђује Турску као незаобилазну силу на Блиском истоку и значајног играча у широј геополитичкој арени" (Soliman, 2024).

Солиман додатно истиче да овај тренутак и за званични Вашингтон представља велики изазов.

„Сједињене Америчке Државе морају одлучити да ли ће покушати да спрече Русију у одржавању војног упоришта у Сирији. Ово питање превазилази регионалну геополитику, јер се ради о повећању трошкова Путинове интервенције у Украјини, посебно у контексту дуготрајног замрзнутог сукоба са Кијевом" (Soliman, 2024).

Како истиче Џошуа Кразна иако постоји доста отворених питања, исходом у Сирији дошли смо до фазе коначног обрачуна Арапског пролећа.

„Једно од великих питања овде је завршетак арапских устанака, који су напредовали на испрекидани начин. Режими у Тунису, Египту, Јемену и Либији пали су у првој фази 2011-2013. Друга фаза, 2019–2020. довела је до пада режима у Алжиру и Судану и до великих изазова режимима у Ираку и Либану, у великој мери спутаним ограничењима током пандемије КОВИД-19. Влада Либана се није опоравила од тих догађаја, а држава је углавном била неуправљана и у економском слободном паду последњих пет година. Одгођени (залагањем Хезболаха, Ирана и Русије) завршетак сиријске револуције

и пад њеног режима, прилично је довршио гашење 'нео-мамелучких социјалистичких републиканских' влада које су се претвориле у режиме једне особе или једне породице и владали у региону од 60 до 70 година. Асад је био последњи преостали ''републикански" лидер из периода пре 2011. године" (Krasna, 2024).

13.4. Утицај САД и ЕУ на прилике у региону

Чињеница да било која дубинска социо-политичка анализа догађаја који су обележили век за нама, али и најважнијих догађаја које бележи начети XXI век не може да буде потпуно заокружена ако се изостави утицај Сједињених Америчких Држава, већ сама по себи довољно говори о глобалном утицају и интегрисаности у светску политику ове моћне државе. Политичка, економска, културна, а нарочито војна доминација на глобалном нивоу, и континуирани интервенционизам којим се та моћ испољава, и широм света у циклусима изнова потврђује, чини САД најприсутнијим спољним чиниоцем и у региону Блиског истока и Северне Африке.

Истовремено, карактеристика америчке политике да на осетљивим светским жариштима готово увек наступа у садејству са савезницима, у великој мери се односи и на њено присуство у арапском свету. Док су коалиције које су пратиле војне подухвате САД често имале за циљ да укажу на исправност неке одлуке, иза које стоји велики број земаља, или да се напросто подели одговорност, у случају региона Блиског истока и Северне Африке, САД су имале другачији политички приступ који потенцира самостално деловање, посебно у постколонијалном периоду након Другог светског рата. Ово није било нимало случајно, јер попуњавајући празнину насталу крахом колонијализма, САД су се на одређени начин тим потезом

дистанцирале од колонијалистичке политике својих европских партнера.

Каснијих година, користећи искуство, као и поновно присуство некадашњих колонизатора, али наравно у другој форми, САД су у складу са глобалним кретањима и регионалним политичким таласањима, мењале и прилагођавале свој однос према арапским земљама. Некада више, а некад мање укључене, САД су максимално избегавале директно војно интервенисање, додуше све до Првог заливског рата, али су све време свог регионалног ангажовања, деценијама након Другог светског рата, пажљиво градиле интересне мреже и пружале заштиту заливским монархијама.

Уједно, велико америчко присуство посебно преко нафтних корпорација пратила је изградња војне инфраструктуре која је била чувар, и нафтног богатства. и режима у служби америчких интереса, али уједно и ослонац америчке регионалне политике и фактор одвраћања и зазора, било да су у питању силе са Истока, диктаторски режими, регионални реметилачки фактор попут Ирана, радикални исламисти или неко други.

Дајући једно од најконкретнијих објашњења циљева америчког ангажмана у региону Џејмс Гелвин указује да су током Хладног рата Сједињене Америчке Државе имале шест регионалних циљева: „спречавање експанзије совјетског утицаја, осигуравање приступа нафти за Запад, осигуравање мирног решавања конфликата и одржавање регионалне равнотеже моћи, помагање стабилних прозападних држава у региону, очување независности и територијалног интегритета Државе Израел, заштиту поморских коридора, линија комуникације и линија повезивања Сједињених Америчких Држава и Европе са Азијом" (Gelvin, 2012:8).

Директна и индиректна подршка ауторитарним режимима била је стога последица уверења да само снаж-

ни, ауторитарни режими могу обезбедити брз економски развој и бити препрека ширењу социјалистичких идеја међу становништвом арапских земаља и уопште ширењу совјетског утицаја на овај део света.

> „Завршетком Хладног рата, пет од шест политичких циљева је остало у игри, с тим што су после 11. септембра Сједињене Америчке Државе додале још један политички циљ који се испоставио додатно користан за пријатељске режиме: Сједињене Америчке Државе су прогласиле глобални рат против тероризма" (Gelvin, 2012:9).

Управо на овом трагу, Маријана Харунтаки америчку политику према арапском свету разврстава на четири нивоа, повезујући је са глобалним контекстом и председничким администрацијама које су те политике спроводиле. Харунтаки тако издваја хладноратовски период обележен супрематијом националних интереса, пост-хладноратовску еру и покушаје демократизације арапских земаља, период након 11. септембра 2001. године који је донео нови светски поредак, и период након Арапског пролећа који је узроковао дефинисање нове парадигме америчке политике према арапским земљама.

Харунтаки отворено регионално присуство САД везује за моменат када је по завршетку Другог светског рата и отварању идеолошких фронтова, амерички председник Хари С. Труман укинуо политику детанта, а САД применом Труманове доктрине почеле да се супротстављају Совјетском Савезу широм света. Тада су, потпуно легитимно, „потезом бачене рукавице" и земље арапског света постале зона идеолошког конфликта.

Постављање националног интереса као легитимног оправдања за амерички интервенционизам обележило је мандат председника Ричарда Никсона и представља-

ло „другу тачку преокрета у америчкој спољној политици након Другог светског рата. Ова промена означила је прелазак од дугог периода политичког одсуства из светских питања ка индиректном политичком укључивању у међународну политику" (Charountaki, 2014:127).

Уједно, „успон Хомеинијевог шиизма (као још једне експанзионистичке идеологије) у Ирану (1979), совјетска инвазија на Авганистан у децембру исте године, и криза са таоцима у Ирану (1979–1981.) интензивирали су милитаризацију америчке спољне политике која је достигла свој врхунац у Првом заливском рату (1980–1988.)" (Charountaki, 2014:129), при чему су „САД наставиле да спроводе исту политику обуздавања и совјетског комунизма и радикалних верских идеологија, упоредо са пружањем подршке суверенитету Израела" (Charountaki, 2014:129).

Након овог турбулентног периода уследиће ништа мање интензивна догађања пост-хладноратовске ере „обележена експлицитним америчким политичким интервенционизмом с директном употребом силе *vis-à-vis* Другог заливског рата, што је донело трећу промену у пракси америчке спољне политике" (Charounutaki, 2014:130)

Председнички мандат Била Клинтона (1993–2001.), како истиче Харунтаки, поклопио се са четвртом и главном променом америчке спољне политике. „Иако је Џорџ Шулц 1980. године изјавио да САД имају законско право да користе војну силу против држава које подржавају тероризам, Клинтон је концепт обуздавања глобалног тероризма проширио и на државе, као што је нуклеарни Иран, и на недржавне актере, повезујући их са терористичким групама" (Charounutaki, 2014:131).

Наредни преломни моменат биће „терористички напади на Светски трговински центар у Њујорку и на Пентагон у Вашингтону, 11. септембра 2001. који су об-

ликовали спољнополитичку праксу Сједињених Америчких Држава под администрацијама Буша и Обаме" (Charounutaki, 2014:133), дајући за право САД, као „незамењивој држави" да у име демократије, и међународне заједнице делује где год сматра да је то потребно. „Рат против тероризма као наставак непријатељства САД према радикализму у његовим религиозним облицима је проширење америчке антипатије према совјетском комунизму и раније арапском национализму" (Charounutaki, 2014:134).

Ипак, поред оваквог виђења америчке политике, практично из саме америчке перспективе, ваљало би указати и на две стране америчке политике у региону, једне у форми реалног притиска, и друге, искривљене представе америчке регионалне политике коју су арапске аутократе користиле да би појачале дистанцу „ми–они". Тако Бери Рубин наводи „да је годинама анти-американизам служио као крајња мера којом су пропали политички системи и покрети на Блиском истоку покушавали да оправдају свој положај" (Rubin, 2002).

> „Сједињене Америчке Државе су биле криве за много тога што је лоше у арапском свету, и користиле се као изговор за политичко и социјално угњетавање и економску стагнацију... Пребацивањем одговорности за сопствене недостатке на Вашингтон, арапски лидери одвраћају пажњу са унутрашњих слабости које су њихови стварни проблеми. Стога уместо да се залажу за ширу приватизацију, равноправност жена, демократију, цивилно друштво, слободу говора, правичне правне процесе или други слични развој догађаја који су у великој мери потребни у арапском свету, јавност се уместо тога фокусира на мржњу према Сједињеним Америчким Државама" (Rubin, 2002).

Додајући да је „основни разлог за распрострањеност арапског анти-америкanизма у томе што је, сам по себи користан алат за радикалне владаре, револуционарне покрете, па чак и умерене режиме, у изградњи домаће подршке и постизању регионалних циљева без већих улагања" (Rubin, 2002), Рубин указује и контрадикторност у политици регионалних аутократа који су изазивали и нападали САД да би показали да су САД заправо слабе и ништа више до „тигар од папира" који нема стварну снагу да изнесе амбициозну замисао регионалног управљача.

> „Сједињене Америчке Државе такође морају бити приказане као слабе. Револуционари и радикалне државе су фрустриране чињеницом да се превише Арапа и муслимана већ плаше Сједињених Америчких Држава или чак виде пријатељство као пожељно. Ако је Америка толико моћна, зашто се борити против ње или оних које штити? Да би био ефикасан, антиамериканизам мора стога убеђивати масе и вође да су Сједињене Америчке Државе истовремено у великој мери беспомоћне, и да неће учинити ништа ако буду нападнуте, исмејане или занемарене" (Rubin, 2002).

С друге стране, поред овог „редовног стања", контекст великих преломних догађаја, попут Арапског пролећа, занимљив је и за упоређивање регионалних политика САД и Европске уније, које иако на истој страни, ипак регионално делују на два различита колосека. Тако је Европска унија, у случају арапских превирања, како примећује Кристина Ласен, врло брзо од жеље да активно учествује у политичком процесу постала пасивни посматрач.

На самом почетку немира чинило се да ће ЕУ преузети вођство, јер су и Француска и Велика Британија то су-

герисале, а истовремено су „Сједињене Америчке Државе јасно указале да желе да смање фокус на Блиски исток" (Lassen, 2013:7). Уз слање изасланика у земље региона „ЕУ је брзо приступила изради стратегије одговора на нову стварност, што је резултирало политичким документом објављеним почетком марта 2011, након чега је уследила ревизија већ постојеће политике европског суседства која је подразумевала амбициозне програме подршке земљама у транзицији" (Lassen, 2013:7). Међутим, већ после неколико месеци, када је ситуације почела да измиче контроли Европска унија се нагло повукла невољна да се упушта у још једну компликовану кризну ситуацију.

> „Како су побуне напредовале и постајале све компликованије – било у смислу тешких транзиција, насилних дешавања у Сирији или све већег утицаја исламиста – чинило се да је политички фокус земаља чланица ЕУ јењавао како су се домаћи проблеми повећали због финансијске кризе 2012. Криза ЕУ је одузела толико енергије доносиоцима одлука да је бирократији ЕУ било тешко да политичку и економску пажњу усмери на Блиски исток. Прилично симптоматично, на Самиту ЕУ 8. фебруара 2013, где је главна тачка дневног реда требало да буде разматрање одговора ЕУ на арапске побуне, та тачка дневног реда је одложена за Самит у јуну 2013, где је поново одложена без расправе" (Lassen, 2013:7).

Кључни недостатак у суочавању са овим изазовима био је тај што Европска унија није имала уједначену политику, нити снажан политички механизам попут прикључења Унији, јер то није била жеља ни саме ЕУ, нити амбиција арапских земаља.

С друге стране Ласенова у погледу реакције САД указује да иако је у много чему амерички одговор био сличан европском, САД су убрзо у складу с развојем си-

туације, од активног лидерства суштински прешле у вођство из позадине,

> „...У случају Бахреина су Сједињене Америчке Државе брзо схватиле да би њихов утицај био врло ограничен, с обзиром на велики утицај Саудијске Арабије и чињеницу да су Саудијци тамо видели уставке као егзистенцијално питање. У Либији, Сједињене Америчке Државе само су се придружиле војној операцији након тешких неслагања унутар администрације и након што је саопштено да ће Европа водити операције, остављајући Сједињене Америчке Државе да их 'воде из позадине' (иако су због ограничених европских ресурса САД завршиле с водећом улогом). Слично томе, у Јемену, Сједињене Америчке Државе су изабрале прилично повучену улогу, остављајући земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива да буду задужени за преговоре, док је стварна дубина транзиције у Јемену и даље под знаком питања" (Lassen, 2013:9).

Ипак, америчка политика је највише неконзистентности показала у случају Сирије.

> „За прва три месеца кризе, Сједињене Америчке Државе покушале су у својим изјавама да подстакну сиријски режим да пређе на пут реформи, а не потискивање. Када је настављена репресија, Сједињене Америчке Државе, попут ЕУ, појачале су реторику и увеле санкције режиму, али је ефекат ових мера био занемарљив, делом због тога што је америчко-сиријска веза већ била санкционисана, а односи били веома ограничени због година узајамног неповерења, али и због континуиране подршке сиријском режиму од других регионалних и ванрегионалних сила" (Lassen, 2013:9).

Додатни разлог за америчко делимично повлачење у деловање из позадине, поред притиска јавности да се смањи трошење ресурса на Блиском истоку, био је и у новој политици поделе одговорности и затраженог већег ангажовања америчких савезника.

> „Део политике нове администрације био је преношење одговорности на регионалне савезнике уколико витални амерички интереси нису били директно угрожени, а у великој мери је Блиски исток (посебно Северна Африка) сматран европском одговорношћу, док се САД све више 'окреће' ка Азији" (Lassen, 2013:9).

Ништа мање значајан разлог овог изостанка пуне посвећености регионалним напетостима, је и извесна домаћа енергетска безбедност проистекла из „новооткривених гасних ресурса из шкриљаца са перспективама да Сједињене Америчке Државе постану енергетски независне до 2020. године" (Lassen, 2013:9), што упућује „да би у будућности стратешки значај Блиског истока за Сједињене Америчке Државе могао бити умањен" (Lassen, 2013:9).

Околности све већег усложњавања регионалних прилика код западних земаља су „оживеле дебату 2000-их по питању одговорности за пружање заштите (енг. *Responsibility to Protect – R2P*) и покушаје, пре свега западних сила, да имају јасније међународне смернице када би међународна заједница требала интервенисати у унутрашњим пословима суверених држава у случају озбиљних кршења људских права, геноцида итд" (Lassen, 2013:15).

Ипак, како примећују Фредерик Грегори Ф. Гаус и Ијан С. Ластик у питању је пажљиво осмишљен стратешки приступ САД који се прилагођава изненадним променама уз настојање да поврати контролу над процесима који следе, водећи се сопственим интересима у њиховом даљем усмеравању.

„Некарактеристично за било коју велику силу која делује на Блиском истоку, изгледа да САД дејствују знатно боље од већине регионалних сила, којима је, чини се. било нарочито неугодно због њихових одговора на трансформације режима и наставак турбуленције. Израел, Саудијска Арабија и Иран, сви заједно, гледају регионалне догађаје кроз старе призме" (Gause, Lustick, 2012).

13.5. Регионални интереси Русије и Кине

Циљеви Руске Федерације и Народне Републике Кине на простору Блиског истока и Северне Африке у многоме се подударају, почев од политичких, који се тичу ширења зоне утицаја као манифестације глобалне силе, преко економских који се односе на контролу промета и снабдевања енергентима, па до безбедносних који се углавном везују за сузбијање радикалног исламизма на његовом извориштy, као и обезбеђивања проходности главних копнених и поморских транспортних праваца.

Међутим, препрека пуном остварењу наведених циљева су супротстављени интереси западних земаља, првенствено САД, које настављају политику обуздавања регионалних амбиција, некада Совјетског Савеза, а данас Русије, и све присутније Кине. Њихов вишедеценијски ривалитет, регионалном надметању дао је димензију у којој је улога појединих земаља у великој мери посредничка, на нивоу пиона у рукама великих сила. У овом контексту један од истакнутијих примера „преотимања" утицаја, по запажањима Марка Н. Каца, везује се за успон арапског национализма и револуције 1950-их и 1960-их година, укључујући и иранску револуцију 1979. године. Наиме, „...седам успешних арапско-националистичких револуција 1950-их и 1960-их су се десиле у земљама које су биле у савезништву или колоније Запада: Египат 1952,

Сирија и Ирак 1958, Алжир и Северни Јемен 1962, и Судан и Либија 1969. године. Сви нови режими постали су (више или мање блиски) савезници Совјетског Савеза, иако су имали сложене односе са Москвом" (Katz, 2014).

Анализирајући супротстављене политике које примарно Русија и западне силе имају у Северној Африци и на Блиском истоку, али и релативно ограничена средства која Русији стоје на располагању за одношење преваге у њену корист, Кац издваја четири геополитичка интереса која су обликовала руску стратегију деловања у овом делу света и то: „спречавање америчких и европских покушаја да се Русија лиши својих савезника" (Katz у Kausch, 2015:155), потом „спречавање успона радикалних сунитских снага које би према страховању Москве ако постану довољно снажне могле захватити не само Блиски исток и Северну Африку и смањити руски утицај, већ се проширити и на муслиманске регионе Русије" (Katz у Kausch, 2015:156), и преостала два, више економска по карактеру, тј, „снажну зависност Москве од прихода од извоза нафте и гаса" (Katz у Kausch, 2015:156), и „настојање Москве да повећа извоз оружја, нуклеарних реактора и других добара" (Katz у Kausch, 2015:157).

Кац истиче да су „арапски устанци 2011. године довели до значајних промена у стратегији Москве према Блиском истоку и Северној Африци" (Katz у Kausch, 2015:160). У почетку, у случају Туниса и Египта, Русија је исказала „спремност за сарадњу са снагама које траже промене у обе земље" (Katz у Kausch, 2015:160). Међутим, када су се народни устанци окренули против дугогодишњих савезника Русије у Либији и Сирији, а посебно када су западне и арапске земље војно интервенисале да би срушиле Гадафијев режим, Путин је почео да гледа на Арапско пролеће као на много озбиљнију претњу (Katz у Kausch, 2015:160). Из руске перспективе, „пропаст Асада би значила губитак последњег савезника Русије у

арапском свету, као и успон непријатељски настројеног сунитског режима који би подржао муслиманску опозицију владавини Москве у Северном Кавказу" (Katz, 2014).

Суочена са изазовима у свом блиском суседству Русија последњих година активно покушава да прошири листу лојалних земаља, те је и њен ангажман у Сирији ради очувања Асадовог режима, који ће се на крају показати као неуспешан, имао за циљ да покаже одлучност и спремност за пуну подршку савезницима. У погледу других земаља арапског света „у супротстављању западном утицају у региону БИСА, главни савезници Москве су били традиционално антиамерички режими: Иран, Сирија и, у прошлости, Садамов Ирак и Гадафијева Либија" (Katz у Kausch, 2015:162).

Истовремено, однос са арапским монархијама увек је био амбивалентан, посебно са Саудијском Арабијом у погледу слабе сарадње на пољу дефинисања лимита експлоатације нафте чиме се директно утиче на светску цену нафте. Наиме, „чињеница да Саудијска Арабија по свему судећи 'преплављује тржиште' јефтином нафтом, говори Москви да не само да Ријад није савезник, већ да је одлучан да нашкоди Русији, чак и на сопствену штету" (Katz у Kausch, 2015:162–163).

У односу на руску регионалну позиционираност, ништа мање сложена није ни политика коју Кина, однедавно врло агресивно, спроводи у овом делу света, свесно улазећи у арену са другим глобалним актерима, неспремним да се својих позиција одрекну у корист других сила, посебно не оних с Истока. Истовремено, за разлику од Русије, највећи разлози експанзије кинеског регионалног присуства су примарно економске природе, мада ни политички, ни безбедносни разлози нису скрајнути са кинеске политичке агенде за овај део света.

У појашњењу примарно економског присуства Кине, Кери Браун запажа да је „од краја 2014. године, Кина по-

стала други највећи трговински партнер арапског света. У 2013. години Кина је престигла Сједињене Америчке Државе као главног купца нафте у Персијском заливу. Између 2003. и 2013. године, кинески увоз сировина из региона Блиског истока и Северне Африке бележио је годишњи раст од 12%, док је кинеско-арапска трговина расла по стопи од 25% годишње" (Brown у Kausch, 2015:103).

Истовремено, Браун истиче да су „кинеске енергетске потребе диктирале већи део њене блискоисточне стратегије" (Brown у Kausch, 2015:103).

> „Иако је последњих година Кина економски проширила своје односе са регионом, њене стратешке намере, посебно када је реч о већем ангажовању у политичким и безбедносним питањима, остају неизвесне. За разлику од САД или Европске уније, Кина нема посебну политику за Блиски исток. Њен приступ је заснован на генеричким параметрима спољне политике, укључујући поштовање суверенитета, немешање у унутрашње послове и подршку мултиполарном светском поретку као алтернативи западној хегемонији" (Brown у Kausch, 2015:103).

Пример овог опрезног приступа је и дугорочна политика приближавања.

> „Форум за сарадњу Кине и арапских држава основан је 2004. године... Стратешки дијалог са Саветом за сарадњу арапских земаља Персијског залива за структурисање односа успостављен је тек 2010. године, дуго након што су се покренули слични дијалози са ЕУ и САД. До тада, Кина није говорила о 'стратешком партнерству' са било којом земљом или групом земаља на Блиском истоку, иако је Пекинг недавно почео показивати жељу да потенцијално развије ове врсте односа вишег профила" (Brown у Kausch, 2015:103–104).

Ипак, изван економске сфере, „повезаност између џихадистичких терористичких активности у региону Синђанг и група на Блиском истоку почиње све више да забрињава Пекинг" (Brown у Kausch, 2015:104). У контексту једне од радикалнијих форми безбедносног изазова, Браун наводи пример из фебруара 2015. године, када је „група милитаната Даеша погубила тројицу кинеских чланова због покушаја дезертерства, док су турске власти 7. априла заточиле двојицу кинеских чланова Даеша на турско-сиријској граници. Кинеска влада је повукла директну везу између џихадистичке милитантности и сопствене бриге о безбедности у западном региону Синђанг, где се терористичка активност повећала током протекле деценије" (Brown у Kausch, 2015:109).

Упркос томе, кинеска политика у региону и даље се углавном заснива на императиву очувања приступа енергетским ресурсима. Кина се позиционира као „опрезан играч у политичким и безбедносним питањима на Блиском истоку, при чему је њен опрез подстакнут сложеним односима унутар региона" (Brown у Kausch, 2015:104).

Браун указује и на дилему кинеске политике немешања коју је уздрмало Арапско пролеће, те је поред унутрашњих страхова да би сличан сценарио могао захватити и Кину, на нивоу спољне политике Кина повукла потезе који ће је удаљити од неутралне позиције.

> „Кина је забранила дискусије о револуцијама путем интернета и појачала репресију према политичким активистима који су покушали да повуку паралеле између ситуације у Кини и дешавања у Египту и Либији. Неки кинески званичници су те поређења одбацили, истичући да су арапски протести били усмерени против неефикасног управљања, што је, према њиховим тврдњама, оптужба која не може бити примењива на Кину" (Brown у Kausch, 2015:107).

Настале промене свакако су утицале на модификацију кинеске политике према региону БИСА. Пекинг је у том погледу пружио подршку новом египатском председнику Морсију који је убрзо уклоњен с те позиције.

> „Кина је прихватила Морсијев режим у Египту 2012. године и угостила га током његове прве посете Пекингу те исте године. Међутим, након његовог свргавања у лето 2013. године, Кина је започела период реконструкције односа и настојала да пронађе начин за сарадњу са новим руководством, које је деловало знатно ближе Сједињеним Америчким Државама" (Brown у Kausch, 2015:107).

На нове промене у спољној политици утицаће догађаји у Либији.

> „По питању Либије, Пекинг се уздржао 2011. године од гласања у Савету безбедности Уједињених нација којим се одобрава војна интервенција. Али, после ваздушне кампање под вођством НАТО-а и Гадафијевог уклањања с власти, Пекинг је сматрао да је био заведен имплицитно подржавајући промену режима, верујући да резолуција Савета безбедности Уједињених нација дозвољава само војну интервенцију у хуманитарне сврхе" (Brown у Kausch, 2015:107–108).

Ипак, позадина догађаја у постгадафијевској Либији је, као по правилу, изузетно сложена. „Након највеће икада организоване репатријације, у којој је из Либије евакуисано више од 36.000 кинеских држављана" (Brown у Kausch, 2015:108) Кина је настојала не само да осигура њихов повратак, већ и да поново успостави значајније економско присуство у Северној Африци. У том циљу, „Кина је покушавала да обнови односе са Триполијем,

углавном у настојању да поврати неке од својих предратних уговора о изградњи и инфраструктури, чија је вредност пре сукоба 2011. године износила око 20 милијарди долара" (Brown у Kausch, 2015:108).

С друге стране, у области регионалне политике која се односи на обезбеђивање сигурног дотока нафте и гаса неопходних за кинеску индустрију, Браун наводи да „Пекинг мора да се суочи са својом основном дилемом на Блиском истоку: како активно осигурати један од својих кључних геополитичких интереса (снабдевање нафтом) без угрожавања другог (принципа немешања на којем се темељи шира спољна политика)" (Brown у Kausch, 2015:112).

Ипак, уз изнете стратешке правце деловања и примере из праксе с којима се суочава кинеска политика у арапском свету, потребно је теоријски уобличити њихову суштину. У том смислу, Џон Миклоклин истиче да је за разумевање кинеске политике у арапским земљама кључна формула: „енергетска сигурност = економски развој = политичка стабилност" (Mclaughlin, 2015:5). Он објашњава да је „кинеска политика према региону углавном повезана са нафтом и трговином, уз минималан ангажман у регионалној политици" (Mclaughlin, 2015:5), с обзиром на то да „55 процената енергената у Кину долази са Блиског истока" (Mclaughlin, 2015:5). Ово је, како он истиче, „омогућило економски раст и просперитет за милионе који сваке године улазе на тржиште рада" (Mclaughlin, 2015:5). Према његовом резоновању, „оваква ситуација је осигурала политички мир у систему који би иначе могао имати потешкоћа да оправда наставак строге, једнопартијске владавине" (Mclaughlin, 2015:5).

Миклоклин тврди да суштина кинеске забринутости због догађаја који су се Арапским пролећем раширили регионом није само у томе што су ти догађаји додатно нарушили већ присутну нестабилност, већ и у чињени-

ци да се Кина дубоко противи насилним сменама власти. „Кључни принцип кинеске спољне политике је супротстављање промени режима, нарочито када њима диригују западне силе, страхујући да би исти приступ могао бити усмерен и према Кини" (Mclaughlin, 2015:7). Арапско пролеће и његове последице у разним земљама биле су, дакле, узнемирујуће за Пекинг, не само због поремећаја у комерцијалним односима са режимима који пролазе кроз промене, већ и због чињенице да је Пекинг био приморан да се још дубље уплете у политику региона" (Mclaughlin, 2015:7).

Важно је нагласити да, упркос све већем уплитању у регионалне политичке игре, Кина по многим питањима ближе сарађује са Русијом него са Западом. Ипак, Кина такође настоји да изгради и сопствени политички правац, будући да, како истиче Ласенова, „за разлику од Русије, нема историју утицаја на Блиском истоку, док је природна последица израстања земље у глобалну силу, тежња Кине да потврди свој утицај у региону" (Lassen, 2013:11). С друге стране, у поређењу са западним земљама, Кина не носи терет прошлости и има партнерски приступ у развијању односа. „Политички, Кина нема западни колонијални пртљаг и може покушати да искористи своју знатно неутралнију позицију како би пронашла сопствену улогу" (Lassen, 2013:11).

Закључак четврте области

Сложени антагонистички међуодноси арапских земаља, и несмањени спољни притисци којима је регион Блиског истока и Северне Африке у континуитету изложен деценијама, главни су индикатори генерисане дуготрајне нестабилности и честих политичких потреса који су индуковали стагнацију, па и потпуно за-

устављање многих процеса укључујући и оне модернизацијске.

Истовремено, незаобилазни предмет анализе социо-политичких детерминанти Арапског пролећа били су репресивни државни апарати као ослонац ауторитарних владара и она додатна снага која је осим елиминисања политичких опонената и потенцијалних ривалских група, подједнаком јачином сузбијала сваки вид другачије мисли, а посебно протеста или побуне.

Уједно, посебна пажња у објашњењу социо-политичког контекста таласа протеста и побуна посвећена је приказу окружења интензивних унутрашњих напетости услед нараслог незадовољства сопственим економским положајем и подређеним друштвеним статусом велике већине становништва, као и спољних притисака на административни апарат и владајуће елите везан за супротстављене интересе регионалних и глобалних политичких актера.

V СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ АРАПСКОГ ПРОЛЕЋА

Будући да је општи пад животног стандарда и све дубље пропадање већинског дела попуације утицало да испољавање акумулираног незадовољства добије размере које је мало ко очекивао, разматрање социо-економске позадине Арапског пролећа, свакако је важна компонента анализе узрока овог догађаја. Економски разлози као покретачи Арапског пролећа стога су незаобилазни сегмент истраживања друштвених корена политичких преврата, посебно имајући у виду међузависност друштвених и економских чинилаца који деценијама обликују арапска друштва.

Уз шири приказ друштвено-економског развоја, као важног сегмента модернизацијских процеса, неопходним се сматра и осврт на деловање глобалних економских актера, посебно транснационалних корпорација, и њихову увезаност са владајућим компрадорским елитама. У том погледу неопходно је указати и на огроман јаз између богатих и сиромашних арапских земаља, као и екстремно богате мањине и сиромашне већине унутар ових земаља.

Уједно, циљ овог дела књиге је анализа економских показатеља заостатка у модернизацији арапских друштава, коју ова студија види као примарни предуслов таласа протеста, а у сврху елаборације гледишта по којем је непосредан повод за дешавања на Блиском истоку и у Се-

верној Африци проистекао из светске економске кризе. Стога је неопходно указати и на везу економске кризе која је 2008. године захватила читав свет и рекордне незапослености и пораста сиромаштва, што је допринело додатном паду стандарда у арапским земљама.

14. Социо-економски контекст револуција

Један од незаобилазних чинилаца у анализи узрока Арапског пролећа, свакако су и социо-економски аспекти револуционарног незадовољства, будући да су интензивна превирања с краја прве деценије XXI века, поред политичких актера додатну снагу имала управо у обичном, економски исцрпљеном народу жељном промена и перспективније будућности.

У разматрању социо-економског контекста револуција и специфичних одлика арапских економских система, посебан акценат је на лоше постављеним економским темељима, у којима лежи основни проблем деценијске поларизације и таворења арапских друштава. Најпре колонијални освајачи, а потом и моћне западне корпорације, експлоататорским механизмима, уз подршку владајућих арапских елита, практично неконтролисано деценијама су експлоатисале природно богатство, осигуравајући своје послове новчаном наградом и политичком заштитом.

У периоду након 1970-их, независно од регионалних ефеката кризе у Ирану, арапске земље почињу све више да се економски отварају, а поред делимичне либерализације тржишта и приватизације државног сектора, био је приметан и већи прилив страног капитала.

Истовремено, за разлику од нафтом богатих арапских земаља које нису имале већих проблема са приливом страног капитала, друге, и то знатно многољудније

земље арапског света, врло брзо су се суочиле са бројним проблемима који су захтевали редефинисање државних политика субвенција. Све приметнији пад стандарда већине становништва, али и огромна поларизација владајућих елита и народа који је све више тонуо у сиромаштво, последично су утицали да се расцеп унутар арапског друштва годинама само продубљује.

Такође, разматрање утицаја глобалних економских актера нераскидиво је повезано са степеном укључености арапских земаља у глобалну економију чији капитал је присутан у светским финансијским токовима преко инвестиционих фондова, док је у земљи порекла, често изложеној економским санкцијама, махом усмерен на очување власти и луксузни стил живота владајуће мањине. Поред наведеног, с подједнаком пажњом анализирају се и интереси транснационалних корпорација и њихова борба за овладавање ресурсима, као и улога компрадорских елита, односно њихових експонената у усмеравању револуционарног таласа.

14.1. Специфичности рентијерских економских система

Будући да је талас протеста који је уздрмао и оборио власт арапских аутократа заустављен у арапским монархијама, важно је указати на природу поретка који је имао довољно сопствене снаге, али и озбиљну страну подршку, да мушевито одговори на вероватно највећи изазов пред којим су се нашле арапске краљевске породице чија је моћ деценијама грађена на нафтном богатству. Објашњењем концепта арапских рентијерских земаља, односно система управљања и расподеле богатства, настоји се појаснити основа политичке моћи земаља које су узајамном подршком и вештим маневрима подигле

одбрамбени бедем који је зауставио талас Арапског пролећа.

Иако на први поглед делује контрадикторно, узроци економске неједнакости, као и неуравнотеженог економског развоја арапског света леже управо у великом природном богатству појединих земаља. Суштина проблема наравно нису непрегледна нафтна поља, нити остварени приход, већ неједнака дистрибуција прихода, и рестриктивна политика радних дозвола за досељенике из других арапских земаља.

Осим што је целокупна контрола над експлоатацијом извора и расподелом прихода у рукама владајућих породица и уског круга лојалних сарадника, арапске монархије су и сам приступ нафтним пољима вешто користиле за остваривање сопствених интереса. Политика ограничавања рада на нафтним изворištима за становништво других арапских земаља, била је често употребљавана, добитна карта у притисцима на земље зависне од дознака њихових држављана ангажованих у нафтној индустрији.

Индустријализација арапских земаља деценијама је била везана за нафтну индустрију, док су друге индустријске гране биле занемарене, јер њихова исплативост, односно профит које се могао остварити није био ни приближан профиту проистеклом из нафтног бизниса. У том погледу, замка моноиндустријског развоја лежи у чињеници да због сталних глобалних спекулативних игара око цене нафте профит може и да пада, а тиме стаје и целокупна економија једне земље.

Још једна специфичност рентијерских земаља распоређених по ободу Персијског залива је у томе што су све осим Ирака, дакле Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати, Оман, Катар, Бахреин, и Кувајт – монархије и такође изузев Ирака, уједно и чланице регионалног војног савеза – Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, на чије формирање су у великој

мери утицале Сједињене Америчке Државе. Јака војна сила и узајамна солидарност владајућих породица, као и глобални интереси да се спречи свака могућност прекида снабдевања нафтом, свакако су допринели да Арапско пролеће заобиђе, или тек додирне ове највеће светске произвођаче нафте.

Концепт државе заснован на ренти као својеврсној „награди за власништво над ресурсима" (Levins, 2013:389), углавном се везује за земље Персијског залива. Овим земљама приход од продаје нафте је главни извор прихода, те су оне у том погледу врло рањиве на било какве промене и нестабилност у окружењу, али истовремено уживају велико богатство, ни приближно доступно остатку арапског света. Рентијерске државе су, како истиче Шарлот М. Левинс, свој успон доживеле у периоду од 1951. до 1956. године, када је на глобалном нивоу повећана потражња за нафтом последично довела до великих новчаних прилива ка владајућим породицама заливских монархија.

Уз растућу економску моћ природно је растао и политички утицај, грађен и одржаван пажљивом дистрибуцијом прихода, и низом бенефиција како би се задобила лојалност елите и ширих друштвених слојева, а посебно арапских племена. Левинсова указује да и „савремени рентијерски систем одражава своје племенско порекло, јер је влада главна покретачка снага економске активности" (Levins, 2013:393), при чему „арапске државе имају дугу племенску традицију да купују лојалност своје популације расподелом добити. На пример у Сирији и Ираку, Французи и Британци су давали земљиште племенским вођама током 'периода надлежности' како би задобили њихову лојалност и подршку" (Levins, 2013:393). Ова пракса се према Левинсовој рефлектовала на савремени рентијерски систем где „влада као прималац економских прихода од екстерно добијене ренте, расподељује

та средства водећи рачуна о хијерархији корисника, и то хијерархији која одражава доминантан положај владе" (Levins, 2013:393).

Левинсова издваја и својеврсни „рентијерски менталитет" (Levins, 2013:393), као посебну форму утицаја власти на друштво у целини.

> „Овакав менталитет, у којем доходак и богатство нису повезани са радом, већ се заснивају на случајности или околностима, одступа од стандардног економског понашања тиме што суштински разграђује узрочну везу између рада и награде. У таквом друштву често се поставља питање разлике између зарађеног прихода и обрачунате ренте. Капиталистички инстинкт, као и религиозни морал, намећу обавезу рада у циљу стицања прихода, што често доводи до осећаја непријатељства према онима који свој приход не 'зарађују' на традиционалан начин" (Levins, 2013:393).

Дубље анализирајући његову природу Левинсова запажа и да „рентијерски менталитет директно противречи Локовом идеалу својине у којем појединац стиче приватну својину кроз сопствени рад" (Levins, 2013:393), чиме „у суштини, рентијер уклања елемент 'рада' из Локове једначине" (Levins, 2013:393), а тај „рад" је упитан и на нивоу целокупне рентијерске државе јер „иако њихове економије припадају светском капиталистичком систему, арапске државе стварно не производе ништа вредно помена (чак и нафта није стварно 'произведена' – она је само извучена и извезена)" (Levins, 2013:394).

> „Рентијер представља припадника посебне групе која остварује приходе из економске добити, без активног учешћа у економској производњи. Овакав положај ствара изразит контраст између етике производње,

која подразумева жртву и напор, и етике ренте, у којој појединац стиче приход без икаквог ангажовања. Инерција овог система ослања се на две кључне компоненте: прво, богатство природних ресурса ствара илузију код рентијера да ће приходи наставити да расту; и друго, рентијерске елите постају задовољне својим положајем. Већина њиховог времена и енергије усмерена је на одржавање постојећег *status*-а *quo*" (Levins, 2013:393–394).

Рентијерске државе негују специфичне унутрашње односе, при чему тај однос у великој мери искључује стране држављане, нпр. у подели рада, а за покорност и оданост сопственим држављанима нуди низ погодности и привилегија. Уједно, у условима слабе заинтересованости грађана за промене, такав однос утиче на високу аутономију власти.

„Слаб дискурс са грађанима омогућава владајућој класи да флексибилно мења правац јавне политике, бира савезнике и прилагођава политичку лојалност у складу са својим интересима. Висок степен аутономије државе омогућава јој не само да ствара нове класе, већ и да демонтира постојеће, пружајући подршку онима који могу осигурати њену стабилност и одузима привилегије онима који представљају потенцијалну претњу. Држава обликује класни систем кроз три кључна елемента: (1) опште јавне расходе, (2) запошљавање и (3) јавне политике, посебно оне које се односе на економске субвенције и расподелу земљишта. Иако је власништво над земљиштем релативно нова пракса у региону, политике расподеле омогућавају да се земљиште дели или 'продаје' погодним грађанима по симболичним ценама, након чега га држава откупљује за јавне радове по знатно вишим ценама" (Levins, 2013:397–398).

Како наводи Грегори Гаус „рентијерска држава је она у којој влада рачуна да ће највећи део прихода (обично преко 50 одсто, а у монархијама Залива чак око 75 одсто) бити директни траснфери из међународне економије, у форми прихода од продаје нафте, приноса од инвестиција, стране помоћи и других типова директних уплата" (Gause, 1994:43).

> „Иако је откриће нафте у арапским земљама око Персијског залива довело до концентрације богатства и моћи у рукама владајућих елита, истовремено је формирано посебно уређење односа између власти и народа. Специфичност овог односа проистиче, с једне стране, из облика државног уређења заливских земаља као монархија, а с друге стране, из јединственог модела финансирања државе који, од нафтног бума 1970-их, искључује порезе и у потпуности се ослања на приходе од извоза нафте и друге повезане финансијске приливе" (Gause, 1994:42–44).

Сублимирајући елементе карактеристичног социо-економског односа, Гаус препознаје четири политичке последице које произлазе из рентијерског карактера арапских монархија. Пре свега, указује на то да су владе „доминантни актери у локалним економијама" (Gause, 1994:43).

> „Чак и активности номинално 'приватног сектора', као што су грађевински и малопродајни сектор, зависе од владине потрошње, приступа капиталу који је под контролом владе, као и од владиног одобрења и дозвола за пословање. Оваквом доминантном улогом у економији, влада је у позицији да интегрише широк спектар приватних интереса у у систем сопствене стабилности, додељујући привилегије савезницима и кажњавајући оне који се супротстављају њеним интересима" (Gause,

1994:43).

Као друго, у замену за покорност владе пружају низ бесплатних услуга и других бенефиција.

> „Владе могу директно пружити широк спектар услуга у виду бесплатног или снажно субвенционисаног образовања, здравствене заштите, становања, куповине робе широке потрошње и других услуга. Намера је да се обезбеде бенефиције како би се стекла политичка лојалност грађана, или да се ускрате те бенефиције (депортацијом или одузимањем држављанства) онима који се супротстављају влади" (Gause, 1994:44).

Ослонац режима је снажни административни апарат који спроводи државне мере, али првенствено сектор безбедности са задатком да елиминише сваку препреку или потенцијалну претњу његовом опстанку.

> „Огромни ресурси који стоје на располагању већини арапских монархија у Заливу омогућили су изградњу великих владиних апарата у цивилним и војним секторима. Државни послови представљају још један вид покровитељства који се расподељује грађанима. Проширени државни апарат такође пружа влади више полуга за контролу друштва, преко надзорних функција цивилне бирократије, као и преко тајне полиције и војске" (Gause, 1994:44).

И коначно, као четврто, „природа рентијерске економије је директно и индиректно ослабила, ако не и уништила, економску основу група које су у прошлости представљале извор потенцијалног противљења држави, пре свега племена и радничког организовања" (Gause, 1994:44). Помоћу овог механизма, закључује Гаус, „концентрација ресурса у рукама државе омогућила је вла-

дајућим породицама да учврсте своју моћ и политичке позиције до мере која је била непозната претходним генерацијама" (Gause, 1994:44).

14.2. Ограничења у унапређењу привредне активности

Како је окидач за протесте у арапским земљама била реакција појединца на бројна ограничења у раду која су локалне власти стављале пред привреднике, чак и ситне уличне продавце, потребно је додатно указати на ову специфичну природу континуираног притиска и ланац корупције од највиших до најнижих нивоа власти. Углавном зависан од снаге државног апарата и од степена контроле над ресурсима којима та земља располаже, попут рентијерских земаља, односно у којима оскудева, као што је случај са већином арапских земаља, и овај вид притиска вуче корене из колонијалног периода.

Вали Реза Наср наслеђе колонијализма наводи као главни разлог лоше постављених економских темеља арапских земаља, док је значајна улога државе у управљању економским процесима, деценијама ограничавала слободно тржиште и развој независних привредних субјеката. Ово је у великој мери било под утицајем локалних лидера који су били наклоњени моделу функционисања Совјетског Савеза, док је како примећује Наср, покушај присвајања неких елемената западноевропског модела развоја за подстицање економског раста „довео до појаве хибридне политике и економије, откривајући неједнак између различитих између сектора, класа, региона и облика политичког уређења" (Nasr, 1999e).

Ову немогућност пуне примене западноевропског модела, теорија модернизације објашњава „друштвеним и културним недостацима" (Nasr, 1999e), при чему

је у том погледу западна култура, као знатно напреднија, природно окружење за економски напредак. На тај начин, „верска уверења, друштвена веровања, обичаји и подељена друштва Трећег света, утицали су на отпоре, сугеришући да хришћанство и западне вредности представљају историјска достигнућа Запада" (Nasr, 1999e). Наср додаје да се поред ове тезе о „дуалној култури[92]", у објашњењу економске стагнације као аргумент често користи и сам ислам, односно генерализације које упућују да су различити аспекти ислама, од његове теологије до права, његови ритуали и погледи на економију, друштвене односе, жене и мањине, одговорни за недовољан развој муслиманских земаља" (Nasr, 1999e).

Наср напомиње да је током шездесетих година прошлог века заостатак у развоју земаља Трећег света био објашњаван новом тезом „дуалне економије", укорењеној у теорији зависности, према којој „друштва Трећег света нису била иста као предмодерна европска, јер су ова друга једноставно била неразвијена, док су друштва Трећег света била искривљена и деформисана" (Nasr, 1999e).

Узроци неуравнотеженог развоја, као и зависности арапских земаља већински укалупљених у концепт Трећег света, су структурни, и такође се везују за колонијални период. Наиме, „у неким случајевима, колонијализам је примењивао директно извлачење материјалног богатства из економије, док је у другим случајевима помагао трансформацију економије и зарађивао свој профит кроз опорезивање веће производње и прихода"

92 „Теза о 'дуалним културама' представљала је понављање водећег уверења које се везује за колонијалне државе, према којем је преобликовање колонија путем преласка са њихових локалних култура и вероисповести на западни вредносни систем био задатак који је могао бити остварен само уз ангажман колонијалне државе, што је, заузврат, на фундаменталном и 'моралном' нивоу, оправдало колонијализам" (Nasr, 1999e).

(Nasr, 1999e). Ипак, како истиче Наср „колонијализам је нанео штету економијама Трећег света тако што је пореметио равнотежу између економских сектора" (Nasr, 1999e).

> „Колонијализам је био заснован на коришћењу колонијалних територија као извора јефтиних сировина и тржишта за европске производе. Стога је подстицао развој сировина обесхрабрујући индустријски развој. Привреде колонијалних територија постале су неприродно усмерене на обезбеђивање сировина и нису развијале индустријске секторе. Заправо, колонијализам је систематски елиминисао традиционалне занатске класе које су се у Европи развиле у индустријски сектор... Двострука зависност од европских тржишта сировина и европске индустрије финалних производа довела је до апсолутне зависности, која је обогатила Запад и осиромашила свет у развоју" (Nasr, 1999e).

Ипак и као таква, углавном усмерена на сировине, економија арапских земаља била је све више интегрисана у глобалне економске токове, док је интензивна размена роба, како примећује Наср, унапредила инфраструктуру и убрзала урбани развој, посебно лучких градова. „Линије комуникације, путеви, железница и кретања становништва следили су правце кретања сировина и готових производа" (Nasr, 1999e). Међутим, овакав развој није био равномеран, и осим што је довео до разбијања руралне економије и сиромашења сеоског становништва, „био је везан за оне делове арапског простора који представљају језгро сировинског извоза, нарочито нафтних извора, доводећи до специфичне појаве 'економије енклаве'" (Nasr, 1999e).

У многим арапским земљама које нису имале ту срећу да располажу огромним изворištима нафте, „постколо-

нијална индустријализација коју је водила држава постала је средство за успостављање образаца економских промена које друштво и економија нису успели да остваре самостално" (Nasr, 1999e), а која ће се насупрот успеху „економија енклаве" због контролисаних услова временом показати као неодржива. С друге стране, одређене економске гране, посебно нафтна индустрија, не само што су омогућиле убрзани развој земаља у којима је пронађена нафта, већ су и преобликовале систем управљања тих земаља у потпуности га везујући за ренту.

Лиса Андерсон посебно наглашава разлику између јаких и слабих држава, при чему слабе државе имају тенденцију да буду захтевније у постављању ограничења, чиме на психолошкој равни уздижу своју величину, али примарно отварају врата корупцији.

> „Државе чије су савремене административне структуре добро успостављене и стабилне, називају се 'јаким', док се оне чија администрација није у стању да доследно дође до већег дела становништва како би издвојила ресурсе и пружала услуге, или их карактеришу патримонијални обрасци регрутовања и операција сматрају 'слабим'. То не значи да државе са ограниченим административним продором или широко распрострањеним системом покровитељства не могу бити брутално репресивне. Употреба ових појмова овде је аналогна онима у психологији: баш као што је потребан 'јак' его да би се адекватно прилагодили захтевима друштвеног живота, а 'слаб' его често ствара агресивно или одбрамбено понашање, тако и јаке државе могу да препознају народне захтеве и на њих одговоре, док слабе државе настоје да те захтеве игноришу или сузбију. Држава која успешно монополизује легитимну употребу силе чини то због народног прихватања голе силе" (Anderson, 1987:2).

Такође, извесна веза постоји и између степена ограничења и кризе арапске државе, о чему расправља Тоби Доџ.

> „Комбинација државних развојних политика и зависност од нео-патримонијализма ради осигуравања политичке лојалности кључних конституената обезбедила је да економије земаља Блиског истока буду обликоване имиџом режима који су дошли на власт између 1950-их и 1970-их година. Прилично скроман приватни сектор, сматран економски непожељним, удаљен је са стране у име националног развоја. Држава је постепено преузела све већу одговорност за привреду, померајући се од планске и координационе улоге на директне инвестиције у индустријску производњу и њено управљање. Ова стратегија се показала као ефикасан начин за јачање моћи режима, тако што је интегрисала потенцијално утицајне предузетнике директно у државне структуре, чиме је њихов успех постао у значајној мери зависан од подршке државе" (Dodge у Kitchen, 2012:7).

Дакле, основни проблем Доџ види у политизацији економских учинака, указујући с једне стране на утицај међународних финансијских организација, а с друге на диктат и претњу аутономији арапских режима, који су последично уводили све већа ограничења како на политичком, тако и на економском плану.

> „Када је економски успех био слаб или непостојећи, кривица је често била усмерена на политику и понашање владајућих елита. Током 1980-их и 1990-их, два сродна феномена поставила су јасне границе на политичку аутономију коју су арапске државе уживале током претходних тридесет година. Први феномен био је растући утицај Међународног монетарног фонда

(ММФ) и Светске банке у односу на задужене државе региона које нису имале нафту. До средине 1980-их, ове институције Бретонвудског споразума су захтевале да економије земаља примаоца буду 'структурно прилагођене' као услов за даље задуживање. Економије Алжира, Туниса и Египта биле су подвргнуте мерама које су се ослањале на тржиште, што је било у срцу неолибералног 'Вашингтонског консензуса' који су промовисали ММФ и Светска банка. У замену за велике зајмове, те државе су морале да ограниче своје учешће у привреди, укину увозне квоте, смање тарифе и контролу каматних стопа, као и да се окрену приватизацији државних индустрија. Чак су и државе попут Сирије, које су се бориле да одрже контролу над својим економским суверенитетом, биле приморане да се у одређеној мери прилагоде новом економском *zeitgeist*-у, суочене са слабо продуктивним економијама и растућим задуживањем...Друга претња аутономији земаља Блиског истока, која је на многе начине била шокантнија, произилазила је из динамике деловања у униполарном свету. Велики број републиканских режима, пре свега Сирија и Ирак, зависио је од Источног блока због оружја и технологије, а што је било још важније, због дипломатске подршке у односима са Израелом, Сједињеним Америчким Државама и Уједињеним нацијама. Са изненадним нестанком њихових комунистичких савезника, њихова међународна аутономија била је радикално ослабљена. Дипломатија је постала деликатнија операција; морала се водити једнострано уз појачани осећај рањивости" (Dodge у Kitchen, 2012:7).

С пропашћу Савеза Совјетских Социјалистичких Република и преласком у унилатерални политички систем без могућности балансирања, „јаче државе" су се лакше прилагодиле новонасталим околностима, а „слабије

државе" још више затвориле, што самостално, што под притиском спољних санкција. Ту долазимо и до другог феномена који уочава Доц, по коме ниједно ограничење није толико болно, колико флуктуација цена нафте која је готово равна угрожавању политичког и економског суверенитета.

> „Крај биполарности, повећана снага ММФ-а и Светске банке и пад цена нафте довели су до снажног притиска на арапске режиме, који су били принуђени да траже алтернативне изворе финансирања, што је додатно ограничило њихов капацитет за аутономно креирање политике. У домаћим оквирима, изгледало је да постоји мало алтернатива неолибералним рецептима за друштвено-економске проблеме с којима се суочавају блискоисточне државе. Неуспех државног модела био је очигледан арапској популацији и њиховом руководству. Трговинска неравнотежа и повећање спољног дуга приморали су владе на смањење трошкова, што је додатно погоршавало запосленост и раст. Државне мере штедње указале су на структурну кризу економије, неефикасну природу претходне владине политике и зависност државе од спољног финансирања" (Dodge у Kitchen, 2012:7).

Међутим, по Доцу, управо је пад стандарда проистекао из умањених државних прихода директно утицао на легитимитет арапских режима. Додатно, „пропаст Совјетског Савеза и његове државне идеологије, подрила је упоредиве регионалне идеологије и либерални тријумфализам на крају Хладног рата, који је утицао на домаће арапско политичко мишљење" (Dodge у Kitchen, 2012:8). Ово је произвело супротан ефекат затварања, када су „почетком 1990-их, непосредно после Заливског рата, очекивања заговорника глобализације изгледала оправ-

дана, а национални режими на Блиском истоку изгледали све више анахронистички" (Dodge у Kitchen, 2012:9).

> „Државни развој није обезбедио економску модернизацију за већину становништва. Десетине хиљада дипломаца, које су произвели амбициозни образовни програми, суочавале су се с веома неизвесном будућношћу услед растуће незапослености у градовима. Истовремено, државе су се све више задуживале и уводиле мере штедње како би одговориле на кризу платног биланса. Укидање субвенција за храну довело је до нереда због глади у Египту. Тријумф либералне демократије (ако не и потпуни 'крај историје' који је предвидео Франсис Фукујама) чинио се не само оправданим већ и неизбежним, представљајући више од обичног славља тржишног капитализма" (Dodge у Kitchen, 2012:9).

Овакви процеси осим тренутних потреса утицали су међутим и на одложену трансформацију.

> „Политичка и економска трансформација Блиског истока, која је била предвиђена 1990-их година, није се остварила до краја те деценије загазивши у нови век. Иако су Алжир, Египат и Тунис постигли структурно прилагођавање, њихово руководство остало је тврдоглаво. Структура политичке моћи остала је снажна након завршетка Хладног рата упркос све већем утицају Вашингтонског консензуса. Чак и повлачење државе из економске сфере било је успорено и двосмислено. Од 1990-их до 2011. године, постколонијална аутономија арапских лидера успела је да се одржи упркос политичким и економским изазовима на међународном нивоу... Стратегије преживљавања арапских владајућих елита одржале су се током осамдесетих и деведесетих година прошлог века, јер изазови с којима су се суочавали нису

били ни константни, ни хомогени, нити потпуно аутохтони. Режими су успевали да функционишу у хаосу тако што су делимично или привремено решавали проблеме у једној сфери, док су у другој игнорисали проблеме или прибегавали застрашивању. Кључни актери у међународном систему могли су бити придобијени ограниченим, али благовременим дипломатским иницијативама" (Dodge у Kitchen, 2012:9).

Доџ запажа да су „постколонијалне државе Блиског истока пажљиво обликовале економски оквир у коме се спроводила економска либерализација" (Dodge у Kitchen, 2012:9). Ипак, „либерализацији никада није било допуштено да угрози базу моћи режима или његову способност контролисања становништва. Главни циљ реформског процеса био је управљање економским неравнотежама, а да се притом не наруши политичка аутономија режима" (Dodge у Kitchen, 2012:9–10).

Будући да су економски односи у великој мери били под контролом владајућих елита, сваки вид напретка, као и изгледи и ефекти реформи или ограничења која су их спутавала, били су такође у рукама елите и зависили искључиво од њихових интереса. Наглашавајући ограничавајуће економске процесе под плаштом реформи, али у служби ауторитарне изградње режима на Блиском истоку и у Северној Африци, Стивен Хејдеман примећује да су „упркос ограниченим, али ипак значајним побољшањима у неким економским индикаторима, селективне реформе омогућиле владама у Алжиру, Египту, Јордану, Мароку, Сирији и Тунису ресурсе потребне за одржавање система владавине који се и даље ослањају на мрежу патроната" (Heydemann, 2007:16).

„Ове селективне промене такође обезбеђују привилегован положај војно-индустријским естаблишментима,

који су постали значајни економски актери. Ограничене реформе истовремено кооптирају значајне сегменте приватног сектора који снажно подржавају селективне процесе економске либерализације. Овакве стратегије омогућавају политички повезаним привредницима и њиховим савезницима у бирократији да се обогате, али не доносе широко цењену транспарентност, одговорност или истинску демократизацију приступа економским могућностима које би могле пратити свеобухватне стратегије економске реформе" (Heydemann, 2007:16).

Хејдеман истиче да су арапски режими углавном примењивали „'селективну либерализацију' као део шире динамике ауторитарне надоградње" (Heydemann, 2007:16).

„Арапски режими усвајају и примењују економске политике које произилазе из ауторитарности, јер им омогућавају коришћење инструмената за јачање политичке моћи. Политичке користи селективне либерализације су од посебне важности за владе. Режимске елите и њихови савезници користе политичке привилегије како би присвојили ресурсе генерисане економским отварањем. Државни званичници инструментализују приступ економским ресурсима као политичко средство за награђивање присталица и кажњавање противника. Селективне економске реформе су усмерене на кључне економске ресурсе који подржавају процесе ауторитарне надоградње. Оне такође пружају основу за ширење друштвених коалиција које доприносе политичкој стабилизацији режима, дајући подстицај повезивању приватног сектора са кључним актерима међу владином и бирократском елитом" (Heydemann, 2007:16).

Уједно, забрињавајуће је да ништа мање злоупотреба положаја нема ни на међународном економском тржишту, које упркос формалним ограничењима очигледно толерише милионске трансакције којима се новац извлачи из земље и депонује у страним банкама.

> „Програми економских реформи и међународни односи који се развијају ради њиховог управљања пружају додатну арену у којој режимске елите користе свој привилегован приступ међународним институцијама, експертизи и ресурсима. На тај начин, оне могу побољшати своју позицију на домаћем плану и искористити те међународне везе како би своје савезнике и клијенте поставиле на положаје међународног утицаја и видљивости. У неким случајевима, ово подразумева трансакције вредне стотине милиона долара. Велики пројекти усмерени на реформу сектора високог образовања на Блиском истоку и у Северној Африци, модернизацију основне инфраструктуре, као што је пројекат аеродрома у Каиру, као и сличне активности у областима јавних служби, здравствене заштите и других сектора, режими инструментално користе као потенцијална политичка средства. Ове активности нису предмет класичне политичке конкуренције, пљачкања или 'хватања' државе, иако је такво понашање несумњиво присутно. Уместо тога, оне одражавају двоструку природу ауторитарног управљања, у којем се процеси као што су развојни зајмови, као и надзор и одговорност који их обично прате, све мање сматрају претњама аутономији арапских режима, а све више инструментима за проширење и продубљивање њиховог ауторитета" (Heydemann, 2007:16).

14.3. Предреволуционарни показатељи нивоа економске развијености

У осврту на предреволуционарне показатеље економског развоја важно је истаћи да су у анализама присутне две школе мишљења, које деле различито виђење ове ситуације. Према првом схватању, ови показатељи су заправо указивали на економски опоравак, а по другом тумачењу, светска економска криза је додатно повећала незапосленост, и снизила животни стандард. Међутим, оно што је имало највећи утицај на урушавање моћи владајућих елита је својеврсно раскидање друштвеног уговора са „обичним народом" којим је прекинута релативно уравнотежена дистрибуција прихода и политика субвенција, којима је дуги низ године апсорбован притисак незадовољства.

Указујући на побољшање Џини коефицијента непосредно пре избијања преврата, као и на континуирани раст бруто домаћег производа по глави становника од почетка 1990-их, Стивен Рајмер поставља питање: „Како је могуће да су протести, наводно покренути негодовањем због економске неједнакости и сиромаштва, иницирани управо у тренутку када су, према јасним показатељима, економски услови у региону били у успону?" (Reimer, 2015).

Рајмер истиче да „економски фактори који су подстакли покретање протеста 2011. године имају дубоке корене у прошлости, почевши од периода државне консолидације у првој половини двадесетог века" (Reimer, 2015). Према његовом мишљењу, већ у постколонијалном периоду започела је изградња централизованих економских система. У том контексту, „'државне економске политике', попут национализације индустрије и субвенционисања производа широке потрошње, спровођене су као средство за придобијање политичке подршке новоформираних држава" (Reimer, 2015). Рајмер такође

наглашава да је шире доступно квалитетно образовање допринело „успостављању културе очекивања, у којој је држава постала патерналистички ентитет. Међутим, овакав модел убрзо је посрнуо под теретом обећања датих лојалном и зависном становништву" (Reimer, 2015).

Рајмер додатно подсећа да је економско отварање региона током 1970-их година претходило „још опаснијој политици структурног прилагођавања, која је условљавала добијање зајмова ММФ-а, укључујући период отворености који је иницирао египатски председник Анвар ел Садат с намером да оживи раст приватног сектора" (Reimer, 2015). Међутим, „уместо да створе повољно окружење за ширење приватног бизниса, ове политике су ојачале квази-монополе који су фаворизовали владајућу елиту и спречавали улазак нових предузећа на тржиште" (Reimer, 2015), због чега су „очекивања која је средња класа развила у периоду након независности постала неусаглашена са резултатима неолибералних реформи" (Reimer, 2015).

Позивајући се на Омара С. Дахија, који економска побољшања постигнута под управом политичко-економских владајућих елита описује као „Пирову победу", Рајмер издваја Дахијево становиште према којем „упркос постизању економског раста и развоја у статистичком смислу, шира контекстуализација и квалитативна анализа показују да су до краја 2000-их арапске државе постале виртуелне олигархије са изолованом владајућом елитом...која се одвојила од друштвене базе коју је напустила" (Dahi, 2011). Дахи указује на опште схватање да је „неједнакост резултат богатства које је кроно-капиталистичка елита акумулирала кроз коруптивна средства" (Reimer, 2015).

Евидентан проблем настао је када је политика субвенционисања цена производа широке потрошње доживела крах, чиме је владајућа елита изгубила подршку.

Укидање субвенција је утицало на нарочито оштар отпор народа у Египту, где се, како наводи Рајмер, „само на субвенционисање цена горива издвајало 20% државног буџета..., док је до 2010. године земља субвенционисала цену хлеба са око три милијарде америчких долара годишње" (Reimer, 2015). Упркос томе, „када је Арапско пролеће избило у Египту, повећање трошкова хране, чак и уз субвенције, изазвало је велико негодовање" (Reimer, 2015). Рајмер истиче да је овај „случај 'замке субвенција'" указао на кратковидост овог економског приступа „као средства за обезбеђивање подршке режиму" (Reimer, 2015).

Поред политике субвенција, Рајмер истиче да је много озбиљнији проблем земаља региона „надувани и неодрживи јавни сектор" (Reimer, 2015). У овом контексту, „влада је као преферирани послодавац, заједно са неразвијеним приватним сектором, обезбедила мало могућности високо образованим младим дипломцима да уђу на тржиште рада" (Reimer, 2015). Како наводи, „уз високе плате, атрактивне повластице и сигурност посла, запошљавање у јавном сектору обично је начин на који људи недуго након стицања дипломе желе да постану део радне снаге земаља Блиског истока" (Reimer, 2015), потврђујући запажање Моне Саид, да је „јавни сектор једини сектор у којем многи дипломци траже послове, будући да се то готово сматра њиховим грађанским правом, при чему многи млади одлучују да чекају запослење у јавном сектору, уместо да прихвате послове који постоје у приватном сектору" (Reimer, 2015). Ово додатно оптерећује и успорава економски развој како истиче и Лосин Ејки.

> „Пошто све већи број дипломаца улази на тржиште рада, обећање о запослењу у јавном сектору постаје неодрживо... Ова комбинација високог образовања, високих очекивања за софистицираним радним местима

> на почетном нивоу и нултим или негативним растом тражње за радном снагом, резултирала је политички опасним јазом незапослености у многим земљама региона...Релативно висок степен незапослености младих у већини земаља у региону знатно снажније подстиче политичке протесте високог интензитета него само деградација прихода или економска неједнакост на националном нивоу" (Reimer, 2015).

С друге стране, перцепцију неједнакости појачавала је непримерено отворена и агресивна потрошња припадника владајућих елита, а Аднан Мазорej и Токир Мирзоев указују „да је пре Арапског пролећа посебно социјална заштита била неадекватна" (Mazarei, Mirzoev, 2015:56).

> „Као и у већини региона БИСА, у арапским земљама у транзицији, опште субвенције цена биле су саставни део друштвеног уговора између влада и народа. Ипак, ове субвенције нису увек стизале тамо где су биле најпотребније: на пример, у Египту 2008. године, најсиромашнијих 40 посто становништва добијало је само 3 посто субвенција за гориво... У многим другим земљама, удео јавних средстава намењених субвенцијама био је међу највишим у свету, што је онемогућавало продуктивније коришћење тих средстава, као што су улагања у образовање и стручну обуку за младе, остављајући најсиромашније становништво рањивим. Уопштено гледано, управљање арапским земљама у транзицији било је слабо, а додатно се погоршало у деценији која је претходила Арапском пролећу. У комбинацији са већ поменутим факторима, слаб институционални оквир отворио је простор за корупцију и створио економско окружење које је угрозило конкуренцију и обесхрабрило отварање нових радних места у приватном сектору. Оваква ситуација лишила је милионе младих и тален-

тованих људи економских могућности и запослења. Као резултат тога, незапосленост у овим земљама остала је међу највишима у свету, посебно међу женама и младима, од којих је сваки четврти био без посла" (Mazarei, Mirzoev, 2015:56).

Према Мазорeју и Мизоеву велики проблем представљала су и ограничења везана за финансијске позајмице.

„Приступ финансирању у региону био је изузетно ограничен, међу најнижим у свету. На пример, мање од 4 процента становништва региона могло је да добије зајам од финансијске институције 2010. године, што је било мање од половине светског просека и упоредиво са стањем у подсахарској Африци. Током година које су претходиле Арапском пролећу, све више се ширио раскорак између макроекономских показатеља и осећаја благостања на нивоу домаћинства. Галупова истраживања показују да је пораст БДП-а по глави становника у Египту у периоду од 2005. до 2010. године био праћен драстичним падом удела људи који су себе сматрали 'успешним', са скоро једне трећине становништва на свега 12 процената...У Тунису је, између 2008. и 2010. године, забележен пад од 10 процентних поена, до скромних 14 процената" (Mazarei, Mirzoev, 2015:56).

Леонид Григорјев и Ала Салмина, указују на везу између државног уређења и новчаних прилива од нафте.

„Четири заливска краљевства: Кувајт, Саудијска Арабија, Катар и Уједињени Арапски Емирати, поседују половину резерви нафте Организације земаља извозница нафте и током последњих неколико деценија захватиле су отприлике половину укупног прилива прихода це-

> локупне Организације земаља извозница нафте. Диспаритет прихода по глави становника у овим земљама значајно је порастао током последњих десет година" (Grigoryev, Salmina, 2012:2–3).

Додатно, Григорјев и Салмина истичу да је промена цена нафте у тој мери обележила економски развој земаља региона БИСА да се у зависности од осцилација цена може дефиниати неколико периода.

> „Период 'предисторије' са ценом нафте од 4 долара завршен је 1974. године. Уследио је период велике промењивости цена, од 15 до 50 па назад до 15 долара у кључном периоду од 1974. до 1986. године. Од 1986. до 2002. године, просечна цена нафте била је свега 20 долара. Ово раздобље карактерише један значајан аспект – ниска глобална улагања у нафту, како у производњу тако и у прераду. Тешко је поверовати да је ово било пре само десет година, јер сада живимо у добу када цене нафте варирају између 80 и 120 долара. Финансијски токови дефинишу државне буџете, способност финансирања сигурности, као и проток робе и радне снаге" (Grigoryev, Salmina, 2012:2–3).

На сличном трагу је и Адам Ханије, који већи значај у настанку побуне придаје економској стагнацији и дубоким поделама на основу прихода.

> „Арапски устанци нису били само борба против ауторитарне владавине, већ су били неминовно повезани са деценијама дугом стагнацијом у условима живљења и дубоком неједнакошћу у погледу богатства и моћи. Без решавања ових социо-економских корена регионалних недаћа, нема изласка из тренутне пат позиције... Чак и пре глобалне економске кризе која је достигла свој

врхунац у периоду од 2008. до 2009. године, просечне стопе незапослености у Египту, Јордану, Либану, Мароку, Сирији и Тунису биле су веће од било ког другог региона у свету, док су стопе учешћа радне снаге биле најниже (мање од половине становништва). За арапски свет у целини, стопе учешћа младих и жена такође су биле најниже у свету. Осим тога, они који су били запослени обично су обављали неизвесне, слабо плаћене неформалне послове. Земље Северне Африке, на пример, имале су један од најбрже растућих неформалних сектора било где на планети. Постоје и многи други статистички показатељи које се односе на сиромаштво, неухрањеност, неписменост и друге социјалне услове. Ови трендови су остали практично непромењени већ више од две деценије" (Hanieh, 2015).

Значајна Ханијеова примедба односи се на то да, иако су неке позитивне ефекте економских политика које су арапске земље примењивале од средине 1980-их, као што су оне које су диктирали Међународни монетарни фонд и Светска банка, можда осетиле елите, већинска популација није.

„Практично све арапске државе усмериле су своје економске политике према стандардном менију неолибералних реформи: смањењу социјалних трошкова, приватизацији земљишта и друге државне имовине, дерегулацији тржишта рада, финансијској и трговинској либерализацији, итд...На пример, Мубараков Египат 2008. године постао је 'највећи реформатор' по оцени Светске банке" (Hanieh, 2015).

Ипак, стварајући повољне услове за развој приватног пословања, ове реформе су користиле само ограниченом делу становништва, док већина није осетила користи

од тих промена јер је „растуће богатство са једне стране и растуће сиромаштво с друге постало 'парадокс' који представља неочекивани исход стандардних економских модела" (Hanieh, 2015).

> „Поларизација богатства и моћи била је од кључног значаја за разоткривање друштвених корена аутократије на Блиском истоку. Као спроводиоци неолибералних реформи, аутократски владари су се обогатили заједно са пратећом елитом, али су исто тако оштро реаговали на било какво противљење јавности овој политици. Истовремено, они су деловали као поуздани партнери за западну политику у региону, и заузврат добијали довољну финансијску, политичку и војну подршку. Стога проблем није само 'политички'; односно постојање корумпираних и непотистичких владара. Тачније, ови облици политичке владавине осликавају, штите и ојачавају разлике у друштвено-економској моћи. Политика и економија су спојени. Ширење јаза моћи и богатства није очигледно само унутар граница појединих арапских држава; он се такође манифестује на регионалном нивоу, а нарочито између чланица Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива с једне стране, и других арапских земаља с друге стране" (Hanieh, 2015).

Стога, иако су економски показатељи указивали на стабилан раст, они су објективно били недовољни будући да је реална ситуација за већину становништва била таква да они тај раст ни у повећању слободних радних места, ни у својим примањима, као ни у осталим сегментима побољшања животног стандарда, напросто нису осећали.

У том смислу Абдислам Бутајиб и Уве Хелмерт анализирајући Индекс хуманог развоја УН односно Извештај о арапском хуманом развоју, указују да су протеклих де-

ценија земље Северне Африке и Блиског истока уопштено посматрано побољшале различите аспекте хуманог развоја, укључујући боље услове живота, веће приходе или удео школованог и писменог становништва. Ипак, остварени ниво развоја је генерално незадовољавајући, неравномеран, и на нивоу региона, и појединачних земаља, јер је начин на који су вођене државне политике на општем нивоу, чешће водио продубљивању друштвене неједнакости него циљевима уравнотеженог и одрживог развоја.

> „Од 1980. до 2010. године, Мароко је остварио највећи релативни раст индекса хуманог развоја (61%), док је Алжир имао најнижи релативни раст (53%). Египат и Тунис остварили су скоро исти релативни раст (58% односно 57%). Према Извештају о хуманом развоју за 2010. годину, Либија (на 53. месту), Тунис (на 81. месту) и Алжир (на 84. месту) припадају групи земаља високог хуманог развоја, док Египат (на 101. месту) и Мароко (на 114. месту) спадају у средњу групу" (Boutayeb, Helmert, 2011).

Сходно индикаторима коришћеним у истраживању, Бутајиб и Хелмерт указују да су „2010. године, све северноафричке земље имале средњи животни век већи од 70 година" (Boutayeb, Helmert, 2011), мада истичу могућност смањења просека за 10 и више година на доле. У погледу писмености наводе да је „у Мароку 2010. године скоро половина одрасле популације била неписмена" (Boutayeb, Helmert, 2011), а „стопа писмености одраслих у Египту, Алжиру и Тунису била је 66,4, 72,6 и 78, док је Либија имала стопу од 88,4%" (Boutayeb, Helmert, 2011).

Ови аутори указују и да је 2010. године „БДП по глави становника у Тунису (7.979 америчких долара), много већи него у Мароку (4.628 долара) и Египту (5.889

долара), а иако су Алжир и Либија земље произвођачи нафте, алжирски БДП по глави становника (8.320 долара) мањи је од половине износа у Либији (17.068 долара)" (Boutayeb, Helmert, 2011).

Бутајиб и Хелмерт закључују да је хумани развој у Северној Африци релативно неуједначен јер је „на пример, очекивани животни век у Либији и Тунису три године дужи од очекиваног трајања живота у Египту и Мароку. Што се тиче писмености одраслих, јаз између Либије и Марока је 32% и на крају либијски БДП по глави становника је 3 пута већи од БДП-а у Египту и 3,7 пута већи од БДП-а у Мароку" (Boutayeb, Helmert, 2011).

Међутим, Бутајиб и Хелмерт истичу да „иако индекс хуманог развоја мери достигнућа у образовању, здравству и приходима у одређеној земљи, ова мерења су заснована на националним просечним подацима који могу сакрити дубље неједнакости између различитих група и региона" (Boutayeb, Helmert, 2011). У случају земаља Северне Африке, они примећују „сличан образац неједнакости који се односи на потрошњу", при чему према извештају Арапског хуманог развоја из 2009. године, „у Мароку и Тунису најбогатијих 20% становништва апсорбује готово 50% свих прихода и потрошње, док најсиромашнијих 20% добија свега 6,5% или мање" (Boutayeb, Helmert, 2011).

14.4. Проблем незапослености и сиромаштва

Незапосленост, и то нарочито међу млађом популацијом, један је од најизраженијих економских проблема арапских земаља, и уз ниска примања највећи генератор сиромаштва. Иако је у великој мери подстакла масовне протесте током Арапског пролећа, политика нових власти била је подједнако неуспешна као и она претходних

диктаторских режима који су лошим управљањем и промашеним економским политикама своје земље довели до сиромаштва.

У погледу проблема незапослености, Лили Мотаги издваја три кључна запажања. Прво она истиче да је „ниво незапослености висок, посебно за жене", затим као друго наводи да је „незапосленост највећа међу високо образованом популацијом", и као треће, „млади преферирају посао у јавном уместо у приватном сектору" (Mottaghi, 2014).

> „Стопа незапослености у Египту, Ирану, Јордану, Либану, Либији, Тунису и Јемену (БИСА 7) остала је веома висока, посебно међу младима (15-24 године). Просечна стопа незапослености младих мушкараца износи 22%, а младих жена 39%. Неке процене указују на стопу незапослености младих од 40% у Тунису, а унутрашњи делови земље имају још веће стопе. Званичне бројке за Иран наводе стопу незапослености младих од 25%,док незваничне процене указују да су стварне бројке чак двоструко веће. Јаз између полова у незапослености је велики, осим у Либану: у Египту је стопа незапослености младих жена скоро три пута већа од стопе незапослености младих мушкараца, док је у Ирану, Јордану и Јемену дупло већа. Стопа незапослености младих жена у Египту остаје на 65%, у Јордану и Јемену на 50%, а у Ирану на 40%" (Mottaghi, 2014).

Поред наведеног, незапосленост у овим земљама је виша међу образованијим људима. „Преко 30% људи са терцијарним образовањем било је незапослено у Египту, Тунису и Јордану током 2011. и 2012. године. Међу најобразованијим женама, стопа незапослености прелази 60% у Јордану и 40% у Египту" (Mottaghi, 2014).

Како објашњава Мотаги, један од разлога за ову ситуацију је тај што су многи образовани млади људи спремни да сачекају „добра" радна места у јавном сектору.

„Послови у јавном сектору су атрактивни јер нуде високе плате, сигурност посла и добре бенефиције. Истраживање Галупа из 2011. године показало је да више од половине незапослених младих људи у Египту, Тунису и Јордану тражи посао у влади, док је само 10% тражило посао у приватном сектору. Запошљавање у јавном сектору представља значајан део укупне формалне запослености, јер је више од 70% не-пољопривредних запослења у Египту и Либији, као и 40% у Јемену, Јордану и Ирану у 2000-им годинама, припадало јавном сектору" (Mottaghi, 2014).

Мотаги истиче да млади „стално траже послове у јавном сектору који су оскудни и ван домашаја" (Mottaghi, 2014), док „велика већина људи сматра да је *Wasta* (на арапском веза и фаворизовање) неопходна за посао у јавном сектору" (Mottaghi, 2014).

„Анкета из 2000. године у Јордану показала је да се 86% испитаника слаже да је *Wasta* облик корупције, а 87% сматра да би је требало елиминисати. Истовремено, 90% је рекло да очекује да ће користити *Wast(a)*-у барем 'неки пут' у будућности, а 42% сматра да ће њихова потреба за тим највероватније бити већа, док је само 13% мислило да ће се њихова потреба за тим смањити. У недавном Галуповом истраживању, 36% младих из Туниса верује да је корупција распрострањена у влади, док 83% сматра да је познавање људи на високим позицијама од пресудне важности за добијање посла" (Mottaghi, 2014).

Мотаги истиче да већина младих послове проналази у неформалном сектору, што не пружа стабилност или сигурност.

„Неформални сектор, који је велики и растући у свакој од ових наведених седам земаља Блиског истока и Се-

> верне Африке, углавном се састоји од малих предузећа која су искључена из формалног сектора и пате од ниске продуктивности. Ови сектори често захтевају мање капитала, мање квалификовану радну снагу и мања улагања. Радници у неформалном сектору нису покривени социјалним и здравственим осигурањем и имају ограничене могућности за формално образовање и обуку. Ова група радника је често угрожена, са већим ризиком од живота на ивици сиромаштва и већом изложеношћу егзогеним шоковима. Према проценама Међународног монетарног фонда, стопе ангажовања у неформалном сектору у овим земљама крећу се од 17% у Јордану до 35% у Тунису" (Mottaghi, 2014).

Међутим, према истраживању Светске банке (World Bank, 2012) проблем је двоструке природе, и заправо је понуда послова у приватном сектору изразито слаба, али има и одређених проблема у професионалним квалификацијама. „У земљама као што су Мароко и Тунис, више од 75% незапослених младих није завршило средњу школу" (World Bank, 2012), док подаци истраживања Светске банке не подржавају налаз Галупа.

> „На пример међу радно способном омладином у Тунису (15–29 година), само 6,8% (сеоске популације) и 12,4% (градске популације) су запослени у јавном сектору (укључујући све наставнике, медицинске сестре, докторе и друге послове у јавном сектору). Све у свему, видимо да је млада генерација разочарана расположивим пословима јавног сектора" (World Bank, 2012).

Према овом истраживању слабо развијен приватни сектор не пружа могућности које би тражење посла на тој страни учинило привлачнијим.

„Приватни сектор у већини земаља БИСА је изузетно нефункционалан, како у погледу ограничене доступности радних места (где на свако отворено радно место долази десетине незапослених), тако и у погледу квалитета тих послова (углавном неформални, готово без уговорâ који пружају сигурност запослења, чак и за годину дана). Посебно тешку ситуацију имају високообразовани. На пример, у Тунису, многи послови који се нуде младим људима нису сложени и не захтевају чак ни средњошколску диплому (82,5% сеоске и 67% градске популације). Ови послови су изузетно ниске продуктивности и пружају изузетно ниске плате. Као резултат тога, приватни сектор је у великој мери престао да буде опција за младе људе који траже посао. Зашто? Зато што не пружа довољне приходе да се покрију основне потребе, а такође не обезбеђује минималну сигурност запослења која би омогућила стварање породице. Укратко, то је кључни проблем незапослености младих у региону БИСА" (World Bank, 2012).

Ријад Бен Џелили посебно истиче проблем високе стопе незапослености у арапским ненафтним економијама.

„Комбинација економске рецесије и стагнације у броју арапских радника у арапским нафтним земљама током 80-их година прошлог века, паралелно са континуираним и брзим растом радне снаге, довела је до наглог пораста незапослености у арапским ненафтним економијама. Као резултат, након четири деценије економског прилагођавања, арапске земље се суочавају са двоцифреним стопама незапослености које су веће од било ког другог региона света. Иако је тешко прецизно израчунати стопу незапослености у овом региону, последња истраживања указују на процену између 10 и 15% у земљама као што су Алжир, Египат, Јордан, Ли-

бан, Мароко, Сирија и Тунис, те од 16–20% у Либији, Судану и Јемену. У Мауританији и Сомалији стопа незапослености премашује 30%. Незапосленост младих је одраз нивоа економске активности уопште, као и трендова потражње за радном снагом на тржишту рада. У арапском региону, где је најмање 20% укупног становништва у доби од 15 до 24 године, сваке године више од 500.000 младих људи улази на тржиште рада, при чему је велика већина у старосној групи од 15–24 године" (Jelili, 2005:2).

Додатни проблем су високе стопе незапослености младих у односу на укупну незапосленост.

„Стопе незапослености младих у овом региону су много веће од стопа незапослености одраслих, у просеку 27,3% у 2007. години. Она чини 54,2% укупне незапослености (више од 70% незапослености у Јордану, Мауританији, Јемену као и Египту) и сматра се највишом у свету (испред најсиромашнијег региона у свету, подсахарске Африке која има другу највишу стопу незапослености младих 21%)" (Jelili, 2005:2).

Међутим, уједно постоји и велики удео високообразованих који не могу да пронађу адекватно запослење у складу са њиховим квалификацијама.

„Однос лица са стеченим секундарним и терцијарним образовањем у укупној незапослености износи више од 51% у Тунису, 44% у Мароку и 34% у Алжиру. Ове бројке представљају разлог за забринутост не само из економских разлога, већ и због њихових друштвено-политичких импликација посебно у аутократским друштвима. Заправо, доживљавање незапослености у млађим годинама не само да може имати негативан и

> дугорочни утицај на продуктивни потенцијал младих и будуће могућности запошљавања, већ може довести и до маргинализације, искључености, фрустрације, ниског самопоштовања, а понекад и до поступака који утичу негативно на друштво и поткопавају друштвену структуру" (Jelili, 2005:2).

Разматрајући узроке високих стопа незапослености пре свега међу образованом омладином арапских земаља Џелили издваја неадекватно знање, примарно запошљавање у јавном сектору, и слабу понуду радних места у подједнако слабо развијеном приватном сектору.

> „Један од кључних узрока је неусклађеност вештина. У многим арапским земљама постоји широко распрострањено уверење да образовање и вештине радне снаге нису у складу са захтевима радних места у садашњој економији. Друго објашњење фокусира се на запошљавање и платну политику у јавном сектору. У многим земљама радна места у јавном сектору пружају већу стабилност, више бенефиција, мањи радни напор и већи престиж од сличних позиција у приватном сектору. Поред тога, у већини арапских земаља, јавни сектор нуди вишу плату. Због ових предности, многи учесници на тржишту рада имају тенденцију да чекају прилике за запошљавање у јавном сектору, а неки би радије остали неактивни него прихватили посао у приватном сектору. Коначно, треће објашњење наглашава недостатак довољног броја прилика у приватном сектору, који карактерише недостатак предузетничке културе и висок степен аверзије према ризику. Приватна улагања, углавном усмерена на заштићена домаћа тржишта, остају на ниским нивоима, чиме губе потенцијал за економски раст и динамику у арапском региону" (Jelili, 2005:4).

Такође и незапосленост жена, која је у великој мери резултат традиционалистичких културних образаца, и даље представља велики изазов. Иако је у протеклим деценијама забележен одређени раст запослености жена, он није довољан да реши дубоке структуралне неједнакости.

> „Ова квантитативна побољшања сакривају трајне квалитативне разлике у погледу статуса жена и мушкараца на послу. Заиста, у арапском региону постоји све израженија тенденција феминизације незапослености. Стопа незапослености жена је 16,5%, што је 5,9% више од стопе незапослености мушкараца, која је 2003. године износила 10,6%. Незапослене жене су углавном младе особе које су тек ушле на тржиште рада, са основним и средњим образовањем, као и отпуштене раднице након процеса реструктурирања и приватизације, што је посебно видљиво у Јордану, Мароку, Тунису и Египту" (Jelili, 2005:3).

Џелили указује да заступљеност жена у радној снази варира међу подрегионима арапског света.

> „Занимљиво је да је економско учешће жена и њихов удео у радној снази највиши у најмање развијеним економијама региона, као што су Џибути, Комори, Мауританија и Сомалија. Супротно томе, најнижи је у неким од развијенијих земаља Залива, иако оне имају највећи забележени број образованих жена. Евиденција о учешћу жена у економијама као што су Мароко, Египат, Либан, Сирија и Тунис показује стопу која је блиска регионалном просеку" (Ben Jelili, 2010:7).

Међутим, како истиче Џелили, 1990-их и 2000-их долази до значајног раста удела жена у радној снази арапских земаља.

„Током 1990-их, стопа учешћа жена у радној снази у овом региону расте у просеку за 1,6 одсто годишње, што је брже од било ког другог региона света. Од 1980. до 2005. године, учешће жена у радној снази удвостручено је у Алжиру и Бахреину, више него удвостручено у Кувајту, Либији и Саудијској Арабији, док се скоро утростручило у Уједињеним Арапским Емиратима. Повећања учешћа жена у радној снази се примећују у свим старосним групама, али су најистакнутија међу младим женама. Највећи пораст забележен је у старосној групи од 25 до 34 године, посебно у Либији, Алжиру, Кувајту, Бахреину и Тунису" (Jelili, 2005:7).

14.5. Светска економска криза и регион

Како се почетак таласа протеста поклопио с врхунцем светске економске кризе незаобилазно је приказати негативне ефекте кризе као што су рекордна незапосленост, пад производње због смањене потражње, и раст цена хране као основних окидача и повода за немире.

Андреа Ансани и Виторио Данијеле истичу да су се „нереди у Северној Африци и на Блиском истоку догодили током периода када су најнапредније економије света биле суочене са последицама међународне рецесије, која је започела 2008. године" (Ansani, Daniele, 2012:3), те да је „глобална криза вероватно погоршала незадовољство становништва" (Ansani, Daniele, 2012:3). Међутим, истовремено наводе да су „ипак, у последњој деценији скоро све економије БИСА доживеле период раста у којем је животни стандард наставио да се побољшава, макар са економског становишта" (Ansani, Daniele, 2012:3). У том погледу постављају питање „Колико су економски фактори били важни у избијању Арапског пролећа?" (Ansani, Daniele, 2012:3).

Упућујући на индикаторе развоја Светске банке (2011), Ансани и Данијеле наводе да је „од 1960. до 2010. године стопа раста БДП-а била релативно висока: око 5% у Египту и Тунису, 4% у Мароку и 3,4% у Алжиру" (Ansani, Daniele, 2012:4), али је упркос томе „због континуиране демографске динамике, стопа раста БДП по становнику, ипак, била инфериорна" (Ansani, Daniele, 2012:4). Док су „у протеклих 15 година, стопе раста нешто веће од оних у периоду од 1960. до 2010. године. Током глобалне кризе од 2008. до 2010. године раст је био успорен; Ипак, агрегатни приходи и приходи по глави становника настављају да расту, мада у умереном ритму" (Ansani, Daniele, 2012:4).

По питању привредне структуре северноафричких земаља, где је талас промена започео, Ансани и Данијеле позивају се на Нидала Рашида Сабрија, који истиче значајне разлике између ових држава. Сабри наводи да су „Либија и Алжир имале једва диверсификоване производне структуре, готово у потпуности засноване на извозу нафте и гаса, с предузећима у државном власништву која су имала значајну улогу" (Rashid, 2008). Насупрот томе, „Египат, Тунис и Мароко, уместо тога, имали су разноврсније економске структуре, са већим уделом у производњи и услугама, посебно у сектору туризма" (Rashid, 2008).

Рашид истиче да је високотехнолошки извоз био најразвијенији у Тунису, где је достигао 5 одсто, док је код других земаља чинио у просеку само 1 одсто.

> „Од почетка 1990-их, земље Северне Африке, под окриљем Светске банке и Међународног монетарног фонда, спровеле су низ реформи у циљу повећања степена међународне отворености и либерализације одређених сектора. Са изузетком Либије, ове земље су приватизовале бројна јавна предузећа, смањиле упли-

тање државе у финансијски и банкарски сектор, побољшале фискалне и монетарне политике, и поједноставиле регулацију тржишта рада" (Rashid, 2008).

Ансани и Данијеле указују на ограничен утицај реформи.

„Ови напори су произвели скромне ефекте у погледу атрактивности региона: приливи страних директних инвестиција у Северној Африци представљали су, заправо, мали део токова према земљама у развоју. Узимајући у обзир контракцију коју је узроковала глобална криза и локална политичка нестабилност, Северна Африка је 2010. године привукла 1,2 одсто глобалних прилива страних директних инвестиција. Иако мали удео, овај резултат је знатно виши од претходних година, када је проценат износио свега 0,2 одсто" (Ansani, Daniele, 2012:5).

Међутим, Ансани и Данијеле истичу да је „значајно смањење цена нафте, које је довело до одређене врсте колапса од лета 2008. до првих месеци 2009. године, имало директан утицај на земље извознице попут Алжира и Либије, док је индиректно утицало на остале земље региона због смањења токова капитала и дознака емиграната из земаља које производе нафту" (Ansani, Daniele, 2012:5).

У том периоду дошло је и до пада потражње за индустријским производима што је само појачало ефекат кризе.

„Током кризе пала је глобална потражња за индустријским производима, посебно у Европи и Америци, или је преусмерена ка азијској производњи. Већ између 2008. и 2009. године...пад извоза у реалним вредностима био је близу 14 процената у Египту и Мароку, 3 процента у Алжиру и Тунису. Овај пад постаје значајнији

> када се изрази у тренутним вредностима, које одражавају стварне приходе од извоза. У том случају, највећи падови забележени су у Алжиру (-21%) и Либији (-28%), које су, иако релативно заштићене сталном потражњом за природним ресурсима, веома осетљиве на нестабилност цена" (Ansani, Daniele, 2012:6).

Ови аутори објашњавају да је пад тражње и успоравање стопе раста додатно погоршало смањење прилива дознака од емиграната у Европи и земљама Персијског залива који су се суочавали са губитком радних места или смањењем плата.

> „Ипак, ефекти глобалне економске кризе на економски раст у Северној Африци били су знатно мање озбиљни него у другим економијама, посебно у најразвијенијим економијама Медитеранског басена, попут Француске, Шпаније или Италије, које су у периоду од 2008. до 2009. године доживеле значајан пад реалног БДП-а" (Ansani, Daniele, 2012:6).

У погледу нереда изазваних порастом цена хране Ансани и Данијеле подсећају да је у периоду 2007–2008. година оваквих протеста било у Египту, Мароку, Тунису и Јемену, док стопе инфлације нису биле толике да би покренуле нови талас побуне.

> „С обзиром на то да расходи за храну у земљама са ниским и средњим дохотком апсорбују висок проценат прихода домаћинстава, растуће цене сировина несумњиво погоршавају услове живота најсиромашнијих у друштву. Ипак, ако се погледају стопе инфлације у северноафричким земљама у годинама које су претходиле нередима, узрочни однос се чини мање јасним. У периоду 2008–2010. непосредно пре побуна, просечна стопа

> инфлације износила је 5% у Алжиру и Либији, 13% у Египту, око 4% у Тунису и око 1% у Мароку. Ове стопе нису се значајно разликовале од оних забележених у првим годинама новог миленијума, показујући умерену инфлацију у односу на историјске трендове. Током 1980-их и 1990-их, стопе инфлације у Либији и Алжиру биле су око 30 процената, док су у Египту износиле око 25 процената" (Ansani, Daniele, 2012:7).

Ипак, нису сви региони били подједнако отпорни на ове изазове.

> „У привредама које у великој мери зависе од природних ресурса, промењива инфлација није реткост, јер је повезана са приходима екстрактивног сектора. У Северној Африци, међутим, историјски се бележи веза између цена хране и нереда изазваних тим ценама. Та веза није директна, већ је посредована регулацијом политичке моћи. И данас, као и у прошлости, владе управљају ценама хране како би обезбедиле подршку становништва. Међутим, свеобухватна економска контрола може имати контрапродуктивне ефекте: с једне стране, становништво често криви владу за раст цена, док с друге стране, контроле цена могу појачати негативну перцепцију рестриктивних фискалних политика, које су честе у северноафричким земљама и утичу на животни стандард" (Ansani, Daniele, 2012:8).

Закључујући анализу, Ансани и Данијеле наводе „да расположиви докази не омогућавају успостављање јасне узрочне везе између глобалне економске кризе и арапских устанака" (Ansani, Daniele, 2012:8).

> „Криза је свакако допринела изазивању немира и несигурности у погледу економских изгледа. Ипак, њени

ефекти су погодили и земље које су под старим политичким режимима успеле значајно да унапреде своје економске услове. Стога је непотпуно објашњавати друштвено незадовољство само неповољним економским циклусом. Други структурни фактори, попут демографских трендова, тржишта рада и система образовања, вероватно су одиграли кључну улогу" (Ansani, Daniele, 2012:8).

Када се праве било какве паралеле, па и у погледу ефеката економске кризе, Тарек Або Саид истиче да увек треба имати у виду да је „свеукупно гледано, регион Блиског истока и Северне Африке далеко од економске хомогености" (Abo Saeid, 2013:3).

„Земље овог региона значајно се разликују како у погледу нивоа економског развоја, тако и у погледу економске структуре", при чему је „у земљама извозницама нафте БДП по глави становника два до девет пута већи од регионалног просека (с изузетком Израела). Ако изузмемо Либију, нивои развоја у северноафричким земљама су испод регионалног просека" (Abo Saeid, 2013:3).

Осим тога, Саид разматрајући ефекте глобалне економске кризе уочава њену међуповезаност са Арапским пролећем и то кроз последице скока цене нафте који је уследио баш у периоду када је прошао главни талас финансијског слома.

„Крајем 2010. године, када се свет полако опорављао од глобалне економске кризе, у арапским земљама је започео талас револуција, укључујући Египат, Тунис, Либију и Сирију. Као резултат тога, цена нафте је нагло порасла, са 91,58 долара по барелу 17. децембра 2010. године, када је талас протеста почео, на 126,86 долара по барелу 8. априла 2011. године" (Abo Saeid, 2013:36).

15. Утицај глобалних економских актера

Простор Блиског истока и Северне Африке осим што је због своје позиције, транспортних праваца и ресурса изазивао примарну заинтересованост код великих глобалних сила, ништа мање интересовање, посебно у домену преузимања расурса, није уочљиво ни код наднационалних економских актера.

Транснационалне корпорације, посебно оне у области производње и промета нафте и гаса, али и грађевинарства, осим што су укључиле арапске земаље у глобалну економију, створиле су и одређене микроуслове, првенствено мрежу утицаја око владајућих елита. И док су у датим условима нафтом богате арапске земље своју привредну активност усмериле практично само ка овој делатности којој је све друго подређено, у другим арапским земљама с ограниченим нафтним ресурсима, али с бројнијом популацијом, ова форма зависности одржавана је махом у трговини и посредним уступањем великих државних инфраструктурних послова.

Изграђена интересна мрежа омогућила је не само неконтролисано пословање и олакшано извлачење капитала, већ и рањивост владајућих елита, чији чак и физички опстанак је постао везан за испуњавање захтева глобалних економских актера. Цена овог односа зависности је тако постала изузетно висока, а осим претњи санкцијама, блокадом новчаних средстава депонованих у иностранству, и потпуним ограничавањем токова капитала, непослушне елите су се могле наћи у ситуацији да изгубе и имовину и власт.

Будући да је ова форма притиска протеклих деценија често била присутна у арапском свету, потребно ју је додатно појаснити, као и сам однос зависности владајућих елита од моћних регионално позиционираних економских актера.

15.1. Арапске земље и глобална економија

По питању интегрисаности арапских земаља, посебно „нафтних" монархија, у глобалну економију, потребно је указати на двоструку природу овог односа, који је у одређеној мери и изашао из круга зависности од спољног утицаја. Наиме, с једне стране је очигледно да су арапске земље посредно постале део глобалне економије преко транснационалних корпорација из области нафтне индустрије, које су и главни концесионари, и произвођачи „арапске" нафте. Ипак, с друге стране, неизмерна новчана средства од рудне ренте, арапске монархије, посебно Саудијска Арабија, осим за сопствени инфраструктурни развој, искористили су да се пласирањем капитала кроз инвестиционе фондове укључе у светске финансијске токове и тако постану значајни економски чинилац.

Дакле, из велике економске моћи проистекла је и потреба да се на њеним основама искаже политички утицај, углавном на нивоу региона, али и у светским размерама, „док је та потреба за доказивањем моћи изнедрила својеврсну аномалију подведену под појам нафтног односно 'петро ислама' (енг. *petro[leum] islam)*" (Zakariyya, 2005:47–51).

Назих Н. Ајуби појашњава да Саудијци на нафтно богатство гледају као божји дар.

> „Петро-ислам је углавном идеологија Саудијске Арабије, али је до одређеног степена такође присутна у осталим, зантно мањим заливским земљама. Петро-ислам полази од претпоставке да није случајно што је нафта сконцентрисана у слабо насељеним арапским земљама, а не у густо насељеној долини Нила или Плодног полумесеца, и да је ова очигледна иронија судбине заиста милост и благослов од Бога, што треба достојно признати и поштовати" (Ayubi, 2008:232).

Међутим, осим што је благослов, нафта је и брига, па треба заштити и непрегледна изворишта, али и земљу и друштво у целини, што захтева „збијање редова" и заједничку посвећеност истом циљу, у конкретном случају практиковању религије.

> „Једна од важних функција петро-ислама на регионалном нивоу јесте да задржи нафтно богатство подаље од других арапских народа. Стога је петро-ислам изразито непријатељски настројен према било којој пан-арапској идеји или покрету, док снажно подржава оне покрете који користе исламску симболику као свој темељ... На домаћем плану, 'петро-ислам' промовише тумачење религије које је изразито ритуално у свом стилу и конзервативно у социо-економском садржају, укључујући санкционисање приватне својине и класног система. Карактеристична обележја ових режима укључују интензивну изградњу џамија и верских центара, као и дискретну финансијску подршку разним исламским организацијама и удружењима. Такође, типичан је приступ који скреће пажњу народа на тривијална питања представљена као велике претње исламу у Заливу, попут активности хришћанских мисионара, масонских редова и индо-муслиманске секте кадијанизма!" (Ayubi, 2008:233).

Настанак „петро-ислама" повезује се са кључним политичко-економским догађајем из 1973. године, који је означио крај доминације Египта. Како истиче Езфар Мохамад, нафтни ембарго који је уследио као одмазда, заправо је само потврдио нову поделу улога у којој ће Саудијска Арабија у замену за сигурне испоруке добити гаранције пуне заштите и увећаних новчаних прилива и постати важан политичко-економски актер и ван регионалних оквира.

„У ономе што се може назвати преломним догађајем, заливске арапске монархије окупиле су се да изразе солидарност са арапским циљем, наметнувши неограничени ембарго на испоруке нафте Израелу и његовим западним савезницима након пораза у Јомкипурском рату 1973. године. Нафтни ембарго изазвао је велике несташице нафте и гаса на Западу, што је резултирало наглим скоком цене нафте са 3 на 12 долара по барелу, односно повећањем од 400 одсто. Овај догађај означио је почетак ере растућих цена нафте, омогућавајући земљама Залива да остварују огромне приходе, пунећи државне фондове и јачајући своју способност пројекције моћи на политичком, економском и друштвеном плану" (Mohammad, 2017).

Нема сумње да је Саудијска Арабија била највећи добитник ове кризе. С друге стране, са губитком лидерске позиције Египта скрајнути су и идеологија и покрет панарабизма, а „ова новооткривена моћ и признање омогућило је Саудијској Арабији да пропагира и шири своју пуританску верзију ислама – 'вехабизам' – не само широм Блиског истока већ и даље" (Mohammad, 2017).

„Конзистентно генерисање високих прихода од нафте омогућило је Саудијској Арабији да извезе свој бренд вехабизма у разне друге делове света, од Авганистана и Пакистана до Кавказа, па чак и југоисточне Азије. Процене показују да је Саудијска Арабија већ потрошила више од 120 милијарди долара на религијске пројекте у иностранству са годишњим просеком од 2-3 милијарде америчких долара од 1975. године, што је значајна цифра, посебно у поређењу са буџетом за пропаганду Совјетског Савеза, који је у његовом зениту снаге износио приближно једну милијарду долара годишње. У овом периоду изграђено је више од 1500 џамија, 210 ис-

ламских центара и бројне муслиманске академије, све са примарним циљем ширења вехабистичке/салафистичке верзије ислама" (Mohammad, 2017).

Мохамад указује на једну суптилнију, али веома значајну методу ширења идеја вехабизма – путем страних радника који су привремено радили на саудијским нафтним пољима.

„Од 1975. године, са економским растом земаља Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, дошло је до велике потражње за страном радном снагом која би радила на бројним важним пројектима у различитим индустријама у региону. Овај тренд је био резултат мале величине домаће популације, која није могла да задовољи захтеве тржишта, као и недостатка одређених вештина у локалној радној снази. То је приморало компаније да запошљавају раднике из иностранства. Ова ситуација довела је до масовне миграције радника из азијских и јужноазијских земаља, као што су Индија, Пакистан, Бангладеш, Филипини и Индонезија, у Саудијску Арабију и друге земље Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива. Последично, ове радне миграције доводиле су мигранте у контакт са вехабистичким обликом ислама у земљама запошљавања и излагале их детаљима и нијансама вехабистичке идеологије и обичаја, док су мигранти често те утицаје преносили у своје матичне земље, ширећи их међу својим породицама и дијаспором. На овај начин, вехабистичка идеологија се индиректно ширила на различите територије и културе" (Mohammad, 2017).

Али упоредо са овим настојањима и ширењем социо-економског утицаја, одвија се, како примећује Стивен Хејдеман и „диверсификација међународних веза"

(Heydemann, 2007:23) арапских земаља.

> „Арапске владе успостављају дипломатске, трговинске и инвестиционе односе како би се изоловале од притисака западних држава и међународних институција које промовишу политичку и економску реформу показујући спремност да користе условљавање за унапређење реформских програма. На пример, арапски режими у Леванту и Северној Африци настоје да успоставе везе са државама у Азији, арапским монархијама Персијског залива и другим земљама које су у великој мери равнодушне према питањима управљања и политичких реформи. Оне користе успон нових конкурентних тржишта како би се преко стране помоћи и развојних кредита ослабио утицај Светске банке по питању економског управљања" (Heydemann, 2007:23).

Поред арапских монархија Персијског залива, „ова промена је такође евидентна међу главним арапским државама Леванта и Северне Африке које су тражиле дипломатске, трговинске и инвестиционе односе са важним не-западним државама, а нарочито Кином" (Heydemann, 2007:23–24), која је прилично снажно подржала оваква настојања и релативно агресивно проширила свој утицај у региону.

> „Највиши кинески лидери активно су охрабривали продубљивање ових веза. Кинески председник Ху Ђинтао више пута је посетио регион, укључујући посете у Персијском заливу, Јемену и Оману. Такође, посетио је Алжир и Египат, које је Кина издвојила као арапске земље од посебног значаја због њихове дипломатске подршке кинеској комунистичкој влади у кључним периодима њене историје. Поред ових високих дипломатских посета, Кина и арапске државе проширили су организационе структуре које подстичу кинеско-а-

рапску сарадњу на различитим нивоима. У децембру 2001. године, током церемоније у Пекингу којој су присуствовали генерални секретар Арапске лиге Амр Муса и високи кинески званичници, основано је Кинеско-арапско удружење пријатељства, које је немешања у унутрашње послове држава чланица и 'политичке односе засноване на међусобном поштовању' потврдило као један од својих основних принципа. Након тога, у септембру 2004. године, потписан је споразум о стварању Кинеско-арапског форума за сарадњу, који је поновио принцип односа заснованих на немешању. Међутим, мултилатерални споразуми су били надмашени растом билатералних економских споразума између Кине и земаља као што су Египат, Сирија, Тунис и други арапски партнери. Између 2000. и 2006. године, билатерална трговина између Сирије и Кине порасла је са око 100 милиона долара на 1,5 милијарди долара, а прогнозе су указивале да ће ова цифра бити удвостручена до 2011. године" (Heydemann, 2007:24).

Осим наведеног, како указује Хејдеман, без административних препрека и других ограничења карактеристичних за западне политике условљавања, Кина је напросто попунила празнине у западној политици према региону БИСА.

„Кина је такође постала активнија у развојној помоћи, промовисању улоге сопствених финансијских институција на Блиском истоку и Северној Африци, као што је Извозно-увозна банка Кине. Етаблирала је себе као главног донатора у Северној Африци, често усвајајући праксе супротне западним донаторима који су примаоце финансијских зајмова условљавали испуњавањем стандарда одговорности, транспарентности и учинка" (Heydemann, 2007:24).

Поред наведене глобалне компоненте арапских економских политика, друга линија повезивања била је интеррегионална.

> „Земље попут Египта, Јордана и Сирије у фокус своје регионалне дипломатије ставиле су арапске монархије Персијског залива у циљу развоја алтернативних извора инвестиција, трговине и политичке подршке. Ове активности одражавају интерес сиромашнијих арапских држава да захвате део огромних капиталних вишкова који су ушли у државе Персијског залива од 2003. године. Ипак, оне су такође одраз интересовања арапских аутократа за изградњу регионалних односа који повећавају њихову аутономију и ојачавају њихове капацитете да се одупру захтевима за реформама који су долазили са Запада" (Heydemann, 2007:24–25).

Специфичан аспект глобалног повезивања арапских земаља по Кетлин Ридолфо је и контраст проистекао из истовременог прихватања технолошких иновација и прибојавања од нарушавања традиционалистичких форми свакодневног живота.

> „Овај контраст један је од најочигледнијих парадокса у савременој арапској култури: иако постоји страх од ефеката које ће глобализација имати на арапску политику, културу и економско благостање, широка популација се истовремено осећа удобно користећи предности које глобализација доноси у њихове животе. Од избегличких кампова и села у Гази до нафтом богатог Залива, Арапи поседују мобилне телефоне, гледају сателитску телевизију и свакодневно користе интернет. Као што често истичу исламске организације, они нису против технологије; напротив, прихватају је. Међутим, страхују од могуће америчке политичке и културне доми-

> нације над њиховим друштвима. Исламисти, као што је то чинио пан-арапски покрет, одражавају страх арапске јавности од америчке доминације у региону" (Ridolfo, 2001:919).

Међутим, она уједно указује да овај тренд подједнако подстиче и индвидуални развој, што од арапских друштава захтева прилагођавање и промене, а посредно изазива и губитак потпуне државне контроле као најважнију полугу управљања ауторитарних режима.

> „Приступање токовима глобализације значи прихватање глобалних стандарда и захтева, што подразумева губитак делимичне контроле, али колико, није јасно. Насупрот томе, појединац који се одлучи да користи мобилни телефон, гледа телевизијске програме преко сателита или чита вести на интернету контролише своју интеракцију са глобализацијом. Политички гледано, режими настоје да ка арапском јавном мњењу рефлектују свој приступ глобализацији, иако из различитих разлога. Глобално учешће захтева отвореност и одговорност, приватизацију, демократизацију, образовање и комуникацију са спољним светом, а све то угрожава ауторитарну власт. Како државе настоје да приступе глобалној арени кроз чланство у међународним организацијама као што су Светска трговинска организација и Евро-медитеранско партнерство, биће приморане да се придржавају међународних стандарда који регулишу фискалну политику, рад и људска права. Међутим, глобална интеграција није само питање политике; већ је такође и питање људског развоја" (Ridolfo, 2001:919).

Постепеним отварањем арапских земаља, посебно у деценији која је претходила Арапском пролећу, њихово

становништво, највише омладина, добило је довољно прилика да свој положај и окружење сагледа из другог угла, упоређујући се са остатком света. Истовремено, захтеви за структурним прилагођавањем глобалним економским стандардима ослабили су контролне механизме владајућих елита и учинили системе управљања рањивијим.

15.2. Интереси транснационалних корпорација

Осим регионалне политике најмоћнијих држава и међународних организација, и транснационалне корпорације деценијама учествују у обликовању политичко-економске структуре земаља арапског света. Количина капитала којом располажу, и деловање с позиције продужене руке глобалних сила, учиниле су њихову моћ немерљивом у могућностима утицаја на владајуће елите, и то не само земаља Блиског истока и Северне Африке, већ много шире.

Нагли процват глобалне корпорације доживљавају након Другог светског рата када долази до снажног развоја науке и технологије што је захтевало велике количине сировина из земаља Трећег света, па су се корпорације позиционирале као битна карика технолошког неоколонијализма. Овај процес потпуног отварања бивших колонија који се огледа у минималном мешању државе, а који је омогућио неограничен приступ сировинама по ниским ценама и јефтиној радној снази постоји и данас, па на рачун привредног раста и просперитета најбогатијих, земље у развоју не само да стагнирају, већ још више сиромаше, што само појачава неједнакости у свету. Располажући неограниченим средствима и најсавременијим технологијама, способни менаџери који их воде, у потрази за максимизацијом профита проналазе терито-

рије где су услови односно ограничења рада минимални, па се уз најјефтинију производњу продајом на другим местима вишеструко увећава добит.

На слободан рад транснационалних корпорација утицали су законски оквири које су многе земље, удовољавајући захтевима Светске трговинске организације, Међународног монетарног фонда и Светске банке, морале да усвоје да би добиле затражену помоћ. Из економске моћи корпорација проистекла је и политичка моћ да уместо некадашњих земаља господара сада неформалним овлашћењем матичних земаља преузимају улогу колонизатора и економским и политичким потчињавањем нарушавају и онако крхку суверености слабо развијених држава.

Готово по правилу, интереси моћних компанија поклапају се са интересима њихових матичних држава, док је због размера операција које спроводе, несумњива логистичка подршка коју добијају од својих влада. У основи неповољни аранжмани по државу домаћина омогућавају интерну размену између матичних компанија и њених филијала, док државе домаћини добијају мање прихода него што им реално припада. При томе је свака евентуална државна интервенција предупређена неповољним уговорним обавезама које је искључују из контролисања токова капитала и без механизама за спречавање картелског или монополистичког функционисања.

Ово је последица екстратериторијалности односно функционисања у правном вакууму, где матична компанија и широм света распрострањене филијале суштински делују у мноштву различитих државних правних поредака, а поврх тога делују и у складу са међународним трговинским прописима. Нема сумње да делујући у правом галиматијасу прописа налазе начин да их заобиђу а да за то не сносе одговорност. У таквим условима једини излаз за државе домаћине је национализација затечене

имовине што са собом носи низ последица, од међународних санкција и изолације из светских економско-трговинских токова до политичких притисака са извесним исходом пада влада које би такве мере донеле.

Откриће нафте и увођење њених деривата у широку употребу као погонског горива почетком XX века утицало је да бескрајни пустињски простор добије неочекивану додатну вредност, а нафта статус стратешког ресурса. Прелазак с угља на нафту ратне машинерије, укључујући моћну британску ратну флоту пред Први светски рат, и упоредни развој аутомобилске индустрије дали су замајац производњи овог енергента. Увидевши потенцијал нафте као мултипликатора богатства и моћ која лежи у контроли нафте, многе државе и корпорације као њихова продужена рука настојале су да већ у зачетку експлоатације овог новог црног злата у потпуности контролишу производни циклус од црпљења, преко прераде, до транспорта и продаје.

По оцени Рејмонда Хинебуша, корени западне доминације односно темељи економске потчињености Блиског истока и Северне Африке датирају од 1930-их година година двадесетог века, када је овладавање непрегледним изворима нафте ставило овај део света у центар интересовања западнних сила, а контролу над нафтом додало међу највеће узроке нестабилности и континуираног ратног стања у региону БИСА. У том смислу су настајали и развијали се снажни савези великих играча који су суштински били договори о ненападању и истискивању из заједничке интересне сфере више заинтересованих страна.

Између два рата тако је створен савез из сенке тада најмоћнијих западних компанија, нафтни картел без премца који су чинили холандски *Royal Dutch Shell*, британски *Anglo-Persian Oil Company* (касније *British Petroleum*) и амерички *Standard Oil America* (каснији *ExxonMobil*). Након Другог светског рата оно што је био

савез три глобална играча, прерастао је у савез велике седморке. „Седам нафтних корпорација познатих као „седам сестара" (америчке фирме *Exxon*, *Chevron*, *Gulf*, *Mobil* и *Texaco*, *British Petroleum*, и *Dutch Royal Shell*) контролисале су буквално сва изворишта нафте, транспорт, рафинерије и тржиште некомунистичког света. Деловали су као глобали картел од 1920. године када су по први пут почели да деле тржишта, договарају цене, избацују из посла оне независне, и владама намећу уносне уговоре о црпљењу. Њихово богатство још више је нарасло када је нафта заменила угаљ као најважнији енергетски ресурс. Седам сестара је 1952. године производило 90 одсто нафте ван простора Северне Америке и комунистичких земаља, уз пад на 75 одсто до 1968. године.

Први изазов за седам сестара појавио се 1953. године када је иранска влада покушала да национализује посед *Anglo Iranian Oil*-а, подружнице *British Petroleum*-а, који је имао монопол над иранском нафтном индустријом. Британија је одговорила економским ембаргом и запретила да ће извршити инвазију на Иран уколико се не надокнади штета. Иза кулиса, Вашингтон и Лондон су били покровитељи државног удара којим је свргнута иранска влада, а на власт доведена марионетска фигура, шах Реза Пахлави, диктатор који је заузврат приватизовао нафтну индустрију, дозвољавајући америчким фирмама да инвестирају заједно са британским фирмама.

Рејмонд Хинебуш указује да је концентрација нафте на простору Блиског истока утицала да „већи део двадесетог века транснационални произвођачки картел, 'седам сестара' као олигопол англоамеричких нафтних компанија, контролише скоро целокупну светску производњу нафте" (Hinnebusch, 2003:37), при чему је „њихова моћ проистекла из монопола над производном технологијом и тржишном инфраструктуром, и дугогодишњих концесија, обично изнуђених под политичким притиском, које

су фиксирале цене и конкурентима спречавале приступ производњи" (Hinnebusch, 2003:37).

Како је договор великих играча утицао на формирање цена, најбоље се може видети на примеру заједничког власништва над оперативним компанијама у различитим блискоисточним земљама, попут Арапско-америчке нафтне компаније (*Arabian American Oil Company – ARAMCO*) коју су контролисали *SoCal, Texaco, Exxon* и *Mobil*.

> „Способност компанија да повећају производњу у једној земљи, а смање је у другој у другој, дала им је велику моћ над владама које су од њих зависиле због прихода и стабилности њихових економија и режима. Тако су могли једнострано да одређују производњу и цене. На пример, њихова способност да смање цену арапске лаке нафте са 2,18 долара по барелу 1948. на 1,80 долара 1960. године, а повећају цене у САД са 2,68 долара на 3,28 долара омогућила им је да остваре огромну добит" (Hinnebusch, 2003:37).

Хинебуш такође истиче важност формализованог договора између Сједињених Америчких Држава и Саудијске Арабије из средине 1970-их.

> „Саудијска Арабија добила је улогу 'осцилирајућег произвођача' за обуздавање цене нафте, распоређујући нови утицај свог огромног богатства на радикализацију арапске политике и рециклирајући своје петродоларе кроз америчке финансијске институције. Заузврат, САД су обезбедиле војну заштиту и технологију за развој и диверсификацију саудијске економије" (Hinnebusch, 2003:41).

Оваква политика заправо је била део шире стратегије

овладавања регионом како би се избегло понављање кризе због нафтног ембарга[93].

> „Нафтни бум је убрзао продор Запада у Саудијску Арабију и нафтом богате заливске земље, генеришући моћ спајањем домаћих и западних интереса. Тако су владајуће породице ових нафтних монархија, које су имале велика средства у иностранству, постале део 'глобалне буржоазије'. Око 84% арапских нафтних прихода усмерано је у западне банке и инвестиције. Саудијска Арабија и Кувајт су држали 210 милијарди долара изван региона крајем 1970-их. Саудијска Арабија је постала највећи инвеститор у америчке банке, трезорске обвезнице и некретнине, са улагањем од 133 милијарде долара, што је доносило приход од 10 милијарди долара годишње. Инвестиције ових држава само у Сједињеним Америчким Државама приближавају се једном трилиону долара" (Hinnebusch, 2003:41).

С друге стране, како примећује Хинебуш, иако је реч

93 Мајкл Корбет појашњава да је нафтни ембарго 1973. године примарно уследио као одговор арапских земаља на америчку подршку Израелу. „Дана 19. октобра 1973., одмах након захтева председника (Ричарда) Никсона да Конгрес стави на располагање 2,2 милијарде долара хитне помоћи Израелу за сукоб познат као Јомкипурски рат, Организација арапских земаља извозница нафте увела је ембарго на нафту Сједињеним Америчким Државама (Reich 1995). Ембарго је обуставио амерички увоз нафте из земаља чланица Организације арапских земаља извозница нафте и започео низ резова у производњи који су променили светску цену нафте. Ова смањења су скоро учетворостручила цену нафте са 2,90 долара по барелу пре ембарга на 11,65 долара по барелу у јануару 1974. године. У марту 1974. усред неслагања унутар Организације арапских земаља извозница нафте о томе колико дуго да се казна настави, ембарго је званично укинут. Повишене цене нафте су, с друге стране, остале (Merrill 2007)" (Corbett, 2013).

о огромним цифрама, оне би биле и много веће када би финансијске трансакције у потпуности контролисале земље извознице нафте, а не посредници.

> „Такве инвестиције којима су заливске елите суштински дале директан, често лични, допринос здрављу западне економије, утицале су на стварање неподстицајних до умерених цена нафте, тиме лимитирајући приходе потенцијално корисне за развој арапског света. Штавише, нагли пораст владиних трошкова за увоз и уговоре у иностранству унапредио је класе посредника – банкаре, адвокате, подизвођаче нафтних компанија, увознике и извознике, агенте западних фирми – који су чинили буржоазију која се у односима са Западом богатила бавећи се рентом... У исто време, нафта је такође омогућила да се локално становништво политички демобилише" (Hinnebusch, 2003:41).

Вилијам Р. Нестер истиче да је својеврсни контраудар арапских земаља произвођача нафте на моћне нафтне корпорације уследио оснивањем Организације земаља извозница нафте (енг. *Organization of the Petroleum Exporting Countries – OPEC*).

> „Средином 1950-их неколико влада Персијског залива успело је да испреговара поделу профита из црпљења на пола-пола, што је довело до значајног повећања прихода. На пример, профит Саудијске Арабије је порастао са 0.17 на 0.80 америчких долара по барелу између 1956. и 1957. године, када је барел нафте коштао око 1.80 долар. Међутим нафтом пребогате, али приходима сиромашне земље све су више препознавале да је снага у бројевима. А прекретница је дошла 1960. године, када су се дипломате Ирана, Ирака, Кувајта, Саудијске Арабије, и Венецуеле, пет водећих произвођача нафте у свету,

осим САД и Совјетског Савеза, састали у Багдаду како би размотрили начине заједничког поступања ради надокнађивања последњег смањења цена које су прогурале седам сестара. Иако нису успеле да зауставе пад цена, ипак су формирали Организацију земаља извозница нафте. Током наредне деценије положај Организације земаља извозница нафте растао је са новим чланицама: Катар 1961. године, Индонезија и Либија 1962. године, Уједињени Арапски Емирати 1967. године, Алжир 1969. године, Нигерија, Габон и Еквадор 1971. године... Иако је *OPEC* мировао 1960-их, рањивост индустријског света на потенцијални прекид дотока нафте је стално расла. До 1973. године тринаест чланица *OPEC*-а имале су удео од 65 одсто глобалног извоза нафте, а блискоисточне и северноафричке чланице, окупљене у Организацији арапских земаља извозница нафте (енг. *Organization of Arab Petroleum Exporting Countries – OAPEC*), имале су око 75 одсто. *OAPEC* је био одговоран за 75 одсто укупног увоза нафте Јапана, 60 одсто Западне Европе, и 15 одсто Америке" (Nester, 2010:190–191).

Међутим, још већи проблем је настао када је постало уочљиво да је „деловање *OPEC*-а 1970-их инспирисано пуковником Муамером ел Гадафијем, који је преузео Либију државним ударом 1969. године" (Nester, 2010:191). Управо због изгледа да Организација земаља извозница нафте све више повећава моћ, што никако није одговарало интересима како транснационалних корпорација, тако ни самим западним силама, наредних година кроз форму меког притиска снага ове организације је умањена.

15.3. Компрадорске елите и усмеравање револуционарног таласа

Ни по стицању формалне самосталности арапске земље нису успеле да се отргну колонијалног наслеђа посебно видљивог у структури власти која је наставила да функционише по матрици која је осим мањих модификација и даље подразумевала континуирану репродукцију елита у служби капитала. Ове елите у виду краљевских породица или дугогодишњих диктатора, део су апарата чија моћ је контролисана, и чија послушност се награђује, док се одметање у виду наглог прекида сарадње са страним политичко-економским актерима строго кажњава, након чега следи замена новом послушном елитом.

Уз мања одступања ово је суштина врло ограниченог оквира деловања арапских управљачких елита од периода постколонијализма, која ће заједно са пратећом клијентелистичком мрежом подржаваоца по сличном моделу наставити да постоји и након Арапског пролећа.

Махди Д. Назамроја полазећи од става да су „арапски лидери компрадорска елита која служи страним интересима" (Nazemroaya, 2011), посматрајући Арапско пролеће, истиче да „Арапи сведоче свом другом таласу побуне против колонијализма" (Nazemroaya, 2011). Он подсећа да је „први талас побуне започео између Првог светског рата и краја Другог светског рата" (Nazemroaya, 2011), обухвативши „Велику арапску побуну, уз подршку Британије и Француске, против османлијске Турске током Првог светског рата, а затим и арапску побуну против Британије, Француске и Италије за време и после Другог светског рата" (Nazemroaya, 2011).

Међутим, док је „током формалног периода колонијализма, ауторитет колонијалне силе (Британије, Француске и Италије) био политички видљив" (Nazemroaya, 2011), Назамроја истиче да је „данас арапски свет под

'невидљивом влашћу' неоколонијалних сила. Ово укључује Сједињене Америчке Државе, Британију и Француску. Савремене неоколинијалне силе одржавају контролу над арапским земљама кроз надзор њихових економија и контролу њихових политичких лидера, који служе неоколонијалним интересима као вазали" (Nazemroaya, 2011). Имајући то у виду, „2011. година није само почетак другог таласа арапске побуне против стране владавине путем наметнутих диктатора и корумпираних режима, већ је и део шире борбе против неоколонијализма" (Nazemroaya, 2011).

Назамроја наводи да је побуни претходило то што је „класна поларизација расла како се јаз између богатих и сиромашних ширио. Међугенерацијска мобилност, односно промена у друштвеној класи која се дешава током живота једне особе и интрагенерацијска мобилност као промена која се одвија између генерација унутар породице, постале су значајно отежане" (Nazemroaya, 2011). У таквим околностима „арапски народи схватају да њихова владајућа класа и владе нису само корумпирани режими, већ и компрадорске елите, односно локални представници страних корпорација, влада и интереса" (Nazemroaya, 2011).

Како даље појашњава Назамроја, „ове локалне арапске елите подређене капиталистичкој класи правилно треба назвати паразитима или паразитским елитама, јер извлаче локално богатство и ресурсе у име својих неоколонијалних господара. Ова структура компрадорских елита преовладава у Египту, Тунису, Либану и Палестинској власти" (Nazemroaya, 2011), заузимајући кључне управљачке позиције у ланцу доношења одлука.

> „У Египту, Гамал Мубарак (кога је за председника припремио његов отац, Мохамед Хосни Мубарак) радио је за *Bank of America*. У Тунису, Зин ел Абидин Бен Али је био војни официр обучаван у француским и америч-

ким војним школама који је, док је био на власти, служио америчким и француским економским интересима. У Либану, Фуад Синиора био је бивши званичник *Citibank*-е пре него што је постао премијер, а Рафик Ал-Харири је радио и за француску грађевинску фирму *Oger* (пре него што је основао саудијски *Oger*) и за саудијске интересе (који заузврат служе америчким интересима) пре него што је постао либански премијер. У коруптивној палестинској власти, Салам Фајад је радио за једну од банака коју су формирале Америчке федералне резерве и Светска банка пре него што је постао палестински министар финансија, а потом одскочио на место премијера Палестинске управе на Западној обали постављен под полудиктатором Махмудом Абасом. Осим тога, скоро сви арапски министри финансија су повезани са великим глобалним банкарским институцијама. Сви они се строго придржавају Вашингтонског консензуса Међународног монетарног фонда и Светске банке" (Nazemroaya, 2011).

Блиска веза политичких и економских елита стога није необичност сама по себи, али је специфичност овог дела света у томе да је економска елита утицала на избор политичке елите чијим доласком на власт је формализована реална моћ корпорација и омогућен континуитет неконтролисаног стицања профита.

Објашњавајући карактеристике клијентелистичке мреже које су својим устоличењем изградили диктаторски режими које је уздигао постколонијализам, Тоби Доџ указује да се њихово уздизање догодило у посебним историјским условима који су омогућавали примену радикалних мера према супарницима.

Циљ нових постколонијалних власти био је обрачун са остацима некадашњих режима у виду економске елите, али и прихватање савремених метода владања.

„'Револуције одозго' које су водили републикански режими у Алжиру, Тунису, Либији, Египту, Ираку и Сирији биле су прагматичне и спроведене корак по корак. Међутим, економски циљеви државног развоја су послужили политичким циљевима. Интервенцијама у привреди и подстицањем широких земљишних реформи под окриљем националног развоја, републикански режими су директно угрозили темеље старог поретка, замењујући структуре које су раније ојачане изградњом колонијалне државе. Политике државног развоја тежиле су уништењу великих земљопоседника, чији су престиж и економско богатство представљали нестабилну друштвену базу претходних режима. Уз то, преузимањем доминантне улоге у економији, републикански режими су удаљили аутохтону арапску буржоазију од могућности да стекне довољно економске моћи или политичког утицаја и постане изазов за државу" (Dodge у Kitchen, 2012:6).

Међутим, власти постколонијалних држава често нису имале неопходне капацитете за доследно спровођење својих политика, што је довело до развоја клијентелистичких мрежа за размену услуга зарад стицања подршке и одржавања власти. Напросто, „нови режими нису располагали институционалном моћи и политичким легитимитетом потребним за ефикасно спровођење владиних политика и регулисање друштва на својој територији" (Dodge у Kitchen, 2012:6). Узрок томе је у великој мери био повезан са претходно лошим искуством страног управљања.

„Државна интервенција у друштву често је била непожељна, сматрана од стране становништва у најбољем случају као неопходно зло, а у најгорем као нелегитимно уплитање. Као резултат тога, арапске владе укључе-

не у постколонијалну државну формацију показале су се неспособним или невољним да институционализују правно-рационалне бирократске односе са својим становништвом. То је довело до доминације неформалних и личних мрежа друштвене контроле и мобилизације. Појединци су били приморани да се ослањају на личне контакте са људима на позицијама моћи како би осигурали свој економски опстанак у ситуацијама када су државне институције и тржишни механизми заказивали у обезбеђивању ресурса. Као последица тога, не-патримонијалне структуре политичке организације доминирале су системом. Клијентелизам је служио као механизам за повезивање владајуће елите са непосредним кругом повереника, као и за ширење круга односа патрона и клијента на знатан део становништва. Овај систем није повезивао политичке лидере са 'јавношћу' кроз демократски уговор, већ је успостављао личне везе између покровитеља и њихових сарадника, клијената и присталица" (Dodge у Kitchen, 2012:6).

Свакако је важно истаћи и Доџово објашњење метода управљања, оличеног у неопатримонијализму, за који он тврди да је као метода политичке владавине инхерентно нестабилан.

„Неопатримонијализам се заснива на неједнаком приступу државним ресурсима, што константно чини конституенте одвојеним и незадовољним. Управо ти конституенти ујединили су се 2011. године како би свргнули Бен Алија у Тунису и Хоснија Мубарака у Египту. Ипак, клијентелизам има одређене предности за блискоисточне лидере који контролишу врх неопатримонијалних мрежа. По својој природи, односи које неопатримонијализам негује између државе и друштва су незванични, дифузни и углавном имплицитни. То

значи да су органски и флексибилни, те да се могу прилагођавати потребама покровитеља и клијената током периода политичких превирања или економске кризе" (Dodge у Kitchen, 2012:6).

Доџ даље истиче да је овај приступ државног покровитељства дефинисао јавну сферу широм Блиског истока. „Економске могућности, групна лојалност, као и друштвени и политички идентитети, обликовали су се и преобликовали у зависности од позиције појединца у односу на покровитељске мреже које су спонзорисале државе и које су доминирале у региону" (Dodge у Kitchen, 2012:6).

У случају неслагања и превирања унутар саме елите, како појашњава Ајуби, такође постоје одређени механизми за превазилажење ових проблема.

„Влада има на располагању различита средства за смиривање и кооптацију. Главни инструменти који се користе укључују именовања у кључне јавне службе, што често представља начин изградње контаката који приватни посао могу учинити профитабилнијим; доделу и алокацију земљишта, које се касније може поделити и продати по знатно вишим ценама, понекад чак и самој влади; као и издавање дозвола и лиценци за увоз и трговину" (Ayubi, 2008:232).

15.4. Економске санкције као увод у дестабилизацију

Поред претњи директном војном агресијом, и политичких захтева, економске санкције су деценијама, у мањем или већем обиму, коришћене као средство спољног притиска на ауторитарне арапске режиме, али и као средство којим су поједине арапске земље, обично неколико њих, ретко у већем броју, износиле своје захте-

ве према другој арапској земљи чија би политика била перципирана као одметнута. По правилу, иако усмерене на владајуће елите, санкције односно ефекти које су производиле, више су погађале шире друштвене слојеве и заустављале или успоравале укупни развој земље.

Истовремено, када је реч о притисцима са Запада, сужен маневарски простор настао блокирањем приступа рачунима у страним банкама, или ограничавање слободе кретања припадника владајућих елита, није у већој мери утицало на обуздавање силе државног апарата. Напротив, неретко су репресивне мере постајале израженије.

Теоријски обрађујући политику одлучивања о увођењу санкција и наводећи детерминанте које утичу на избор инструмената и исход политике, Чао Ћин, Вилијам Х. Кемпфер и Антон Д. Ловенберг указују да „вероватноћа да санкционар изабере трговинске и/или финансијске санкције уместо војне акције зависи од политичког циља који жели да постигне" (Jing et al., 2003:522). У том погледу „циљ спречавања војне агресије коју спроводи таргетирана земља чешће води ка примени војне акције, док ће мање амбициозни циљеви, попут постизања скромних промена политике, вероватније довести до коришћења трговинских или финансијских санкција" (Jing et al., 2003:522).

Осим тога, Ћин и сарадници износе тезу „да ће избор санкционара у погледу политичког инструмента бити под утицајем тога да ли друге земље пружају помоћ таргетираној земљи; какво је економско здравље и политичка стабилност таргетиране земље пре санкција; јачина трговинских веза између санкционара и таргетиране земље; и степен пријатељства између две земље пре санкција" (Jing et al., 2003:522), указујући да „литература о санкцијама као инструменталним политикама сугерише да на вероватноћу усвајања различитих врста санкција утичу и очекивани трошкови које би имао санкционар" (Jing et al., 2003:522).

Иако су за кризу и дестабилизацију изазвану затварањем економских канала некој арапској земљи у прошлости углавном одговорни били директни спроводиоци санкција са Запада, није била реткост да иницијатори мера економске одмазде буду и земље чланице Арапске лиге.

Као конкретан пример Виктор Лави указује на отворено негодовање значајног броја арапских земаља због приближавања Египта и Израела које су снажно подстицале САД.

> „Након што је Садатовом посетом Израелу у новембру 1977. године покренут мировни процес, неколико радикалних арапских земаља захтевало је увођење санкција Египту, што је одбила већина арапских земаља. Након конференције у Кемп Дејвиду у новембру 1978. године одржан је самит у Багдаду, и тада је постигнут консензус међу свим арапским државама о наметању политичких и економских санкција Египту. Ова одлука одражавала је компромис између радикалне фракције, укључујући Ирак, Сирију, Либију. Алжир и Палестинску ослободилачку организацију, који су били за снажне и ефикасне санкције, и умерену фракцију, на челу са Саудијском Арабијом, која је подржавала умерену осуду" (Lavy, 1984:419).

При томе „мировни споразум између Египта и Израела који је потписан 26. марта 1979. године био је прекретница у односима међу земљама у региону. Поред утицаја на египатско-израелске билатералне односе, уговор је имао велики утицај на однос између Египта и суседних арапских земаља" (Lavy, 1984:419), који ће готово читаву наредну деценију бити на дистанци.

Слична ситуација, коинцидираће с почетком немира у Сирији 2011. године, када су ради заустављања обрачуна режима и опозиције, Сирији уведене санкције од стра-

не Арпске лиге. Ове мере су оцењене „пре као психолошки удар него економски, што је додатно поткопало дугорочну тврдњу Сирије да је срце арабизма" (*New York Times*, 27 November 2011). У случају Арапске лиге „то је био други пут од почетка протеста Арапског пролећа да је деловала против државе чланице како би заштитила угрожену популацију. Међутим, док је група у марту позвала на међународну војну интервенцију у Либији, овог пута њене вође су јасно ставиле до знања да су санкције имале за циљ да то избегну"[94] (*New York Times*, 27. 11. 2011).

С тим у вези, новембра 2011. године, 19 земаља чланица Арапске лиге, изузев Ирака који је био уздржан, и Либана који се дистанцирао од гласања, усвојило је резолуцију о увођењу санкција Сирији као одговор на одбијање имплементације мировног споразума односно одбијање присуства арапских цивилних и војних посматрача на сиријској територији, а санкције су уз одређене изузетке, првенствено појединих роба широке потрошње између осталог обухватиле „забрану путовања високих званичника, замрзавање имовине владе Сирије у арапским земљама, забрану трансакција с централном банком Сирије и окончање сваке трговинске размене са сиријском владом" (*New York Times*, 27.11.2011.). Веровало се да би, изузимајући очекивану руску и иранску помоћ, овај удар могао значајно да умањи владине приходе и тако ослаби режим Башара ал Асада будући да је према проценама „око 50 одсто сиријског извоза ишло у арапски свет, а 25 одсто његовог увоза потицало одатле, већим делом од његових непосредних суседа" (New York Times, 27. 11. 2011).

Трећи пример из праксе је Катарска криза из 2014. године изазвана самосталним потезима катарске поли-

94 http://www.nytimes.com/2011/11/28/world/middleeast/arab-league-prepares-to-vote-on-syrian-sanctions.html приступљено 2. 2. 2014.

тике која је благонаклоно гледала на свргавање режима на улици и посебно уздизање Муслиманског братства у Египту, што су друге заливске монархије, првенствено Саудијска Арабија, али и земље које су се и саме суочиле с немирима, попут Бахреина и делимично Омана, схватиле као одступање из савезништва.

Потез без преседана, на који указује Ислам Калид Хасан, догодио се у марту 2014. године када су Саудијска Арабија, УАЕ и Бахреин повукли своје амбасадоре из Катара.

> „Овај инцидент је био први такве врсте у историји Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива која се протеже више од три деценије. Акција је предузета као одговор на катарску политику коју су остале три земље сматрале некомпатибилном са Споразумом о сигурности који су шест земаља чланица потписали у јануару 2014. године. Према том споразуму, државе чланице су очигледно пристале на политику немешања у унутрашње послове било које друге државе чланице, било директно или индиректно, као и политику непружања подршке било којој страни, организацији или појединцу који настоји да угрози сигурност и стабилност било које од чланица Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, било путем директне акције, политичког утицаја или подржавањем непријатељских медија" (Hassan, 2015).

Како наводи Хасан „три земље су правдале своју одлуку цитирајући оно што тврде да влада Катара није испунила, а што је познато као 'Први ријадски споразум', који је 23. новембра 2013. потписао катарски емир, шеик Тамим бин Хамад Ал-Тани током састанка лидера Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива у Ријаду" (Hassan, 2015). Амбасадори су током ове кризе

напустили Доху 5. марта да би се вратили 16. новембра 2014. године, а готово идентична дипломатска криза, услед поновљених оптужби да Катар финансира терористе и подрива регионалну стабилност, али сада са потпуним ембаргом, трајаће од 2017. до 2021. године.

Закључак пете области

Приказ социо-економског контекста Арапског пролећа, додатно продубљен указивањем на најзначајније елементе у друштвеном и привредном развоју арапских земаља имао је за циљ да појасни корене економског утицаја као изузетно важну компоненту истраживања. Дакле, настојало се указати да економски утицај и богатство нису нужно у рукама исте стране, односно да је језгро економске моћи суштински ван владајућих елита, посебно у случају прилива „петро-долара" у арапске монархије. Из ове перспективе јасно је да политички утицај западних сила у региону Блиског истока и Северне Африке заправо ни након званичног повлачења из институција колонијалне управе, није нестао, већ је прекомпонован у економску сферу.

Осим што у настојању да се регионално афирмишу као силе, неке арапске земље своје материјалне ресурсе користе као подлогу за изградњу политичког утицаја, неке иду и даље од тога, попут Саудијске Арабије, која је, како је предочено кроз концепт „петро-ислама", отишла најдаље, промовишући и школу практиковања ислама коју снажно подржава.

Како је намера овог дела рада била и анализа ефеката светске економске кризе као подстицаја немира, указано је да су ови ефекти највидљивији били на пољу повећане незапослености, док су показатељи који су говорили о економским побољшањима у периоду пре избијања

немира евидентно били недовољни да већина становништва осети бољитак, те су у том погледу занемарљиви.

Истовремено, разматрањем бројних социо-економских детерминанти Арапског пролећа, настојало се указати да су узроци поларизације богате мањине и сиромашне, и у великој мери обесправљене већине, заправо системски, те да су у том погледу реални домети промена, као и могућности отклањања узрока акумулираног друштвеног незадовољства, заправо прилично ограничени.

VI ПОСЛЕДИЦЕ ПОЛИТИЧКИХ ПРЕВРАТА ПО АРАПСКА ДРУШТВА И СВЕТ

Скоро деценију и по након револуционарних превирања, уместо прокламоване просперитетне будућности, демократског преображаја и свеобухватне модернизације државе и друштва, регион Блиског истока и Северне Африке суочава се са негативним последицама и на политичком, и економском, религијском, друштвеном и свеукупном безбедносном плану.

Изневерена политичка очекивања, економско пропадање, продубљивање друштвених и религијско-партикуларистичких подела, успон радикалне исламистичке струје, материјално разарање, изгубљени животи, и масовна померања становништа, слика су арапског света после Арапског пролећа. Овај суноврат катастрофичних размера који је уследио након збацивања вишедеценијских властодржаца и других неуспелих покушаја промена који су произвели сукобе различитог интензитета, потпуно је другачија слика од очекиваног прогреса и демократизације.

У вези са наведеним, шеста област, и уједно завршни део ове књиге, има за циљ анализу последица Арапског пролећа по регион и свет у целини, при чему се у разматрању економских последица преврата анализирају с једне стране изазови социо-економске трансформације пред којима се налазе арапска друштва и економски показатељи који не указују на значајнији помак након про-

мена, а с друге стране ефекти нове поделе економских зона утицаја и преузимања ресурса на још неповољнију економску позицију арапске популације.

У погледу геополитичких импликација Арапског пролећа пажња је усмерена на нову прерасподелу регионалног утицаја између Запада и Истока, промене у равнотежи моћи регионалних сила, као и на исламистички фактор и могућност преливања конфликта. Осим узрока дестабилизације целокупног региона Блиског истока и Северне Африке, додатно се анализира и непосредни ефекат сукоба у виду мигрантске кризе и њених политичких, економских и безбедносних утицаја на шире окружење, посебно европске земље.

При разматрању могућих праваца развоја арапских друштава указује се на избор између просперитета и понора пред којима се након револуционарног таласа налази регион Блиског истока и Северне Африке. У овим крајностима насупрот консолидацији, смиривању друштвених напетости и отварању ка глобализацијским процесима, стоји даља диверсификација, наставак обрачунавања са противницима власти и радикални однос према мањинским заједницама. Ван ових оквира, уједно се настоје појаснити исходи досадашњих покушаја демократизације, имајући у виду и даље присутан образац политичког насиља карактеристичан за претходне репресивне владавине.

16. Економске последице преврата

У предвечерје Арапског пролећа чинило се да су економске везе многих арапских земаља, посебно Либије, Египта, Сирије и Јемена, са Руском Федерацијом и Кином биле на путу још интензивније сарадње, нарочито у сегменту великих инфраструктурних пројеката, све више се

ширећи и на остатак арапског света којим је традиционално економски доминирао Запад.

Сарадња заснована на снажној подршци и заступању интереса арапских аутократских режима, омогућила је партнерима са Истока отворен приступ тржиштима на којима су у ранијем периоду били ограничено присутни или у потпуности истиснути од стране Запада.

Овакав развој ситуације свакако није одговарао Западу, ни политички јер су два дива с Истока почела да окружују Европу с правца Јужног Медитерана, а с друге стране и економски јер су зашли у традиционално западну зону интереса. Дакле, из угла посматрања САД и европске политике, у потпуности неодржива позиција, која ће без сумње убрзати њихову реакцију.

Када је Арапско пролеће захватило север Африке, а ланчани пад режима поново регион приближио Западу уследиће период њиховог економског повратка, али и социо-економске трансформације, од централне улоге државе у економији, до пуног отварања за уплив страног капитала, првенствено усмереног на изградњу црпних постројења, рафинерија, као и обнављања концесија за експлоатацију нафтно-гасних ресурса.

У датим околностима, и различито од земље до земље, очекивани економски раст ће бити или занемарљив или негативан, што ће уз смене елита без већих реформских потеза нових власти додатно утицати на стандард грађана и повећати друштвено незадовољство које је и било покретач масовног устанка.

16.1. Економски показатељи након револуционарних превратa

Анализа економских показатеља у земљама у којима је Арапско пролеће довело до револуционарних преврата

има за циљ да путем емпиријски проверљивих чињеница пружи разјашњење да ли је након смене режима смањен интензитет друштвеног незадовољства чија акумулација је у претходном периоду и била покретач побуна.

Тиме се заправо настоји проценити стварни ефекат промена који прати физичко уклањање појединаца на врху пирамидалне структуре моћи која је осим политичке власти генерисала поделе и разлике у богатству. Поред тога, како све арапске земље немају ни исте полазне основе, нити исти пут економског развоја, битно је указати на разлике од случаја до случаја, и уопштено дати приказ кретања, и у међусобном односу и на регионалном нивоу.

Како примећује Мохсин Кан, економска питања су по важности била у истој равни са обећањима о демократији каја су сматрана покретачком снагом устанака.

> „Експлозивна комбинација недемократских режима, корупције, високе незапослености и растуће неједнакости прихода и богатства, створила је услове који су довели до устанака. Грађани ових земаља су, стога, очекивали од влада да се истовремено позабаве и њиховим политичким и економским захтевима. Нажалост...економска питања су запостављена у односу на политику. Претпоставка о мањој пажњи на економске политике била је заснована на чињеници да је примарни фокус влада био усмерен на решавање политичких проблема, са намером да се након њиховог решавања окрену економији. Владе арапских земаља у транзицији су касно схватиле да политика и економија функционишу у тандему, и да је веома тешко, ако не и немогуће, постићи политичку стабилност ако економија није уравнотежена" (Khan, 2014:1).

Да су у самом приступу проблематици начињени погрешни кораци јасно говори и податак Економске и со-

цијалне комисије Уједињених нација за Западну Азију по којем су сукоби иницирани Арапским пролећем „довели до нето губитка од 613,8 милијарди долара економске активности и укупног фискалног дефицита од 243,1 милијарду долара" (UN ESCWA, 2016:7), при чему проблеми због којих су се грађани побунили нису искорењени ни деценију и по након таласа побуна.

Кан истиче да су негативне последице Арапског пролећа на укупни економски учинак биле видљиве већ у кључној 2011. години, док ће наредних година уследити пад бруто домаћег производа (БДП), у великој мери због опадања производње нафте.

> „У 2011. години раст реалног БДП је опао у свим земљама осим Марока. У Египту, највећој економији у групи са номиналним БДП-ом од око 250 милијарди долара, раст је пао на мање од 2%, са преко 5% у претходној години. Слична ситуација била је и у Јордану. Након раста просечном стопом од 6% годишње током претходне деценије, стопа раста у 2011. години потонула је на само 2,6%. Либија, Тунис и Јемен су заправо имали негативне стопе раста, што је феномен који се ретко виђа у земљама у развоју. Либијски случај је, као што је свима познато, изузетан јер је грађански рат резултирао драстичним смањењем производње нафте на мање од 0,5 милиона барела дневно, са 1,7 милиона барела дневно у 2010. години, као и због замрзавања либијских средстава у иностранству, санкционисаних од стране Уједињених нација. Пад у производњи нафте, главном производу и извору прихода земље, као и истовремени пад БДП-а без нафтних деривата, довели су до укупног реалног БДП-а који је опао за 62%. У Тунису је реални БДП опао за скоро 2%, након што је у претходној деценији имао просечну стопу раста од 4,5% годишње. Јемен, који је имао исту стопу раста као и Тунис током периода од 2000. до

2010. године, имао је у 2011. години реални БДП који је опао за скоро 12%... Следеће две године су стопе раста у арапским земљама у транзицији стабилизоване, али на ниском нивоу. У Либији, пошто се производња нафте вратила на ранији ниво много брже него што се очекивало, реални БДП је порастао за преко 100% у 2012. години, пре него што је поново опао за 5% у 2013. години, с обзиром на то да су снабдевање нафтом поново прекинули штрајкови и политички сукоби. Изузимајући Либију ван скупа, реални БДП у арапским земљама у транзицији повећао се за просечну стопу од само 3% у периоду 2012-2013. Овај ниски раст није био довољан да апсорбује нове учеснике на тржишту рада, а камоли да направи било какво побољшање у постојећем стању незапослености" (Khan, 2014:2).

Пратећи проблем ових економских кретања је и повећана незапосленост.

„Упркос чињеници да је незапосленост била главни узрок устанка, слика се погоршала у 2011–2012. години у свих шест земаља. Службене статистике показују да су, с изузетком Марока, стопе незапослености биле удвостручене. У Египту је стопа незапослености достигла скоро 13 процената у 2012. години, а у Јемену је порасла на 35 процената. Иако су ове високе стопе незапослености озбиљан проблем, много више забрињава то што су стопе незапослености младих процењене као два до три пута веће од укупне стопе незапослености. Чак и у Мароку, који је остварио бољи учинак раста у односу на друге земље, незапосленост је била већа од 9 процената, са стопом незапослености међу особама старости од 34 године и млађим, процењеном на око 30 процената" (Khan, 2014:2).

Додатно, слаба економска активност, лоши општи показатељи и последични фискални дефицит угрозили су и политику субвенција.

> „Фискални дефицит у арапским земљама у транзицији је порастао с обзиром на то да су приходи стагнирали због успоравања њихових економија, а владе су се окренуле експанзивним фискалним политикама како би удовољиле захтевима становништва за ублажавање економских потешкоћа. Зараде у јавном сектору су повећане у свих шест земаља, при чему је Либија предњачила повећањем плата у јавном сектору за 77 процената између 2011. и 2013. године. Субвенције за храну и енергенте чине другу велику ставку буџета земаља Блиског истока и Северне Африке. Према проценама Међународног монетарног фонда, скоро половина светских субвенција за енергенте, у вредности од близу 2 милијарде долара, налази се у региону БИСА" (Khan, 2014:3).

Проблем по Кану је био у томе што у прве две године након устанака ниједна земља у транзицији није развила кохерентан и свеобухватан економски план.

> „То се у великој мери догодило због преокупираности влада успостављањем нових политичких система и институција, при чему је економска политика била секундарни приоритет. Други главни разлог је био тај да, за разлику од земаља Централне и Источне Европе које су усвојиле либерални, тржишно оријентисани економски модел Европске уније како би добиле помоћ и евентуално постале чланице ЕУ, арапске земље нису имале јасан економски модел који би могле усвојити. Као последица тога, владе су у суштини успориле економске реформе

и спроводиле популистичке економске политике које су задовољавале непосредне захтеве немирне и сада веома оснажене јавности" (Khan, 2014:4).

Бјорн Ротер и сарадници посебно истичу проблем инфлације и економског раста који осим земаља захваћених конфликтом негативно утиче и на суседне земље на које се прелива криза.

„Динамику инфлације обично прате снажни депресијациони притисци на локалне валуте, којима власти покушавју да се одупру великим интервенцијама и регулисањем прекограничних токова. На пример, у случају сиријске фунте, којој је дозвољено да флуктуира у 2013. години, званично се тргује са једанаестим делом од њене предратне вредности у односу на амерички долар. Конфликти у земљама БИСА такође су имали економски утицај на суседе. У Јордану су сукоби у суседној Сирији и Ираку успорили економски раст за око један процентни поен у 2013. години. У међувремену, упркос успоравању раста, базна инфлација убрзала се 2014. на 4,6 посто, са 3,4 посто у 2013. години, првенствено вођена растом цена ренте, што делимично одражава појачана тражња велике популације избеглица у држави и ограничене могућности за брзо прилагођавање понуде. Овај тренд је нарочито видљив у управном округу Мафрак, који се граничи са Сиријом, где су закупнине у периоду од 2012. до 2014. године порасле за 68 одсто, у поређењу са 6 одсто у Аману (IMF, 2014). Слична динамика је забележена и у Либану, где је раст БДП-а са просечних 9 посто у периоду од 2007. до 2010. године пао на 2,8 посто у 2012. и 2,5 посто у 2013. години. Цене хране и најма такође су значајно порасле на почетку кризе у одређеним областима" (Rother et al., 2016:9).

Према наводима које износе Аднан Мазорej и Токир

Мирзоев „кључна слабост региона Блиског истока и Северне Африке, укључујући и арапске земље у транзицији, била је релативна изолација од глобалне економије и фрагментација самог региона због високих баријера за трговину и монополистичких тржишта" (Mazarei, Mirzoev, 2015:55). Упућујући на податке Малика и Аведалаха они наводе да „регион БИСА има мање од једног процента удела на светском тржишту у извозу артикала који не обухватају гориво, далеко испод 10% источне Азије и 4% Латинске Америке, а мање од десетог дела ових извоза су предодређени да остану у региону" (Malik, Awadallah, 2013), при чему је „оваква издвојеност у доба глобализације значила спору економску модернизацију, ограничени трансфер технологије и, коначно, ниску конкурентност и продуктивност" (Mazarei, Mirzoev, 2015:55).

Уједно, истичу да је и поред све веће економске либерализације, наслеђе модела економског развоја 1960-их и 1970-их година и фаворизовање улоге државе, присутно у различитим облицима.

> „Велика и неефикасна јавна предузећа и гломазна државна служба угушиле су развој приватног сектора. Још важније, упркос великом јавном сектору, земље нису могле својим грађанима да пружају адекватне услуге. Према индексу 'мултидимензионалног сиромаштва' Развојног програма Уједињених нација, више од трећине људи у овим земљама нема приступ здравственој заштити, образовању и другим основним услугама као што су санитарни услови, чиста вода и електрична енергија, највише заостајући у односу на остатак света" (Mazarei, Mirzoev, 2015:55).

Мазорej и Мирзоев указују да је 2015. година пред-

стављала прекретницу за економску стабилизацију у региону, упркос утицајима светске економске кризе.

> „Неповољно спољно окружење, заједно са домаћим економским дислокацијама, социјалним тензијама и недавно распрострањеним сукобима у региону, значајно су умањили економске перформансе, смањили трговину и инвестиције, и повећали рањивост. Ипак, упркос овим изазовима, земље региона су успеле да одрже макроекономску стабилност и избегну дубоку економску кризу која би највише погодила најугроженије слојеве становништва. Ово је у почетку постигнуто коришћењем девизних резерви и повећањем јавног дуга кроз раст буџетских дефицита, посебно у Египту и Јордану. Након тога, захваљујући већој домаћој политичкој стабилности и спољној помоћи, већина земаља је постепено обновила своје девизне резерве и почела да смањује буџетски дефицит. Ова рана постигнућа омогућила су одржавање позитивног економског раста. Ипак, сукоби у Либији и Јемену представљају значајну препреку, која би могла зауставити напредак и уназадити ове земље за више година" (Mazarei, Mirzoev, 2015:55).

Ови аутори посебно истичу зачетак структурних реформи које су у различитом обиму и с различитим ефектима обухватиле поједине арапске земље.

> „Арапске земље у транзицији постигле су одређени напредак у структурним реформама, али неуједначено. Смањење енергетских субвенција у Египту, Јордану, Мароку и Јемену ослободило је средства за боље циљану социјалну заштиту и јавне инвестиције које повећавају раст. Побољшања су направљена у пословној клими, пореској политици, финансијским реформама и иницијативама за отварање радних места. Ипак, за-

> висност од јавног сектора је и даље висока, а приватни сектор и даље нерадо улаже и не ствара нове послове. Управљање је слабо, мреже социјалне сигурности недовољне, а приступ основним услугама ограничен. Економски услови за домаћинства нису се значајно побољшали, а у неким случајевима су се погоршали од 2011. године" (Mazarei, Mirzoev, 2015:56).

Такође, у периоду након Арапског пролећа додатно је порасла незапосленост подстакнута недовољним економским растом.

> „Незапосленост младих је нарочито изражен проблем, крећући се од 20% у Мароку до 37% у Тунису, посебно међу женама... Просечни доходак по глави становника стагнирао је у Египту и Јордану (без сиријских избеглица), док је порастао једино у Тунису и Мароку. Упркос томе, раст прихода у арапским земљама у транзицији углавном је пратио глобалне трендове... Међутим, низак животни стандард наставља да подстиче социјално незадовољство, што би могло озбиљно угрозити спровођење реформи јавног сектора и одвратити приватни сектор од учешћа у њима" (Mazarei, Mirzoev, 2015:56–57).

Финални, заједнички Извештај Арапске мреже за толеранцију, Вестминстерске фондације за демократију и Центра за изградњу демократије и мира у којем се сумира економска ситуација у годинама након Арапског пролећа, такође истиче постојање огромних економских изазова.

> „Неке земље извознице нафте, као што су Алжир, Либија и Ирак, боре се са ниским ценама нафте, као и земље чланице Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива. Највећи изазов за извознике нафте је управљање њиховим финансијским стратегија-

ма са ценама нафте испод 45 долара за барел, који се предвиђа да падне на 38–40 долара у 2017. години...иако је приметно да је Саудијска Арабија из стратешких разлога играла значајну улогу у намерном снижавању цена нафте" (ANT, WFD, CDPB, 2016:16).

У Извештају се износе очекивања да ће раст на економском нивоу бити успорен и наредних година.

„Ниске цене нафте умањиле су раст међу извозницима нафте, нарочито у земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива (Саудијска Арабија 2016. године има раст од 1%), за које се предвиђа да ће 2016. године имати раст од само 1,6%. Четири земље извознице нафте у развоју – Сирија, Ирак, Јемен и Либија – заглављене су у грађанском рату или насилном сукобу са неизмерним хуманитарним трошковима. Увозници нафте у региону, који обично имају користи од ниских цена нафте, такође расту споро (2,6% у просеку) због преливања негативних утицаја ратова у суседним земљама или ефеката терористичких напада на туризам и поверење инвеститора" (ANT, WFD, CDPB, 2016:16).

Према подацима Светске банке, „реални раст БДП-а у региону остаће на ниских 2,7% и у 2016. години, што је четврта узастопна година стагнације. Тржиште рада не показује позитивне знаке, док регионална превирања, колапс индустрије, политичко насиље и избегличка криза доприносе расту незапослености, сиромаштва, очајања и друштвених траума" (ANT, WFD, CDPB, 2016:16).

Ипак, Економски монитор Светске банке из априла 2018. године пружа нешто позитивније резултате уз обазриве процене раста у наредним годинама.

„Очекивани економски раст у региону Блиског истока и Северне Африке је 3,1% у 2018. години, након пада на 2% у 2017. са 4,3% у 2016. години. Ово побољшање се приписује позитивним глобалним изгледима, стабилизацији цена нафте, реформама и опоравку након смањења конфликата. Извозници нафте, посебно земље Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива, могли би удвостручити стопу раста на 3%, док се за увознике нафте, попут Египта, очекује значајан скок. Иако су краткорочни изгледи позитивни, са прогнозом раста од 3,3% у 2019. и 3,2% у 2020, геополитичке тензије, избегличка криза и раст дуга могли би умањити позитивне изгледе" (WB, 2018).

У погледу економских трендова у региону БИСА после Арапског пролећа, док су се неке земље стабилизовале или прилагодиле, друге су и даље оптерећене сукобима и економским проблемима. Ово пре свега зависи од тога да ли је реч о земљама захваћеним конфликтом (које се суочавају са уништавањем инфраструктуре и оштрим падом привредне активности), земљама у транзицији (у којима политичка нестабилност утиче на економски развој), арапским монархијама богатим нафтом (које зависе од глобалне потражње и флуктуације цена нафте) или туристичким дестинацијама (које зависе од прихода од туризма).

Роберта Гати и сарадници анализирајући раст у региону БИСА наводе да је упркос периодичним помацима, економија Блиског истока и Северне Африке и даље у великом заостатку у односу на друге упоредиве делове света.

„У последњих 50 година, просечан приход по глави становника у региону порастао је за свега 62%. За поређење, у истом периоду, приход је порастао четвороструко у

земљама у развоју и економијама у успону, а двоструко у развијеним земљама. Само мали број економија у развоју у региону БИСА успео је да успори удаљавање од границе животног стандарда најразвијенијих земаља, док су оне погођене сукобима забележиле још бржи пад. Да би регион достигао половину нивоа БДП-а по глави становника најразвијенијих земаља, потребан је просечан раст од 3,8% годишње по глави становника у наредних 30 година. Иако је тренутна стопа раста далеко испод овог нивоа, а регион је оптерећен крхкошћу, сукобима и неизвесношћу, просперитетнија будућност за БИСА је ипак могућа" (Gatti et al., 2024:1).

Гати примећује да последице сукоба далеко превазилазе оквире уобичајених економских показатеља, док је извесно да ће осим тренутних економских губитака имати дугорочне негативне ефекте на развој. „Ови ефекти укључују губитак људског капитала, принудно расељавање, уништавање физичке инфраструктуре и различите облике економске дезорганизације, као што су поремећаји у ланцу снабдевања" (Gatti et al., 2024:2).

Ближе анализирајући наведене ефекте у седмогодишњем периоду након таласа побуна Гати тврди „да би приход по глави становника у земљама погођеним сукобима у региону БИСА могао бити у просеку 45 процената већи да сукоба није било,..Овај губитак еквивалентан је напретку који се у региону оствари за 35 година" (Gatti et al., 2024:2). Ипак, треба имати у виду да притисак на економију додатно повећавају и спољни фактори. „Као и остатак света, регион БИСА су од 2020. године погодили бројни тешки шокови. Они укључују пандемију КОВИД-19, инвазију Русије на Украјину, високу инфлацију, пооштравање финансијских услова и природне катастрофе" (Gatti et al., 2024:8).

Гати наводи да су, под утицајем геополитичких тензија и неизвесности које оптерећују изгледе за економски раст, Блиски исток и Северна Африка „наставили тренд слабог раста, који је био карактеристичан за деценију пре пандемије и других шокова који су почели 2020. године" (Gatti et al., 2024:9).

> „Процењује се да ће економска активност у региону Блиског истока и Северне Африке (изузимајући Либију, Либан, Сиријску Арапску Републику и Републику Јемен) порасти за 2,2 процента у 2024. години, након успоравања на 1,8 процената у 2023. Ипак, ова стопа раста остаје један процентни поен испод просечног раста у периоду пре пандемије, између 2010. и 2019. године" (Gatti et al., 2024:9).

У најширем смислу, кључни изазови су и даље неефикасност јавног сектора, корупција, лоше планиране политике субвенционисања, незапосленост међу младима и изложеност екстерним економским шоковима везаним за пад укупних прихода попут кризе ниских цена нафте у периоду од 2016. до 2018. године, или смањења тржишних активности и прилива новчаних средстава из иностранства услед пандемије КОВИД-19.

16.2. Изазови социо-економске трансформације

У делу анализе који се односи на изазове социо-економске трансформације који се посебно истичу након Арапског пролећа, неопходно је пажњу усмерити дубље у прошлост, и пратити линију развоја економских политика арапских земаља још од периода постколонијализма, које су по Тобију Доџу у великој мери утицале на изградњу снажних државних апарата деценијама отпорним на промене.

„Дуговечност владајућих режима на Блиском истоку делом лежи у наслеђу економских и идеолошких околности постколонијалног периода, које су обликовале њихове политике и начин управљања до 1980-их година. Преузимање египатске државе од стране Гамала Абдела Насера и слободних официра 1952. године означило је крај египатске монархије и појаву радикалног републиканизма, који је постао кључни елемент регионалног поретка. У том контексту, уклањање остатака ових режима током Арапског пролећа представља историјски значајан догађај" (Dodge у Kitchen, 2012: 6).

Доџ наглашава да су арапске републике Алжир, Тунис, Либија, Египат, Ирак и Сирија, током 1950-их и 1970-их година настојале да се што више дистанцирају од бивших колонијалних сила.

„Независност којој су тежили, била је обликована међународним економским и политичким трендовима који су давали легитимитет и финансијски и технички подржавали модернизацију под вођством државе. И источни блок и западни донатори фаворизовали су овај приступ, док су академици из земаља у развоју заговарали доминацију државе у економији као начин јачања националне аутономије" (Dodge у Kitchen, 2012: 6).

На унутрашњем плану, постколонијални режими су без већих потешкоћа елиминисали остатке старе економске елите која је са губитком капитала и мреже утицаја више представљала потенцијалну него стварну претњу.

„Арапски постколонијални републикански режими су се суочили и са домаћим економским класама које нису имале ни финансијску моћ ни друштвену кохерентност да оспоре доминацију државе. Војне бирократије, које

> су преузеле кључне државне институције, примењивале су стратегију, коју је Елен Тримбергер погодно описала као, 'револуције одозго' како би 'модернизовале' привреду и друштво без укључивања масовних политичких покрета који би угрозили њихову власт. Ова стратегија трајне демобилизације била је углавном успешна све до 2011. године" (Dodge у Kitchen, 2012: 6).

Након Арапског пролећа, многи ранији изазови се изнова јављају, при чему Мохсин Кан истиче реформе као једини пут до економског раста и стварања нових радних места.

> „Главни задатак арапских земаља у транзицији биће балансирање краткорочних, популистичких, политичких мера са дугорочним економским реформама. Одрживи економски раст и стварање нових радних места могу се постићи само кроз реформе које ће привреде учинити тржишно оријентисаним и дати приватном сектору водећу улогу. У одсуству ових реформи, политички циљеви устанака биће угрожени, а економски неуспех могао би изазвати нову рунду политичке нестабилности и друштвених превирања" (Khan, 2014:8).

Додатни изазов представља и ослањање на међународне финансијске институције и стране изворе капитала, што продубљује зависност од спољних актера, надовезујући се на образац континуираног спољног притиска на земље региона БИСА.

Темељне а не фиктивне реформе су објективна могућност за економски напредак, те се у том погледу у Економском монитору Светске банке за регион Блиског истока и Северне Африке указује да је поред „стабилизационих политика које су последњих година

помогле економско прилагођавање" (WB, 2018), „потребна друга фаза реформи која би требало да буде трансформативна како би регион досегао свој потенцијал" (WB, 2018). Наиме, како се наводи, „тренутна путања раста је знатно испод тог потенцијала и недовољна да апсорбује стотине милиона младих људи који ће у наредним деценијама ући на тржиште рада" (WB, 2018).

Економски монитор Светске банке указује на лоше економске перформансе арапских земаља, које занемарују потенцијал јавно-приватног партнерства, јер држава и даље има превелик уплив у економске активности, што ограничава развој. „Посебно је уочљив јаз између економија региона БИСА и брзорастућих сектора, као што је сектор услуга, који показује значајне разлике у радном учинку" (WB, 2018), при чему је препорука Светске банке за премошћавање овог проблема улагање у развој високотехнолошких послова.

> „Брзе технолошке промене пружају нове могућности за подстицање раста предвођеног приватним сектором, посебно кроз развој високотехнолошких послова у сектору услуга. За свако радно место у овом сектору, отприлике 4,3 радна места се стварају у другим занимањима и платним групама. Регион БИСА има брзо растући број академски образованих појединаца и значајан продор друштвених медија и паметних телефона. Њихово комбиновање може постати основа дигиталног сектора који би у наредној деценији могао створити значајан број радних места за младе у приватном сектору. Неколико земаља региона већ развија стратегије за трансформацију својих економија и искоришћавање технолошких предности, али је потребно учинити више како би се потпуно искористила ова прилика" (WB, 2018).

16.3. Токови капитала и преузимање ресурса

Анализа економских токова, првенствено кретања капитала и великих инвестиција усмерених на преузимање контроле над експлоатацијом ресурса, умногоме открива радње које прате отворена економско-политичка сучељавања у арапским земљама након рушења аутократских режима.

Изградња односа с новим властима и јачање старих и заузимање нових позиција великих сила, због вишеструких циљева није, како примећује Џон Миклоклин, ограничено само на земље које су биле на удару Арапског пролећа, већ практично на читав арапски свет, и то уз примену различитих стратегија и приступа.

> „По завршетку Хладног рата, надметање на Блиском истоку одвојено је од глобалне борбе, а велике силе су на основу националних интереса све више развијале билатералне односе са земљама региона. Глобална финансијска криза из 2008. године ослабила је поверење у САД, док је Русија постала активнија, што се показало окупацијом делова Грузије, а Кина је почела да се уздиже изазивајући америчку доминацију" (Mclaughlin, 2015:2).

Миклоклин указује да су у исто време, три важна догађаја променила карактер региона: „рат у Ираку који је поларизовао арапске земље и погоршао односе са спољним силама, раст исламског екстремизма који је изазвао поделе међу силама, и Арапско пролеће које је потресло не само унутрашње норме, већ и многе личности и институције које су дуго служиле спољним силама као посредници" (Mclaughlin, 2015:3).

Поновно надметање за овладавање стратешки позиционираним простором, повезано са настојањем да се

пригради што већи проценат арапске нафте, узроковао је вишедимензионалну линија сукоба повезану и са значајем региона и нафте за глобалну доминацију.

С тим у вези Брамберг и Хејдеман истичу циљане политике и интензивнији уплив Кине и Русије у регион, указујући на раст инвестиција који је настављен и након промена. Као конкретан пример, они истичу прво службено путовање египатског председника Мохамеда Морсија у Кину, августа 2012. године, повезано са повећањем економске активности у региону.

> „Између 2005. и 2009. године, трговина између Кине и Блиског истока порасла је за 87%, на 100 милијарди долара, а извоз са Блиског истока у Кину повећан је за 25%. Такође, инвестиције су десетоструко повећане, са 1 на 10 милијарди долара. До 2010. године, Кина је постала највећи страни инвеститор у Ираку и Ирану, а Саудијска Арабија је ангажовала Кинеску корпорацију за изградњу железнице за рад на пројекту једноколосечне пруге у Меки, која је успешно завршена на време како би 2,8 милиона људи стигло на хаџ" (Brumberg, Heydemann, 2013:7).

Планови Кине за регион су очигледно део дугорочне стратегије ширења утицаја, док по начину деловања ти планови уопште нису скривени, већ напротив, на различитим тачкама Кина отворено показује своје присуство и пројектује моћ која превазилази регионалне поделе.

> „Кина, без обзира на верске и идеолошке разлике, показује интензиван прагматизам у својим инвестицијама у државе Блиског истока. Инвестиције се реализују преко јавних и приватних фирми, које имају повлашћене односе са државним актерима, често под условима погодним за земље домаћине. Кина је такође развила

дипломатске и економске везе са важним регионалним и глобалним организацијама као што су Арапска лига, Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива и Организација исламске конференције. Ови напори су Кини омогућили јако економско присуство на Блиском истоку и повећали њену популарност, јер је 43% арапских грађана у анкети коју је британски BBC спровео 2010. године имало повољан став о Кини, док је 29% имало сличан став о САД" (Brumberg, Heydemann, 2013:7).

Брамберг и Хејдеман подсећају „да је председник Египта Морси изабрао да прво посети Кину, пре него што је присуствовао конференцији Покрета несврстаних у Техерану. Египатско-кинеска трговина порасла је за 40% у 2012. години, достигавши 8,8 милијарди долара, чиме је Кина постала други по величини добављач у Египту, после САД" (Brumberg, Heydemann, 2013:7).

Регионална зона интереса Кине је свакако шира, а поред економске користи везане за трговину са земљама региона, битна ставка се везује за осигуравање новог пута свиле чији један крак иде управо преко арапског простора.

У односу на Кину, сходно сопственим могућностима и другим циљевима, Русија и Иран делују другачије.

„Одражавајући геостратешке приоритете Москве, везе Русије са арапским светом се фокусирају на Дамаск. У 2012. години, двосмерна трговина између Сирије и Русије порасла је за 58%, досежући 1,97 милијарди долара. Око половине овог износа чине уговори о оружју, док је Русија до 2011. године уложила 20 милијарди долара у сиријску инфраструктуру, енергетски сектор и туризам. Русија такође има војну базу у Тартусу, што објашњава снажну подршку коју је председник Путин пружио Асаду и противљење западним санкцијама и војној

> интервенцији у Сирији. У ширем контексту ослањања Москве на поморску базу у Тартусу, једину такву базу Русије на целом Медитерану, ове економске везе помажу у објашњењу снажне подршке коју је председник Владимир Путин давао Асаду, као и противљење Москве и санкцијама Запада према Дамаску, и западној војној интервенцији у Сирији у којој је ескалирао грађански рат" (Brumberg, Heydemann, 2013:7–8).

Према овим ауторима Иран је углавном ограничен на економску сарадњу са арапским земљама у Персијском заливу, што није ни мало занемарљиво. Наиме, према иранским подацима, „трговина између Ирана и ових земаља, већином са Уједињеним Арапским Емиратима и Оманом, износи око 30 милијарди долара годишње" (Brumberg, Heydemann, 2013:8).

Овиме постаје прилично јасна повезаност политичког деловања и чистог економског интереса, а прагматичан однос и Кине, и Русије, и у ограниченим условима Ирана, постаје потпуно истоветан западним интересима апсолутне контроле заливских земаља где је и највећа концентрација нафтних поља.

Додатно, неретке тврдње да је комешање на Блиском истоку заправо искоришћено за истискивање Руске Федерације са енергетског тржишта, посебно европског, а тиме и са позиције глобалног енергетског гиганта, везују се првенствено за овладавање и потпуну контролу над могућим алтернативним правцима снабдевања Европе нафтом и гасом.

Ово је по неким схватањима прави разлог дугогодишње руске искључивости у погледу останка у Сирији, чиме се у перспективи блокира правац гасовода који би најидеалнијом рутом из Катара на путу ка европском континенту пролазио управо преко Сирије. Такав сценарио Русији није одговарао, али када је услед санкција ЕУ

практично искључена као директни снабдевач нафтом и гасом, и реализација овог пројекта је изгубила смисао. Оптерећеност ратом у Украјини, избацивање из функције Северног тока, и ограничења и прекиди у снабдевању гасоводом Дружба, као и трагање Европе за алтернативним снабдевачима, свакако су донели превагу да се у прегруписавању снага напусти и претходна политика очувања Асада на власти.

16.4. Нова подела економских зона утицаја

Вишедецијске арапске аутократе изгубиле су власт у тренутку када је елита која их је окруживала или тактички отказала послушност да би сачувала сопствени живот и стечену имовину, или заједно са колапсом војске као ослонцем владавине, толико ослабила да више није било начина да се систем реанимира и преживи и Арапско пролеће.

У системима у којима један човек и блиски круг сродника и сарадника одлучује о свим аспектима функционисања државе, његов пад истовремено руши темеље целокупне управљачке структуре изграђене на зависним институцијама и мрежама послушника на положајима одлучивања.

Када је услед губитка некада неприкосновене политичке моћи настао вакуум у раду државне администрације до успостављања нових власти, уздрмана је и „шема" богаћења економске елите која је своје највеће послове обављала или за државу или уз помоћ државе. У насталим околностима била је међутим уздрмана и сарадња са различитим спољним актерима, државама и корпорацијама, од наставка имплементације легалних билатералних пројеката у области енергетике, инфраструктуре и грађевинарства, финансијских и других пословних аранжмана до неких договорених послова о којима је

лично одлучивао и спровођење одобравао највиши ниво власти.

У једначини са више непознатих, прилику да замене старе актере и простор освоје за себе, осим домаћих опозиционих снага које су однеле победу, и надметања регионалних и глобалних политичких актера, видели су и нови економски играчи. Стога је редефинисање економских зона утицаја још једна битна последица Арапског пролећа коју треба размотрити.

Оно што свакако треба истаћи је да се ова подела сходно новим околностима брисаног простора одвијала на више нивоа: најпре националном, у борби нових и покушају старих економских елита да задрже позиције; потом регионалном нивоу, где су водеће земље региона у складу са сопственим интересима покушале и економски продор у земље у којима су им ранији владари ограничавали приступ; и коначно, на нивоу економских зона утицаја великих сила са Запада и Истока, које су пратећи политичке линије утицаја наставиле борбу за превагу и у економској сфери.

Грегори Ф. Гаус и Ијан С. Ластик препознају и дугорочну тактику арапских земаља које су вештим политичким маневрима владајућих елита деценијама превагом на једну или другу страну остваривале економске бенефите. Али тиме је јачала елита, док се позиција већине популације није знатније мењала, а захтеви за испуњавање низа уступака као накнада за економску корист, већином су били на штету обичног народа, и још један генератор незадовољства.

Како наводе ова два аутора, током Хладног рата арапски владари су до одређене мере манипулисали супарништвом Вашингтона и Москве у своју корист.

> „Завршетак Хладног рата ослободио је САД страха од совјетске реакције, што је довело до веће слободе де-

ловања у региону. Овај развој је под администрацијом Џорџа Буша Млађег довео до несмотрене инвазије на Ирак, са последицама које и даље трају. У време Обамине администрације, САД су показале већу флексибилност и прилагођавање, усмеравајући пажњу на промене у региону, попут арапских преврата из 2011. године, уместо на идеолошке или хладноратовске калкулације" (Gause, Lustick, 2012).

Међутим, управо је фокус на промене у арапским земљама означио повратак и нови приступ америчке политике.

„Како су исламске снаге збацивале режиме на Блиском истоку, а страх од нуклеарне пролиферације постао актуелан изазов за америчке интересе и савезнике, традиционалне политике САД, засноване на 'ауторитарној стабилности' и израелској војној надмоћи, нашле су се под озбиљним притиском. Тадашња администрација је показала способност прилагођавања трансформацијама у региону, иако се Вашингтон и даље суочавао са изазовима на које није увек имао одговор. За разлику од већине регионалних сила, попут Израела, Саудијске Арабије и Ирана, које су на догађаје гледале кроз застареле перспективе, САД су деловале релативно боље у одговорима на трансформацију режима и континуирану нестабилност" (Gause, Lustick, 2012).

С друге стране, иако је фокус током 2011. године био на народним устанцима и унутрашњим политичким променама, Гаус и Ластик указују да се истовремено у сенци одвијала борба за регионални утицај између Турске, Ирана и Саудијске Арабије.

„Саудијско-иранско ривалство, које потиче из борбе за равнотежу снага у Персијском заливу, сада је проши-

рено на већи део Блиског истока, укључујући Левант, Авганистан и Пакистан. Иако је у основи то борба за државни утицај, додатно је обликована сектаријанским расколом између сунита и шиита, са савезништвима унутар фрагментираних арапских држава попут Либана и Ирака" (Gause, Lustick, 2012).

Истовремено, Турска је покушавала да оствари велики политички повратак у арапски свет.

„Влада Партије правде и развоја Рецепа Тајипа Ердогана недавно је Турску увела у регионалну игру, тежећи повратку на позиције утицаја које је свесно игнорисала секуларистичка турска елита из доба Ататурка. Ердоганова најважнија улога у том погледу била је да заузме тврду линију према Израелу, обраћајући се и домаћем и регионалном јавном мњењу. Али његова политика је уопштено била изграђена на принципу 'нултих проблема са суседима', или барем минималних" (Gause, Lustick, 2012).

Тадашња турска регионална политика је без сумње показивала изузетну способност маневрисања и прилагођавања.

„Успех ове политике укључивао је побољшане билатералне односе са Грчком, Сиријом и Ираном и померање ка прихватању уместо изолације курдске регионалне владе у Ираку. Политика је несумњиво имала дугорочне стратешке импликације, али је такође била добра за динамични турски пословни сектор, који је повећао трговину и инвестиције широм региона. Анкара је имала одличне односе и са Гадафијевом Либијом и Асадовом Сиријом пре 2011. године, а турска предузећа су без прекида извлачила профит из обе земље" (Gause, Lustick, 2012).

Још један значајан проблем који се никако не може занемарити тиче се сурових климатских услова који сами по себи, нарочито у погледу скромних залиха питке воде, отежавају живот у овом делу света. Стога је важан сегмент политичко-економског утицаја везан и за приступ овом ограниченом ресурсу, посебно у погледу политике санкција, увоза и дистрибуције.

> „Арапске земље имају више од 5% светске популације, али мање од 1% светских водних ресурса. И као последица појава повезаних са климатским променама, регион се суочава са још већим несташицама воде. Арапска регија има укупну површину од око 14 милиона квадратних километара, од чега је више од 87 посто пустиња, са екстремном аридношћу и слабом вегетацијом" (ACRR, WWF, 2009).

17. Геополитичке импликације Арапског пролећа

Поред снажних унутрашњих поремећаја насталих урушавањем аутократске структуре владавине у низу земаља Северне Африке и Блиског истока, подједнако је немерљив значај Арапског пролећа и у оквирима регионалне и глобалне политике.

Уз нову прерасподелу зона утицаја регионалнх сила попут Саудијске Арабије, Ирана, и Турске, и појаву нових актера с амбицијама које превазилазе државне границе попут Катара, Арапско пролеће је истовремено отворило простор и ка демократизацији, али и ка редефинисању политичке улоге друштвених покрета религијског карактера, попут Муслиманског братства, као и појаву елемената државности у територијалном груписању радикално-исламистичких фанатика и остварену владавину терора коју оличава Исламска држава.

На нивоу глобалне политике однос према проманама након Арапског пролећа, заједно са сврставањем за или против непокорених режима, постао је мерило за потврђивање статуса светске силе. У околностима прекомпоновања зона утицаја великих сила, након дужег периода оклевања, управо је искључивост у односу Истока и Запада према овом феномену означила прекретницу у међународној политици вративши на велика врата политику обуздавања и равнотеже моћи.

Како би се сагледали наведени различити аспекти геополитичких импликација, поред анализе односа снага регионалних и глобалних актера, подједнако је неопходно подробније размотрити домете утицаја Арапског пролећа на промене у политици интервенционизма, безбедносне изазове везане за успон исламског радикализма, као и последице које прате могућност преливања конфликта и ширење нестабилности.

17.1. Нови регионални друштвено-политички актери

Уз незнатна померања на лествици утицаја, деценијама су главни политички актери у региону Блиског истока и Северне Африке суштински исти. Борба за превласт глобалних сила, ривалитети регионалних држава, интереси мултинационалних корпорација, владиних и невладиних међународних организација, и многи други паралелни процеси у континуитету нарушавају стабилност, миран развој и нормализацију односа.

При томе, иако је у први мах деловало да ће након преврата ова сложена динамика имати мањи замах, дајући предност стабилизацији, ситуација се напротив додатно закомпликовала борбом за опстанак елита које су подржавале раније режиме, као и регионалних лидера које Арапско пролеће није померило али је ослабило њи-

хове позиције и полуге моћи само одгодивши пад за прву наредну повољну прилику.

У погледу исхода промена и појаве нових лидера, Брамберг и Хејдеман указују на различите опције од којих је за разлику од Туниса, суморнија будућност Либије.

> „Изгледи за успостављање нелибералних исламистичких режима или колапс државе мање су вероватни у Тунису, где умерено-исламистичка партија Енахда настоји да задржи видљиву сарадњу са секуларним странкама. Насупрот томе, у Либији избори нису оснажили исламисте, већ су резултирали формирањем вишестраначке владе. Ипак, пролиферација милиција, укључујући оне повезане са џихадистичким групама, подрива ауторитет изабраног државног руководства и саме државе. Недавни напад џихадистичких снага у Алжиру, које су искористиле хаос у Либији за набавку оружја и организовање, представља значајан изазов и за Запад и за новоформиране владе у региону" (Brumberg, Heydemann, 2013:12).

Истовремено, највећи геополитички ризик је губитак Египта и Сирије, и то од треће стране, различитих исламистичких покрета недефинисаних политика.

> „У Египту и Сирији улози за Запад и његове ауторитарне ривале су највиши. У Сирији, растући утицај салафиста и џихадиста појачава сектаријанске тензије, отуђује секуларисте и мањине и чини вероватним да ће пад Асадовог режима довести до сукоба међу претендентима на власт. У Египту, политички развој делује неизвесно, али се не искључује могућност да, под вођством Муслиманског братства, земља постане облик изборне аутократије, тј. режима који користи демократске институције и законе за очување доминације вла-

дајуће политичке машинерије" (Brumberg, Heydemann, 2013:12).

Оваква процена само неколико година касније показаће се као добра, али само у погледу начина организације избора, јер ће војне елите истиснути са власти Муслиманско братство.

„Египат је заједно с Турском, регионална дипломатска тешка категорија чија политика има огромне импликације и за Сједињене Америчке Државе и глобалне аутократе. Али управо зато што се порекло, природа и трајекторије арапских устанака разликују од државе до државе, дипломатски и стратешки изазови са којима се суочава Вашингтон су посебне природе. На пример, лидери туниске странке Енахда показују отвореност за блиске односе са САД, за разлику од нових египатских лидера... Слично томе, либијски политички лидери не само да су дубоко захвални Западу за његову интервенцију, већ ће им требати западна економска, политичка и војна помоћ, да би успоставили функционалну и ефикасну централну владу. Иако Русија и Кина покушавају да обнове утицај користећи дипломатски кредибилитет и економске везе са новим политичким лидерима, Либија и даље види САД и њихове савезнике као кључне за своју будућност" (Brumberg, Heydemann, 2013:13).

Због најсложенијег тока догађаја Сирија свакако има посебно место, јер је на примеру ове државе највидљивије преламање утицаја и регионалних и великих глобалних сила.

„Што се тиче Сирије, док би неспојиво противљење Москве, Пекинга, а посебно Техерана западној војној интервенцији или војној помоћи сиријској опозицији

сигурно смањило утицај глобалног ауторитаризма, неодлучност Запада у комбинацији са централном улогом исламистичких милитантних снага у сиријској опозицији, могу отежати успостављање стабилне постасадовске владе. Кључна питања, попут статуса Голанске висоравни и односа Сирије са Либаном и Ираном, могла би изазвати додатне тензије, указујући на крхкост регионалног поретка који су досад чувале аутократске власти. Ово нас подсећа да регионални поредак на Блиском истоку није само израз унутрашње или спољне политике држава које га чине и њихових влада. Постоји шира регионална динамика на коју Вашингтон мора да обрати пажњу. Заправо, регионална криза, изазвана ескалацијом рата између Израела и Палестинаца (и Хезболаха), или избијањем војног сукоба између Вашингтона и Техерана, могла би подстаћи народну мобилизацију широм региона на начин који би глобално могао повећати привлачност ауторитаризма, и у народу и међу елитним круговима" (Brumberg, Heydemann, 2013:13–14).

У овом контексту треба указати и на запажање Ержебет Розе по којој је „Арапско пролеће започело усред дубоке структурне трансформације Блиског истока, у оквиру које су настајала три неарапска центра моћи (Израел, Иран и Турска), док је насупрот томе неколико арапских земаља губило релевантност, и као група и појединачно" (Rózsa, 2012:7).

С друге стране, Ибрахим акценат ставља на унутрашње сукобе који су у више земаља Блиског истока и Северне Африке избили након Арапског пролећа.

„Арапско пролеће, која је започело као мирни народни устанак за људско достојанство, социјалну правду и демократију, еволуирало је у арапску зиму која се манифе-

стовала у грађанском рату у Сирији, пропалој држави у Либији, крхкој демократији у Тунису, Исламској држави у Ираку и Леванту, војном удару у Египту и арапским војним интервенцијама у Јемену и Бахреину. Стотине хиљада цивила је убијено, а милиони су постали избеглице и интерно расељена лица" (Ibrahim, 2016:6).

Дакле, иако су очекивања била поптуно другачија, смена деценијских диктаторских режима није довела ни до економског просперитета, нити до политичке стабилизације. Напротив, додатно се погоршала и онако несрећена ситуација, а институционалне крхотине бивших режима су потпуно урушене, остављајући милионе људи препуштене саме себи.

Према Марији Џошуи и Мирјам Едел „једина земља у којој демократизација наставља свој пут ка консолидацији је Тунис" (Josua, Edel, 2021).

„Путање других земаља изгледају мање повољно, јер је Египат сада под контролом војне диктатуре, која је репресивнија него под Мубараком. Бахреинска монархија је такође угушила снажан протестни покрет уз регионалну подршку. У насилним, интернационализованим сукобима у Либији, Сирији и Јемену, државност се распада, а поред званичних безбедносних снага, милиције играју значајну улогу у убијању и расељавању великог дела становништва. Већина арапских земаља се вртела у круг под изговором реформи, комбинујући неке политичке и материјалне уступке са снажним сузбијањем активизма. Осим Туниса, све остале земље данас показују већи степен репресије него што је то било 2010. године" (Josua, Edel, 2021).

Према овим ауторкама „протести у Алжиру, Судану, Ираку и Либану 2019. године показали су да, иако је та-

лас распрострањених протеста из 2011. био јединствен, неочекиване масовне демонстрације могу се десити и ван овог оквира. Репресија[95] је у овим контекстима комплементарна друштвеној мобилизацији, те је стога кључна за процену потенцијала и процеса (де)мобилизације и (де)радикализације" (Josua, Edel, 2021).

Џошуа и Едел указују да је „укупан пораст нивоа репресије широм региона БИСА емпиријски евидентан у квантитативним подацима са Скале политичког терора[96]" (Josua, Edel, 2021).

> „Подаци који комбинују извештаје *Amnesty International* и Државног секретаријата САД...показују да су нивои репресије на Блиском истоку и у Африци почели да расту крајем 2000-их, али су значајно скочили 2013.

95 „Уобичајени приступ у анализи репресије је сагледавање њених облика и циљева. Као што је већ поменуто, у полицијском приступу протестима постоји велика разлика у томе да ли снаге безбедности примењују репресију са смртним исходом или не. Разликујемо три облика репресије: ограничавање, онеспособљавање и елиминисање, који се разликују по свом утицају на директне мете. Мере за ограничавање активиста могу се кретати од суптилних до озбиљних ограничења грађанских слобода, као и различитих облика физичког узнемиравања, који остављају одређени простор за маневар. Насупрот томе, репресија у виду онеспособљавања и елиминисања у потпуности спречава капацитете мета да наставе свој активизам. Онеспособљавање углавном има облик затварања, кућног притвора, прогонства или привремених нестанака, док елиминисање подразумева физичко уништавање мета" (Josua, Edel, 2021). Осим тога, Џошуа и Едел даље појашњавају да „циљеви репресије варирају у зависности од тога кога званичници доживљавају као претњу. То могу бити дисиденти или демонстранти, али и припадници одређених етничких, културних или секташких заједница, идеолошки дефинисаних група као што су секуларисти, комунисти или исламисти, и интелектуалци или академици" (Josua, Edel, 2021).

96 https://www.politicalterrorscale.org/archive/Release2024/ – приступљено 12. 12. 2024. године

> године и достигли врхунац 2015. године. Између 2013. и 2018. године, нивои репресије су остали на регионалном врхунцу без преседана: скала политичког терора никада раније није достигла сличне регионалне резултате током неколико узастопних година" (Josua, Edel, 2021).

Наиме, по Џошуи и Едел ови подаци указују на то да је репресија заиста порасла у арапском свету током последње деценије, при чему арапске земље данас показују велике разлике у репресивним праксама, узимајући у обзир као индикаторе „четири репресивна тренда у различитим арапским државама: (1) смањену репресију, (2) контрареволуционарно повећање репресије, (3) репресију током насилних интернационализованих сукоба и (4) поново прилагођену репресију" (Josua, Edel, 2021).

И док је репресија смањена у Тунису, повећана у Бахреину и Египту у виду контрареволуционарног одговора, а у Либији, Сирији и Јемену, као реакција на насилни интернационализовани сукоб, „у арапским земљама у којима су владари или владајуће породице остали на власти, репресија је поново прилагођена. То је био случај у Јордану, Мароку, Саудијској Арабији, Оману, Кувајту, УАЕ, Катару, као и у Алжиру и Ираку до 2019. године" (Josua, Edel, 2021).

> „Без обзира на то да ли су протести из 2011. били велики, мали или готово потпуно изостали, они никада нису представљали непосредну претњу опстанку режима. Посматрајући трансформације у другим земљама, функционери су успели да умире протестне покрете материјалним и политичким уступцима, уз истовремену репресију. Временом су уводили рестриктивније законе, правно подржавајући репресију. Скоро све арапске монархије припадају овој групи (Yom, 2014), као и друге нафтом богате државе које дистрибуирају ресурсе пре-

ко клијентелистичких мрежа. Виши степен легитимитета који уживају поједине монархије учинио је вероватнијим да ће демонстранти захтевати реформе, а не револуционарно рушење режима" (Josua, Edel, 2021).

17.2. Нова прерасподела утицаја земаља региона

Ако погледамо мало дубље у историју, и вратимо се на нека претходна разматрања, јасно је уочљива паралела данашњих односа и оних након Другог светског рата када је снажна идеолошка и посредна конфронтација Истока и Запада бележена на многим местима широм света укључујући и арапски регион.

„Деколонизација и Хладни рат суштински су преобликовали међународне услове на Блиском истоку. Западне силе вођене интересом контроле нафте, транзитних путева и заштите Израела, нису имале намеру да напусте регион након арапске политичке независности, док је Хладни рат повећао значај региона, јер је СССР почео да угрожава западне интересе. Труманова доктрина, реагујући на совјетске притиске повезане са иранском нафтом и приступом турским мореузима, ставила је под западну заштиту и ове државе. У овом надметању, нафта, Израел и 'обуздавање' СССР-а били су потпуно повезани: Совјетима је морала бити ускраћена контрола над нафтом Блиског истока којом би могли угрозити Западну Европу, а западна подршка Израелу произвела је про-совјетско расположење и повећала ризике око контролисања нафте" (Hinnebusch, 2003:21–22).

Запањујућа сличност са актуелним односима великих сила из истог поднебља, поновљена деценијама касније, мада у другачијем контексту, у многоме појашњава готово идентичне борбе за превласт регионалних сила.

И док је пре више од пола века Египат био тај који је имао амбиције да предводи регион, у савременим односима нема панарапске компоненте која је идеализовала читав приступ. У новим околностима се сусрећемо са чистим прагматизмом остварења сопствених интереса и ширења утицаја три главна актера, Саудијске Арабије, Ирана и Турске, уз понеког спољног повременог играча, попут Катара, чији капацитети не могу увек да испрате амбициозно постављене циљеве.

Анализирајући ефекте Арапског пролећа на регионалну равнотежу моћи, Рајив Агарвал наводи да је „Арапско пролеће осигурало да регион више никада неће бити исти" (Agarwal, 2012).

> „Иако није дошло до великих геополитичких преокрета, јасно је да нови политички системи неће бити подређени 'прихватљивом реду' који је Запад дуго одржавао. Иако су САД и друге западне земље промовисале демократију, често су сарађивале с диктаторима. Нове власти, већином исламистичке, могу бити тешке за сарадњу" (Agarwal, 2012).

У датим околностима за Агарвала „Арапско пролеће је најтеже погодило Израел јер је изгубио Мубарака као поузданог савезника који је осигуравао мир у региону" (Agarwal, 2012).

> „Са одласком Мубарака, мировни споразум из 1978. године доведен је у питање, иако Египат још није изјавио да ли ће га напустити. Синајско полуострво, које је служило као тампон зона између Египта и Израела, изненада је постало нестабилно након Арапског пролећа. Такође, Египат је одлучио да поново отвори прелаз Рафа ка Западној обали. У контексту грађанског рата у Сирији, Израел је забринут да би Асад могао бити сврг-

> гнут, што би угрозило крхки мир на његовим источним границама. Јордан би такође могао да се окрене исламистима, што би створило додатне проблеме за Израел. Поред тога, Палестинци би могли пронаћи инспирацију у Арапском пролећу да започну ненасилну кампању коју би Израел тешко контролисао" (Agarwal, 2012).

С друге стране, „Турска је искористила Арапско пролеће као прилику да се позиционира као регионални лидер, способни посредник и модел исламске демократије" (Agarwal, 2012).

> „Премијер Турске, Реџеп Тајип Ердоган, у септембру 2011. посетио је Египат, Либију и Тунис као знак подршке новом политичким поретку. Након инцидента с флотилом у Гази 2010. године, Турска је поново приближила своје позиције арапским земљама. Турска је такође почела да побољшава односе с Ираном, а од 2009. године често су се одржавале посете председника две земље. Турска је чак понудила посредовање у иранском нуклеарном питању и делила заједничке интересе с Ираном у борби против Курда. Са Сиријом, Турска је прекинула односе када су насиље и прилив избеглица постали неподношљиви, и...помагала је сиријским побуњеницима у борби против Асадовог режима" (Agarwal, 2012).

Такође, „у Египту је председник Морси наговестио да је његова земља на путу да поврати свој статус у арапском свету" (Agarwal, 2012).

> „У свом првом говору на Генералној скупштини УН 24. септембра 2012, египатски председник Морси изразио је подршку палестинској нацији, изразио забринутост због сиријске кризе и позвао Израел да се прикључи Споразуму о неширењу нуклеарног оружја. У исто

> време, Египат је започео процес побољшања односа с Ираном и изградње стратешког партнерства, што је поткрепљено прелазом иранских ратних бродова кроз Суецки канал и првом посетом египатског председника Ирану након 1979. године. Такође, Морси је нагласио важност Ирана као кључног играча у региону. Египат такође тежи успостављању блиских односа с Турском; у свом обраћању Конгресу турске АКП партије 30. септембра 2012, Морси је похвалио турски модел демократије и позвао на јаче стратешке везе између две земље" (Agarwal, 2012).

Како примећује Агарвал, „Иран је покушао да извуче максималну корист из Арапског пролећа. Повукао је паралеле са својом револуцијом из 1979. године, позивајући на исламско буђење у региону и рушење ционистичког режима. С друге стране, Иран је подржавао побуњенике у Египту, Либији, Тунису и Бахреину, али истовремено је подржавао Асадов режим у Сирији, чиме је истакао искривљену сектаријанску лојалност у конфликтима, што је супротстављено геополитичким сврставањима" (Agarwal, 2012).

Као велики конкурент Ирану, Саудијска Арабија је, према Агарвалу, успела да преживи Арапско пролеће и унутар земље и у регионалном контексту.

> „Упркос економским мерама за смиривање становништва, као и бруталном разбијању даљих протеста, Ријад је свестан да живи у 'купљеном времену' и да би следећа рунда протеста или други део Арапског пролећа могао бити фаталан за саудијску породицу" (Agarwal, 2012). По Агарвалу „Саудијска Арабија је преузела водећу улогу у борби против сиријског режима, што види као прилику да спречи ширење иранског утицаја преко Леванта. Овај изазов ће имати важне последице за будућу улогу Саудијске Арабије у региону" (Agarwal, 2012),

Марк Линч указује да постоји низ нерешених питања у поларизованом политичком пејзажу која ће се временом све више отварати, што може да смири или распламса ситуацију у региону. Управо из тих разлога саудијска краљевска породица препознала је неопходност агресивнијег регионалног деловања Саудијске Арабије и ту улогу 2015. године препустила престолонаследнику Мухамеду бин Салману, који је премијерску позицију преузео 2022. године.

> „Доласком на власт, спровео је одлучне кораке, укључујући елиминацију ривала и учвршћивање сопствене позиције. Његови спољнополитички потези, међутим, изазвали су контроверзе. Интервенција у Јемену довела је до дуготрајног конфликта и хуманитарне кризе, а притварање либанског премијера и оптужбе за умешаност у убиство новинара Џамала Кашогија додатно су утицале на глобални имиџ Саудијске Арабије" (Lynch, 2021).

По Валтеру Пошу „саудијско-ирански антагонизам деценијама представља кључни конфликт чији утицај се ширио из региона Залива до суседних држава попут Авганистана, Либана, а од 2003. године и Ирака", и суштински је усмерен на два питања: „лидерство у исламском свету и дефинисање сфера утицаја" (Posch у Asseburg et al.:2012:39-40).

> „Иранска стратегија за сучељавање у оквиру овог ривалитета заснована је на идеолошки утемељеном убеђењу да ће прозападни режими у региону на крају пасти, било путем избора или народних побуна, па стога Техеран Арапско пролеће посматра као 'исламско буђење'" (Posch у Asseburg et al.:2012:40).

По овој стратегијској концепцији иранске политике овладавања регионом „нови режими, базирани на ис-

ламу и одговорни свом народу, а не Западу и Израелу, доласком на власт, померили би геостратешки баланс у корист Техерана" (Posch у Asseburg et al.: 2012: 40).

> „Ово би повећало притисак на Израел и отежало Сједињеним Америчким Државама да оправдају своје присуство у региону. Тај процес би могао довести до повлачења САД и других спољних сила из региона и 'јужноафричког' решења за Израел, где би аутохтона арапска популација Мандатне Палестине добила већи део власти, што би аутоматски означило крај јеврејске доминације у Палестини и, тиме, крај Израела" (Posch у Asseburg et al.: 2012: 40).

По узору на велике силе, посебно САД, Саудијска Арабија настоји да осигура савезнике у свом непосредном окружењу. Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива, који Саудијска Арабија практично предводи, како наводи Фатиха Дази-Хени, „иако суочен са унутрашњим поделама и ривалствима, постао је све значајнији регионални играч од почетка арапских устанака 2011. године који су покренули друштвено-политички развој који преобликује традиционални регионални поредак, али без јасног програма за изградњу новог" (Dazi-Heni, 2014:2).

Како указује Дази-Хени, „уклањање режима Садама Хусеина у Багдаду априла 2003. године, након америчке инвазије, фундаментално је променило равнотежу моћи у Заливу" (Dazi-Heni, 2014:4), што је довело до „'нове' конфронтације која се све више описује као 'хладни рат' између Краљевине Саудијске Арабије и Исламске Републике Иран, засноване на идеолошком и геополитичком ривалству" (Dazi-Heni, 2014:4).

„Ову 'нову' конфронтацију Краљевине Саудијске Арабије и Исламске Републике Иран подстакла су два главна и уједно различита фактора. Са једне стране, хегемонистички утицај Исламске Републике Иран на Блиском истоку, захваљујући нуклеарном програму, постао је највећа претња саудијском руководству. Иран је, заједно са либанским Хезболахом и Русијом, постао главни савезник Асадовог режима у Сирији. С друге стране, губитком стабилности одређеног броја арапских држава, тзв. 'Арапско пролеће' отворило је ново поље сукоба између Краљевине Саудијске Арабије и Исламске Републике Иран. Више од три године након почетка арапских устанака, сиријски сукоб, сектаријанске тензије у Бахреину и јеменска криза (побуна шиитских Хута која представља претњу централној власти, шири свој територијални утицај и захтева већи удео власти и нови политички поредак) проширили су традиционалну сектаријанску поделу, подижући је на регионални и транснационални ниво[97]" (Dazi-Heni, 2014:4).

У опису ситуације настале променама у арапским земљама, која се често види као „нови арапски поредак",

97 „Када је фелдмаршал ел Сиси свргнуо изабраног председника Морсија 3. јула 2013. године и започео искорењивање Муслиманског братства, Краљевина Саудијска Арабија, Уједињени Арапски Емирати и, у мањој мери, Кувајт постали су главни подржаваоци ел Сисија. Тиме је Муслиманско братство, које је након Арапског пролећа постало значајна политичка сила у региону БИСА, постало мета Саудијске Арабије и УАЕ, уз подршку њихових египатских савезника. Истовремено, односи са Катаром и Турском, главним спонзорима Муслиманског братства, значајно су се затегли. Поред тога, велика подршка Саудијске Арабије египатском режиму након свргавања Морсија натерала је монархију да усвоји радикалније мере против Муслиманског братства, како би спречила његову милитантност у самој Саудијској Арабији и суседним земљама Савета за сарадњу арапских земаља Персијског залива" (Dazi-Heni, 2014:4).

и Грегори Ф. Гаус целокупну кризу у региону описује као „нови блискоисточни хладни рат", правећи паралелу са Хладним ратом Истока и Запада, и стављајући у регионалне оквире надметање за супрематију Саудијске Арабије, Ирана, али и Турске.

17.3. Нова регионална (не)равнотежа моћи Запада и Истока

Док је период који је претходио Арапском пролећу био обележен отвореним продором Кине у готово цео арапски свет и нешто обазривијим ширењем утицаја Руске Федерације, са јачањем њихових позиција у Леванту, западне силе, примарно САД, су такве потезе виделе као повезивање глобалних аутократа (Brumberg, Heydemann, 2013) са њиховим локалним панданима. Наиме, и саме назнаке промене безбедносне архитектуре региона које би евентуално у кинеско-руску орбиту привукле и нафтом богате заливске земље, у потпуности су биле супротне националним интересима Сједињених Америчких Држава.

С тим у вези, затеченост првим таласом протеста, већ при његовом ширењу биће искоришћена за елиминацију и истискивање из региона „источних савезника", како би се читав регион вратио на некадашње позиције западне доминације. Ипак, вешти маневри кинеске спољне политике и дуго времена држана црвена линија руске стране у погледу Сирије, уз неуспелу политику обуздавања Ирана, закомпликовали су регионалне односе моћи великих сила.

Један краћи период прилично амбивалентног односа политке САД према региону БИСА је према Линчу такође имао велики утицај на овакве прилике.

> „Арапске побуне довеле су у питање цео поредак који подржавају САД, убрзавајући повлачење Вашингтона из региона. Америчко неангажовање има много узрока, укључујући фијаско инвазије на Ирак 2003. године, промене у енергетској зависности, стратешку потребу да се окрене ка Азији и отпор домаће јавности према далеким ратовима. Међутим, устанци су дубоко потkопали кључне савезе Сједињених Америчких Држава, охрабрујући локалне силе да воде политику која је у супротности са Вашингтоном и позивајући глобалне конкуренте попут Кине и Русије у некада униполарни регион" (Lynch, 2021).

Међутим, „права промена у региону након устанка била је појава линије раседа унутар сунитског света, која се протеже преко Залива, Леванта и Северне Африке" (Lynch, 2021).

> „Са Сједињеним Америчким Државама или на маргинама или опседнутим Ираном, сунитски аспиранти на арапско лидерство, као што су Катар, Саудијска Арабија, Турска и УАЕ, водили су прокси сукобе широм регионалне мапе. Ови конкурентни сунитски блокови подржавали су ривалске групе у готово свакој политичкој транзицији и грађанском рату, претварајући локална политичка надметања у прилике за регионално такмичење. Ефекти су били разорни: поломљена египатска и туниска политика, колапс либијске пост-гадафијевске транзиције и подељена сиријска опозиција" (Lynch, 2021).

Нагла промена односа Саудијске Арабије и УАЕ према Катару и дипломатски рат који је уследио осим непријатељстава у сунитским редовима скоро је срушио регионални војни савез арапских монархија.

„Ништа не илуструје несталне обрасце овог новог мултиполарног Блиског истока боље од блокаде Катара коју су 2017. године увели Саудијска Арабија и УАЕ, као одговор на наводну подршку Катара терористичким групама. Ова дипломатска свађа разбила је Савет за сарадњу арапских земаља Персијског залива, некада најуспешније мултилатерално тело у региону, и ометала напоре САД да формирају јединствени фронт против Ирана. Међутим, Катар није подлегао притиску, већ се ослонио на подршку Ирана и Турске[98], као и на заштиту од стране САД (Доха је домаћин велике ваздушне базе Ал Удеид коју користе америчке снаге) и своје значајне финансијске ресурсе. Блокада је на крају постала полутрајна, али не посебно опасна реалност, са тензијама које су се углавном одвијале кроз прокси сукобе у Либији, Судану и другим земљама. Неспособност Сједињених Америчких Држава да натерају своје савезнике да превазиђу разлике и сарађују против Ирана показује колико је њихов утицај опао од 2011. године" (Lynch, 2021).

За то време, САД су се зачуђујуће мирно држале по страни, незаинтересоване да реше спор међу савезницима.

98 „Ова свађа унутар Залива отворила је простор за агресивну турску кандидатуру за регионално вођство. У северној Сирији, турске снаге су занемариле постојеће границе унутар региона и извршиле довољан притисак на курдске јединице које подржавају САД, што је довело до повлачења америчких трупа. Ову турску победу пратила је агресивна интервенција у Либији, с циљем да се супротстави подршци Египта и УАЕ Калифи Хафтару, команданту војних снага које се противе привременој влади коју признају Турска и друге земље. Војна експанзија Турске, ближи односи са Катаром и подршка сунитским групама које је напустила Саудијска Арабија, довели су до формирања нове регионалне осовине која прелази границе шиитско-сунитских подела" (Lynch, 2021).

> „Сједињене Америчке Државе су практично биле невидљиве у већини ових сукоба. Под Доналдом Трампом, чија је администрација била фокусирана на Иран и незаинтересована за нијансе регионалне политике, Вашингтон је углавном нестао као главни актер, чак и у земљама као што су Ирак и Сирија, где су и даље биле распоређене америчке трупе" (Lynch, 2021).

Ипак, администрација Џозефа Бајдена, иза кулиса је припремала услове за велики повратак САД у регион, користећи Израел, као ударну снагу која ће пореметити готово деценију измењеног односа снага у региону БИСА. Након изненадног напада на Израел, који је 7. октобра 2023. године извео палестински Хамас, израелска реакција у виду војне интервенције и несразмерне употребе силе у Појасу Газе, против Хезболаха у Либану, као и дејствовање у Сирији и Ирану, подржано од стране САД, део су тих настојања.

Уопштено посматрано, „начини на које ће ауторитарни режими искористити настале могућности и ублажити ограничења која је поставило Арапско пролеће, као и њихови напори за повећање регионалног утицаја који обухватају различите нивое и стратешке прорачуне новоизабраних арапских влада, значајно ће утицати на будућу регионалну архитектуру и политичко окружење с којим ће се САД суочити" (Brumberg, Heydemann, 2013:1).

Брамберг и Хејдеман посебно истичу две сродне динамике везане за узајамну сарадњу ауторитарних режима.

> „Прво, начини на који моћни ауторитарни режими сарађују ради унапређења заједничких интереса у одржавању или консолидацији-институционалних и стратешких алтернатива западној демократији; и друго, њи-

хов заједнички покушај да искористе Арапско пролеће за мобилизацију подршке од регионалних, демократских сила, укључујући Турску, Бразил, Индију, Јужну Африку и друге. Сагласне критикама западне економске и геостратешке доминације, ове државе глобалне аутократе посматрају као потенцијалне савезнике који би могли бити ангажовани у покушајима за редефинисање регионалних и глобалних безбедносних и управљачких структура, што компликује дипломатско и стратешко окружење у којем САД раде на унапређењу својих интереса" (Brumberg, Heydemann, 2013:1).

На ову динамику, ова два аутора надовезују се концептом „глобализоване ауторитарности[99]" који је свој

99 Брамберг и Хејдеман за појам глобализоване ауторитарности везују четири међусобно испреплетана аспекта: „Прво, три државе које чине језгро глобализоване ауторитарности – Русија, Иран и Кина – не остварују свој утицај кроз формални савез или заједничку визију ауторитарног управљања. Њихова економска, институционална и идеолошка механика владања дубоко се разликује, те не постоји значајна заједничка основа за извоз ауторитарног модела у иностранство. Глобализација ауторитарности не односи се на дифузију специфичне идеологије или управљачког модела, већ на јачање колективне акције – подстицање међусобне политичке, стратешке и економске подршке и размене искустава о томе како одржавати ауторитарне системе као одрживе алтернативе либералним демократским вредностима... Друго, са овог становишта, важно је напоменути да, иако покретач колективне акције није заједничка посвећеност одређеном моделу управљања, глобалне аутократе су уједињене у противљењу универзалним принципима демократије, глобалне владавине права и људских права које промовише Запад, као и мултилатералне институције попут Уједињених нација и Међународног кривичног суда. Без обзира на њихове револуционарне претензије, њихови лидери бране *status quo* и традиционални концепт државног суверенитета који је у супротности са новим глобалним нормама, као што је Право на заштиту (*Right to Protect – R2P*). Треће, будући

залет имао у периоду који је претходио догађањима на улицама арапских градова.

> „У деценији пре Арапског пролећа, пораст глобалног ауторитаризма био је уско повезан с напорима арапских аутократија да прилагоде своје владавине новим домаћим и регионалним изазовима. Овај процес прилагођавања укључивао је стратегије 'ауторитарне надоградње', односно режимски контролисане економске и/или политичке либерализације" (Brumberg, Heydemann, 2013:4).

Ипак Брамберг и Хејдеман истичу и две круцијалне грешке америчке регионалне политике које су произвеле неочекиване последице.

> „Прво, политика Вашингтона је нагласила све већи јаз између спољне политике прозападних арапских влада и преференција њихових дубоко отуђених грађана, тиме увећавајући кризу легитимитета арапских режи-

---

да је ова глобална агенда повезана с њиховим настојањем да ојачају механизме ауторитарне контроле и обуздају утицај Запада, све три државе глобализоване ауторитарности имају интерес да сарађују на изградњи регионалних и међународних институција које проширују ауторитарни утицај. Иако су њихови напори понекад формализовани споразумима и уговорима, неформална, прећутна или импровизована природа сарадње омогућава им флексибилност у прилагођавању и коришћењу могућности, као и у ублажавању ограничења која произлазе из политичких и социјалних промена на регионалном и глобалном нивоу. Четврто, *ad hoc* природа глобалне ауторитарне сарадње пружа механизам за ублажавање конкурентских или конфликтних економских, политичких и идеолошких интереса међу водећим ауторитарним силама. На пример, економска међузависност између Кине и Запада захтева пажљиву и обазриву калкулацију кинеских лидера о томе где и када су сукоби са Западом оправдани" (Brumberg, Heydemann, 2013:3).

ма. Друго, процеси ауторитарне надоградње омогућили су арапским аутократама да диверсификују своје стратешке и економске односе и сарађују са глобалним аутократијама као што је Кина. Док је инвестициона стратегија Пекинга привукла пажњу америчких креатора политике, шире структурне импликације[100] ауторитарне колективне акције постале су очигледне у годинама које су довеле до Арапског пролећа" (Brumberg, Heydemann, 2013:4).

Другачије су пак биле стратегије деловања у трансформисаном политичком окружењу након Арапског пролећа.

„Надметање Ирана, Кине и Русије у одговору на Арапско пролеће, с циљем да унапреде своје ауторитарне планове, мора се носити не само са континуираним утицајем САД-а, већ и са контрадикцијама које произлазе из њихових различитих друштвених, еко-

100 „Ове структурне импликације превазилазе економске везе између глобалних ауторитарних режима и арапских држава или недржавних актера. Консолидовање демократских влада регионалних сила као што су Бразил, Јужна Африка и Турска, у комбинацији са шоковима масовних устанака и промена режима у Тунису, Египту, Либији и Јемену, сугерише да глобална демократизација можда улази у нову, динамичнију фазу. Међутим, ова перспектива није нужно представљала стратешке или политичке препреке за глобалне аутократе. Уосталом, и поред демократског статуса, регионалне власти као што су Турска, Бразил и Јужна Африка подржале су већину критика глобалних ауторитарних режима упућених западној доминацији. Штавише, неки од њихових лидера подржали су нелибералне концепте демократије који су били културно 'аутентични' или 'трећи пут', који су нашли одјек не само у арапским земљама, већ и у Пекингу, Москви, па чак и Техерану. Ови сензибилитети, који су били подударни али далеко од кохерентних, створили су простор за могућности сарадње између нових арапских режима, регионалних лидера попут Турске и глобалних ауторитарних сила" (Brumberg, Heydemann, 2013:4).

номских и политичких веза с Блиским истоком и широм међународном заједницом. Узимајући у обзир ову равнотежу предности и ограничења, можемо идентификовати три кључне компоненте ауторитарних одговора на Арапско пролеће. Ове компоненте су: 1) коришћење међународних институција за блокирање дипломатских иницијатива усмерених на арапске савезнике водећих ауторитарних режима; 2) обезбеђивање финансијске, војне и политичке подршке како постојећим ауторитарним режимима, тако и новим аутократијама у настајању (као што је Египат); 3) манипулација свеприсутним антиамеричким осећањима у арапским друштвима кроз контрахегемонистички дискурс који напада доминантну позицију Сједињених Америчких Држава, истовремено заговарајући реструктурирање међународних институција и норми како би се обезбедила праведнија расподела моћи и ресурса. Иако је овај дискурс осмишљен да побољша кредибилитет и легитимитет глобалних ауторитарних режима, он је такође доступан као јавни ресурс свим владама — укључујући и нове демократије — које га виде као корисно средство за унапређење својих интереса и политичких агенди" (Brumberg, Heydemann, 2013:4–5).

Најочигледнији пример је случај Сирије односно отварање сиријског питања у Савету безбедности Уједињених нација и игра моћи великих сила.

„Од самог почетка сиријског устанка у марту 2011. године, САД су уз подршку европских и блискоисточних савезника настојале да осигурају усвајање резолуција Савета безбедности Уједињених нација које би вршиле притисак на владу Башара ал Асада. Међутим, ти напори су углавном били неуспешни. Вето-овлашћења сталних чланица Савета безбедности, Русије и Кине,

блокирала су усвајање резолуција које су захтевале Асадово повлачење (фебруар 2012), претњу санкцијама против Сирије на основу Поглавља VII због неиспуњавања претходних резолуција (јул 2012), као и осуду ‘’тешких повреда људских права” које је починио Асадов режим (октобар 2012). Русија и Кина такође су одбиле покушаје да се сиријски званичници, укључујући Башара ал Асада, предају Међународном кривичном суду у Хагу, имајући у виду да Сирија није потписала Римски статут и да је за покретање поступка против сиријских званичника било потребно одобрење Савета безбедности Уједињених нација” (Brumberg, Heydemann, 2013:5).

Оваква снажна политичка подршка је уз растућу економску заступљеност свакако допринела бољем позиционирању и Кине и Русије, али и Ирана, и додатно закомпликовала друге упоредне процесе. Према Брамбергу и Хејдеману њихова реакција у погледу либијске кризе била је у појединим сегментима контрадикторна.

„У глобалном међународном дискурсу, циљ глобалних аутократа је ширење представа о националном суверенитету и независности које изазивају, побијају или супротстављају се нормама демократског управљања и људских права, које су, према тврдњама владара Русије, Кине и Ирана, селективно и лицемерно истицане од западних држава у циљу легитимисања њихове доминантне позиције у глобалном поретку. Међутим, у контексту демократских побуна и промена у Трећем свету, укључујући Арапско пролеће, глобалне аутократе морају бити опрезне у формулисању својих анти-хегемонистичких тежњи, користећи језик који не повређује политички сензибилитет нових демократских актера. Многи од ових актера деле смислену тежњу за равноправнијим глобалним политичким и

економским поретком, али истовремено настоје да прихвате неке од универзалних демократских норми које глобалне аутократије или имплицитно или експлицитно одбацују" (Brumberg, Heydemann, 2013:5).

Брамберг и Хејдеман истичу да је за разумевање сложености предузетих корака важно размотрити различите реакције глобалних аутократа на дебату о западној интервенцији у Либији 2011. године и на усвајање Резолуције 1973 Савета безбедности УН којом је подржана ова акција. „Будући да је ова резолуција први пут укључила доктрину 'Одговорност за заштиту' у одлуке Савета безбедности, реакције глобалне заједнице на поступке Савета имале су потенцијално историјски значај" (Brumberg, Heydemann, 2013:5).

Полазећи од чињенице да, „за разлику од Русије и Кине, Иран није био у позицији да спречи Савет безбедности УН да подржи интервенцију Резолуцијом 1973" (Brumberg, Heydemann, 2013:9), и да је „моћ вета Москве и Пекинга била само један од неколико фактора који су поставили њихове сопствене глобалне интересе и углед, у некој мери, у сукоб са онима у Ирану" (Brumberg, Heydemann, 2013:9), према овим ауторима, „ове разлике помажу у објашњавању њихових супротстављених политичких и реторичких одговора[101] на

101 „Уочи кризе, Кина је уложила око 18 милијарди долара у либијску нафтну индустрију и имала око 35.000 радника присутних у земљи. Са Афричком унијом и Арапском лигом које су указивале на подршку некој врсти Резолуције Савета безбедности УН, као и са својим широким економским везама са арапским светом и интересом да одржи добре односе са постгадафијевским режимом, Пекинг је одлучио да смањи своје опкладе, подржавајући санкције Савета безбедности УН против Гадафија, али се уздржавајући од гласања у Савету безбедности УН. Што се тиче политичке реторике коју су кинески лидери користили да би оправдали овај уравнотежени корак, Пекинг се у почетку уздржао од изражавања свог познатог

кризу у Либији" (Brumberg, Heydemann, 2013:9).

> „Докази сугеришу не толико одлучну промену парадигме, колико пре суштински прагматизам и спретност коју је Русија често показивала при прилагођавању своје дипломатске реторике у складу с развојем околности. Штавише, иницирање западних ваздушних напада на Гадафијеве трупе довело је до много доследнијег и познатог тврдог приступа у Пекингу и Москви. У заједничком саопштењу од 17. јуна 2011. године, председници Медведев и Ху Ђинтао поновили су уверење две стране да је 'стратешко партнерство између Кине и Русије важан фактор за мир, стабилност и просперитет', те осудили сваки потез који би 'дозволио слободно

става о противљењу било којој форми међународне интервенције. Након тога, након што је одлучио да се уздржи од гласања о Резолуцији 1973. године, кинески амбасадор у УН дао је релативно кратку изјаву, тврдећи 'да се супротстављају употреби оружане силе у међународним односима и имају озбиљне резерве у вези са неким деловима садржаја резолуције'. Сличан дисонантни одговор Москве на кризу у Либији формиран је у складу са њеним вишеструким економским и стратешким интересима у Либији и ширем арапском свету. Иако су руска предузећа имала далеко мање улагања у либијску економију, текући пројекти железничке и нафтне производње представљали су стварне неповратне трошкове. Штавише, када је Гадафи запретио да уништи своје противнике, а западне државе се придружиле арапским и афричким земљама у подршци резолуцији УН, позивање на реторику 'суверених права' могло је довести до изолације Москве и уступања глобалног лидерства Сједињеним Америчким Државама и њиховим савезницима. Ове околности вероватно су имале утицај на наводни сукоб између председника Дмитрија Медведева, који је подржао Резолуцију Савета безбедности УН 1973, и премијера Путина, који ју је осудио као 'моронску' и 'средњовековни позив на крсташки рат'. Неки руски стручњаци су нагађали да је ова унутрашња спољно-политичка расправа могла представљати стварну 'промену парадигме' у ставу Москве о међународним нормама интервенције и заштите права" (Brumberg, Heydemann, 2013:9).

тумачење и проширену примену Резолуције 1973 Савета безбедности УН'. Овој изјави претходили су слични протести тадашњег генералног секретара Арапске лиге, Амра Мусе, који је упозорио да Арапска лига може повући своју подршку Резолуцији 1973. Иако је Муса убрзо повукао ову претњу, ова изјава, узета у потпуности у обзир, представљала је неуспех не само водећих глобалних аутократа, већ и руководства саме Арапске лиге. Реакција која ће у потпуности добити свој облик – и имати велики ефекат – појавиће се касније у расправи о сиријској кризи" (Brumberg, Heydemann, 2013:10).

С друге стране, у погледу сиријске кризе „кључна ствар за запажање на том нивоу дискурса је међународна расправа о могућој интервенцији у Сирији обележена обновљеним интензивирањем 'принципијелног' приговора[102] на норме глобалне интервенције и заштите људ-

102 „Одговор Москве одражавао је дубље стратешке интересе, будући да је вредност продаје војне опреме Дамаску порасла са 6 милијарди долара у 2005. на 11 милијарди долара у 2011. години. Путин је ситуацију у Сирији вероватно видео као још једно поглавље у серији обојених револуција, које је раније окарактерисао као 'добро тестиране шеме за дестабилизацију друштава'. Радио-коментатор у Москви, Константин фон Егерт, изјавио је да је 'дубоко укорењено гледиште Кремља о суверенитету као неограниченом праву политичких режима да раде шта желе у својим државама један од камена темељаца руске спољне политике, посебно након рата у Либији'. Ово гледиште је доминирало у Москви током одлучивања о политици према Сирији, што је довело до исцртавања 'руске линије у арапском песку'. Кинески лидери, с друге стране, држали су се принципа немешања у суверене послове, али су истовремено подржавали политичку транзицију у Сирији предвођену 'сиријским народом'. Москва је на крају прихватила овај став, што је могао бити више реторички потез усмерен ка међународној заједници и арапском свету, али је такође одражавао тежњу Кине и Русије да се представе као одговорни лидери и међународни актери чије поштовање традиционалних норми суверенитета, бар у теорији, не искључује демократске промене у Сирији. Иран је,

ских права" (Brumberg, Heydemann, 2013:10), што је свакако утицало на прекомпоновање регионалног поретка.

На овом трагу, а говорећи о будућем односу Запада према Блиском истоку и новом регионалном поретку Ласен истиче да засигурно „арапски устанци суштински мењају регионални поредак на Блиском истоку и изазивају традиционалне актере и савезе" (Lassen, 2013:17).

> „Исламско (сунитско) буђење тренутно доприноси постојећем наративу сунитско-шиитске поделе у региону, што би могло довести до редефинисања старих савезничких структура дуж сектаријанских линија. На тај начин би нови 'сунитски фронт' могао бити супротстављен 'шиитском полумесецу' из 2000-их година. Алтернативне линије поделе могле би се формирати између револуционарних влада и режима који подржавају *status quo*, секуларисата и исламиста, или између присталица Муслиманског братства и салафиста. Ова сложена слика сугерише могући регионални поредак са мање стабилним и предвидивим структурама савеза, како између различитих држава, тако и унутар самих држава, или чак потпуно одсуство поретка, с обзиром на дубоке и свеобухватне промене кроз које регион тренутно пролази." (Lassen, 2013:17).

међутим, заузео далеко мање нијансиран став, јер је његов интерес за опстанак Асадовог режима био много значајнији од интереса било ког другог регионалног или глобалног актера. Без стратешких или идеолошких ограничења, иранско руководство је не само осудило западну интервенцију позивајући се на норме националног суверенитета, већ је овај аргумент сместило у шири стратешки контекст. Врховни лидер Хамнеи изјавио је: 'Иран ће бранити Сирију јер она подржава политику отпора против ционистичког режима (Израела) и снажно се противи било каквом мешању страних снага у унутрашње послове Сирије... Америка не прихвата ниједну нацију као независну, ...и то је кључно за одлуке исламских земаља'" (Brumberg, Heydemann, 2013:10-11).

Међутим, у датим оквирима деловања „у овом настајућем (не)реду, улога спољних сила у региону остаје нејасна" (Lassen, 2013:17), док је Арапско пролеће свакако „убрзало текући процес транзиције моћи и њене дифузије, истовремено отварајући простор за низ нових (и старих) актера који се надмећу за утицај" (Lassen, 2013:17).

Према Ласеновој овај развој догађаја може ићи у два правца.

> „С једне стране, може доћи до ситуације у којој саме земље региона обликују будући регионални поредак без активног мешања спољних сила. Међутим, с друге стране, вакуум моћи такође може подстаћи спољне силе да покушају да стекну додатни утицај. Иако је структурна моћ Запада на Блиском истоку, у смислу војне и економске моћи, и даље значајна, способност Запада да ту моћ претвори у реалан утицај смањена је током последњих година, и чини се да се тај тренд наставио од почетка устанака" (Lassen, 2013:17).

Уједно Ласенова види и позитивну страну ових промена у корист односа региона са земљама Запада.

> „Смањење западног утицаја на Блиском истоку не мора нужно бити негативна појава. Напротив, то би могло имати позитиван ефекат на регион и дугорочно допринети интересима Запада. Иако то може умањити способност Запада да обликује нови поредак и утиче на процесе демократизације, такав развој догађаја може довести до 'природнијих' односа између Запада и Блиског истока, који би на крају, могли бити мање оптерећени сукобима него раније. Што више нове владе у региону буду преузимале одговорност за будуће деловање, без перцепције да су те политике наметнуте од

> стране ЕУ или Сједињених Америчких Држава, већа је вероватноћа за развој здравијих и уравнотеженијих односа. Међутим, недавни догађаји у Египту указују да чак и покушаји Запада да остане неутралан могу изазвати критике" (Lassen, 2013:17).

На крају, још једна важна групација земаља са значајним интересима у региону је БРИКС, коју чине Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужноафричка Република. Земље чланице БРИКС појединачно делују у овом делу света, али у контексту заједничког наступа након Арапског пролећа, њихова улога постаје све значајнија. „За разлику од Запада, БРИКС је био јаснији у погледу пожељног исхода устанака, упозоравајући на промене које би могле угрозити стабилност региона" (Lassen, 2013:17).

> „Поједини чланови БРИКС све више показују способност да пруже политичку подршку, економску помоћ и инвестиције, па чак и да делују као јединствена политичка снага у питањима која су од заједничког интереса, што се може односити и на Блиски исток. Ово није привлачно само земљама у транзицији, којима су преко потребна средства за испуњење високих очекивања њиховог становништва, већ и за режиме у *status-y quo* попут оних у Заливу, који су истрошени западним уклањањем старих аутократских савезника" (Lassen, 2013:17).

17.4. Исламистички фактор и могућност преливања конфликта

Арапско пролеће није у свакој земљи која је овим таласом промена била захваћена, имало исте последице везане за погоршање безбедносне ситуације праћене јачањем радикалних елемената, посебно исламиста.

Земља у којој је народна побуна формално започела, доживела је успон политичког крила исламиста у виду партије Енахда, док су екстремнији појединци своју борбу наставили на другим просторима, градећи ИСИЛ где је у односу на број становника удео бораца из Туниса био највећи.

У Египту смо имали прилику да видимо да је војни режим, уз крађу исламистичку епизоду са Муслиманским братством, суштински доживео ништа друго до просту смену генерација, док је у Либији беснео племенски рат, а распадом ове државе од које је остала само љуштура, срушена је и брана наглом приливу миграната ка простору Европе.

Можемо говорити о најмање три правца којима се исламистички фактор развијао након Арапског пролећа. Као прво, отварање директног приступа политичкој сфери, након деценија илегалног деловања и потискивања, у јавни живот и центар политичке арене довело је нпр. поменуту Енахду и Муслиманско братство, и посредно омогућило и отворено деловање тврде струје различитих исламистичких покрета и удружења и изношење оштрих сектаријанских ставова као и нетрпељивост према другим конфесијама.

Као друго, поред политичког успона исламизма, арапски устанци и урушавање државних система појединe делове територија оставили су без управе, да би се као вође наметнули управо припадници ових радикалних верских редова. Овладавањем све већим простором веома брзо, уз ширење утицаја, проширили су и зоне конфликта, како са остацима режима, тако и са другим супротстављеним странама. Екстремни пример нарастања свакако је Исламска држава Ирака и Леванта.

И као треће, осим сукоба са елементима некадашњих формалних државних структура или новонасталих снага, на мети исламиста се нашло и обично становништво,

па је тиме и ширење религијских идеја постало циљ по себи. Инсистирање на сектаријанским разликама, истицање правоверности и негирање слободе мишљења као потпуна супротност настојањима која су покренула талас протеста, у садејству са ширењем оружаног сукоба, додатно је утицало на јачање друштвеног незадовољства, поновљене захтеве за променама, а делом и додатно подстакло померања становништва из зона конфликата.

У сличном тону Калил Ал-Анани истиче да је „успон исламских партија једна од главних карактеристика политичког пејзажа новог Блиског истока" (Al-Anani: 2012:466).

> „После деценија бруталне репресије и искључивања, Арапско пролеће отворило је врата власти исламистима. Од Марока до Египта, исламске партије добро су пролазиле на изборима који су уследили након избијања устанака почетком 2011. године. Још важније, Арапско пролеће је окончало стару слику исламиста као 'жртава' аутократских режима. Као нови актери у формалним политичким процесима, исламисти ће покушати да спрече репродукцију старих ауторитарних режима" (Al-Anani: 2012:466).

Арапско пролеће је, према Ал-Ананију, утицало и на промене унутар самих исламистичких партија.

> „Укључивање исламистичких актера у изборни процес неизбежно ће утицати на њихову идеологију и агенду. Да би искористили предности новог политичког простора, исламисти су настојали да се прилагоде и измене своје идеје, структуре и тактике. Осим тога, Арапско пролеће поставља бројне изазове и опасности пред исламске владаре. Рад у слободнијем и отворенијем окружењу захтева другачије тактике и механизме. Због тога су се

исламисти, уместо да делују као опозиција из позадине политике, преселили у прве редове као носиоци власти. Тешко наслеђе срушених режима представља изазов за политичка и економска настојања исламиста. Трајни проблеми као што су незапосленост, сиромаштво, корупција и слично ометаће њихову способност да ефикасно управљају" (Al-Anani: 2012:466).

Али по Ал-Ананију исламизам је Арапским пролећем остварио свој максимум након века тежњи и више неуспешних покушаја, и то на начин који је мало ко очекивао. При томе, како наводи, Арапско пролеће је означило трећи преломни моменат за експанзију идеја исламизма после оснивања Муслиманског братства и Исламске револуције у Ирану.

„Током прошлог века, исламизам је доживео три главна преломна тренутка. Први је било оснивање Муслиманског братства од стране египатског учитеља Хасана ал-Бане 1928. године. Муслиманско братство је први масовни покрет у арапском свету који је тражио друштвене и моралне реформе. Ал-Бана је на паметан начин трансформисао 'елитистичку' исламску реформску реторику коју су Џамал ал-Дин ал-Афгани и Мухамед Абдух пренели током деветнаестог и двадесетог века у популистички друштвени покрет. Од тада, исламска идеологија је постала видљивија многима у арапском свету и шире. Друга прекретница у модерној историји исламизма била је Иранска револуција 1979. године... За многе исламисте, иранска револуција је омогућила артикулацију исламистичке идеологије у политичком поретку. Трећи и можда најважнији развој у еволуцији исламизма представља Арапско пролеће. Оно није важно само зато што је дозволило исламистима да преузму власт преко гласачке кутије, већ и због последица које је

такав развој имао на исламистичку идеологију и тактике" (Al-Anani: 2012:467).

Ал-Анани даље објашњава да ће се у отворено-јавном деловању у новом политичком окружењу, исламисти суочити са огромним ризицима и изазовима.

„Од сада, они неће моћи да се позивају на наратив о 'божјем суду' како би легитимизовали и оправдали своје политичке ставове и праксу. Биће одговорни за своја дела и одлуке. Другим речима, да би задржали поштовање и власт, исламисти ће морати да праве компромисе, да се погађају и преговарају, што ће их учинити подложнијим промени и трансформацији" (Al-Anani: 2012:467).

Међутм, у таквим околностима стари наративи о исламистичкој политици постају застарели.

„Заробљена између есенцијализма и контекстуализма, исламистичка политика одувек је била погрешно схваћена и понекад злоупотребљавана. Стара расправа о томе да ли су ислам и демократија компатибилни сада се чини небитном. Арапско пролеће је доказало да су исламисти, а да не помињемо муслимане, желели да изграде демократске и одговорне институције. Млади Арапи који су изашли на улице у Тунису, Египту, Либији, Јемену и другим земљама нису се залагали за исламску државу. Нити су протестовали против религије. Страствено су захтевали слободу, правду и достојанство, који су касније постали кључне вредности такозваног Арапског пролећа" (Al-Anani: 2012:467).

Уједно, Калил Ал-Анани у својој анализи ефеката Арапског пролећа на исламисте тврди да је след догађаја покренут Арапским пролећем утицао и на промену унутрашње динамике и појаву нових актера међу самим исламистима. Према Ал-Ананију „Арапско пролеће је драстично преобликовало исламистичку политику на Блиском истоку. Појављују се нови исламски актери, док стари морају да промене своје тактике и идеолошке погледе" (Al-Anani: 2012:467).

С тим у вези, Ал-Анани истиче „четири значајне промене и динамике" (Al-Anani: 2012:467), од којих се „прва односи на крај старе 'исламистичке архитектуре'" (Al-Anani: 2012:467).

> „Нова исламистичка сцена у арапском свету далеко је од монолитне. Уместо тога, она је флуидна, динамична и, пре свега, раздорна. Поред већ успостављених исламистичких група, као што је Муслиманско братство у Египту и Либији, Енахда у Тунису, и Партија правде и развоја у Мароку, појављују се и нови исламски актери. Они долазе из различитих идеолошких и политичких средина, у распону од ултраконзервативних до реформистичких, и од умерених до екстремистичких. Такви актери укључују политичке салафисте, бивше џихадисте, независне исламисте, суфије и друге. У Египту је, на пример, од рушења Мубарака основано око 15 исламистичких партија, званичних и незваничних, које су настале из различитих исламских идеологија. Најупечатљивији међу њима су салафисти, који су се до недавно упорно клонили политике, сматрајући је за *haram* односно из религијских разлога недозвољено деловање. Међутим, сада су они кључни играчи у египатској политици. Ушли су у изборни процес и освојили готово 25 процената места у новом египатском парламенту" (Al-Anani: 2012:467–468).

„Друга значајна промена исламистичког пејзажа је појава 'неформалних' исламиста" (Al-Anani: 2012:468).

> „Деценијама су исламске странке, покрети и организације били главни представници исламизма. Међутим, од Арапског пролећа појавила се нова верзија исламистичких актера, које можемо назвати 'неформалним' исламистима. Они нису формално повезани са било којим од традиционалних исламистичких покрета или удружења, нити имају намеру да оснивају своје партије или организације. Иронично, избегли су прикључивање новим исламистичким партијама које су основане након Арапског пролећа. Као резултат, они су ослобођени организационих и хијерархијских оптерећења. 'Неформални' исламисти углавном се ослањају на друштвене мреже, сродничке и пријатељске везе и нове технологије како би ширили своју идеологију и утицај. Њихови следбеници долазе из различитих друштвених слојева — урбаних и руралних, сиромашних и богатих, студената и радника, итд. За њих су улични продавци подједнако важни као и универзитетски професори" (Al-Anani: 2012:468).

Као трећу промену исламистичке политике Ал-Анани истиче „промену исламистичког дискурса, идеологије и тактике" (Al-Anani: 2012:468).

> „Укључивање исламиста у изборну политику имало је значајан утицај на њихове идеолошке и политичке ставове. На пример, многи исламисти сада одбацују религиозни 'апсолутизам' и халал-харамску дихотомију, усвајајући 'релативизам' и прагматизам. Они су померили свој дискурс са идеолошких екстрема према политичком центру. Дакле, језик политике сада доминира њиховом верском реториком. Пре Арапског пролећа,

термини попут демократије, избора и држављанства били су страна и профана подручја за исламисте, нарочито за салафије. Међутим, данас они активно користе ове термине у свакодневном дискурсу, што указује на то да је 'секуларизација' исламиста започела, али на суптилан начин. Током предизборних кампања у Египту, Тунису и Мароку, исламистичке партије су напустиле верску и догматску пропаганду. Оне више нису обећавале рај као награду за оне који би гласали за њих, већ су се концентрисале на побољшање економије, борбу против корупције и привлачење страних директних инвестиција. Исламисти све више схватају да њихов легитимитет не потиче из 'џамије', већ из њиховог учинка на јавним функцијама" (Al-Anani: 2012:468).

Последња, четврта, промена коју уочава Ал-Анани је „међу-исламистички сукоб као нова динамика у исламистичкој политици" (Al-Anani: 2012:468).

„Арапско пролеће је обновило однос између (и унутар) исламистичких покрета, чинећи га сложенијим, флуиднијим и понекад конфронтирајућим. Поред теолошких и идеолошких разлика, поделе међу исламистима сада се исцртавају дуж различитих линија и фронтова. На пример, партија Енахда у Тунису суочава се с конзервативним салафистима по питању јавних слобода и улоге религије у јавној сфери. Слично томе, у Египту, однос између салафиста и Муслиманског братства је напет и нестабилан. Обе стране покушавају да прошире свој утицај и присуство изван традиционалних конституенција, што између њих ствара тензије. Сукоби и надметања су неизбежни чак и унутар сваког исламистичког табора. Организациона кохезивност и дисциплина, које су раније одликовале исламистичке покрете, сада постепено нестају" (Al-Anani: 2012:460).

Ал-Анани закључује да су „током протекле три деценије, исламистичка реторика и размишљање били преокупирани исламизирањем праксе државе, друштва и свакодневног живота" (Al-Anani: 2012:469).

> „Док су насилни и џихадистички исламисти усвојили насиље као једино политичко средство за постизање ових циљева, умерени исламисти су прихватили мирна средства. И за једне и за друге, примена шеријатског исламског права била је основни извор легитимитета. Међутим, након Арапског пролећа, програм исламиста се значајно помера. 'Нови' исламисти сада су преокупирани са три различита циља: добрим управљањем, побољшањем економије и постизањем стабилности. Стари политички режими у Египту, Тунису и Либији оставили су наслеђе ендемске корупције, сиромаштва и незапослености. Заиста, ови проблеми били су у срцу револта Арапског пролећа. Сада се исламисти у влади суочавају са овим проблемима и морају им се смислено окренути и пружити одржива решења" (Al-Anani: 2012:469).

Ипак, након политичке дестабилизације региона и урушавања државних структура, што је било праћено економском дезинтеграцијом, и даљом фрагментацијом социо-религијске кохезије, даље уздизање фанатичних религијских група било је само питање времена.

17.5. Безбедносни ризици нестабилности у региону БИСА

Урушавањем ауторитарних државних апарата, посебно у сектору безбедности настала је празнина која је омогућила не само да се формирају паралелне структуре

моћи сачињене од различитих побуњеничких струја или припадника расформираних тајних служби, распуштених војних и полицијских снага, већ су брисан простор искористили и радикални исламисти којима ће настали безбедносни вакуум омогућити како неометани успон у јавном животу арапских друштава, тако и много опаснију реализацију њихових скривених идеја водиља, посебно оних око стварања калифата.

Падом првих људи режима срушени су централни стубови власти, а свака новостворена струја себе је видела као легитимне наследнике, док су једни друге оптуживали за узурпацију власти, посебно у случају више племенских и обласних владавина на простору Либије, Сирије, Ирака и Јемена. У таквим условима, суштински фрагментисани простор био је прилично лак плен за нарастајућу Исламску државу (ИСИЛ/ ИСИС/ ДАЕШ), радикалну организацију која је преузела улогу коју је у ранијем периоду имала Ал-Каида.

Тиме заправо долазимо до још једне од последица Арапског пролећа, која ће на дужи рок представљати озбиљан ризик, али и отворену претњу, и појединачним, у великој мери пропалим државама, и целокупном региону Блиског истока и Северне Африке, као и ширем европском окружењу. Међутим, исламски радикализам није једини проблем реконфигурисаног простора арапског света, нарочито имајући у виду да је након више година експанзије, територија под контролом ИСИЛ знатно сужена на занемарљиве џепове отпора, захваљујући војној интервенцији Русије, и акцијама сиријских и ирачких снага, али и интервенцијама Запада чији став је по овом питању неретко био амбивалентан.

Примарни безбедносни ризик је наставак конфликта у Сирији, Јемену или Либији, јер с тенденцијом ширења али и посредних утицаја, регионална нестабилност само добија на интензитету, при чему је поред великог броја

жртава, неизбежан ефекат сукоба, нови талас миграција, вероватно обимнији од оног из 2015. године када су се до договора са Турском, стотине хиљада миграната, највише из Сирије, неконтролисано кретале ка Западној Европи, највише балканском и централно-медитеранском рутом.

Управо су у миграцијама великих размера, многи поред хуманитарне катастрофе видели и озбиљан безбедносни изазов, као и терористичку претњу првенствено везану за могућност да је у маси миграната у европске земље ушао и неко од прекаљених бораца који су из верских разлога спремни на осветничке нападе.

Међутим, примарни проблем је у самом региону јер су због крајње небезбедности многе северноафричке и блискоисточне земље, некада земље транзита или крајње дестинације, у великој мери и саме постати земље порекла, док је пример Либије један од најбољих показатеља у том погледу. Ипак, и у моменту када се закомпликовала ситуација у региону БИСА, мало ко је веровао да би негативне последице бурних догађаја у арапским земљама могла да осети и Европа која је и посредно и непосредно подржавала Арапско пролеће.

Европа је прилично касно постала свесна ризика које носе ирегуларне миграције, практично тек када су почетком маја 2015. године из правца Либије централном медитеранском рутом ка Италији масовно почела да пристижу пловила претрпана изнемоглим људима. Уједно је постало јасно да отклањање последица није најбоље решење ако се истовремено не покушају отклонити узроци који леже у самој Либији која се након пада Гадафијевог режима нашла у потпуном расулу, а непостојање јаког апарата силе олакшало је деловање и груписање исламистичких терористичких група и несметано организовање кријумчарења.

Према подацима Координационог центра за реаговање у ванредним ситуацијама Европске комисије, Ге-

нералног директората за европску цивилну заштиту и операције хуманитарне помоћи (енг. *Emergency Response Coordination Centre, Directorate-General for European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations – ECHO ERCC*) потенцијал даљег прилива миграната из Сирије је значајан, имајући у виду да је с једне стране у самој Сирији према проценама из априла 2016. године за 13.5 милиона људи неопходна хуманитарна помоћ, и да је 6.5 милиона људи интерно расељено, док је с друге стране велики број сиријских избеглица, њих чак 4.848.513 распоређено у околним земљама. Тако је у Либану регистровано 1.067.785 сиријских избеглица, у Јордану 638.633, у Ираку 245.909, у Египту 119.301, и 28.000 у више земаља Северне Африке док је најкритичнија ситуација у Турској, где их је регистровано 2.748.858 (EC, 2016)

Међутим, велики ризик је везан и за злоупотребу безбедносних питања за оправдавање сопствених политика, што је нарочито био случај са претходним режимима када су услед проглашења ванредног стања многа основна људска права била годинама суспендована. Заправо због дуге историје оваквих политика у региону постоји могућност да би се исто могло поновити.

Тако у Извештају УН о арапском хуманом развоју из 2009. године стоји да су „многе арапске државе прошле кроз изузетно дуге периоде у којима су на снази били закони о ванредном стању, трансформишући привремене мере у трајан начин вођења политичког живота" (UNDP, 2009), док су „проглашења ванредног стања често била само изговор за суспензију основних права и ослобађање владара било каквих уставних ограничења, колико год да су она била слаба" (UNDP, 2009).

> „Након догађаја од 9. септембра, већина арапских земаља је усвојила антитерористичке законе засноване на широкој и неодређеној дефиницији 'тероризма'. Ови

потези дали су владиним безбедносним агенцијама широка овлашћења која, иако ефикасна у неким контекстима, могу представљати опасност по основне слободе у другим случајевима. Такви закони дозвољавају недефинисан период предистражног притвора и дају широко тумачење где се све може применити смртна казна. Они такође спутавају слободу изражавања и повећавају полицијска овлашћења у погледу претреса, прислушкивања и хапшења. У неким случајевима, ови закони доводе до веће употребе војних судова. Генерално, ови закони нису успели да постигну неопходан баланс између безбедности друштва и права појединца" (UNDP, 2009).

18. Могући правци развоја арапских друштава

Иако је тешко са сигурношћу говорити о правцу развоја простора који је толико пута у својој историји имао непредвиђених заокрета, спољних интервенција, и унутрашњих потреса, који су га изнова обликовали и стављали пред нове изазове и изборе, ипак је могуће дефинисати оквире тог кретања, чији обриси су видљиви у годинама после свеобухватних поремећаја регионалне равнотеже коју је начинило Арапско пролеће.

Уз извесну вероватноћу различитих опција у истом временском интервалу, које су и сада видљиве, и које ће се подробније разјаснити, свакако је корисно размотрити и очекиване исходе како на нивоу арапског света као целине, тако и у погледу одступања на нивоу појединачних држава.

Посматрајући ова кретања у циљу утврђивања остваренog модернизацијског скока, анализу усмеравамо најпре на разматрање исхода у распону од демократске консолидације до даље диверсификације арапског света у целини и сепаратних друштава од којих се састоји, при

томе стављајући акценат на успон, стагнацију или назадовање у погледу демократизације у односу на наставак ауторитарности.

Потом се пажња усмерава на трендове проистекле из перспективе самог Арапског пролећа, односно изневерена очекивања, продубљивање друштвеног набоја и нове протесте. На крају, узимајући у обзир оба посматрана нивоа, приступа се анализи односа арапских друштава и глобализацијских процеса, односно размера инволвираности које у зависности од тумачења арапски свет сматрају или аутсајдером или равноправним учесником глобалних промена.

18.1. Консолидација или даља диверсификација

При разматрању могућих праваца развоја арапских друштава анализирају се дакле избори између просперитета и понора пред којима се након револуционарног таласа налази регион Блиског истока и Северне Африке. И док једна могућност обухвата даљу консолидацију, умиривање друштвених напетости и отварање ка глобализацијским процесима, насупрот њој, с друге стране имамо даљу диверсификацију, наставак обрачунавања са противницима власти и радикализам и искључивост у односу према мањинским заједницама.

Истовремено, велико оптерећење за процес демократизације (Dillman, 2002; Hinnebusch, 2003; Shami, 2009), поред и даље присутног обрасца политичког насиља карактеристичног за претходне репресивне владавине, представља снажан покушај продора политичког ислама, али не у својој пуној манифестацији стављања државе у функцију религије, већ прилагођеног регионалној политичкој клими и односима садашњег тренутка.

Иако је постојало уверење да с падом диктатора следи реизградња државних институција и превазилажење дубоке подељености арапских друштава, за коју се мислило да их подстичу управо аутократски режими у циљу лакшег владања, Арапско пролеће нити је анулирало ове појаве, нити је зауставило даљу диверсификацију на различитим нивоима. Међутим, имајући у виду деценијску праксу, чини се да постоји свест о томе да је прилично далек пут до консолидације система управљања који је дуги низ година грађен око једног човека, уз значајан демократски дефицит у јасној подели власти или поштовању људских права и слобода.

Дакле, тешко је мењати систем који су деценијама пратили различити и паралелни токови развоја узурпаторске и привилеговане мањине, и материјално депривиране, али све мање покорне већинске популације. Истовремено, како реизградња устројства управљачких полуга државе суштински показује мали помак у односу на системе владавине претходних носилаца највиших функција, напросто не изненађује јачање старих и настанак нових подела у арапском друштву, проистеклих из преузетих и задржаних институционалних, али и ванинституционалних капацитета нових арапских елита.

Имајући у виду овакав развој догађаја, можемо рећи да су у арапском свету након Арапског пролећа уочљива два паралелна облика консолидације, један, који се односи на консолидацију демократских процеса, и то првенствено у Тунису, земљи у којој је Арапско пролеће и отпочело, а демократизација највише одмакла, и други, везан за консолидацију власти, посебно арапских заливских аутократија које су показале највећу отпорност на покушаје преливања побуне.

Анализирајући ситуацију у Тунису након деценија Бен Алијеве деспотске владавине, Џон Филиц истиче да, „иако је земља остварила значајан напредак од почетка

своје транзиције, и даље мора бити опрезна у заштити своје младе демократије" (Filitz, 2016).

> „Након што је међународна заједница похвалила политичке реформе и демократску транзицију у Тунису, укључујући усвајање новог устава који је имао пресудну важност, Тунис је остао 'усамљена успешна прича' у поређењу са другим арапским земљама у којима су се догодили демократски преокрети" (Filitz, 2016).

Међутим, као што истиче Филиц, чак и овај пример земље са највише остварених добити сада се суочава с бројним изазовима који угрожавају демократски напредак.

> „Ови изазови обухватају корупцију, тероризам, незапосленост младих која износи око 40% и слабљење економских перспектива. Неуспеси у испуњавању растућих очекивања и решавању све већег незадовољства, посебно међу младима, били су кључни узроци пада режима Бен Алија. Конкретно, корозивни ефекат корупције, која је дубоко нарушила поверење у политичко руководство, имао је пресудну улогу у убрзавању промена. У овом контексту, реформс су 'танак и крхак' процес" (Filitz, 2016).

У објашњавању успеха туниске транзиције, Филиц истиче да је „војска показала уздржаност током процеса транзиције, а постојала је и општа воља за постизање политичког компромиса" (Filitz, 2016). Међутим, Филиц сматра „да је пресудан био проактивни приступ туниског цивилног друштва" (Filitz, 2016), при чему су „четири групације грађанског друштва, познате као Туниски квартет за национални дијалог, биле кључне у процесу којим је земља избегла грађански рат" (Filitz, 2016).

„Стварањем консензуса међу политичким групама, квартет је отворио пут за мирну транзицију. Ово је укључивало израду новог устава и развој програма за бирократску реформу. Због свог залагања, група је 2015. године награђена Нобеловом наградом за мир" (Filitz, 2016).

„Тунис је демонстрирао политичку вољу када је „2013. године потврдио своју посвећеност отвореној и транспарентној влади придруживањем Партнерству за отворену управу (енг. *Open Government Partnership – OGP*). Ова глобална иницијатива, усмерена ка грађанима, има за циљ повећање транспарентности и јавне одговорности у управљању. Централна начела отворене управе су приступ информацијама, учешће грађана и одговорност" (Filitz, 2016).

Један од главних изазова је увек присутна опасност од тероризма, попут напада у јуну 2015. године када је десетине људи страдало у хотелским комплексима у Сусу, али и реакција државе по старом непромењеном моделу. Ти напади су „приказали крхкост напретка који је држава постигла. У извештају Партнерства за отворену управу наводи се да ванредно стање, које је проглашено након напада на плажи у Сусу...додатно отежава атмосферу за грађанске протесте. Такође, организације за људска права пријавиле су мучење затвореника, што се сматра заостатком периода Бен Алијеве власти" (Filitz, 2016).

У остварењу циљева демократске консолидације и спровођењу анти-корупцијских мера, по Филицу је немерљива улога цивилног друштва.

„Организације цивилног друштва изразиле су оптимизам у погледу улоге коју Партнерство за отворену управу може имати у продубљивању демократских реформи

> у Тунису", нарочито јер се „земља обавезала на: побољшање транспарентности у административном систему, развој система отвореног буџета, побољшање транспарентности у јавним инфраструктурним пројектима и регулисање природних ресурса на транспарентан начин" (Filitz, 2016).

Као пример спољне подршке реформском процесу истиче се програм Светске банке, „која је у јулу 2014. године одобрила програм у вредности од 300 милиона америчких долара за побољшање локалне управе. Циљ програма је јачање сегмента пружања услуга и повећање јавне одговорности" (Filitz, 2016).

> „Пут Туниса ка демократској консолидацији није од значаја само за ту земљу, већ и за читав регион. Кључни лакмус тест за младу демократију јесте да ли формални политички процес, који је усмерен против турбулентне регионалне политичке економије, може одржати реформске напоре. То ће захтевати очување простора за робусно и активно грађанско друштво, које ће бити у стању да подстиче неопходне реформе и у њима учествује" (Filitz, 2016).

Фети Мансури је на линији мишљења која Арапско пролеће сматра критичном тачком померања чак и тамо где стари режими нису угрожени или срушени.

> „Ово је повезано са претходно прихваћеном претпоставком 'демократског дефицита' арапског света који се сматрао неспособним да изведе политичке трансформације сличне узастопним таласима демократизације у Јужној Америци, Источној Европи, па чак и у неким земљама субсахарске Африке. Заиста, тзв. 'арапски ексепционализам' у контексту трећег таласа демокра-

тизације потврђује историјско одсуство демократског управљања у било којој арапској земљи од стицања независности" (Mansouri, 2014).

Минималне реформе и „превентивна 'ауторитарна надоградња' са површинском реконфигурацијом управних структура" биле су по Мансуријеву кључ „издржљивости арапског ауторитаризма пред различитим глобалним таласима демократизације". „У суштини, ради се о дефанзивном одговору на озбиљне изазове с којима су се суочавале арапске аутократе" (Mansouri, 2014).

„Упркос таквој тактичкој 'ауторитарној надоградњи', нема сумње да је Арапско пролеће народно трагање за слободом у свим њеним облицима. Ово трагање за слободом такође представља индикацију кризе легитимитета дела доминантне политичке власти, која је од националне независности била у рукама војних официра и њихових породица" (Mansouri, 2014).

Мансури прати историјски развој арапских земаља и уочава одређене сличности у друштвено-политичком и друштвено-економском приступу владавини у постколонијалном периоду, али и разлике и специфичности у моделима ауторитарног управљања.

„Политика Бен Алија у Тунису значајно се разликовала од политике Салеха у Јемену или монархијске власти Калифа у Бахреину, а ни на који начин није личила на Либију. Динамика опозиције и протеста у тим земљама, иако повезана, била је такође сасвим различита. Због тога су се пост-револуционарне трајекторије у државама Арапског пролећа развијале у различитим правцима, у зависности од специфичности сваке од захваћених земаља" (Mansouri, 2014).

Мансури додатно указује да су „на нивоу пост-револуционарне политичке и безбедносне стабилизације, неки устанци брзо срушили диктаторске режиме, као што је то био случај са Тунисом и Египтом, док су се други, као у Сирији и Либији, суочили са дуготрајним отпором" (Mansouri, 2014), што повезује са схватањем да „што је јаче цивилно друштво, већа је вероватноћа револуционарног успеха" (Mansouri, 2014).

Међутим, посебно се истиче Мансуријево запажање аналогија хомогених и кохезивно повезанијих друштава и успеха протеста, односно хетерогених и изразито подељених друштава и споријег темпа или ограниченог успеха промена.

> „На пример, Тунис и, у мањој мери, Египат представљају релативно хомогена друштва у погледу националног идентитета, племенских и верских група унутар својих друштава. У великој мери, ова хомогеност и кохезија олакшали су и омогућили стварање уједињених масовних покрета против крхких режима обе земље. Хомогеност је у овим условима изазвала уједињујућу колективну идеологију. Насупрот томе, друштвено-културно хетерогене, и у извесној мери подељене ауторитарне државе, као што су Либија, Сирија и Јемен, покренуле су своје устанке споријим темпом, а њихове акције су се суочавале са већим отпором. Ова друштва су често подељена дуж сектаријанских или племенских линија, које се такође преклапају са социо-економским стратификацијама. Одржавање револуционарних покрета у таквим друштвима може се претворити у борбе сектаријанских снага или чак у отворени грађански рат, као што је случај са Сиријом, или у стање безакоња и грађанског хаоса којим управљају етничке или племенске групе, као што је случај са Либијом" (Mansouri, 2014).

Поред „потенцијала етничке, религијске и племенске хетерогености у контексту револуционарних момената" (Mansouri, 2014), који су важни „за сваку државу са њеним специфичним социо-културним карактеристикама" (Mansouri, 2014), Мансури истиче значај и других варијабли, „нарочито снагу цивилног друштва и улогу војске у унутрашњој политици, које су такође кључне у обликовању фазне консолидације, са значајним нивоом варијација који се може уочити широм региона" (Mansouri, 2014).

> „На пример, у Тунису су људски капитал и цивилно друштво генерално развијенији него у Египту, што је пружило више могућности за постреволуционарну политичку транзицију и стабилизацију сигурности, те створило јачу основу за консолидацију раних револуционарних постигнућа. С друге стране, египатска војна структура била је далеко снажнија и утицајнија од организације цивилног друштва, као и војне структуре у Тунису, што је довело до тога да је египатски постреволуциони прелазни период обележила дубока идеолошка борба за моћ између војске и исламиста, која је кулминирала догађајима од 30. јуна 2013. године и свргавањем изабраног председника Мохамеда Морсија, кога је подржавало Муслиманско братство" (Mansouri, 2014).

Коначно, не постоји јединствен модел демократизације који се може применити на сваку земљу појединачно.

> „Иако су слични услови довели до устанака и брзог обарања аутократских режима, и у Тунису и Египту (и исте револуционарне пароле су коришћене у обе северноафричке земље), фазна консолидација је истакла примарност специфичности сваке земље, посебно у односу на

кључне институције, што је резултирало различитим стратегијама управљања, дивергентним револуционарним исходима и могућим другачијим изгледима за револуционарну консолидацију" (Mansouri, 2014).

18.2. Демократизација и/или наставак ауторитарности

У разматрањима да ли у периоду након Арапског пролећа превагу односи консолидација или даља диверсификација арапских друштава, неопходно је већу пажњу посветити ефектима демократизације и наставку ауторитарности, као упоредним дивергентним процесима.

На примеру арапских земаља које је захватило Арапско пролеће понекад се чини да је тас на ваги одлучио не само која страна ће превагнути, већ и да ли ће протести подстакнути незадовољством довести до стварних промена или изневерених очекивања и континуитета аутократског владања, евентуално у нешто умеренијој форми.

Свакако треба имати у виду да је смиривање тензија након деценија подстицаних друштвених раздора, као и изградња демократије, дуготрајан и неизвестан процес. При томе су институционални темељи арапских држава након политичких превирања изузетно крхки, док сарадња новоформираних парламената и цивилног друштва у сенци растуће радикализације и даље наилази на бројне препреке.

За увид у политичку ситуацију и остварене домете демократизације у годинама непосредно након низа преврата, посебно је користан заједнички извештај Арапске мреже за толеранцију, Вестминстерске фондације за демократију и Центра за изградњу демократије и мира који сублимира негативне ефекте промена и различите

аспекте поновног утонућа у дезинтеграцију и катастрофалне неочекиване исходе.

> „Док је тежња за стабилношћу створила нестабилније политичко окружење, тежња за економским благостањем донела је сиромаштво и незапосленост; тежња за бољим животом довела је до смрти или расељавања; тежња за демократијом донела је више ауторитарних режима или пропале државе, које су изложене претњама радикалних или терористичких организација; а појам Арапског пролећа претворио се у љуту зиму" (ANT, WFD, CDPB, 2016:6).

Истовремено, „хуманитарна криза проузрокована оружаним сукобима, политичким насиљем и нестабилношћу у земљама попут Сирије, Ирака, Јемена и Либије разара друштва у региону, и води ка стварању нових друштвених заједница које су изузетно трауматизоване и несигурне" (ANT, WFD, CDPB, 2016:6).

У Извештају се наводи и да је стање у погледу слободе штампе изненађујуће погоршано.

> „Са колапсом Арапског пролећа ситуација је достигла критичну тачку, где су под контролом владе не само традиционални медији већ и канали друштвених медија. Локална штампа у арапском свету и даље пати од самоцензуре, избегавајући критике на рачун власти и придржавајући се широких 'црвених линија' у извештавању које се једноставно не прелазе" (ANT, WFD, CDPB, 2016:10).

Поред тога, „према Светском индексу слободе медија за 2016. годину, који објављују Репортери без граница, арапски регион је за новинаре и даље један од најпроблематичнијих региона у свету, који су у многим случаје-

вима заробљени између етничких или верских фракција, бораца, фундаменталистичких/радикалних група и репресивних влада" (ANT, WFD, CDPB, 2016:10).

У погледу активизма преко друштвених мрежа такође су све приметнија ограничења.

> „Владе у региону такође су активне у примени закона о кибернетичком криминалу ради кажњавања активиста који користе канале друштвених медија. Како се ови закони често састоје од нејасно написаних чланова, власти користе прилику да их злоупотребе или проналазе друге начине да сузбију другачија мишљења" (ANT, WFD, CDPB, 2016:10).

У приказу односа ислама и демократије Извештај истиче историјску повезаност ислама и демократских вредности, али и озбиљне препреке да се у данашњим околностима демократизација спроведе у потпуности.

> „Арапско упознавање са демократијом започело је још 1829. године, када је Мухамед Али, један од оснивача модерног Египта и гувернер османлијског округа, најавио оснивање 'консултативног већа'. Ово веће је било засновано на исламском принципу *шуре*, чије стандардно тумачење подразумева да владар укључује заједницу у процес доношења одлука. Из овог угла, тврдња да је исламска традиција у супротности са основним претпоставкама демократије није одржива. Напротив, постоји низ примера који показују да исламска традиција садржи семе демократије као инхерентни фактор" (ANT, WFD, CDPB, 2016:14).

Али, према Истраживању које је спровео *The Economist*, отклон ка демократији данас узрокују најмање два значајна фактора.

„Први фактор је страх да ће исламске партије преузети власт ако се одрже слободни избори. Одражавајући супротну реакцију друштва, исламске партије могу снажно бити 'против' западног империјализма, атеизма, корумпираних режима, модернизма (па чак и постмодернизма), ционизма, американизације, неморалног капитализма и сл.... Други фактор који отежава постојање демократских система у региону јесте разноликост арапских народа. Док се у време мира истиче мултикултурализам, у данашњем контексту различите групе могу се понашати као угрожене мањине. У арапском свету, свака група се плаши да ће ривали преузети државу, њене економске ресурсе и, пре свега, оружје. Историјска искуства показују да у таквим условима тенденција ка мултикултурализму или разноликости постаје секундарна у односу на борбе за власт" (ANT, WFD, CDPB, 2016:15).

Међутим да се одређени помаци ипак чине, и да је веома важан однос институција и истакнутих политичких личности, пример су потези војске и политичара у Тунису.

„Предност Туниса лежала је у томе што је имао структурисану и визионарску војску која је остала у касарни и није се мешала у политичке процесе, као и врло промишљене исламисте који су били спремнији да сарађују са секуларистима. 'Свака држава има војску; у Египту војска има државу', каже Рашид Ганучи, лидер партије Енахда у Тунису. Ганучи више не жели да буде политички исламиста; сада преферира да се назива 'муслиманским демократом' јер, како истиче, постоје муслимани који нису демократе, док он наглашава потребу за сарадњом са другим партијама" (ANT, WFD, CDPB, 2016:15).

Указујући на различите правце Арапског пролећа, који су били условљени различитим одговорима аутократских режима на протесте, Данијела Хубер наглашава да се „оквирно могу дефинисати три правца кретања Арапског пролећа: промена режима, прилагођавање режима и репресија праћена грађанским ратом" (Huber, 2012:1–2).

> „Најконзистентнија промена режима догодила се у Тунису, где је бивши председник Бен Али збачен, одржани су избори за конститутивну скупштину, а грађанске слободе су ојачане. Насупрот томе, у Египту је промена режима била делимично блокирана, јер је Врховни савет оружаних снага ефективно преузео власт... Већина политичких актера избегла је промену режима кроз мешавину уступака и репресије. На једној страни спектра налази се Мароко, који се углавном определио за уступке и усвојио нови устав којим су овлашћења пренета на премијера и парламент, изузев у области безбедности. Сличне реформе обећао је јордански краљ Абдулах, али до сада нису спроведене. У Алжиру су протести били насилно потиснути. Упркос укидању Закона о ванредном стању и забрани оснивања нових странака, грађанске и политичке слободе остају строго ограничене, а моћ је и даље у рукама владајуће коалиције председника Бутефлика и снага безбедности. Либија и Сирија припадају трећој групи држава. Обе су биле међу најрепресивнијим аутократијама пре Арапског пролећа, а њихов народ је реаговао грађанским ратом" (Huber, 2012:1-2).

С друге стране, Хејдеман истиче да ови трендови забрињавају оне који раде на демократским променама у арапском свету.

> „За многе аналитичаре у региону, неуспеси демократизације користе се као аргумент за унапређење гле-

дишта да су арапски режими стагнирајући, заглављени у својим начинима деловања и одлучни да се супротставе променама које угрожавају њихову моћ и измичу њиховој контроли. Насупрот томе, ауторитарна надоградња указује на то да неуспеси демократизације нису производ арапског отпора променама, већ пре доказ ефикасности режима у прилагођавању и управљању притисцима за променама насталим промовисањем демократије. Можда највише бриге за демократске реформаторе у арапском свету и њихове савезнике представља чињеница да су арапски режими закључили да је најефикаснија стратегија за решавање економских, политичких и социјалних проблема који угрожавају њихову стабилност не демократизација, већ надградња ауторитарних стратегија управљања. Ова стратегија се показала изузетно успешном" (Heydemann, 2007:28).

Метју Костело, Крег Џ. Џенкинс и Хасан Али напомињу да је до краја 1990-их доминантан приступ у проучавању арапске политике била демократизација или транзитологија.

„Овај приступ подразумевао је да научници и креатори политика тумаче догађаје у региону као кораке, било напред или назад, на правој линији која неизбежно води земље од ауторитарне владавине ка успостављању либерално-демократског система. Под великим утицајем транзиција у Источној Европи и Латинској Америци, парадигма демократизације примењена је на Блиски исток и Северну Африку, где су током 1990-их заиста спроведене бројне либералне политичке и економске реформе. Када су реформе изгледале успешне, оне су поздрављане као корак ка неизбежним демократским променама које су се очекивале у блиској будућности. Када су реформе пропале, тумачене су као привремена

препрека која ће се временом уклонити како би земља могла наставити свој пут ка демократизацији. Међутим, током времена постало је очигледно да концепти и очекивања из литературе о демократизацији нису били усклађени са стварношћу на терену, где је ауторитарност једноставно била реструктурисана, а не напуштена" (Costello et al., 2015:75–76).

Како наводе Костело и сарадници „до раних 2000-их година, парадигма ауторитарне истрајности почела је да замењује парадигму демократизације када је реч о објашњавању политичких догађаја у арапском свету" (Costello et al, 2015:76), док су након Арапског пролећа анализе кренуле у контрасмеру.

„Изненађујући догађаји Арапског пролећа сада, чини се, окрећу клатно назад у корист демократизације, у мери у којој ауторитарна владавина у региону више не изгледа тако отпорна као што је претходно деловала. Треба напоменути, међутим, да би можда било прерано да литература о демократизацији одбаци парадигму ауторитарне истрајности из три разлога. Прво, вероватније је да ће ауторитарност и даље остати регионална карактеристика у догледној будућности, нарочито у земљама Залива. Друго, правац политичких промена у Тунису, Египту, Сирији, Јемену и Либији је изузетно нејасан. Док је Тунис започео процес који је довео до успостављања релативно стабилног плуралистичког политичког система, то се не може рећи за остале земље. На крају, сценарио по коме ће многе арапске земље остати заглављене у полуауторитарној неизвесности подједнако је вероватан као и сценарији потпуне демократизације или додатног утврђивања ауторитарности. У сваком случају, сада се користе обе парадигме, и демократизација и ауторитарна истрајност, а расправа

> међу парадигмама само показује да оба приступа нуде и значајне недостатке и вредне увиде. Шира расправа о међупарадигми имала је дубоке последице на кључне претпоставке оба приступа, при чему ни цивилно друштво није избегло последице повећаног надзора" (Costello et al., 2015:76).

Дакле, како истичу Костело и сарадници „парадигма демократизације дала је огромну важност улози грађанског активизма у промени режима, а величање улоге цивилног друштва у отклањању недостатака Арапског пролећа је од тада широко распрострањено" (Costello et al, 2015:76).

Међутим, тиме је отворено и ново питање. „Арапско пролеће и друштвени револт против политичког ауторитаризма довели су претпоставке и гледишта обе парадигме назад на средиште позорнице, али се суочавају са бројним значајним проблемима у објашњавању како је цивилно друштво могло допринети променама које се дешавају у региону" (Costello et al., 2015:76).

> „Ово се подједнако односи на либерални и исламистички сектор цивилног друштва. Случај египатског Муслиманског братства то јасно илуструје, јер су лидери овог удружења, вероватно највећег актера цивилног друштва у Египту, били прилично неодлучни у охрабривању својих чланова да се придруже првим демонстрантима и пруже логистичку подршку устанку. Братство се прикључило протестима тек неколико дана након њиховог почетка, и то, чини се, под притиском млађих чланова који су били веома заинтересовани да учествују. Говорећи о туниском устанку, Бешир Бен Јамед написао је у уводнику за *La Jeune Afrique* да 'ниједна партија, ниједан синдикат, ниједан политичар није подстакао овај народни устанак, нити су били на било који

начин укључени', наглашавајући колико је била минорна улога организованих група цивилног друштва свих идеолошких праваца" (Costello et al., 2015:77).

Џон Л. Еспозито и Фајзал Катан истичу да је „кључни изазов за демократску транзицију изградња система који се заснива на изборима, једнакости грађанства и могућности владавине права и инклузивности. 'Успех' транзиција треба мерити према овим критеријумима" (Esposito, Kattan, 2015).

Гаус и Ластик сматрају да је демократизација дуготрајан процес и додају да се сама „демократија ретко 'гради'. Она настаје из неуређених, често насилних или полунасилних борби, попут оних током Француске револуције или енглеског и америчког грађанског рата. Оно чему сведочимо на Блиском истоку представља тек први чин драме чији се исход једва може предвидети у било ком детаљу" (Gause, Lustick, 2012).

„Могуће је да демократске наде које су изнедрили Тунис и Египат буду уништене грађанским сукобима и тврдоглавим начином управљања. Можда ће преврати из 2011. године једноставно довести до замене једног скупа аутократа другим. Уколико је то случај, стари обрасци диктаторских савеза и регионалне равнотеже моћи могли би наставити да служе интересима регионалних држава, док би Вашингтон наставио да води реалполитику, као и раније" (Gause, Lustick, 2012).

Али, Гаус и Ластик тврде да „Арапско пролеће заиста може да омогући одређену врсту мобилизације стварних супротстављених друштвених снага неопходних за стварање основе за демократску еволуцију. Такви режими који могу настати из ових борби вероватно ће произвести спољну политику која више одговара демократском

исламизму и народном мишљењу него икада раније" (Gause, Lustick, 2012).

Лорел Милер и сарадници наводе да у погледу демократизације у арапском свету постоји низ изазова али и могућности за примену искустава из других делова света.

> „Појам 'транзиционе парадигме', по којем се земље крећу од ауторитарне владавине ка демократији кроз низ етапа, у великој мери је одбачен. Сматра се да се многе земље уклапају у 'сиву зону' различитих облика власти у којима се комбинују аутократске и демократске карактеристике" (Miller, L. E. et al., 2012: xvii).

Милерова и сарадници користе термин „транзиција" „не подразумевајући да земље које пролазе кроз политичке промене прате одређени, линеарни образац, већ како би указали на забринутост за процес демократизације, а посебно на могућности утицаја и правце развоја тог процеса" (Miller, L. E. et al., 2012: xvii). По овој групи аутора, постоји више структурних фактора који могу утицати на ток и успех демократизације. Они идентификују следеће кључне факторе:

> „1. начин промене режима, с нагласком на то како је промена власти утицала на процес демократизације; 2. претходно искуство земље с политичким плурализмом; 3. одабир кључних политичких одлука домаћих актера током транзиције, укључујући мере као што су успостављање цивилне контроле над војском, изборни процес, израда устава и питања транзиционе правде (попут одговорности бивших чланова режима за злоупотребе); 4. државна и друштвена кохезија, укључујући разматрање друштвених разлика, побуна и неуређених граница; 5. економске карактеристике, 6. спољно окру-

жење, и 7. спољни политички избори и помоћ, укључујући улогу страних актера у подршци демократизацији" (Miller, L. E. et al., 2012: xviii).

По Милер и сарадницима „уочи Арапског пролећа, арапски свет је био једина зона нетакнута глобалним трендовима демократизације. Постојали су различити типови режима, укључујући хибридне режиме (у Либану, Кувајту и Ираку), монархије и ауторитарне републике, али без консолидованих демократија" (Miller, L. E. et al., 2012:xviii). Ово је утицало на „развој различитих теорија, као и статистичке и компаративне анализе како би се објаснио овај недостатак демократије у региону, али није постигнут консензус о томе која објашњења су највероватнија" (Miller, L. E. et al., 2012:xviii).

„Једна категорија теорија сматра да у арапском свету недостају културни предуслови за демократију, као што су афинитет за партиципативно управљање и индивидуална права. Неки тврде да су ислам или племенско порекло арапског друштва подстакли културу покорности ауторитету. Друга група теорија разматра јединствене карактеристике локације арапског света. Присуство нафте у региону једно је од најважнијих објашњења: акумулирани приходи од нафте омогућавају државама да појачају ауторитарност дистрибуцијом ка патронатима, поткупљивањем потенцијалних противника и изградњом апарата силе. Трећи скуп теорија фокусира се на покушаје страних сила, посебно Сједињених Америчких Држава, да одрже регионалну стабилност и заштите Израел. Коначно, арапски режими су постали вешти у спречавању притисака на промене, на пример, подстичући страхове секуларисата и исламиста од могућности да једни или други дођу на власт. Без обзира на најбоље објашњење или комбинацију објашњења,

> јасно је да се ауторитарност показала отпорном у арапском свету. Арапско пролеће је разоткрило илузију о нерањивости режима. Међутим, узимајући у обзир претходне услове и ауторитарне стратегије које су блокирале политичке промене, може се очекивати да ће ове исте баријере представљати изазове за даљи напредак демократизације" (Miller, L. E. et al., 2012: xviii–xix).

Поредећи Арапско пролеће са трећим транзиционим таласом демократизације у свету, Милер и сарадници наводе да „ниједна влада, чак ни оне које подржавају аутократе ван својих граница, сада не предлажу отворено било какву заменску алтернативу демократији. Институције у међународном систему промовишу демократију као универзалну норму" (Miller, L. E. et al., 2012:xxvii). Међутим, како истичу, „важно питање у контексту последица Арапског пролећа јесте да ли ће се арапски свет прилагодити овој реалности или ће је променити" (Miller, L. E. et al., 2012:xxvii).

> „Посебна карактеристика арапске политичке културе јесте што неки предлажу алтернативу демократији: исламизам. Ипак, и даље је неизвесно какву ће разлику ова дистинкција донети у односима и исходима транзиције у региону. Развој догађаја у Египту, Тунису, Либији и потенцијално на другим местима биће тест за способност партија које заступају исламистичку агенду да остваре политичке и друштвене циљеве унутар демократског система, уз партије са секуларном оријентацијом. Ово ће такође бити тест за способност транзиционих лидера да управљају расцепима између исламистичких и секуларних концепција државе. Арапске земље могу ићи сличним путем као Турска и Индонезија, где друштвено конзервативне муслиманске партије играју активну улогу у изборној политици унутар демократских си-

стема. Могуће је и да ће доживети нешто попут ирачке политике базиране на фракцијском идентитету, где припадност секти игра важну улогу, али где перспектива исламистичког система остаје слаба. Окретање од ауторитарности могло би, међутим, отворити простор за групе које промовишу исламистичке облике власти. Параметри политичког ислама у арапским земљама које пролазе кроз политичке промене још увек нису дефинисани" (Miller, L. E. et al., 2012:xxvii).

Милер и сарадници праве занимљиву паралелу са динамиком демократизације у Источној Европи.

„Талас промена који је прошао кроз Источну Европу након 1989. године десио се под много повољнијим унутрашњим и спољним условима у односу на промене које су се десиле током Арапског пролећа. Уклањање совјетске подршке подједнако је угрозило опстанак ауторитарних режима у Источној Европи, док су европске интеграције подстакле динамику демократизације (транзиција у бившем Совјетском Савезу, где европске интеграције нису биле фактор, била је много проблематичнија). Арапски режими су разноликији него што су били режими у Источној Европи, укључујући њихове интерне и екстерне структуре подршке. Режими у Сирији и Јемену, на пример, имају мешовиту личну и једнопартијску владавину и подржани су, посебно у случају Сирије, снажном архитектуром унутрашње безбедности. У Бахреину, Саудијска Арабија (главна сила у области Залива) подржава монархију у спречавању демократских реформи које се не уклапају у заједничке интересе. Другим речима, Арапско пролеће је генерисало притисак за политичке промене, али притисци друге стране и даље остају јаки у региону" (Miller, L. E. et al., 2012:xxviii).

Истовремено, ови аутори истичу низ изазова са којима се нове власти морају суочити како би успешно превазишле бочне проблеме који прате процес демократизације, укључујући:

> „управљање ефектима промене режима, превазилажење недостатка демократског искуства, успостављање демократске контроле над институцијама безбедности, стављање службе унутрашње безбедности под демократску контролу, организовање првих демократских избора, израду новог устава, одговорност за претходно нанете неправде, односно тзв. транзициону правду, решавање проблема државног управљања и социјалне кохезије, као и суочавање са економским изазовима и реаговање на спољно окружење" (Miller, L. E. et al., 2012: xxx- xliii).

Један од општеприхваћених показатеља степена развијености глобалне демократије је индекс демократије који објављује Одељење за економска истраживања листа *The Economist*, а који на годишњем нивоу, путем анализе 60 различитих индикатора, пружа преглед стања демократичности у 167 земаља. Овај индекс рангира земље од ауторитарних режима (0–4), преко хибридних режима (4–6) и нарушених демократија (6–8) до пуне демократије (8–10). С тим у вези, у *Табели бр. 12* у наставку, дат је преглед индекса демократије арапских земаља у периоду од 2010. до 2016. године, како би се уочили трендови непосредно пре, и након избијања Арапског пролећа.

Табела бр. 12 - Индекс демократије (0–10) у арапским земљама 2010–2016. година

Бр.	Арапске земље	Посматрани период 2010–2016							Напо-мена
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1	Тунис	2.79	5.53	5.67	5.76	6.31	6.72	6.40	
2	Либија	1.94	3.55	5.15	4.82	3.80	2.25	2.25	
3	Египат	3.07	3.95	4.56	3.27	3.16	3.18	3.31	
4	Мароко	3.79	3.83	4.07	4.07	4.00	4.67	4.77	
5	Алжир	3.44	3.44	3.83	3.83	3.83	3.95	3.56	
6	Судан	2.42	2.38	2.38	2.54	2.54	2.37	2.37	
7	Сомалија	/	/	/	/	/	/	/	Без доступних података
8	Мауританија	3.86	4.17	4.17	4.17	4.17	3.96	3.96	
9	Сирија	2.31	1.99	1.63	1.86	1.74	1.43	1.43	
10	Јемен	2.64	2.57	3.12	2.79	2.79	2.24	2.07	
11	Бахреин	3.49	2.92	2,53	2.87	2.87	2.79	2.79	
12	Саудијска Арабија	1.84	1.77	1.71	1.82	1.82	1.93	1.93	
13	УАЕ	2.52	2.58	2.58	2.52	2.64	2.75	2.75	
14	Катар	3.09	3.18	3.18	3.18	3.18	3.18	3.18	
15	Комори	3.41	3.52	3.52	3.52	3.52	3.71	3.71	
16	Џибути	2.20	2.68	2.74	2.96	2.99	2.90	2.83	
17	Ирак	4.00	4.03	4.10	4.10	4.23	4.08	4.08	
18	Јордан	3.74	3.89	3.76	3.76	3.76	3.86	3.96	
19	Либан	5.82	5.32	5.05	5.05	5.12	4.86	4.86	
20	Кувајт	3.88	3.74	3.78	3.78	3.78	3.85	3.85	
21	Оман	2.86	3.26	3.26	3.26	3.15	3.04	3.04	
22	Палестинскатериторија*	5.44	4.97	4.80	4.80	4.72	4.57	4.49	

https://infographics.economist.com/2017/DemocracyIndex/

Пратећи развој демократије у арапским земљама непосредно пре и након промена, показује се континуиран раст у Тунису, док се у Либији и Египту, након првобитног успона, уочава промењивост и поновни пад. У осталим земљама, углавном се бележи стагнација.

18.3. Изневерена очекивања и нови протести

Како је одмицало време, а ентузијазам који је на улице извео на хиљаде Арапа полако опадао, изневерена очекивања од промене старих режима, и неиспуњена обећања нових власти, покренула су нови талас протеста, али свакако знатно мањег обима од Арапског пролећа.

Овога пута незадовољство је избило на видело много раније, и очигледно више нису потребне деценије да би се превладао страх од јавног изражавања негодовања и противљења због погрешних политичких потеза или неефикасних економских политика.

У том смислу преиспитивање погрешних корака и власти и опозиције, изливи беса због континуитета очигледно лоших политика, али и растућа апатија због још већег понирања или стагнације, створили су амбијент који је додатно нарушио и овако слабе капацитете нових власти да успоставе пуну контролу. Разлог је био очигледан, јер је извршена само замена упражњених управљачких позиција старог естаблишмента, док је структура управљања остала непромењена, као и темељи старог система који су остали суштински нетакнути и даље нестабилни.

Управо је једно од највећих разочарања било то што су исламисти који су преузели власт урадили већину ствари коју нико од њих није очекивао преузевши обрасце понашања који су и њих саме деценијама држали по страни ограничавајући им деловање и видљивост на

политичкој сцени. У том контексту, Оливер Рој истиче да су „исламисти на позицијама у Египту и Тунису јер су их гласачи изабрали на слободним изборима, а не зато што су победили у уличним борбама. Оно што се дешава у арапским земљама није идеолошка револуција, већ је у питању борба око расподеле политичке моћи" (Roy, 2012).

Џон Л. Еспозито и Фајзал Катан износе запажање да је „за групе као што је Исламска држава религија постала атрактиван алат за легитимизацију наратива маргинализације, бола и незадовољства, као и за регрутовање и мобилисање следбеника на глобалном нивоу у име ислама" (Esposito, Kattan, 2015).

> „Упорно одсуство суштинских промена, ограничене могућности за значајно политичко учешће и реформе, као и репресија власти према мејнстрим исламистима, само ће подстаћи тражење алтернативних облика политичког изражавања и деобе моћи, било кроз умерене или екстремистичке канале. Осим тога, чак иако коалиција под вођством САД буде успешна у неутралисању Исламске државе, потенцијал за формирање алтернативних група које се боре за сличан или ревидиран наратив остаје робустан све док се не реше основне недаће. Један поновљени неуспех америчке и европске политике био је неприлагођеност таквим недаћама, конкретно политичком искључивању" (Esposito, Kattan, 2015).

Еспозито и Катан сугеришу важну улогу САД и ЕУ у процесу системских промена сваке од земаља које су доживеле преврате.

> „Права снага САД и Европе лежи у њиховој способности, не само да конструишу нови наратив који наглашава самоодређење, одговорност владе, владавину права и

> људска права на којима се заснива политичко деловање и политика, већ и да делују према том наративу. У супротном, прихватање обнове ауторитарности у Египту, одобравање пакета помоћи и чак описивање Египта као земље на путу ка демократији легитимише широко распрострањено веровање у арапском свету да САД и ЕУ имају двоструки стандард када је у питању промоција и подршка демократизацији" (Esposito, Kattan, 2015).

Међутим, као што наводе Еспозито и Катан, „подједнако је важно и протезање старог наратива и конвенционалне мудрости која тврди да је арапски свет и шири Блиски исток регион континуираног насиља и хаоса, неспособан за снажну институционалну и демократску реформацију, те да регионална стабилност и западни национални интерес зависе од безбедности, а не од демократских држава" (Esposito, Kattan, 2015).

> „Оваква редукционистичка и есенцијалистичка нарација игнорише стварност различитих политичких контекста и улогу ауторитарних влада и њихових политика, уз значајну финансијску и војну подршку дугогодишњих савезника САД и ЕУ. Неуспех значајније транзиције од монолитне и есенцијалистичке перцепције арапског света и политика тиме се фокусира на хаос и насиље, уместо на њихове основне узроке, дајући приоритет стабилности и безбедности, уз потискивање кључних потреба за институционалном реформом" (Esposito, Kattan, 2015).

За појашњење напетости, без сумње је важно указати и на стање арапске омладине, што је такође изнето у обједињеном Извештају Арапске мреже за толеранцију, Вестминстерске фондације за демократију и Центра за изградњу демократије и мира.

„Скоро 60% популације у региону има испод 25 година, а око 200 милиона младих људи живи у региону. Иако се младе генерације у модерним индустријским друштвима обично сматрају кључним покретачима развоја и економске снаге, у случају арапског света њихова бројност у милионима се перципира као потенцијална опасност (припадници ИСИС / ДАЕШ) или претња стабилним друштвима, што је нетачан аргумент. Највеће Истраживање арапске омладине, које је припремила агенција *ASDA'A Burson-Marsteller*, наводи да, док су три од четири (77%) арапска омладинца забринута за пораст ДАЕШ-а, само један од шест (15%) верује да ће терористичка група на крају успети и успоставити исламску државу у арапском свету. Уместо тога, 76% сматра да група неће успети да постигне свој крајњи циљ успостављања исламске државе. Према истраживању, 50% младих људи сматра да је ДАЕШ највећа препрека са којом се сада суочава Блиски исток. Претња од тероризма долази након ДАЕШ-а са 38% док незапосленост издваја 36%" (ANT, WFD, CDPB, 2016:17).

У Извештају се наводе и резултати истраживања Међународне организације рада.

„Незапосленост младих у региону порасла је на скоро 30% са 25% у 2011. години, што је више него двоструко у односу на светски просек. Иако је незапосленост глобална појава и више од 200 милиона људи је незапослено широм света, њене последице у региону имају далеко израженију безбедносну димензију.. Истраживање Међународне организације рада наглашава да је глобално изгубљено више од 61 милиона радних места од почетка глобалне економске кризе 2008. године, а очекује се да ће број незапослених достићи више од 212 милиона до 2019. године... Мауританија је највише рангирана земља на свету са стопом незапослености

> од 30,9%. Катар, са 0,3%, има најмању стопу незапослености на свету, према Међународној организацији рада. Регионално, више од 30% младих Арапа је без посла због немира и недовољних инвестиција у неколико арапских земаља. Према речима Мохамеда Лукмана, генералног директора Арапске организације рада, главни проблем за регион је очигледно незапосленост младих, али је и незапосленост одраслих на невероватно високом нивоу. Он је проценио број незапослених Арапа на 20 милиона, два милиона више од револуција 'Арапског пролећа' из 2011. године" (ANT, WFD, CDPB, 2016:17).

Још једна специфичност обрађена Извештајем је да је „учешће на изборима суштински први корак у демократском процесу, али демократија нису само избори, чак и ако се сматрају веродостојним" (ANT, WFD, CDPB, 2016:18).

> „Неке не-демократије редовно одржавају изборе и имају значајан ниво грађанског изборног (и не-изборног) учешћа. У случају многих арапских земаља, политичка либерализација (тј. формирање парламента и одржавање избора) није праћена демократизацијом. Према Светској банци, квалитет управљања у арапским земљама данас је нижи него што је био пре Арапског пролећа у готово свакој категорији, од ефикасности владе до корупције. Као што је *Freedom House* напоменуо у годишњем извештају за 2016. годину, изгледи за побољшање и даље су суморни, делимично због преваленције 'модела управљања који еродира одређену врсту дугорочне и инклузивне стабилности која региону очајнички треба' и 'жртвовања јавне безбедности зарад безбедности режима'" (ANT, WFD, CDPB, 2016:18).

Такође, учешће жена у политичком животу остаје још један проблем за регион.

„Иако је политичко оснаживање жена у последњим годинама показало напредак, са стопом која је више него удвостручена у односу на 2006. годину, оно и даље остаје на веома ниском нивоу, према Извештају о родним разликама Светског економског форума. На глобалном нивоу, просечан проценат жена у парламенту је 25%, али у целом арапском свету жене имају само 7% места у парламенту. Када је реч о радној снази, учешће је ниско, на 25%, иако је глобални просек за жене у радној снази око 50%. У региону је половина тога, упркос чињеници да је све више жена образованије него раније. Само 17% жена ради у пољопривредном сектору" (ANT, WFD, CDPB, 2016:18).

Посебно осетљиво питање су и родне разлике.

„Упркос побољшањима, арапски свет је и даље на глобалном нивоу слабо рангиран у извештају о родним разликама Светског економског форума. Арапска земља са највећим процентом налази се испод регионалних просека за свих осталих пет региона. Прошле године, највиши успон је имао Кувајт. На 113. месту од 142 земље, он је био најуспешнија земља у арапском свету због значајног повећања индикатора 'процењених зарађених прихода'. Арапски свет такође има земљу на самом дну Индекса родних разлика: Јемен. На 142. месту, је Јемен који стоји на дну индекса од 2006. године, иако је дошло до значајнијег побољшања у односу на претходне резултате... Током Арапског пролећа жене су биле врло видљиви учесници устанака, од демонстраната у првим редовима на тргу Тахрир у Каиру до добитнице Нобелове награде за мир Тавакул Карман, лица револуције у Јемену. Међутим, транзиција која је пратила те устанке била је посебно изазовна за положај жена. Упркос регионалном ауторитарном назадовању пошто су неки из бивше владајуће

елите повратили власт, друштвене организације жена и политичка мобилизација и даље имају утицаја у региону" (ANT, WFD, CDPB, 2016:18).

Да би се схватио мобилизацијски потенцијал за нове протесте, важно је узети у обзир и специфичну позицију појединца у арапском свету. С тим у вези, Лане и Редиси истичу да, за разлику од улоге коју средња и радничка класа имају у процесима демократизације и стабилности демократије у Европи, у исламском свету друштвена структура има другачије основе.

„У Европи су класе које подржавају демократију средња и радничка класа – то је неспорна чињеница о процесу демократизације у Западној Европи. Међутим, у исламском свету појединац је повезан са заједницом верника – умом, што представља наднационалну, неетничку везу која произилази из религије, а не из обичаја. Ова веза је јача од припадности класи која прати економске поделе унутар друштва. Овде се налази кључна разлика између западних друштава и муслимана у структури друштвених група. Западна друштва су структурирана на основу материјалних или рационалних интереса, заснованих на рационалним или секуларним уговорима између независних појединаца, што је погодно за формирање широке средње класе и велике радничке класе, као и за развој цивилног друштва. Ипак, треба напоменути да је ислам као религија довео до смањења племенске природе арапског друштва, тврдећи да религија ослобађа етничке везе. Међутим, ислам није у потпуности успео да умањи значај етничких веза као што су породичне, клановске и племенске структуре" (Erik-Lane, Redissi, 2016:141).

18.4. Ублажавање друштвених тензија или даља радикализација

Посматрано са релативно кратке историјске дистанце од догађаја који су уздрмали арапске земље, у првом плану прилично је суморна слика региона чија популација је полагала велике наде у толико пута помињане идеје слободе, правде и једнакости, које је, у овом делу света, и у датом историјском тренутку, носило Арапско пролеће.

Уместо смиривања тензија које је годинама изазивало широко распрострањено незадовољство, и страх да се неслагање отворено искаже, већина земаља са смењеним режимима, далеко је од идеала демократске уређености и правичне власти. Метафорички приказано, неуспех промена оставио је и нове власти и народ на ивици, с које пад води у даљу радикализацију, продубљивање подела и ширење конфликта, док останак у равнотежи захтева посвећеност институционалној изградњи од њених темеља, али без саплитања о покушаје рестаурације аутократских система владавине, који су такође видљиви.

> „...С обзиром на неуспех свих покушаја трансформације управљања, изузев једног, у арапском свету се све више уочавају неуспеле или пропадајуће државе, појава нових облика ауторитаризма и бројне отпорне аутократије које се одржавају комбинацијом појачане потрошње, репресије и суптилне нетолеранције, уз ниска очекивања формирана под утицајем страха, како унутрашњег, тако и оног подстакнутог споља. ('Бар нисмо/нису ИСИС'). 'Црне рупе' као што су Сирија, Јемен, Либија и све више Ирак прете да ће обухватити већи део региона, а последице ових неуспелих држава по регионалну управу биће дубоке и дугорочне" (Cofman Wittes, 2016:21).

По Кофман Витс, Тунис као „'крхка демократија' и 'једини преживели' Арапског пролећа, за сада је одобрио демократски устав и одржао два циклуса слободних и поштених националних избора. Има изабраног председника и коалициону владу која укључује главне исламистичке и секуларистичке партије. Тунис је тиме постигао огромна достигнућа у консолидацији своје демократске транзиције и превазишао значајне препреке у том процесу" (Cofman Wittes, 2016:21). Међутим, како наводи Кофман Витс, за успешан исход у Тунису било је неколико пресудних фактора.

> „Прво, кључне политичке фракције су се договориле о основним принципима који се тичу односа религије и државе већ годинама пре револуције, постављајући стандард који ће их водити након пада режима Зина ел Абидина Бен Алија. Друго, повезивањем Муслиманског братства са партијом Енахда настојало се избећи преузимање искључиве одговорности за политичку транзицију, чиме је одбачен приступ 'победник узима све', који је био присутан у другим пост-револуционарним контекстима. Уместо тога, Енахда се уздржавала од доминације у свим политичким институцијама, упркос подршци плурализму након првих избора и формирању коалиционе владе са секуларним партијама. Треће, ни исламистичке ни секуларне партије нису се упуштале у радикалне ставове унутар својих фракција и настојале су да минимизирају поларизацију, чак и у условима насилних напада салафистичких група на туристичка места и два политичка убиства. Четврто, планом транзиције у Тунису дат је приоритет писању устава уместо политичког надметања, чиме су партије биле приморане да се договоре о правилима политичке игре у условима када су још увек биле несигурне у погледу своје политичке снаге и суочавале се са повећаним очеки-

> вањима и пажњом високо мобилисане јавности. Пето, организације цивилног друштва у Тунису одиграле су кључну улогу у посредовању у политичком конфликту: инсистирале су на отвореном дијалогу о уставним питањима, што је на крају допринело отпорности друштва које се суочавало с поделама и притискало политичаре да превазиђу неслагања и успешно заврше процес израде устава" (Cofman Wittes, 2016:21).

Додатна позитивна околност, према Кофман Витс, била је и чињеница да је „други изборни циклус у Тунису, који је често критична тачка за нове демократије, генерисао резултате који нису довели до искључиве власти, што је омогућило формирање нове коалиције која је обухватала и исламистичке и секуларне партије" (Cofman Wittes, 2016:21).

> „Тунис је такође успео да избегне, у одређеној мери, неке од утицаја који су ометали друге покушаје транзиције после Арапског пролећа: искусио је релативну маргинализацију од стране регионалних актера који су настојали да утичу на политичке исходе у другим земљама (као што су Либија, Египат и Сирија), али су они примењивали принцип чекања и процене у односу на коалициону владу Туниса. Ово је Тунишанима пружило простор који им је био потребан да самостално донесу одлуке" (Cofman Wittes, 2016:21).

Без сумње знатан утицај на ово је по Кофман Витс имала занемарљива улога Туниса у међународној и регионалној политици, али и држање по страни војске, чији капацитети су у односу на друге арапске земље одувек били релативно скромни.

„Туниски политички лидери такође су покушали да изолују своју земљу од прекомерног спољног мешања, одбацујући било какву улогу 'модела' за друге арапске државе, инсистирајући на својој специфичности... Туниска војска није била политичка снага под Бен Алијем и за разлику од египатске војске, прихватила је цивилну контролу. Коначно, иако је Тунис претрпео значајне атентате и терористичке нападе, до сада није постао централни фокус за регионално џихадистичко деловање (иако је из разлога који нису у потпуности разјашњени, Тунис произвео несразмерно велики број регрута за ИСИС који су одлазили у Сирију). Овај изразито идиосинкратски скуп фактора, заједно са малом величином Туниса и релативно маргиналном позицијом у региону, ограничава утицај који би политичка трајекторија Туниса могла имати на остатак Блиског истока" (Cofman Wittes, 2016:21–22).

С друге стране, апсолутна крајност радикализације довела је до настанка Исламске државе Ирака и Левanta (или Ирака и Сирије, те су отуда изведене скраћенице ИСИЛ/ИСИС).

„Док је Ал-Каида тежила постепеном наговарању и изградњи коалиције пре него што би започела успостављање калифата, ИСИС није био заинтересован за популарност. Његова бруталност је осмишљена да примора локално становништво на брзо покоравање, што је омогућило рапидно освајање територије и ресурса, а следбеницима пружило осећај напретка уз божју помоћ у остваривању идеолошког циља успостављања калифата и припреме за апокалипсу. ИСИС је настојао да обезбеди основне услуге под својом влашћу: поштанске услуге, банкарство, здравствену заштиту и најстрожије облике правде. ИСИС није модел који би најосетљивија

> људска бића слободно одабрала за живот, али нуди одређени облик реда (предвидива, а не произвољна принуда) и одређени степен јавних услуга (сурова правда са *hudud* казнама, образовање итд.), а агресивно га презентује као успешан модел управљања, намећући своју визију божјег поретка у региону у хаосу. ИСИС није само акцелератор хаоса, већ и симптом дубоког регионалног поремећаја, али није ни узрок ни болест" (Cofman Wittes, 2016:23).

И коначно Кофман Витс као трећи модел „поред крхке демократије и бруталне џихадистичке владавине" (Cofman Wittes, 2016:23) наводи обновљени ауторитаризам у Египту под Сисијем.

> „Док су арапске државе пре 2011. године биле корпоративистички ентитети који су покушавали да користе кооптацију више него присилу, те да (посебно у каснијим годинама) експериментишу са демократским формама и ограниченим политичким учешћем, обновљени ауторитарни модел настоји поново да успостави преовлађујућу моћ државе и да избегне било какву непредвидивост у политичким пословима. Овај модел се заснива на уверењу да је политичко отварање очигледно опасно и да нема простора за експериментисање; покушаји политичког отварања у арапском свету оснажили су исламистичке радикале и довели до претњи јавној безбедности и опстанку државе. Стога, приоритет треба да буде безбедност и обнављање предвидивог поретка, у којем државни ауторитет, иако ослабљен, и даље није оспораван" (Cofman Wittes, 2016:23).

Кофман Витс такође истиче опасности обнављања ауторитаризма, наводећи да: „1. покушај елиминације или контроле политичке конкуренције неће смањити

или уклонити јавно незадовољство, само ће их оставити да се акумулирају и експлодирају, понекад у насиљу" (Cofman Wittes, 2016:26). Затим истиче да: „2. искази из прве руке политичких затвореника у Египту указују на то да широко распрострањена хапшења, преоптерећени затвори и сталне злоупотребе доводе до радикализације политичких затвореника" (Cofman Wittes, 2016:26). Такође, напомиње да: „ауторитарни одговор на кризу управљања на данашњем Блиском истоку погоршава ризик од хаотичних, насилних промена. 3. У оној мери у којој се ауторитарни режими ослањају на класичну ауторитарну погодбу, осигуравајући безбедност и/или економски учинак како би одржали јавно одобравање своје владавине, неуспех једног или другог могао би лако угрозити основу подршке режиму и подстаћи изазове његовог ауторитета, што може довести до дестабилизујућих ефеката" (Cofman Wittes, 2016:27).

Агарвал запажа да је једна од најзначајнијих последица Арапског пролећа пораст исламиста у региону.

> „Током деценија, диктатори региона су брутално угњетавали исламистичке покрете. Међутим, сада су се они појавили као главна политичка снага у Тунису и Египту. У Либији су, такође, на недавним изборима исламисти под окриљем Муслиманског братства заузели друго место. Постоји такође широко распрострањено очекивање да би, када се промени режим у Сирији, Муслиманско братство могло бити истакнути део новог система" (Agarwal, 2012).

Према овом аутору, „чак и у земљама које нису претрпеле промене режима, исламистички актери су постали важна изборна снага" (Agarwal, 2012).

„У Мароку је краљ био приморан да омогући Исламистичкој партији правде и развоја (ПЈД) да формира нову владу. У Јордану, Фронт исламске акције подржао је политичке реформе и чак предложио уставну монархију. Чак и у Кувајту, који није био директно погођен Арапским пролећем, исламисти и конзервативни племенски кандидати остварили су добар резултат на парламентарним изборима у фебруару 2012. године" (Agarwal, 2012).

Уједно, Агарвал примећује да пораст утицаја исламистичких партија отвара питања о њиховим крајњим циљевима.

„Како ће исламисти који дођу на власт развијати своје односе са Западом и да ли ће бити спремни за јаке дипломатске везе, остаје отворено питање. Важна питања која се постављају у Египту су: да ли ће исламисти испунити мировни споразум са Израелом и како ће се уопште односити према Израелу, земљи коју они обично означавају као ционистички ентитет. Други велики изазов представља дубока подела која се појачава између исламистичких и секуларних снага у земљама које пролазе кроз политичке транзиције. Секуларна елита, која је маргинализована успоном исламистичких партија, била је подржана и пријатељска са западним владама у прошлости. Како ће западни свет сада сарађивати са исламистима, остаје дипломатска загонетка која ће се временом разјаснити" (Agarwal, 2012).

18.5. Арапска друштва и глобализацијски трендови

У заокруживању анализе последица Арапског пролећа које се због остварених геополитичких и геоеко-

номских ефеката посматра и као глобални феномен, неизоставним се чини и дотицање теме глобализације која је у многим аспектима убрзана у односу на ранији период веће затворености.

Политичка, економска или културна глобализације у случају арапског света има дубоке корене у процесима вестернизације који су пратили колонијални период, али и неједнаке домете и тада, у том контексту, и данас, како у односу на појединачне државе, тако и у погледу подељених друштава чијим вишим слојевима су привилегије и богатство омогућили да се неометано интегришу у глобалне токове много пре него што ће талас устанака уздрмати елиту и пореметити планове многих њених припадника.

Глобализација дакле засигурно није заобишла ни арапске земље, док је у многим својим манифестацијама, ако изузмемо глобалне терористичке претње оличене у Ал-Каиди или ИСИС-у, и двосмеран процес који осим деловања глобалних актера и неуједначених домета њиховог утицаја, одређене регионалне актере, попут продора глобалних размера који је остварио телевизијски канал Ал-Џазира, подиже на глобални ниво. Дакле, глобализација у случају арапског света никако није само једносмерни процес у којем се регион прилагођава светским трендовима.

Тако Мартин Бек сматра да је поред унутрашњих политичких разлога који проистичу из односа система према грађанству, посебно значајан утицај на промене изазвала политичка глобализација, указујући на „све већу важност идеала доброг управљања, људских права и демократизације" (Beck у Mason, 2014:19). Он поставља питање: „Да ли су актери међународног система, чија декларативна политика се заснива на ширењу ових вредности, допринели Арапском пролећу?" (Beck у Mason, 2014:19).

„Иако постоје истакнути актери који тврде да је западна политика непосредно пре Арапског пролећа заиста имала за циљ ширење ових вредности у арапском свету, већина научника је прилично скептична у погледу конкретних напора Сједињених Америчких Држава и ЕУ да унапреде демократизацију на Блиском истоку. Иако у 1990-им и раном двадесетпрвом веку нису недостајале иницијативе, као што су Барселонски процес и шире блискоисточне иницијативе, западне политике према арапском свету углавном су биле обликоване 'прагматизмом' у интеракцији са ауторитарним режимима" (Beck у Mason, 2014:19).

Бек ову ситуацију објашњава чињеницом да „Запад често има конкурентне интересе везане за безбедност" (Beck у Mason, 2014:19).

„Спољна политика система у транзицији је озбиљно погрешна, због чега је Запад често жртвовао свој дугорочни интерес за демократизацију у корист краткорочног интереса стабилних односа са ауторитарним режимима. То је такође био случај са западним политикама према арапском свету у периоду који је претходио Арапском пролећу. Једини значајан изузетак – америчка кампања против Ирака 2003. године са прокламованим циљем смене режима Садама Хусеина и увођења демократије – међутим, није изазвао нити убрзао Арапско пролеће. За осам година између пропасти Садама и почетка Арапског пролећа, Ирак није формирао модел политике, економије или друштвеног развоја који би могао допринети визији коју би демонстранти желели да усвоје током Арапског пролећа. Ако постоји веза између збацивања Садама Хусеина и Арапског пролећа, чини се много вероватнијим да је Ирачки рат одложио Арапско пролеће" (Beck у Mason, 2014:19).

Истовремено, Бек даље истиче „да су се у арапском свету превирања догодила одмах након пропасти Садама, при чему су владајући режими могли да дискредитују јавне антивладине демонстрације, оптужујући демонстранте да делују као западни агенти или у интересу западних земаља. У поређењу са политичком сфером, чини се да постоји ближа веза између економске глобализације и Арапског пролећа" (Beck у Mason, 2014:19).

> „Економска либерализација имала је утицај на оне који су организовали и учествовали у демонстрацијама Арапског пролећа. Међутим, потребно је много напредније истраживање, јер је веза између политичке стабилности ауторитарних система и економске либерализације нарочито комплексна. Економска либерализација производи победнике и губитнике, а самоперцепција појединаца и друштвених група варира. Ипак, чини се да је сигурно тврдити да се интенционални односи не појављују као веродостојни. Политике економске либерализације на Блиском истоку биле су интегрални делови мера 'структурног прилагођавања', кроз које су ММФ и Светска банка настојали да 'модернизују' нездраве арапске економије. Ове политике су покушавале да стабилизују економије и тиме унапреде политичку стабилност америчких савезника у региону" (Beck у Mason, 2014:19–20).

Абдулах И. Албајати, Хана ал Бајети, и Ијан Даглас износе интересантно сагледавање улоге глобализације у контексту арапских устанака.

> „Устанак у Тунису није ништа друго него природни резултат неуспеха модела глобализације и застоја који утичу на цео свет. Заиста, чим се привреда отвори према иностраном капиталу и локалну економију и услуге

> препусти тржишним снагама, улога државе је аутоматски угрожена и преостаје само да заштити сам модел. Као последица тога, у Тунису, али и у другим земљама у развоју, то је резултирало контрадикцијом између интереса обичних људи и привилеговане класе створене да штити интересе страног капитала" (Albayaty et al., 2011).

Албајати и сарадници наводе да је у арапским земљама модел глобализације повезиван са напуштањем арапско-муслиманског карактера државе, која је раније била одговорна за добробит свог друштва.

> „Овај процес подразумевао је укидање концепта националне државе која је настала након Другог светског рата и покрета за независност, а чији је легитимитет био заснован на принципима напретка и благостања грађана. Такође, ова трансформација је подразумевала и одустајање од социјалистичких тежњи које су проистекле из људске жеље за социјалном државом и пружањем јавних услуга" (Albayaty et al., 2011).

Према Албајатију, „модел глобализације који се примењује у Трећем свету, понекад силом, као што је у Ираку, или економским притиском, као у Египту и Индонезији, а понекад и његовим усвајањем у богатим земљама, као што су државе које производе нафту, довео је до стварања компрадорске класе" (Albayaty et al., 2011).

> „Ова класа или подређено или вољно учествује у интеграцији националних економија у глобалну економију, што доводи до стварања државе чија је једина улога одржавање поретка и заштита компрадорских режима и *status*-а *quo*, искључиво због интереса страног и локалног капитала. Истовремено, овај модел доводи до

даљег богаћења богатих, осиромашује средњу класу и маргинализује те отуђује сиромашне, како у земљама у развоју, тако и у развијеним економијама" (Albayaty et al., 2011).

Исти случај се може приметити и у најуспешнијем исходу таласа промена, као што је ситуација у Тунису, „где је илузија да је модел функционисао добро заснована на ауторитарном карактеру режима који су владали земљом од њене независности" (Albayaty et al., 2011).

„Међутим, као и на другим местима, резултат је био осиромашени и маргинализовани народ, и економски и политички, док је владајућа класа полицијске државе постала богатија, без исказивања бриге за благостање локалног становништва, озбиљно сузбијајући било каква неслагања у име тржишних снага. Али у нашем савременом добу, друштво није организација која се може трајно тлачити нити идеологија која се може забранити, већ је пре живо биће. Нико га не може контролисати, осим њега самог" (Albayaty et al., 2011).

Али, Тунис није усамљен случај у арапском свету.

„После 1973. године, надовезујући се на своју победу, арапске владе сматрале су да могу отворити економије Западу и да ће овај процес донети мир и просперитет. Садатова економска либерализација и добродошлица америчким и западним корпорацијама за инвестиције указује на крај државе благостања у арапском свету. Од тада, сан о сопственом развоју је напуштен и замењен отварањем свих тржишта арапских земаља страним интересима, иако у различитом степену. Ова политика либерализације постала је предуслов за добијање америчке подршке, најпре са реганизмом и тачеризмом, након

чега су уследили преговори са Светском трговинском организацијом и политике структурног прилагођавања под окриљем Светске банке" (Albayaty et al., 2011).

С друге стране, „док је Ирак у одређеној мери одбио да се интегрише у ову глобалну неолиберална економију, био је у обавези освајањем и присилом, и кроз Бремерове законе, да приватизује своју нафтну индустрију и преда ирачку будућност страним корпорацијама" (Albayaty et al., 2011).

„Да би се отворила ирачка економија и ослободила било каквих препрека спољним снагама, било економским, политичким, културним или војним, окупација је прибегла физичком уништавању капацитета саморазвоја Ирака, како инфраструктуре тако и људских ресурса. Као што је доказано ирачким искуством, страни капитал нема за циљ стварни развој привреде, већ да уништи све постојеће капацитете за самостално вођене развојне процесе. У фази империјалистичког финансијског капитализма на челу са Сједињеним Америчким Државама, Трећи свет је последњи који ће профитирати од светског напретка и први који ће платити због капиталистичке кризе. Чак су и финансијске институције из Дубаија, које су представљене као пример онога што би ове политике могле постићи, суочене с финансијском кризом биле пред опасношћу банкрота да други емирати нису притекли да их спасу" (Albayaty et al., 2011).

И коначно, Албајати и сарадници истичу да „пад Бен Алија и његове владе није био само крај ауторитарног режима, већ и коначни слом глобализацијског модела финансијског капитализма и империјализма који је био усмерен на земље Трећег света" (Albayaty et al., 2011).

„Ова ситуација није јединствена само за Тунис, већ се може приметити и у другим арапским земљама, укључујући оне које производе нафту. Иако локални економски, географски и демографски услови могу утицати на сваку од ових земаља, све показује да интеграција у неолиберална глобализацију не води напретку и развоју, већ резултира већом концентрацијом богатства у рукама малог броја људи, док већина становништва осиромашује, уз занемаривање националних интереса у корист глобалног капитализма" (Albayaty et al., 2011).

Треба међутим указати и на концептуално повезивање Арапског пролећа са глобалним таласом протеста, што је учинила Ела Мур. Она се позива на Херисово запажање „да је Арапско пролеће било део ширих глобалних протеста који су 2011. годину означили као 'годину индигнације'" (Harris, 2011).

„Арапско пролеће је избило упоредо са немирима широм Европе и глобалног севера: са протестима широм Грчке, Италије и Шпаније против строгих мера штедње и кампањама у Израелу усмереним на надуване трошкове живота. Демонстрације и протести су такође били активни широм глобалног југа, захтевајући повећање социјалних издатака у Чилеу и крај корупције у Индији (Harris 2011). У августу су се насилни нереди проширили по Лондону, а протести „Окупирај Волстрит" (енг. 'Occupy Wall Street') захватили су САД и Уједињено Краљевство у септембру, односно октобру. Иако ови устанци нису били координисани, нити је било сарадње, делили су заједнички мотив у изражавању беса због распрострањене неједнакости која је резултат глобалног капитализма и искључујућих механизама слободног тржишта (Harris, 2011). Демографија демонстраната у Арапском пролећу и осталим народ-

ним побунама била је слична; у њима је доминирала разочарана омладина која је бранила своје слободе и изражавала негодовање" (Moore, 2012).

Закључак шесте области

Иако је тешко у потпуности сагледати размере геополитичких и геоекономских импликација које заједно са безбедносним ризицима у великој мери превазилазе и најсмелија очекивања од ланчане смене деценијама недодирљивих аутократских режима, извесни показатељи нам указују на путање којима ће се у наредном периоду кретати арапски свет, укључујући и глобалне и регионалне актере интересно инволвиране у регионалне догађаје.

Као што је указано у овом делу рада, ови показатељи су првенствено везани за паралелне политичке, и економске процесе, али и безбедносне претње радикализованих религијских групација које додатно ограничавају капацитете нових власти и доприносе континуираној дестабилизацији региона. Уједно, сложености ситуације доприноси и положај нових власти, углавном повезаних с раније забрањиваним исламистичким групама, које су модификовале свој приступ државним питањима и ублажиле реторику према секуларизму, а истовремено имају и недефинисан однос према политичком ангажовању оних исламиста који су заговорници радикалнијег приступа вођењу државе, и искључивости у односу према релгијским питањима, посебно унутарисламским фракционашким поделама.

И док би с једне стране нова политичка, економска и безбедносна стварност упућивала на то да је претходна државно системска структура, иако чврстом руком, суштински у већој мери, контролисала ситуацију од прелазних и новоустановљених власти, с друге стране на

другачији ток догађаја умногоме је утицао спољни фактор.

Наиме, исход нас наводи на размишљање да ли је Арапско пролеће можда било само средство којим су велике силе, вођене новим стратегијским прекомпоновањима зона утицаја, и посредно, и непосредно, утицале на промену *status*-а *quo* простора који је претходно, за разлику од Арабијског полуострва, као неперспективан, деценијама био на маргинама њиховог интересовања и препуштен на милост и немилост узурпаторима на управљање.

Овакав приступ је очигледан кроз појачано интересовање и интернационализацију регионалне проблематике, при чему сваки наредни потез све више увлачи велике силе у регионалне међуодносе и подједнако пројектује регионалне конфронтације на односе у међународној политичкој арени.

Оно што додатно забрињава је да све покушаје демократске трансформације. политичког отварања, економске либерализације и глобалног повезивања, готово без изузетка прати евидентна стагнација, чак и очигледно назадовање у односу на период пре промена, које се у неким случајевим објашњава специфичношћу арапског света, а у другим напросто системским отпорима који узрокују задршку у реформским потезима и структурном прилагођавању према захтевима и под притиском међународних организација и Запада.

Како до сада повучени потези у суштини не остварују жељене ефекте, и ова историјска прилика да се, уз сва ограничења и препреке, и на унутрашњем и спољном плану, ипак направи значајан корак напред у занемареним аспектима модернизације, могла би бити пропуштена.

ЗАКЉУЧАК – АРАПСКИ СВЕТ НА ПРЕКРЕТНИЦИ

Терет турбулентне прошлости и пропуштених прилика за дуготрајни мир, просперитет и развој, без дужег историјског предаха за „залечење рана" насталих разарањима страних освајача, сукобима регионалних супарника, као и унутрашњим трвењима завађених племенских скупина, укратко описују какав је регион Блиског истока и Северне Африке био некад, али и какав је данас, и какав ће по свој прилици бити и у будућности.

Док је вековима борба за превласт над овим простором због његове специфичне географске позиције глобалног раскршћа била сама по себи извор нестабилности, с откривањем нафтних изворишта, овај махом пустињом прекривени део света деценијама уназад има значај простора од стратешког интереса великих сила и последично је зона њиховог сукобљавања.

У доба колонизације, да би прикрили исцрпљивање материјалних ресурса, колонизатори су често поред репресије изазивали и сукобе унутар саме арапске заједнице и тако пажњу усмеравали на међусобне сукобе, а не на отпор освајачу. Међутим, ни период након Другог светског рата обележен стицањем независности многих арапских земаља, упркос формалном повлачењу западних сила, није донео преко потребну стабилност, већ све израженије политичке, економске и религијске поделе које ће деценијама представљати препреку озбиљнијем напретку и помирењу.

У датим околностима, стварањем суштински артифицијелних државних творевина, чије су границе циљаном намером некадашњих управљача исцртане преко некада јасних аутохтоних историјских насеобина, новонастале арапске земље поделиле су један исти народ линијама расцепа и растућих антагонизама, док је раздор ширило и учестало потенцирање и онако оштре религијске поделе на суните и шиите, уз континуирано деловање радикалних исламистичких покрета.

Истовремено, континуитет нестабилности постигнут је оштрим поделама унутар самих арапских земаља, где је с једне стране деценијама богата саморепродукујућа мањина на власти, а с друге сиромашна већина без изгледа да се генерацијама извуче из незавидне позиције. Таква ситуација омогућила је да Запад политички и даље контролише регион кроз подршку или замену владајућих структура другим послушницима, а да економски неометано настави да црпи ресурсе и практично богате земље држи у сиромаштву.

Међутим, временом су неки од регионалних владара постали отпорнији на притиске, пре свега захваљујући околностима Хладног рата и деловањем кроз Покрет несврстаних, који је окупљао и већину арапских земаља. Балансирањем између источног и западног блока многи владари су успели да деценијама опстану на власти, а након завршетка Хладног рата, неки су остали доследни у противљењу страном утицају, и за то платили високу цену. Случај Ирака и свргавање Садама Хусеина 2003. године је стога послужило као опомена САД и савезника непослушним регионалним лидерима да постану флексибилнији уколико не желе такву судбину.

Уз све интензивнији спољни притисак, вишедеценијски узурпатори власти су се све више суочавали и са гневом обичног народа, који посебно након светске економске кризе, пораста незапослености, смањења личних

прихода и пада куповне моћи напросто није више могао да се умири. Набој ослобођен у Тунису крајем 2010. године, почео је да се шири, најпре на Египат, а потом Јемен, Бахреин, Либију и Сирију, али и даље, захвативши у већој или мањој мери цео регион, и заталасавши у револуционарни вртлог деценијама учаурене политичке и економске системе управљања.

Талас уличних протеста који је домино ефектом запалио готово читав север Африке и Блиски исток, затекао је многе, и Исток, и Запад, и глобалне медије, и искусне аналитичаре и познаваоце прилика у овом делу света, па чак и локално становништво и режиме који су се нашли у центру збивања, збуњени брзином и прогресијом догађаја који је попримио незамисливе размере. Ипак, изненађење није било у самим протестима, јер их је било и раније, нити је овај део света одједном дестабилизован, јер се због специфичних односа и дуге историје конфликата никада суштински и није могао сматрати стабилним. Напросто, након догађаја у Тунису изненађење је било у спознаји да је рушење деценијама утврђиваних бедема владавине ипак могуће, а да је крхкост режима заправо много већа од њихове претпостављене снаге и створеног мита непобедивости.

Истовремено, како се свест о рањивости деценијски устоличене власти врло брзо ширила од урбаних центара до најудаљенијих крајева севера Африке и Блиског истока, на замаху је добијала идеја да се исти сценарио може поновити и у другим земљама. С једне стране све бројнија окупљања дојучерашњих мирних поданика у веома кратком периоду прерастају у масовни револт и отворени излив незадовољства који ће закрчити улице како престоних, тако и других, већих и мањих градова широм Северне Африке и Блиског истока. С друге стране, првобитна затеченост и спорадична употреба апарата силе, каква је виђена у Египту, уз практично никакав

озбиљнији одговор на све агресивнији побуњени народ, након консолидације прерасла је у силовиту реакцију режима који ће се наћи следећи на удару.

Уз неизвесност да ли је отпор угожених владајућих елита довољно снажан за њихов опстанак, или пак недовољан да спречи неизбежан пад, значајно је подигнут улог у ишчекивању јасног коначног исхода. Побуна ће у случају неких земаља попут Либије, Јемена и Сирије првенствено захваљујући интересима великих сила, и са Запада, и са Истока, прерасти у озбиљан конфликт с елементима и грађанског рата и спољне агресије, док ће многи уздрмани режими, попут катарског, захваљујући истим разлозима ипак опстати. Као и толико много пута у протеклим временима, арапске земље ће још једном, уместо очекиваног прогреса, склизнути у хаотично раздобље, остављајући практично целокупни регион да тавори у истим нерешеним проблемима и све дубљем безнађу, готово на корак до самоуништења.

Имајући у виду важност историјског тренутка, специфични глобални политичко-економски контекст у којем су се наведени догађаји одиграли, а примарно снажне импликације по арапско друштво у целини, овом књигом се покушало одговорити на питање због чега је регион заправо букнуо, шта је подстакло широке друштвене слојеве да буду истрајни у својим захтевима, зашто је ерупција насиља овога пута била снажнија и успешнија од свих претходних покушаја смене власти, и који су узроци друштвеног незадовољства, уз утицај спољног фактора, били пресудни за талас политичких превирања који је задесио арапски свет на крају прве декаде XXI века.

У складу са наведеним, основна замисао студије била је дубинска анализа стања у друштвима арапских земаља које је претходило Арапском пролећу, као низу револуционарних преврата који се из региона Северне Африке

у различитом обиму прелио на већи део земаља Блиског истока, и тиме цео арапски свет довео до још једне историјске прекретнице у погледу избора између континуитета стагнације с елементима даље регресије, и насупрот томе модернизацијским процесима отварања арапских друштава.

Међутим, у контексту конкретних резултата остварених истраживањем, уочљиво је заобилажење главних праваца модернизације, а фокусирање на њене поједине аспекте, што је готово целокупан арапски свет деценијама држало по страни у односу на развијене земље. Напросто, ауторитарном концепту владавине нису одговарале слободе које би омогућила демократизација, или развој цивилног друштва.

У том погледу, досегнути обим модернизације примарно је био везан за њену физичку манифестацију у виду урбанизације, великих грађевинских подухвата, и врхунске технологије у производном нафтном сектору, али опет само у богатијим арапским земљама, док су и у случају нафтом богатих земаља, и остатка арапског света, грађанска права и ниво развијености и независности институционалних капацитета, као и могућности узлазне друштвене покретљивости за велики део популације прилично ограничени, и у великом заостатку у односу на праксу развијених земаља.

Додатни изазов за потврђивање тезе по којој је заостатак у модернизацији арапских друштава био генератор друштвеног незадовољства и основни предуслов таласа протеста, био је везан за оцену домета политичке и економске развијености, не само због специфичног религијског окружења, у којем исламизам у секуларизму види препреку сопственој доминацији, већ и због отвореног уплива спољних актера.

Наиме, медијска квалификација неких режима као недемократских са собом је често повлачила читав низ

аналитичких осврта који су у приказима заобилазили одређене сегменте модернизацијских процеса, који су заиста мењали структуру друштва, нпр. велика улагања у образовање, и значајан помак у животном стандарду укупне популације у случају Либије под Гадафијем. С друге стране, у додиру с грађом која обухвата анализу развијености земаља које по начину владавине и државног уређења никако не могу бити оквалификовене као демократске, али се перципирају као западни савезници (углавном земље Персијског залива) примећен је нешто умеренији приступ.

Приказима реформских процеса у тим земљама јасно недостаје дубље разматрање да ли су реформе биле циљ по себи, ради ублажавања спољних притисака, и са занемарљивим ефектима, или су заиста остварени конкретни резултати од значаја за напредак друштва. С тим у вези, поред студија које објективно приступају предметној регионалној проблематици, како би се избегле једностране оцене, истаживање се у већој мери ослањало на закључке и индикаторе исказане у извештајима међународних организација чији је предмет анализе цео регион БИСА, чиме је сагледан шири ниво развоја и препозната линија којом се регион у целини успорено креће деценијама.

При анализи тако комплексне тематике као што је Арапско пролеће, додатни изазов је био у праћењу јасно дефинисаног оквира посматрања, посебно у контексту спољних утицаја који су у великој мери обликовали односе међу државама региона, али и политичке, економске и друштвене односе на нивоу појединачних земаља у његовом саставу. У том погледу, широки аналитички захват омогућио је пуно сагледавање и друштвених корена политичких преврата, и њихових последица по целокупни арапски свет, из више различитих перспектива.

Неочекивана брзина промене режима у Тунису, остварена притиском масовних уличних протеста и от-

казивањем послушности војске, утицаће да се исто покуша поновити и у другим земљама са сличним проблемима, међутим за разлику од Туниса, у другим арапским земљама биће уочљив знатно већи степен организације и усмеравања протеста, при чему касније директно страно уплитање додатно потврђује да је мало простора остављено за спонтаност.

Незаобилазан аспект разматрања узрока побуна било је незадовољство због економске неједнакости, првенствено друштвени потреси које је индуковала незапосленост, повећање цена, посебно прехрамбених артикала, и урушавање система социјалне заштите, пре свега укидање субвенција које су дуги низ година најсиромашнијим слојевима становништва омогућавале да преживе. Иако је додир појединца са ефектима светске економске кризе био више посредан, при чему је пад стандарда појачао лично незадовољство милиона Арапа, с друге стране, удар који је изазвала криза, у великој мери непосредно је умањио снагу режима, јер су државе на располагању имале мање ресурса, а тиме и мање издвајања за државне службенике и припаднике безбедносних снага чије незадовољство је такође расло, и знатно утицало да се током протеста у већој мери држе по страни.

Дестабилизација арапских земаља, осим прилике за преузимање власти од стране опозиционих снага, најмоћнијим светским силама, на челу са САД, омогућила је да у новонасталим околностима ојачају сопствене позиције, поврате утицај и преузму апсолутну контролу над изворištима нафте. Будући да је суштински реч о континуитету политике која је Арапско пролеће искористила као повод за ново позиционирање, истраживање је у овом сегменту првенствено било усмерено на утврђивање интереса великих сила како у политичкој, тако и у економској доминацији регионом БИСА, при чему су регионалне силе неретко коришћене као пиони у рукама Истока и Запада.

Регионални потрес настао низом преврата утицао је истовремено и на промену односа снага замаља региона и с тим повезану прерасподелу регионалне моћи. У том контексту појашњени су главни узроци ривалства Саудијске Арабије и Ирана, односно аспирације ка ширењу регионалног утицаја које су показале Турска и Катар, уз указивање на специфичну улогу Израела у политици обуздавања и успостављању регионалне равнотеже моћи.

Када су у питању сами протести односно коначни ефекат промена, незаобилазна је нова компонента коју су ови протести изнедрили, а која ће постати саставни део планирања и организовања сличних догађаја широм света. Реч је о несагледивим дометима информационо-комуникационих технологија, иако у конкретном случају Арапског пролећа модерне технологије, односно комуникација преко интернета, блогова и друштвених мрежа нису биле пресудне за избијање, већ за масовност протеста. Напросто, треба имати у виду да је прилично дуг пут од изношења ставова на интернет порталима и реалног укључивања у протесте, посебно у земљама где је доступност интернет садржаја и целокупна комуникација готово у потпуности под контролом режима.

Имајући у виду ове специфичности, и долазећи у додир с анализама које су као важан сегмент истицале брзу размену информација између учесника протеста, овај сегмент истраживања је у први план ставио утицај друштвених мрежа на масовност протеста, будући да су места окупљања учесника протеста најављивана управо преко друштвених мрежа. С друге стране, иако су друштвене мреже омогућиле размену видео садржаја чиме је шира јавност упозната са ширењем отпора, као и у случају једностраних пропагандних извештаја режимских гласила, на интернету су се појављивале и различите непроверене информације, на шта је такође указано.

Учешће младих у протестима, иако логички очекивано у већем уделу јер је и укупна арапска популација генерално млада, различито је приказано у истраживањима која су упоређивана, а која су се бавила старосном структуром учесника. С тим у вези, како је неспорно учешће арапске омладине у уличним протестима, посебно је указано на забележен пад учешћа младих на протесту у Египту у односу на Тунис, као и на анализе које упућују да млади јесу допринели паду режима, али нису били пресудна снага за њихов крај владавине, јер су у томе велику улогу имале саме државне структуре које су или отказале послушност, или поклекле пред спољном интервенцијом.

Арапске земље у којима је дошло до смене власти, осим замене лидера, нису доживеле бољитак ни у једном од прокламованих циљева, и ово је заправо и мисао која се провлачи кроз цео рад, јер је укупна анализа показала да ни претходне смене власти нису омогућиле значајне кораке ка модернизацији, или изласку из зоне земаља периферије, те да је укупно посматрано, ако бисмо евентуално изузели помак начињен у Тунису, Арапско пролеће још једна пропуштена шанса.

Основна нит која је пратила анализу социолошких, социо-културалних, социо-политичких и социо-економских детерминанти Арапског пролећа је истраживањем потврђено континуирано заостајање у модернизацији, које арапске земље држи зависним у односу на велике силе протекторе, а већину арапске популације генерацијама држи у подређеном положају са слабим изгледима за узлазну друштвену покретљивост у односу на привилеговане владајуће елите.

Овај системски присутан проблем истовремено ограничава и политички и економски и друштвени развој, док поларизација по богатству, и поделе по културолошким и религијским линијама стварају тензије и неста-

билно окружење. Такве околности, у којима су капитал и моћ дати на располагање и уживање мањини, а већина или стагнира или назадује без изгледа за догледнију промену сопственог положаја, неминовно за собом повлаче акумулацију незадовољства ширих друштвених слојева, периодично изазивајући поремећаје у виду масовних излива гнева и револуционарних преврата.

У случају самог Арапског пролећа, ови поремећаји, као што смо видели, имали су сличне узроке, али различит ток и промењиве исходе. Режими уљуљкани у раскоши, под заштитом сопствених преторијанских гарди, далеко од стварног живота на рубу егзистенције милиона сиромашних и обесправљених, државна администрација огрезла у корупцији, репресивне мере одмазде на сваки глас протеста, и затворена сва врата за неподобне и непослушне појединце и групе сврстане у противнике власти чији је број све више растао, само су неки од претходно разматраних узрока и мотивационих покретача протеста.

Затворен приступ бољем животу и стално наметање нових ограничења и сужавање права и слобода, које је кулминирало личним жртвовањем, биће повод који је становништво извео на улице, најпре Туниса, а потом и Египта, док ће у Либији, Сирији, Јемену и Бахреину, прерастању мирних протеста у широку побуну и отпор допринети бруталан удар полицијских и војних снага у служби режима. Али као што је и приказани ток немира имао различите правце, тако су и директни исходи, али и дугорочне последице Арапског пролећа у земљама у којима је револуционарно превирање било најснажније, умногоме различите.

Међутим, велика очекивања да арапске земље улазе у период демократизације, и да ће се крупним корацима прикључити глобалним модернизацијским токовима, и оставити за собом таворење и регресију тако карактери-

стичну за земље светске периферије, убрзо ће утихнути. Суочени са реалношћу у којој осим преврата који су са светске политичке сцене избрисали фигуре које су деценијама перципиране као владари арапског света, других жељених ефеката или нема, или се ситуација толико погоршала да се изгледи за излазак из кризе, или макар повратак на старо чине још даљим и недостижним.

Иако су очекивања била велика, Арапско пролеће није означило прекретницу у бурној историји арапског света. Нови друштвено-политички актери, суочени са додатно акумулираним незадовољством већине становништва, покушавају да стабилизују ситуацију, али прилично безуспешно. Суочавање са новим структурисањем регионалних зона утицаја, конфликтима већег или мањег интензитета, притисцима исламистичких организација које се боре за преузимање власти, економским изазовима и миграцијама великих размера, није нимало једноставно и цео регион уместо ка смиривању напетости, друштвеном развоју и побољшању животних услова, поново враћа неколико корак уназад.

ЛИТЕРАТУРА:

Abadeer, Caroline, Williamson, Scott (2014). *Protest, Uprising & Regime Change in the Arab Spring*. Muftah

Abbas, Hassan (2011). *The Dynamics of the Uprising in Syria*. Arab Reform Initiative.

https://www.arab-reform.net/publication/the-dynamics-of-the-uprising-in-syria/

Abo Saeid, T. (2013). European economic crisis ant its influence on the Arab spring. *Forum Scientiae Oeconomia* Volume 1, No. 2, (2013)

Aclimandos, Tawfiq et al. (2010). *Islamist Mass Movements, External Actors and Political Change in the Arab World*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance - IDEA / Rome: Centro Studi di Politica Internazionale – CeSPI / Rome: Istituto Affari Internazionale – IAI

Agarwal, Rajeev (2012). *Arab Spring: Aspirations Met Or Dreams Unfulfilled?*
http://idsa.in/issuebrief/ArabSpringAspirationsMetOrDreamsUnfulfilled_RajeevAgarRaj_261012 приступљено 10.1.2018.

Aksikas, Jaafar (2009). *Arab Modernities: Islamism, Nationalism, and Liberalism in the Post-Colonial Arab World*. New York: Peter Lang Publishing

Albayaty, AbduI llah, Al Bayaty, Hana, Douglas, Ian (2011). Failure of the Globalization

Model: The Arab Spring of Democracy. *Global Research* http://www.globalresearch.ca/failure-of-the-globalization-model-the-arab-spring-of-democracy/22828 приступљено 10.10.2017.

Alaaldin, Ranj (2012). "After the arab Spring: power shift in the Middle East?: Libya defining its future". у Kitchen, Nicholas ed.

(2012). *After the Arab spring: power shift in the Middle East*. LSE Ideas Special Report 011, May 2012

Al-Anani, Khalil (2012). Islamist parties post-Arab spring. *Mediterranean Politics*. Vol. 17, No. 3, 466-472

Al-Ghazzi, Omar (2013). *What makes a narrative? Interrogating the story of the 'Arabspring'*. Center for Global Communication Studies. University of Pennsylvania http://www.global.asc.upenn.edu/what-makes-a-narrative-interrogating-the-story-of-the-arab-spring/ – приступљено 10.5.2017.

Al-Saleh, Asaad (2013). *Dissecting an Evolving Conflict: The Syrian Uprising and the Future of the Country*. Washington, DC: Institute for Social Policy and Understanding

Ali al-Ahsab, Ahmad (2013). "What makes Yemen's spring different". y Davis, John ed. (2013). *The Arab spring and Arab thaw: unfinished revolutions and the quest for democracy*. London & New York: Routledge Taylor & Francis Group

Alvi, Haya (2005). "The Human Rights of Women and Social Transformation in the Arab Middle East". *Middle East Review of International Affairs*. Vol. 9, No. 2, pp. 142–160

Al-Yafai, Feisal, Hayes, David (2011). The Arab spring: protest, power, prospect. *Open Democracy* ttps://www.opendemocracy.net/david-hayes/arab-spring-protest-power-prospect – приступљено 6. 6. 2015

Anh-Dang, Hai, Lanchovichina, Elena (2016). *Middle-class Dynamics and the Arab Spring*. Brookings https://www.brookings.edu/blog/future-development/ 2016/03/18/middle-class-dynamics-and-the-arab-spring/ – приступљено 10. 1. 2018.

Anderson, Lisa (1986). *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya 1830–1990*. Princeton: Princeton University Press

Anderson, Lisa (1987). The state in the Middle East and North Africa. *Comparative Politics*. Vol. 20, No. 1, pp. 1–18

Anderson, Lisa (2011). Demystifying the Arab Spring: parsing the differences between Tunisia, Egypt and Libya. *Foreign Affairs*. Vol. 90, No. 3 (May/June 2011), pp. 2–7

Ansani, Andrea, Daniele, Vittorio (2012). „About a revolution. The economic motivations of the Arab Spring". *International Journal of Development and Conflict*, Vol. 3(3), 2012,

ANT, WFD, CDPB (2016). *Diversity, Participation and Tolerance in the Arab World* http://democracyandpeace.org/wp-content/uploads/2017/07/Diversity-Participation-and-Tolerance-in-the-Arab-World.pdf – приступљено 1. 6. 2018.

Ansani, A., Daniele, V. (2012). About a revolution. The economic motivations of the Arab Spring. *International Journal of Development and Conflict*. Vol. 3(3), 2012

Arab Barometer 1 (2006–2008) http://www.arabbarometer.org/instruments-and-data-files

Arab Barometer 2 (2010–2011) http://www.arabbarometer.org/instruments-and-data-files

Ayubi. Nazih N. (2005). *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World*. London-New York: Routledge

Ayubi, Nazih N. (2008). *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*.

London-New York: I. B. Tauris & Co Ltd.

Baer, Gabriel (2016). *Population and society in the Arab East*. London and New York: Routledge

Barakat, Halim (1993). *The Arab World: Society, Culture, and State*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press

Bayat, Asef (2007). *Making Islam democratic: social movements and the post-Islamist turn*. Stanford: Stanford University Press

Beck, Martin (2014). "The Arab spring as a challenge to political science". y Mason, Robert, ed. (2014).The International Politics of the Arab Spring: Popular Unrest and Foreign Policy. New York: Palgrave Macmillan

Behr, Timo, Siitonen, Aaretti (2013). "Building Bridges or Digging Trenches? Civil Society Engagement after the Arab Spring". *FIIA Working Paper 77*. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs

Beissinger, Mark R., Putnam, H. W., Jamal, A., Mazur, K. (2013). *Who participated in the Arab spring? A comparison of Egyptian and Tunisian revolution* http://www.princeton.edu/~mbeissin/beissinger.tunisiaegyptcoalitionts.pdf – приступљено 9. 10. 2015.

Bengio, Ofra (2014). "The Intra-Islamic Conflicts and Israel". *Jerusalem Post*. 23. 02. 2014.

http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/The-intra-Islamic-conflicts-and-Israel-342327 – приступљено 07. 09. 2017. године

Berdi, Benadetta (2015). "Israel: seeking stability". y Kristina Kausch, ed. (2015) *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Bingbing, Wu (2007). Secularism and Secularization in the Arab world. *Journal of Middle*

Eastern and Islamic Studies (in Asia) Vol. 1, No. 1, 2007

Boutayeb, A., Helmert, U. (2011)."Social inequalities, regional disparities and health inequity y North African countries". *International Journal for Equity in Healt*h. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3120653/ – приступљено 2. 2. 2016.

Bradshaw Aitken, Ellen, Fossey, John M., eds. (2014). *The Levant: Crossroads of Late Antiquity, History, Religion and Archeology*. Leiden/ Boston: Brill

Brown, Kerry (2015). "China: the limits of neutrality". y Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Brownlee, Jason, Tarek E. Masoud, Tarek Masoud, Andrew Reynolds (2015). *The Arab Spring: Pathways of Repression and Reform*. Oxford: Oxford University Press

Brumberg, Daniel (2003). Liberalization versus Democracy: Understanding Arab Political

Reform. *Democracy and Rule of Law Project*. Number 37. May 2003. Washington: Carnegie Endowment for International Peace

Brumberg, Daniel, Heydemann, Steven (2014). *Global authoritarians and the Arab spring: new challenges for U.S. diplomacy*. Willson Center-U.S. Institute of Peace: The changing security architecture in the Middle East. Issue 1

Burhan Ghalioun (2004). The Persistence of Arab Authoritarianism. *Journal of Democracy*. Volume 15. Number 4. October 2004. pp. 126–132

Canterbury, Dennis C. (2010). *European Bloc Imperialism*. Leiden-Boston: Brill

Castles, Steven, Miller, Mark J. (2009). *The Age of Migration*. New York: Palgrave MacMillan

Challand, Benoît (2015). Class, violence and citizenship in the Arab uprisings: assessing deeper forms of transition. *Historein*. Volume 15.1, https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/historein/article/view/2331 – приступљено 8.7.2017.

Charountaki, Marianna (2014). US Foreign Policy in Theory and Practice: from Soviet era

Containment to the era of the Arab Uprising(s). *Journal of International Relations and Foreign Polic.* June2014. Vol. 2. No. 2,pp. 123–145

Cofman Wittes, Tamara (2016). *Politics, governance and state-society relations – real security: the interdependence of governance and stability in the Arab world*. Atlantic Council: Rafik Hariri Center for the Middle East/ The Brookings Institution

Comninos, Alex (2011). *Twitter revolutions and cyber crackdowns: User-generated content and social networking in the Arab spring and beyond*. Association for Progressive Communications (APC)

Corbett, Michael (2013). *Oil Shock of 1973–74*. Federal Reserve Bank of Boston
https://www.federalreservehistory.org/essays/oil-shock-of-1973-74

Costello, Matthew, Jenkins, Craig J., Aly, Hassan (2015). Bread, justice, or opportunity? The

determinants of the Arab awakening protests. *World Development*. Vol 67. pp 90–100

Dabashi, Hamid (2012). *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*. London and New York: Zed Books

Dahi, Omar S. (2011). Understanding the Political Economy of the Arab Revolts. *Middle East Report* 259 (2011): 2–6. JSTOR. Web. 11 Apr. 2015.

Danahar, Paul (2013). *The new Middle East: the world after the Arab spring*. New York: Bloomsbury Press

Dalacoura, Katerina (2012). The 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications. *International Affairs* 88: 1 (2012) 63–79
http://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/International%20 Affairs/2012/88_1/88_1dalacoura.pdf – приступљено 9. 2. 2015.

Dawisha, Adeed (2016). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton: Princeton University Press

Dazi-Heni, Fatiha (2014). *Saudi leadership in a chaotic Middle Eastern context*. ISPI. Analysis No. 279. November 2014

Dekmejian, Hrair R. (1995). *Islam in revolution: fundamentalism in the Arab world*. Syracuse University Press

Dessouki, Ali E. Hillal, Korany, Bahgat (2010). "Globalization and Arab Foreign Policies: Constraints or Marginalization?". y Korany, Bahgat, Dessouki, Ali E. Hillal, eds. (2010). *The Foreign Politics of Arab States: The Challenge of Globalization*. Cairo – New York: The American University in Cairo Press

Devlin, Julia C. (2010). *Challenges of economic development in the Middle East and North Africa region*. Singapore/ Hackensack/ London: World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.

Dhonte, Pierre, Bhattacharya, Rina, Yousef, Tarik (2000). *Demographic Transition in the Middle East: Implications for Growth, Employment, and Housing*. IMF Working Paper, wp/00/41. Washinton, D. C.: International Monetary Fund, Middle Eastern Department

Dillman, B. (2002), *International Markets and Partial Economic Reforms in North Africa: What Impact on Democratization?*, EBSCO Publishing

Dodge, Toby (2012). "After the Arab Spring: power shift in the Middle East?: from the 'Arab Awakening' to the Arab Spring; the post-colonial state in the Middle East". y Kitchen, Nicholas ed. (2012). *SR011. LSE IDEAS*, London: London School of Economics and Political Science

Dukhan, Haian (2014). *Tribes and Tribalism in the Syrian Uprising*. Centre for Syrian Studies. School of International Relations. University of St Andrews

Dupont, Cedric, Passy, Florence (2011). The Arab Spring or How to Explain those Revolutionary Episodes?. *Swiss Political Science Review* 17(4): 447–451 Graduate Institute of International and Development Studies, Geneva and University of Lausanne

Duri, Abd Al-Aziz (2012). *The Historical Formation of the Arab Nation*. New York: Routledge

Echagüe, Ana (2015a). Qatar: the opportunist у Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Echagüe, Ana (2015b). "Saudi Arabia: emboldened yet vulnerable". у Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Eid, Paul (2007). *Being Arab: Ethnic and Religious Identity Building Among Second Generation Youth in Montreal*. McGill.Queen's University Press

Ellison, Danielle Bella (2015). *Nationalism in the Arab Spring: expression, effects on transitions, and implications for the Middle East state – a comparative analysis of Egypt and Libya*. Yale University

Erik-Lane, Jan (2011). Religion or tradition: the lack of modernization in the Arab world. *International Journal of Politics and Good Governance*. Volume 2. No 2.2. Quarter II 2011

Erik-Lane, Jan, Redissi, Hamadi (2016). *Religion and politics: islam and muslim civilization*. London-New York: Routledge

Esposito, John L. (1999). "Contemporary Islam: Challenges and Opportunities. Reformation of Revolution". у John L. Esposito, ed. (1999).*The Oxford history of islam*. Oxford: Oxford University Press. Oxford Islamic Studies Online. 16-Aug-2017. <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-chapter-15> – приступљено 10. 10. 2017.

Esposito, John L., ed. (2004). *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*. Oxford and New York: Oxford University Press

Esposito, John L., Kattan, Faisal (2015). *Generalising about the Arab spring is playing with fire*. http://www.middleeasteye.net/essays/generalising-about-arab-spring-playing-fire-585127162 – приступљено 10. 10. 2017.

European Commission (2016). *ECHO Crisis Flash No. 13 – Syria Humanitarian Crisis*

Faksh, Mahmud A. (1997). *The future of islam in the Middle East: fundamentalism in Egypt, Algeria and Saudi Arabia*. Greenwood Publishing Group, Inc.

Fargues, Philippe (2010). *Emerging demographic patterns accross the Mediterranean and their implications for migration through 2030*. Washington: Migration Policy Institute

Fargues, Philippe (2013). International Migration and the Nation State in Arab Countries. *Middle East Law and Governance.* 5 (2013) 5–35

Farsoun, Samih K. (2006). "Class Structure and Social Change". у Hopkins, N. S., Ibrahim, S. E., eds. (2006). *Arab Society: Class, Gender, Power and Development*. Cairo-New York: The American University in Cairo Press

Filitz,, John (2016). *A vibrant civil society is central to democratic consolidation in Tunisia*. March 9, 2016 http://theconversation.com/a-vibrant-civil-society-is-central-to- democratic-consolidation-in-tunisia-55525 – приступљено 20. 2. 2018.

Friedman, George (2015). *Assessing the fragmentation of the Middle East*. http://www.realclearworld.com/articles/2015/06/11/assessing_the_fragmentation_of_the_middle_east_111260.html – приступљено 9. 10. 2016.

Fuller, Graham E. (2003). *The future of political islam*. New York: Palgrave Macmillan

Funk, Nathan C., Said, Abdul Aziz (2004). Islam and the West: narratives of conflict and conflict transformation. *International Journal of Peace Studies*, Volume 9, Number 1, Spring/Summer 2004

Gana, Alia (2012). The Rural and Agricultural Roots of the Tunisian Revolution: When Food Security Matters. *Int. Jrnl. of Soc. of Agr. & Food*, Vol. 19, No. 2, pp. 201–213

Gatti, R., Torres, J., Elmallakh, N., Mele, G., Faurès, D., Mousa, M. E., Suvanov, I. (2024). *MENA Economic Update*, October 2024: Growth in the Middle East and North Africa. © Washington, DC: World Bank. http://hdl.handle.net/10986/42000

Gause, Gregory F. III (1994). *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*. New York: The Council on Foreign Relations Press

Gause, Gregory F. III, Lustick, Ian S. (2012). America and the Regional Powers in a Transforming Middle East. *Middle East Policy*, Volume XIX Summer, Number 2 http://www.mepc.org/america-and-regional-powers-transforming-middle-east – приступљено 9.8.2015.

Gause, Gregory F. III (2015) Ideologies, alliances and underbalancing in the new Middle East Cold War y Pomeps Studies (2015). *International Relations Theory and a Changing Middle East*. Aarhus University

Gelvin, James L. (2012). *The Arab uprisings: what everyone needs to lnow*. Oxford and New York: Oxford University Press Inc

Ghalioun, Burhan (2004). The Persistence of Arab Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 15(4), 127–30

Гиденс, Ентони (2001). *Социологија*. Подгорица: ЦИД / Бања Лука: Романов

Global Research (2014). *Libya: Ten Things About Gaddafi They Don't Want You to Know* https://www.globalresearch.ca/libya-ten-things-about-gaddafi-they-dont-want-you-to- know/5414289 – приступљено 8. 10. 2015.

Global Security (2014). *Politics under Gaddafi* https://www.globalsecurity.org/military/world/libya/politics-gaddafi.htm приступљено 10.10.2016.

Grigoryev, Leonid, Salmina, Alla (2012). *The Arab spring: role of elites and the specifics of society*. Madrid: IPSA

Habeeb, William Mark (2012). *The Middle East in turmoil: conflict, revolution and change*. Santa Barbara, California/ Denver, Colorado/ Oxford, England: Greenwood-ABC CLIO LLC

Hafez, Kai (2010). *Radicalism and political reform in the Islamic and western worlds*. Cambridge University Press

Hamady, Sania (1960). *Temperament and Character of the Arabs*. New York: Twayne

Hanieh, Adam (2011). *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*. New York: Palgrave Macmillan

Hanieh, Adam (2015). Fundamental rifts: power, wealth and inequality in the Arab world.

Middle East Monitor https://www.middleeastmonitor.com/articles/guest-writers/17248-fundamental-rifts-power-wealth-and-inequality-in-the-arab-world

Harris, Alistair (2010). *Exploiting Grievances: al Qaeda in the Arabian Peninsula*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace

Hassan, Islam Khalid (2015). *GCC's 2014 Crisis: Causes, Issues and Solutions*. Al Jazeera Centre for Studies. http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533172623652531.html – приступљено 4.10.2017.

Hayes, David (2011). The Arab spring: protest, power, prospect. *Open Democracy* https://www.opendemocracy.net/david-hayes/arab-spring-protest-power-prospect – приступљено 6. 6. 2015.

Helfont, Samuel (2015). *Post-Colonial States and the Struggle for Identity in the Middle East since World War Two*. October 23, 2015 http://www.fpri.org/article/2015/10/post-colonial-states-and-the-struggle-for-identity-in-the-middle-east-since-world-war-two/ приступљено 10. 10. 2016.

Heydemann, Steven (2007). *Upgrading authoritarianism in the Arab world*. The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution. Analysis Paper. Number 13. October 2007.

Hill, Ginny, Salisbury, Peter, Northedge, Léonie, Kinninmont, Jane (2013). *Yemen: Corruption, Capital Flight and Global Drivers of Conflic*t. London: The Royal Institute of International Affairs – Chatham House http://www.hlrn.org/img/documents/0913r_yemen.pdf приступљено 7.10.2016.

Hinnebusch, Raymond (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester and New York: Manchester University Press

Hinnebusch, Raymond (2012). "Syria: from 'authoritarian upgrading' to revolution?" *International Affairs*. Volume 88. Issue 1. January 2012. Pages 95–113

Хинсли, Френсис Хери (2001). *Сувереностӣ*. Београд: Филип Вишњић

Hitti, Philip K. (2002). *The History of Arabs*. New York: Palgrave Macmillan

Hochman Rand, Dafna (2013). *Roots of the Arab spring: contested authority and political change in the Middle East*. University of Pennsylvania Press

Holiday, Joseph (2011). The struggle for Syria in 2011. *Middle East Security Report 2*. December 2011. Washington: Institute for the Study of War

Hopkins, Nicholas S., Ibrahim, Saad Edin, eds. (2006). *Arab Society: Class, Gender, Power and Development*. Cairo-New York: The American University in Cairo Press

Huber, Daniela (2012). *Democracy Building since the Arab Spring: In Need of "Diversification"*. Opinions on the Mediterranean. Washington, DC: GMF-IAI

Huihou, A. N. (2012). The Reasons and Consequence of Political and Social Unrest in Arab Countries. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia) Vol. 6, No. 2, 2012*

Hunter, Shireen T. (2013). Ideas and movements behind the Arab spring. *Iran Review*. What others think http://www.iranreview.org/content/Documents/Ideas-and-Movements-behind-the-Arab-Spring.htm

Huntington, Samuel P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press

Huntington, Samuel P. (1991). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, Vol 2, No.2

Ibrahim, Saad Eddin (1998). *Ethnic conflict and state-building in Arab world*. UNESCO

İnaç, Hüsametinn (2012). Transformation of Arabic Identity during the Arabic Spring. *International Journal of Humanities and Social Science*. Vol. 2 No. 23; December 2012

Ibrahim, Saad Eddin, Hopkins, Nicholas S., eds. (2006). *Arab Society: Class, Gender, Power and Development*. Cairo and New York: American University in Cairo Press

International Crisis Group (2005). Bahrain's Sectarian Challenge. *Middle East Report N° 40*. http://www.unhcr.org/refworld/docid/427b30624.html приступљено 10.7.2014.

International Crisis Group (2025). *Flashpoint/Global. Saada, Yemen.* https://www.crisisgroup.org/trigger-list/iran-us-trigger-list/flashpoints/saada-yemen приступљено 10.1.2025.

Israeli, Raphael (2013). *From Arab spring to Islamic winter*. New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers

ITU (2012). *ICT Adoption and Prospects in the Arab Region*. Geneva, Switzerland: International Telecommunication Union

Jelili, Riadh Ben (2005). *The Arab Region's Unemployment Problem Revisited*. Kuwait: The Arab Planning Institute

Jing, Chao, Kaempfer, William H., Lowenberg, Anton D, (2003). Instrument Choice and the Effectiveness of International Sanctions: A Simultaneous Equations Approach. *Journal of Peace Research*. Vol. 40. No. 5 (Sep., 2003). pp. 519–535

Josua, Maria, Edel, Mirjam (2021). The Arab uprisings and the return of repression. *Mediterranean Politics*. 26(5), 586–611. https://doi.org/10.1080/13629395.2021.1889298

Kafala, Tariq (2011). *Gaddafi's quixotic and brutal rule*. https://www.bbc.com/news/world-africa-12532929

Kamrava, Mehran (2011). *The Modern Middle East: A Political History since the First World War*. Berkeley: University of California Press

Katz, Mark N. (1996). "Collapsed Empires". y Crocker, Chester A., Fen Olser Hampson, Fen Olser, Aall, Pamela, ed. (1996). Managing Global Chaos: Sources of and Responses to International Conflict, Washington, D.C.: United States Institute of Peace, pp 25–37

Katz, Mark N. (2014), The International Relations of the Arab Spring. *Middle East Policy*. Vol XXI. No2

Katz, Mark N. (2015). "Russia: conflicting aims, limited means". y Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Katzman, Kenneth (2010). *Bahrain: reform, security and U.S. policy*. Congressional Research Service. Diane Publishing Co.

Khan, Mohsin (2014). *The economic consequences of the Arab spring*. Atlantic Council – Rafik Hariri Center for the Middle East

Kinninmont, Jane, Hayes, David (2011). The Arab spring: protest, power, prospect. *Open Democracy* ttps://www.opendemocracy.net/david-hayes/arab-spring-protest-power-prospect – приступљено 6. 6. 2015.

King, Stephen J. (2004). *The new authoritarianism in the Middle East and North Africa*. Bloomington: Indiana University Press

Köchler, Hans (2014). *The Middle East in the emerging global order*. Peoples' Friendship University of Russia Bulletin on International Relations. University of Innsbruck

Korany, Bahgat ed. (2010). *The Changing Middle East: A New Look at Regional Dynamics*. Cairo: The American University in Cairo Press

Korotayev, Andrey, Zinkina, Julia (2011). Egyptian revolution: a demographic structural analysis. *Entelequia*. Núm. 13 (primavera 2011)

Kosser, Khalid (2011). *When is migration a security issue?*. Brookings https://www.brookings.edu/opinions/when-is-migration-a-security-issue/

Kramer, Martin (1993). *Arab Nationalism: Mistaken Identity*. Daedalus. Summer 1993, pp. 171-206 http://www.martinkramer.org/sandbox/wp-content/uploads/2010/10/arabnationalism.pdf – приступљено 8.8.2014

Krasna, Joshua (2024). *What's Next for Syria, the Region, and the World?*. Foreign Policy Research Institute https://www.fpri.org/article/2024/12/whats-next-for-syria-the-region-and-the-world/

Куљић, Тодор (2007). „Ауторитарност". у Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија, (прир.). *Социолошки речник*. Београд: Завод за уџбенике

Lackner, Helen ed. (2014). *Why Yemen matters: a society in transition*. London: Saqi Books

Lassen, Christina (2013). A changing regional order: the Arab uprisings, the West and the BRICS. *Working Paper Series 18* September 2013. The Issam Fares Institute for Public Policy and International Affairs (IFI) at the American University of Beirut (AUB)

Lavy, Victor (1984). The Economic Embargo of Egypt by Arab States: Myth and Reality. *Middle East Journal*. Vol. 38, No. 3 (Summer, 1984), pp. 419–432

Lawson, Fred H. (1989). *Bahrain: The Modernization of Autocracy.* Boulder: Westview Press

Lehne, Stefan (2016). *How the refugee crisis will reshape the EU?* http://carnegieeurope.eu/2016/02/04/how-refugee-crisis-will-reshape-eu-pub-62650

Levins, Charlotte M. (2013). The rentier state and the survival of Atab absolute monarchies. *Rutgers Journal of Law and Religion*. Volume 14. spring 2013

Longley Alley, April (2024). *After Assad's Fall, Gulf States See Risks and Rewards in Syria*. United States Institute of Peace https://www.usip.org/publications/2024/12/after-assads-fall-gulf-states-see-risks-and-rewards-syria

Lust, Ellen, Waldner, David (2014). *Parties in Political Transitions: Authoritarian Legacies and Post-Authoritarian Challenges*

http://recursos.march.es/web/ceacs/actividades/ pdf/Ellen-Lust.pdf – приступљено 10. 3. 2018.

Lynch, Marc ed. (2012). Islamists in a changing Middle East. *Foreign Policy Magazine*

Mahmood, Amna, Wajid, Sadia, Sherazi, Tatheer Zahra (2020). Impact of Arab Spring on Egypt: An Analysis of Opportunities and Challenges. *Journal of Humanities, Social and Management Sciences* (JHSMS), 1(1), 30-43. https://doi.org/10.47264/idea.jhsms/1.1.3

Mansouri, Fethi (2014). *A typology of the potential for 'democracy consolidation' across the Arab Spring countries*. https://www.fethimansouri.com/new-blog/2017/5/8/a-typology-of-the-potential-for-democracy-consolidation-across-the-arab-spring-countries – пруступљено 12. 12. 2017.

Marker, Sandra (2003). "Effects of Colonization". у Guy Burgess and Heidi Burgess, eds. (2003). *Beyond Intractability*. Conflict Information Consortium, Boulder: University of Colorado http://www.beyondintractability.org/essay/post-colonial приступљено 10.10.2016.

Mattar, Philip et al. (ed.) (2004). *Encyclopedia of the modern Middle East and North Africa*. New York: Thomson / Gale

Matthiesen, Toby (2013). *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia and the Arab Spring that wasn't*. Stanford, California: Stanford University Press

Matthiesen, Toby (2014). Sectarianism in the Middle East. Cambridge: University of Cambridge https://www.bu.edu/cura/files/2013/10/Matthiesen.pdf – приступљено 10.4. 2018.

Mazarei, Adnan, Mirzoev, Tokhir N. (2015). Four years after the Spring. *Finance and Development*. Vol. 52. No. 2. June 2015

McLaughlin, John (2015). "The Great Powers in the Middle East". у Alterman, Jon B., ed. (2015). *Rocky Harbors: Taking Stock of the Middle East in 2015*. Center for Strategic International Studies https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/ files/publication/ 150306_McLaughlin_RockyHarbors_chapter3.pdf

Merrill, Karen (2007). *The Oil Crisis of 1973-1974: A Brief History with Documents*. Boston: Bedford/St. Martin's.

Miller, Laurel E. et al. (2012). *Democratization in the Arab world: prospects and lessons from around the globe*. Santa Monica-Ar-

lington-Pittsburgh:RAND Corporation National Defense Research Institute

Mirkin, Barry (2010). *Arab Human Development Report. Research Paper Series. Population*

Levels, Trends and Policies in the Arab Region: Challenges and Opportunities. United Nations Development Programme / Regional Bureau for Arab States (RBAS). New York

Милојевић, Момир (2002). Сувереност и територијална целовитост држава. *Анали Правног факултета у Београду*. Vol. 50. Iss. 3–4. pp. 381–386

Mohammad, Azfar (2017). The Age of Petro Islam. *Foreign Policy News*. 07.072017. http://foreignpolicynews.org/2017/07/05/age-petro-islam/ – приступљено 9.10.2017

Moore, Henrey Clement (1965). *Tunisia since independence: the dynamics of one-party Government*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press / London: Cambridge University Press

Moore, Ella (2012). Was the Arab Spring a regional response to globalization http://www.e-ir.info/2012/07/02/was-the-arab-spring-a-regional-response-to-globalisation/

Mottaghi, Lili (2014). *The Problem of Unemployment in the Middle East and North Africa Explained in Three Charts*. World Bank: The Quarterly Economic Brief: Predictions, Perceptions and Economic Reality – Challenges of Seven Middle East and North Africa Countries Described in 14 Charts. http://blogs.worldbank.org/arabvoices/problem-unemployment-middle-east-and-north-africa-explained-three-charts

Moussalli, Ahmad (2009). *Wahhabism, Salafism and Islamism: Who is the Enemy?*. Beirut-London-Washington: Conflicts Forum http://conflictsforum.org/briefings/Wahhabism-Salafism-and-Islamism.pdf – приступљено 6. 10. 2015.

Nakhleh, Emile (2011). *Bahrain: political development in modernizing society*. Plymouth, UK: Lexington Books

Nasr, Seyyed Vali Reza (1999a). *European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States. The Institutional Foun-*

dations of the Postcolonial State. The Oxford history of Islam http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-div1-116 – приступљено 9. 11. 2017.

Nasr, Seyyed Vali Reza (1999b) "European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States – Shaping the modern muslim world: colonialism and state boundaries". у John L. Esposito, ed. (1999). *The Oxford history of Islam*. New York: Oxford University Press http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-chapter-13 – приступљено 9. 11. 2017.

Nasr, Seyyed Vali Reza (1999c), "European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States – The Social Impact of Colonialism". у John L. Esposito, ed. (1999). *The Oxford history of Islam*. New York: Oxford University Press http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-div1-115 – приступљено 10.11.2017.

Nast, Seyyed Vali Reza (1999d). "European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States. The Modern Muslim State and the Ideological Legacy of Colonialism". у John L. Esposito, ed. (1999). *The Oxford history of Islam*. New York: Oxford University Press http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-div1-112 – приступљено 10. 11. 2017.

Nasr, Seyyed Vali Reza (1999e), "European Colonialism and the Emergence of Modern Muslim States: The Economic Legacy of Colonialism". у Esposito, J. (1999). *The Oxford history of Islam*. http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195107999/islam-9780195107999-div1-114 – приступљено 10. 11. 2017.

Nazemroaya, Mahdi Darius (2011). The Struggle for Self-Determination in the Arab World: The Alliance between Arab Dictators and Global Capital. Part II: Is 1848 Repeating Itself in the Arab World?. *Global Research*, February 14, 2011 http://www.globalresearch.ca/the-struggle-for-self-determination-in-the-arab-world-the-alliance-between-arab-dictators-and-global-capital/23050 – приступљено 7.4.2015.

Недовић, Слободанка (2007). „Цивилно друштво". у Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија, (прир.), *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике

Nester, William R. (2010). *Globalization, Wealth and Power in Twenty-first Century*. New York: Palgrave Macmillan

Nkrumah, Kwame (1965). *Neo-Colonialism, the Last Stage of imperialism*.
https://www.marxists.org/subject/africa/nkrumah/neo-colonialism/introduction.htm –приступљено 9. 9. 2016.

Noblè, Paul (2010). "From Arab System to Middle Eastern System? Regional Pressures and Constriants". у Korany, Bahgat, Dessouki, Ali E. Hillal, eds. (2010). *The Foreign Politics of Arab States: The Challenge of Globalization*. Cairo-New York: The American University in Cairo Press

Noueihed, Lin and Warren, Alex (2012). *The battle for the Arab spring: revolution, counter-revolution and the making of a new era*. Yale University Press

Nydell, Margaret K. (2012). *Understanding Arabs: a contemporary guide to Arab society*. Boston/ London: Intercultural Press-Nicholas Brealey Publishing Osman, Tarek (2016). *The Two Futures of the Arab World*
http://www.tarekosman.com/the-two-futures-of-the-arab-world/ – приступљено 9. 8. 2017.

O'Sullivan, Anthony, Rey, Marie-Estelle, Galvez Mendez, Jorge (2007). *Opportunities and Challenges in the MENA Region*. Washington, D. C.: World Bank

Ottaway, Marina, Hamzavy, Amr, eds. (2009). *Getting to Pluralism: Political Actors in the Arab World*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace

Ouaissa, Rachid (2014). Has the Middle East been a Motor of Arab Spring?. *Anti/Thesis* 02-2014 https://meta-journal.net/article/download/1423/2091/

Özel, Soli, Özkan, Behlül Özkan (2015), "Turkey: illusions versus reality", у Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: FridePhillips, Christopher (2013). *Everyday Arab Identity: The Daily Reproduction of the Arab World*. London and New York: Routledge

Picard, Elizabeth (1990). "Arab Military in Politics: from Revolutionary Plot to Authoritarian State". y Luciani, Giacomo, ed. (1990). *The Arab State*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press

Piggott, Leanne (2005). Tribalism in the Arab MENA region. *Policy*. Vol. 21, No. 1

Poirson, Timothy (2014). "Caliphates and Islamic Global Politics: Introduction". y Poirson, Timothy, Oprisko, Robert, eds. (2014). *Caliphates and Islamic Global Politics*. Bristol: E-International Relations Publishing

Population Reference Bureau (2007). *Population Bulletin*. Vol. 62. No. 2

Posch, Walter (2012). "The Arab spring and the Islamic Republic of Iran: islamist vision meets political reality". y Asseburg, Muriel ed. (2012). *Protest, revolt and regime change in the Arab world: actors, challenges, implications and policy options*. SWP Research Paper. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik. German Institute for International and Security Affairs. RP 6. February 2012

Радуљ, Слободан (2007). *Чиниоци међународног тероризма у БиХ*. Београд: Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Ramadan, Tariq (2012). *Islam and the Arab Awakening*. Oxford/ New York: Oxford University Press

Rashad, Hoda, Osman, Magued, Foudi Fahimi, Farzaneh (2005). *Marriage in the Arab World*. Washington, DC: Population Reference Bureau.

Rashid Nidal Rashid (2008). *Financial Markets and Institutions in the Arab Economy*. New York: Nova Science.

Reich, Bernard (1995). *Securing the Covenant: United States-Israel Relations after the Cold War*. Westport, CT: Greenwood Publishing Group, Inc.

Reimer, Stephen (2015). *The economics of the Arab uprising* http://www.e-ir.info/2015/09/04/the-economics-of-the-arab-uprisings/ – приступљено 9.10. 2015.

Ridolfo, Kathleen (2001). "The Arab World: Economic Progress and Struggle". y Stephen J. Flanagen, Ellen L. Frost and Richard

L. Kugler, eds. (2001). *Challenges of the global century: report of the project on globalization and national security*. Washington: Institute for National Strategic Studies. National Defense University. Volime II

Rogan, Eugene (2012). *The Arabs: A History*. London: Penguin Books Ltd.

Rother, Björn et al. (2016). *The Economic Impact of Conflicts and the Refugee Crisis in the Middle East and North Africa*. International Monetary Fund

Roudi-Fahimi, Ferzaneh (2011). *Youth Population and Employment in the Middle East and North Africa: Opportunity or Challenge*. United Nations Population Division

Roy, Olivier (2012). *Democracy and Political Islam after the Arab revolutions*
https://www.ecfr.eu/article/commentary_democracy_and_political_islam_after_the_arar_revolutions – приступљено 10. 10. 2015.

Rózsa, Erzsébet N. (2012). *Geo-Strategic Consequences of the Arab Spring*. The European Institute of the Mediterranean Coordination, Barcelona

Roy, Olivier (2012). The Transformation of the Arab World. *Journal of Democracy*. July 2012, Vol. 23, No. 3

Rubin, Barry (2002). The Real Roots of Arab Anti-Americanism. *Foreign Affairs*. Volume 81. Number 6. November–December 2002

Rubin, Barry, ed. (2003). *Revolutionaries and reformers: contemporary islamist movements in the Middle East*. State University of New York Press

Sadjadpour, Karim, Ben Taleblu, Behnam (2015). Iran in the Middle East: leveraging chaos, y Kristina Kausch, ed. (2015). *Geopolitics and democracy in the Middle East*. Madrid: Fride

Saif, Ibrahim (2011). The middle class and transformations in the Arab world. *Cairro Review*
https://carnegie-mec.org/2011/11/02/middle-class-and-transformations-in-arab-world-pub-45895 – приступљено 8. 11. 2016.

Saif, Ibrahim (2012). The middle class and the changing Arab world. *Al-Hayat*.

https://carnegie-mec.org/2012/12/25/middle-class-and-changing-arab-world-pub-50645 –приступљено 8.11.2016.
Salt, Jeremy (2012). "Containing the Arab spring". *Interface: a journal for and about social movements*. Volume 4 (1): 54-66 (May 2012)
Schiller, Thomas (2011). *Tunisia – a revolution and its consequences*. KAS International Reports 5 / 2011
Sdralevich, Carlo, Randa Sab, Younes Zouhar, and Giorgia Albertin (2014). *Subsidy Reform in the Middle East and North Africa*. Washington:International Monetary Fund
Sengebusch, Karolin, Sonay, Ali (2014). Caught in the Middle? On the Middle Class and its
Relevance in the Contemporary Middle East. *Middle East-Topics & Argument*. Vol 2 (2014)
Shami, Seteney, ed. (2009). *Publics, Politics and Participation: Locating the Public Sphere in the Middle East and North Africa. New York: Social Science Research Council*
Sharabi, Hisham (1988). *Neopatriarchy: a theory of distorted change in Arab society*. New York/ Oxford: Oxford University Press
Sick, G. Gary and Lawrence, G. Potter, eds. (1997). *The Persian Gulf at the Millennium: Essays in Politics, Economy, Security and Religion*. New York: St. Martin's Press
Singer, Aaron Rock (2015). *Religion and Secularism in the Middle East: A Primer*. Butcher History Institute http://www.fpri.org/article/2015/11/religion-and-secularism-in-the- middle-east-a-primer/ – приступљено 10. 10. 2017.
Smith, Brian (2013). *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development*. London: Palgrave Macmillan
Soliman, Mohammed (2024). *What's Next for Syria, the Region, and the World?*. Foreign Policy Research Institute https://www.fpri.org/article/2024/12/whats-next-for-syria-the-region-and-the-world/
Sulaiman, Sadek Jawad (2007). Arab Identity. *Al Hewar/ Arab-American Dialogue*. Winter 2007
Sunn Bush, Sarah (2017). *Varieties of International Influence and the Middle East*. American
Political Science Association: Politics Symposium – The Arab Uprisings and International Relations Theory

Susser, Asher, ed. (2008). Challenges to the Cohesion of the Arab State. The Moshe Dayan Center. Tel Aviv University

Tagharobi, Kaveh, Zarei, Ali (2016). *Modernism in the Middle East and Arab world*. Routledge Encyclopedia of Modernism https://www.rem.routledge.com/articles/overview/accommodating-an-unexpected-guest –приступљено 8. 5. 2017.

Танасковић, Дарко (2010). *Неоосманизам: повратак Турске на Балкан*. Београд – Бања Лука. ЈП Службени гласник

Tatenhove, Jan V., Arts, Bas, Leroy, Pieter, eds. (2000). *Political modernisation and the environment: the renewal of environmental policy arrangements*. Dordrecht: Springer Science-Business Media

Tibi, Bassam (1997). *Arab nationalism: between Islam and the nation-state*. New York: St. Martin's Press

UN (2012). *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*. CD-ROM Edition

UN (2013). *World Population Prospects: The 2012 Revision*. CD-ROM Edition

UNDP (2009). *Arab Human Development Report: Challenges to Human Security in the Arab*

Countries. New York: United Nations Development Programme/ Regional Bureau for Arab States

UN ESCWA (2016). *Survey of Economic and Social Developments in the Arab Region:*

2015–2016. Beirut, Lebanon: United Nations Economic and Social Commission for Western Asia

UN Fact Sheet (2010). *Regional overview: youth in the Arab region*. United Nations Economic and Social Commission for Western Asia and the United Nations Programme on Youth https://social.un.org/youthyear/docs/Regional%20Overview%20Youth%20in %20the%20Arab%20Region-Western%20Asia.pdf

Valbjørn, Morten, Bank, André (2011). *The New Arab Cold War: rediscovering the Arab dimension of Middle East regional politics*. London: Cambridge University Press

Ventura, Lorella (2016). The "Arab Spring" and Orientalist Stereotypes: The Role of Orientalism in the Narration of the Revolts in the Arab World. *Interventions*. 19:2, 282–297

Вратуша-Жуњић, Вера (2007), „Неоколонијализам", у Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија, (прир.), *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике

Вукомановић, Милан (2007), „Ислам", у Мимица, Аљоша, Богдановић, Марија, (прир.) *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике

Wasielewski, Philip (2024). *What's Next for Syria, the Region, and the World?*. Foreign Policy Research Institute https://www.fpri.org/article/2024/12/whats-next-for-syria-the-region-and-the-world/

Wiktorowicz, Quintan (2005). *Radical Islam in Rising: Muslim Extremism in the West*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.

Willis, Michael J. (2014). *Politics and power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. Oxford: Oxford University Press

Winckler, Onn (2005). *Arab Political Demography*. Eastbourne: Sussex Academic Press

West, Johnny (2011). *Karama! Travels through the Arab spring*. London: Heron Books

World Bank (2012). *Kingdom of Morocco: Promoting Youth Opportunities and Participation in Morocco*. Report No. 68731. Middle East and North Africa Region. Sustainable Development Department
http://documents.worldbank.org/curated/en/507941468109463283/pdf/687310REVISED-00029020120Box 369250B.pdf

World Bank (2018). *MENA Economic Monitor, April 2018: Economic Transformation*
http://www.worldbank.org/en/region/mena/publication/mena-economic-monitor-april-2018-economic-transformation

WWF (2009). *Arab Countries Regional Report*. World Wide Fund for Nature.

Yacoubian, M. (2021). *Syria Timeline: Since the Uprising Against Assad*. United States Institute of Peace https://www.usip.org/syria-timeline-uprising-against-assad

Yom, Sean L. (2005). Civily Society and Democratization in the Arab World. *Middle East Review of International Affairs*. Vol.

9. No. 4

Yom, Sean L. (2014). Authoritarian monarchies as an epistemic community: Diffusion,

repression, and survival during the Arab Spring. *Taiwan Journal of Democracy*. 10(1), 43–62. http://www.tfd.org.tw/export/sites/tfd/files/publication/journal/043-062-Authoritarian-Monarchies-as-an-Epistemic-Community.pdf

Zakariya, Fouad (2005). *Myth and Reality in the Contemporary Islamist Movement*. London: Pluto Press

Zapf, Wolfgang (2004). *Modernization theory and the non-western world*. Berlin, 2004 (*Discussion Papers / Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung 2004–003*). http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-110362 – приступљено 2. 4. 2017.

Zeidan, David (2001). The Islamic fundamentalist view of life as a perennial battle. *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 5, No. 4, pp. 26–53 (December 2001)

Zill, Zach (2012). Bahrain and the Arab Spring: a Bahraini activist speaks about Bahrain's rebellion and what the future holds. *International Socialist Review*. Issue 82. Interviews https://isreview.org/issue/82/bahrain-and-arab-spring

Zimmermann, Klaus F. (1995). Tackling the European migration problem. *Journal of Economic Perspectives*. Volume 9. Number 2. spring 1995, pages 45–62

Zubaida, Sami (2011). The „Arab Spring" in historical perspective. *Open Democracy*
https://www.opendemocracy.net/sami-zubaida/arab-spring-in-historical-perspective приступљено 3. 2. 2016.

Жиловић, Марко (2013). Народ хоће да сруши режим: различите судбине северноафричких режима током арапских превирања 2010/2011. *Политичке перспективе*. Vol. 3 No. 2. 2013.

Шајер, Катрин (2024). *Да ли је Либија на ивици новог грађанског рата?*. Deutsche Welle. https://www.dw.com/sr/da-li-je-libija-na-ivici-novog-gra%C4%91anskog-rata/a- 70014965 – приступљено 12. 1. 2025.

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Дејан Радиновић рођен је 4. новембра 1981. године у Сремској Митровици где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је 2009. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Одељењу за социологију радом *Схватање државног суверенитета у доба глобализације*, док је диплому мастер-социолог стекао 2010. године одбранивши мастер рад *Развој Светског социјалног форума*. Настављајући студије на истом факултету, звање доктора наука из области социолошких наука стекао је 2019. године одбраном докторске дисертације *Друштвени корени политичких превратa у арапским земљама почетком XXI века*. Од 2011. године запослен је у Министарству унутрашњих послова Републике Србије на пословима међународне сарадње у области ванредних ситуација. Учесник је бројних домаћих и међународних скупова и аутор више научних и стручних радова.

Одјељење за друштвене науке
Библиотека
Научне монографије

Књига 6

Дејан Радиновић
АРАПСКО ПРОЛЕЋЕ:
КОРАК УНАЗАД

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Проф. др Слободан Антонић

***

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Милан Ружић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100 примерака

ISBN 978-99976-89-38-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

323.22(61/65)"20"
316.334.3:316.48

РАДИНОВИЋ, Дејан, 1981-
Арапско пролеће : корак уназад / Дејан Радиновић. - Вишеград : Андрићев институт, 2025 (Београд : Белпак). - [762] стр. ; 20 cm. - (Библиотека Научне монографије. Одјељење за друштвене науке / уредник едиције Слободан Антонић ; књ. 6)

Белешка о аутору: стр. [762]. - Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 739-761.

ISBN 978-99976-89-38-2
COBISS.RS-ID 143217921